

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы Отечественная история History of the Homeland

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2025. № 28 (1)**

РЕДАКЦИЯ

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Редакциялық алқа

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Абдырахманов Толобек Әбілұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Қырғыз Республикасы, Бішкек)

Апендиев Тимур Әкімханұлы – PhD докторы, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Горшенина Светлана Михайловна – PhD, тарих ғылымдарының кандидаты; CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/ Sorbonne университетінің зерттеу бөлімінің директоры (Франция, Париж)

Исмағұлов Оразақ Исмағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің физикалық антропология зертханасының меңгерушісі (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Шиндзю Като – PhD (археология бойынша), Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара)

Бирсель Каракоч – Уппсала университетінің түркі тілдерінің профессоры (Швеция, Уппсала қ.)

Мионг Сун-ок – антропология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор (Корея, Сеул)

Қозыбаева Махаббат Маликовна – PhD доктор; Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Моррисон Александр – PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Ұлыбритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – археология ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс университетінің «Биоархеология» ғылыми орталығының жетекшісі (Литва, Вильнюс)

Муминов Әшірбек Құрбанұлы – тарих ғылымдарының докторы, арабтанушы, профессор; ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Түркия, Стамбул)

Нұрсан Әлімбай – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Отеева Гүлфира Елубайқызы – тарих ғылымдарының докторы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.)

Оутрам Алан – археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна – Солтүстіктің байырғы халықтарының мәселелері және гуманитарлық зерттеулер институтының этнологиялық зерттеулер орталығының жетекшісі (АН СР(Ы) ХР) (Ресей Федерациясы, Якутск қ.)

Рюосуке Оно – Васеда университетінің тереңдетілген гуманитарлық зерттеулер орталығының доценті (Жапония, Токио)

Сәбитов Жақсылық Мұратұлы – Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының директоры, PhD доктор (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Томохико Уяма – PhD докторы, Хоккайдо университетінің славян және еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония, Саппоро)

Финке Питер – PhD докторы, Цюрих университетінің Макс Планк институтының профессоры (Швейцария, Цюрих)

Шотанова Ғалия Айтжанқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Жауапты редактор

Абдулина Ақсұңқар Тұрсынқызы

Жауапты хатшы және редактор

Мырзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нұрлыбек Айдарбекұлы

Көбеев Рүстем Джаулыбайұлы

Техникалық көмек

Қонырбеков Медет Жаугаиштыұлы

Зікірбаева Венера Серікқызы

Копеева Сания Жуматайқызы

РЕДАКЦИЯ**Главный редактор**

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционной коллегии

Абиля Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор (Республика Казахстан, г. Астана)

Абдырахманов Толобек Абилович – доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР (Кыргызская Республика, г. Бишкек)

Апендиев Тимур Акимханович – PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Горшенина Светлана Михайловна – доктор PhD, кандидат исторических наук; директор по исследованиям CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Университет Сорбонны (Франция, г. Париж)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана)

Като Синдзи (Shinji Kato) – PhD (в области археологии), Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара)

Бирсель Каракоч, профессор турецких языков, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Мионг Сун-ок – доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, г. Сеул)

Козыбаева Махаббат Маликовна – доктор PhD; ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана)

Моррисон Александр – PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, (Литва, г. Вильнюс)

Муминов Аширбек Курбанович – доктор исторических наук, арабист, профессор; консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул)

Нурсан Алимбай – кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Отеева Гульфира Елубаевна – доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А.Х. Маргулана (Республика Казахстан, г. Павлодар)

Оутрам Алан – доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна, руководитель Центра этнологических исследований Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера (ИГИ АН РС(Я)) (Российская Федерация, г. Якутск)

Рюосуке Оно – доцент, Центр перспективных гуманитарных исследований, Университет Васеда (Япония, г. Токио)

Сабитов Жаксылык Муратович – директор Научного института изучения Улуса Джучи, доктор PhD (Республика Казахстан, г. Астана)

Томохико Уяма – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований университета Хоккайдо (Япония, г. Саппоро)

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, г. Цюрих)

Шотанова Галия Айтжановна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Ответственный редактор

Абдулина Аксункар Турсуновна

Ответственный секретарь и редактор

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Научные редакторы:

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нурлыбек Айдарбекович

Кубеев Рустем Джаулыбайұлы

Техническое сопровождение

Коньырбеков Медет Жаугаиштыевич

Зикирбаева Венера Сериковна

Копеева Саня Жуматаевна

EDITORIAL TEAM**Editor-in-Chief**

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, general Director of Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editorial board members

- Abil Erkin Amanzholovich* – Doctor of Historical Sciences, Professor (Republic of Kazakhstan, Astana)
Abdyrakhmanov Tolobek Abilovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (Kyrgyz Republic, Bishkek)
Apendiev Timur Akimkhanovich – PhD, associate professor, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)
Gorshenina Svetlana Mikhailovna – PhD, Candidate of Historical Sciences; Research Director of CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Sorbonne University (France, Paris)
Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Laboratory of Physical Anthropology of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana)
Shinji Kato – PhD (Archaeology), Nara National Research Institute for Cultural Properties (Japan, Nara)
Birsel Karakoch – Professor of Turkic Languages, Uppsala University (Sweden, Uppsala)
Myong Soon-ok – PhD (Anthropology), Associate Professor (Seoul, Korea)
Kozybaeva Makhabbat Malikovna – PhD; Leading Researcher, Institute of Culture and Spiritual Development «Alash» of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Republic of Kazakhstan, Astana)
Morrison Alexander – PhD, Professor, New College, Oxford (United Kingdom, Oxford)
Motuzaitė-Matuzevichute Gidrė – Doctor of Archaeology, Professor, Head of the Scientific Center «Bioarchaeology» of Vilnius University, (Lithuania, Vilnius)
Muminov Ashirbek Kurbanovich – Doctor of Historical Sciences, Arabist, Professor; Consultant to the Director General for Organizational Activities of the OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul)
Nursan Alimbay – Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)
Otepova Gulmira Elubayevna – Doctor of Historical Sciences, Professor at the A. Margulan Pavlodar Pedagogical University (Republic of Kazakhstan, Pavlodar)
Outram Alan – Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter)
Romanova Ekaterina Nazarovna – Head of the Center for Ethnological Research, Institute for Humanitarian Research and Problems of Indigenous Peoples of the North (IHR RAS (Yakutia)) (Russian Federation, Yakutsk)
Ryuosuke Ono – Associate Professor, Center for Advanced Humanitarian Studies, Waseda University (Japan, Tokyo)
Sabitov Zhaksylyk Muratovich – Director of the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, PhD (Republic of Kazakhstan, Astana)
Tomohiko Uyama – PhD, Professor, Center for Slavic-Eurasian Studies, Hokkaido University (Japan, Sapporo)
Finke Peter – PhD, Professor, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland, Zurich)
Shotanova Galiya Aitzhanovna – Candidate of historical sciences, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editor-in-Chief

Abdulina Aksunkar Tursunovna

Responsible Secretary and Editor

Murzakhodjaev Kuanysh Madievich

Scientific Editors:

Kasymova Didar Beysengalieva
Chernienko Denis Arkadyevich
Dosymbetov Nurlybek Aidarbekovich
Kubeev Rustem Dzhaubayuly

Technical support

Konyrbekov Medet Zhaugashtievich
Zikirbaeva Venera Serikovna
Kopeeva Saniya Zhumataevna

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 5–17
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_5-17**ОБОСТРЕНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ КАЗАХОВ В УСЛОВИЯХ МАССОВОЙ КРЕСТЬЯНСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ В НАЧАЛЕ XX века***Зиябек Ермуханович Кабульдинов¹*

¹ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(ул. Шевченко 28, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор, генеральный директор
<https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Кабульдинов З.Е., 2025

Аннотация. *Введение.* В начале XX в. одним из главных вопросов социально-экономического развития Казахской степи оставался вопрос о земле. В результате активизации массового переселенческого движения на рубеже XIX–XX вв. проявились острые проблемы несправедливого перераспределения степного земельного фонда. В пользу крестьян-переселенцев и казаков передавались значительные и зачастую лучшие пастбищные угодья, ранее принадлежавшие казахам-скотоводам. Местное население неоднократно обращалось с жалобами и петициями в региональные органы власти, но необходимые решения по существу не принимались. *Цели и задачи.* Историографический обзор показывает, что «Труды» как источник привлекались для изучения различных аспектов социальных процессов в Степи в начале XX в., но его ценность для понимания именно поземельных отношений раскрыта еще не в полной мере, что позволяет подчеркнуть актуальность данного документа. *Материалы и методы.* В статье анализируется важный источник – «Труды частного совещания, созванного 20 мая 1907 года Степным генерал-губернатором по вопросам о нуждах киргизов Степного края». Данный документ наиболее развернуто показывает ситуацию, сложившуюся в сфере поземельных отношений. Привлечены также документы из Центрального государственного архива Республики Казахстан (Алматы), Российского государственного исторического архива (Санкт-Петербург). Для анализа документа использованы герменевтический, историко-генетический и сравнительно-исторический методы. *Результаты.* В статье показаны основные проблемы, с которыми сталкивалось казахское население в условиях массовой крестьянской колонизации начала XX в.: нехватка земли, водных ресурсов, массовое выселение степняков с освоенных угодий, вынужденная аренда своих же участков у крестьян и казаков и др. *Заключение.* Массовая крестьянская колонизация способствовала вытеснению казахов с исторических земель, ухудшению их положения, нарастанию социальных конфликтов. Заседание 20 мая 1907 г. носило совещательный характер, зафиксировало глубину противоречий в аграрном вопросе, но не привело к реальному изменению ситуации.

Ключевые слова: безземелье, земля, изъятие, казахи, Казахская степь, колонизация, крестьяне, пастбища, переселенцы, Российская империя, угожья.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта КН МНВО РК АР23489366 «Проблемы крестьянской колонизации Казахстана в имперском дискурсе (вторая половина XIX в. – 1917 г.)».

Для цитирования: Кабульдинов З.Е. Обострение земельных проблем казахов в условиях массовой крестьянской колонизации в начале XX века // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 5-17 (на рус.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_5-17

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ШАРУАЛАРДЫ ЖАППАЙ ОТАРЛАУ ЖАҒДАЙЫНДА КАЗАҚТАРДА ЖЕР МӘСЕЛЕСІНІҢ УШЫҒУЫ

Зиябек Ермұханұлы Қабылдинов¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас директор
<https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Қабылдинов З.Е., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* XX ғасырдың басында қазақ даласының әлеуметтік-экономикалық дамуының басты мәселелерінің бірі жер мәселесі болып қала берді. XIX–XX ғасырлар аралығында жаппай көші-қон қозғалысының тез жүруі нәтижесінде далалық жерлер қорының әділетсіз қайта бөлінуі салдарынан мәселе ушыға түсті. Шаруа-переселендер мен казактарға бұрын казактардың мал шаруашылығына пайдаланып отырған жайылымдық жерлерінің көп бөлігі және ең шұрайлы жерлер бөліп берілді. Жергілікті халық бірнеше мәрте жергілікті билік ұйымдарына шағымдар мен өтініштермен жүгінді, бірақ қажетті шешімдер қабылданбады. *Материалдар мен әдістер.* Мақалада «1907 жылғы 20 маусымдағы Дала генерал-губернаторының далалық өлке казактарының жерге қажеттіліктері жөнінде шақырған жеке мәжілісі еңбектерінің материалдары» атты маңызды дерек көзі талданады. Бұл құжат жер қатынастары саласында қалыптасқан жағдайды айшықтап береді. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві (Алматы) және Ресей Мемлекеттік тарихи архиві (Санкт-Петербург) құжаттары да пайдаланылды. Деректі талдау үшін герменевтикалық, тарихи-генетикалық және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. *Мақсаты мен міндеттер.* Тарихнамалық шолулар «Еңбектердің» дерек көзі ретінде XX ғасырдың басындағы Дала өлкесіндегі әлеуметтік үдерістерді зерттеу үшін қолданылғанын, алайда оның дәл осы жер қатынастарын түсінуге қатысты құндылығы әлі де жеткіліксіз ашылғанын, ал бұл құжаттың өзектілігін нақтылай түсетінін көрсетеді. *Нәтижелер.* Мақалада XX ғасырдың басындағы шаруаларды жаппай отарлау жағдайында қазақ халқы душар болған негізгі проблемалар көрсетілген: жер, су ресурстарының жетіспеушілігі, казактарды игеріп отырған жерлерінен жаппай ығыстырып шығару, өздерінің жерін шаруалар мен казактардан жалға алуға мәжбүрлеу және басқалар. *Қорытынды.* Жаппай шаруаларды отарлау казактарды тарихи жерлерінен ығыстырды, олардың жағдайын нашарлатты, әлеуметтік дау-жанжалдың өршуіне себеп болды. 1907 жылғы 20 мамырдағы мәжіліс кеңес сипатында болды, аграрлық мәселелердің қарама-қайшылығы тереңде жатқанын көрсетті, бірақ шын мәнінде жағдайды өзгертуге әкелмеді.

Түйін сөздер: жерсіздік, жер, тартып алу, казактар, Қазақ даласы, отарлау, шаруалар, жайылымдар, переселендер, Ресей империясы, жайылымдық жерлер.

Алғыс. Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК АР23489366 «Қазақстандағы шаруалар колонизациясының проблемалары империялық дискурс шеңберінде (XIX ғасырдың екінші жартысы – 1917 жыл)» гранттық жобасын жүзеге асыру шеңберінде дайындалды.

Дәйексөз үшін: Қабылдинов З.Е. XX ғасыр басындағы шаруаларды жаппай отарлау жағдайында казактарда жер мәселесінің ушығуы («1907 жылғы 20 маусымдағы Дала генерал-губернаторының

Далалық өлке қазақтарының жерге қажеттіліктері жөнінде шақырған жеке мәжілісі еңбектерінің» материалдары бойынша) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 5-17-б. (орысш.).
DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_5-17

THE AGGRAVATION OF KAZAKH LAND ISSUES IN THE CONTEXT OF MASS PEASANT COLONIZATION AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Ziyabek E. Kabuldinov¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, General Director
<https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Kabuldinov Z.E., 2025

Abstract. *Introduction.* At the beginning of the 20th century, one of the key issues in the socio-economic development of the Kazakh Steppe remained the land question. As a result of the intensification of mass resettlement movements at the turn of the 19th and 20th centuries, acute problems of unjust redistribution of the steppe land fund emerged. Significant and often the best pasturelands, previously belonging to Kazakh pastoralists, were transferred to peasant settlers and Cossacks. The local population repeatedly submitted complaints and petitions to regional authorities, but the necessary substantive decisions were not made. *Goals and objectives.* The historiographical review demonstrates that the «Proceedings» have been used as a source for studying various aspects of social processes in the Steppe in the early 20th century. However, their significance for understanding land relations has not yet been fully explored, which underscores the relevance of this document. *Materials and Methods.* The article analyzes an important source – «Proceedings of the Private Meeting Convened on May 20, 1907, by the Steppe Governor-General on the Needs of the Kirghiz of the Steppe Region». This document provides the most comprehensive account of the situation in land relations at the time. Additionally, archival materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (Almaty) and the Russian State Historical Archive (Saint Petersburg) have been utilized. The analysis of the document employs hermeneutic, historical-genetic, and comparative-historical methods. *Results.* The article highlights the main problems faced by the Kazakh population during the period of mass peasant colonization in the early 20th century, including land shortages, lack of water resources, mass eviction of nomads from cultivated lands, forced leasing of their own plots from peasants and Cossacks, and other issues. *Conclusion.* Mass peasant colonization contributed to the displacement of Kazakhs from their historical lands, the deterioration of their living conditions, and the escalation of social conflicts. The meeting held on May 20, 1907, was consultative in nature, documenting the depth of contradictions in the agrarian issue but failing to bring about any real change in the situation.

Keywords: Landlessness, land, confiscation, Kazakhs, Kazakh Steppe, colonization, peasants, pastures, settlers, Russian Empire, lands.

Acknowledgements. The article was prepared as part of the grant project of the CS MSHE RK AR23489366, «Problems of Peasant Colonization of Kazakhstan in the Imperial Discourse (Second Half of the 19th Century – 1917)».

For citation: Kabuldinov Z.E. The Aggravation of Kazakh Land Issues in the Context of Mass Peasant Colonization at the beginning of the 20th Century // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 5-17 (In Russ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_5-17

Введение. В ходе административных реформ 1867–1868 гг. одним из главных пунктов нового положения был вопрос о земле. Отныне земли, занимаемые ранее казахами, признавались государственными и теперь предоставлялись им на правах исключительно общественного пользования. Леса также объявлялись государственной собственностью (История Казахстана, 2010: 424). Из пользования казахов без денежной компенсации изымались колодцы. За прогон скота через свои участки крестьяне требовали у прежних хозяев этих земель дополнительные выплаты. Казахам

было разрешено уступать свои земли русским переселенцам за определенную арендную плату, что было возможным как в составе общества, так и в единоличном порядке. Переселение крестьян осуществлялось за счет массового сгона казахов с издавна обжитых и наиболее пригодных для кочевания земель: очевидно, что переселенцы не могли заниматься земледелием на солончаковых, каменистых и пустынных землях. С началом строительства Транссибирской железной дороги в 1892 г., проходившей в том числе по территории Северного Казахстана, процесс переселения принял более организованный и массовый характер. Как следствие, производились дополнительные изъятия земель у казахов общей площадью до 4,2 млн десятин. Вновь прибывавшие крестьяне по решениям Комитета сибирской железной дороги расселялись в пределах 100 верст южнее магистрали. Уездные и позднее крестьянские начальники уделяли самое пристальное внимание поземельным спорам с местным населением и должны были оперативно их разрешать (ЦГА РК. Ф. И-369. Оп. 1. Д. 2770. Л. 1–4 об.). 31 мая 1904 г. решением Государственного совета 10-верстная полоса вдоль левого берега Иртыша была передана в вечную собственность Сибирского казачьего войска, что заметно усугубило положение казахского населения Семипалатинской и Акмолинской областей. В начале XX в. все 4 казачьих войска стали крупнейшими владельцами бывших казахских земель, причем наиболее плодородных. Например, Сибирское казачество владело 5 млн десятин земли, Уральское – 6,5 млн, Оренбургское – 7,4 млн, Семиреченское – 5 млн (Акимбеков, 2018: 394–395). 10 января 1891 г. в объяснительной записке к «Степному положению» 1891 г. о поземельном устройстве, подготовленной действительным тайным советником Ф. Гирсом, воспрещалось «приобретение земель в областях лицами, не принадлежащими к русскому подданству, а равно всеми, за исключением туземцев, лицами не христианского вероисповедания» (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82. Д. 6. Л. 15). В этой связи известный политический деятель Мухаметжан Тынышпаев писал: «Правительство отбирает все новые и новые участки, туземное население фактически лишается удобных земель, годных для пашни и земледелия. Киргизы жмутся друг к другу, из-за земель происходят споры, драки и убийства» (Тынышпаев, 1993: 21–25).

Материалы и методы. Исследование основано на анализе источника – «Трудов частного совещания, созванного 20 мая 1907 года Степным генерал-губернатором по вопросам о нуждах киргизов Степного края». Предыстория документа связана с регулярным поступлением в адрес генерал-губернатора Н.Н. Сухотина, начиная с 1905 г., прошений и ходатайств различных групп казахов, недовольных своим положением. Совещание в итоге было создано в Омске для рассмотрения этих обращений и выяснения «насуточных потребностей кочевого населения» под личным председательством уже следующего генерал-губернатора И.П. Надарова. В 1908 г. по его распоряжению «Труды» были изданы отдельной брошюрой. Важнейший источник начала XX в. имеет большую ценность для изучения хозяйственного быта, правового положения, духовно-религиозной сферы и народного образования казахского населения. Для характеристики социально-экономической ситуации привлечены также документы из Центрального государственного архива Республики Казахстан (Алматы), Российского государственного исторического архива (Санкт-Петербург). Методология исследования базируется на принципах историзма, объективности, системности. Для анализа документа использованы герменевтический, историко-генетический и сравнительно-исторический методы.

Обсуждение. В современной историографии «Труды» стали объектом исследований относительно недавно – ряд публикаций появился только в последние годы преимущественно в связи с изучением социальных аспектов жизни казахского населения, прежде всего – проблем народного образования. Т.Ю. Плахотник в диссертационном исследовании о деятельности администрации Степного края в сфере начального образования казахского населения в конце XIX – начале XX в. отмечала, что совещание 20 мая 1907 г. показывает достаточную самостоятельность местной администрации в своей образовательной деятельности, обусловленную спецификой региона и быстро меняющейся исторической ситуацией. Совещание стало первым примером взаимодействия местных чиновников и представителей казахского населения в деле развития начального образования. Но при этом чиновники обладали определенной инертностью и были неспособны оперативно решать проблемы различного масштаба. Материалы совещания включают ряд нормативных актов и содержат разнообразную информацию о предложениях краевого руководства и отдельных чиновников по реализации «правил для образования инородцев» (Плахотник, 2007: 14, 18, 21). В дальнейшем Т.Ю. Плахотник анализировала роль совещания в образовательной деятельности администрации Степного края и пришла к выводу о недостаточности принятых решений «для

улучшения условий жизни в киргизской степи» и продолжении политики колонизации огромного региона и насильственной трансформации казахского социума (Плахтоник, 2020: 18–19). Ю.А. Лысенко, М.В. Рыгалова, Е.Н. Егоренкова рассматривали совещание как реакцию на изменения, проводившиеся в сфере школьного образования в связи с утверждением в 1906 г. новых «Правил о начальных училищах для инородцев, живущих в Восточной и Юго-Восточной России» и курса на русификацию. Новые правила подверглись резкой критике со стороны мусульманского сообщества России. На совещании представители казахского народа требовали отмены отдельных положений, и в итоге закон был приостановлен для доработки (Лысенко, Рыгалова, Егоренкова, 2021: 158). В новейшей работе Ю.А. Лысенко оценила совещание 20 мая 1907 г. как «совершенно уникальную для региона форму коммуникации администрации с казахскими мусульманскими общинами» и свидетельство готовности власти к диалогу. В ходе дискуссии были выработаны общие подходы в вопросах открытия новых мечетей, формирования штата духовных мусульманских лиц, знания ими русского языка и т.д. (Лысенко, 2024: 115).

Для изучения экономических процессов в Казахской степи материалы совещания в полной мере еще не привлекались. Приводились лишь некоторые сведения, зафиксированные во время заседания, имевшие отношение к характеристике скотоводческого хозяйства казахов, в частности принципиально важных задач водообеспечения для содержания многочисленного скота. Подчеркивалось конкурентное преимущество казахов в рытье своих колодцев (Мамытова, Кабульдинов, Шаяхметов, 2022: 780). Таким образом, к настоящему времени «Труды» как комплексный источник еще не в полной мере введены в научный оборот.

Результаты. В ходе развертывания массового переселенческого движения и перераспределения земельного фонда предварительные консультации и переговоры с влиятельными казахскими родоправителями – прежними хозяевами земель – не проводились. Султанское сословие практически уравнивалось в социальном положении с простолюдинами и не могло представлять и защищать права казахского народа в случаях их ущемления. Казахи почти не были представлены в среднем и высшем звеньях местного управления – должности крестьянских и уездных начальников, военных губернаторов и генерал-губернаторов Степного и Туркестанского краев исполняли преимущественно выходцы из метрополии, представители европейских народов. Во многих городах и крупных сельских поселениях располагались военные гарнизоны, подразделения российских казаков, а также полицейские и жандармские отделения. Представители протестного движения из числа казахского населения, выступавшие против земельной и конфессиональной политики царизма, как правило, высылались в другие области, во внутренние российские губернии, в том числе в Восточную Сибирь.

В этой связи усилилось петиционное движение казахов, направленное против проводимой земельной политики. Так, 4 июня 1905 г. казахи рода керей из Еременской и Коржункульской волостей Акмолинского уезда Акмолинской области обратились с петицией к председателю Кабинета министров с требованиями по скорейшему и первоочередному землеустройству казахов (Ахметжанова, 2010: 107). В петиции речь шла о том, что поскольку земля признана государственной собственностью и лучшие оазисы и водные источники Киргизской степи передаются под крестьянские селения, местное население бесцеремонно выгоняют и выселяют в голые степи. В результате многие казахи, привычные к скотоводству и условиям определенной местности, разорялись. В связи с этим просители обращались к правительству с предложением сначала наделить коренных жителей по числу наличных душ необходимым объемом пахотной, покосной и степной земли, а затем уже отбирать излишнюю (ЦГА РК. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 2053. Л. 52–52 об.).

В прошении казахов Мукурской, Чингизской, Бугулинской, Чаганской и Кызыл-Адырской волостей Семипалатинской области председателю Кабинета министров от 12 июня 1905 г. говорилось о том, что колонизация Степного края усиливалась в течение последних 15 лет, в результате чего земельные владения в пользовании казахов уменьшились, отнимались лучшие угодья и пресноводные источники. Но экстенсивное скотоводство требует обширных пастбищ, поэтому в интересах казахов было, чтобы призимовочные территории и летовочные пространства более не отбирались под переселенческие участки (ЦГА РК. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 2053. Л. 60–60 об.).

26 июня 1905 г. поступила очередная петиция – от казахов Каркаралинского уезда Семипалатинской области председателю Кабинета министров, в которой обрисовывалось сложившееся сложное для казахов-кочевников экономическое положение. Обращалось внимание властей на то, что «Степное положение» было создано и введено бюрократическим путем, через

административное насилие, без учета истинных потребностей населения, с неуважением к закону и пренебрежением к правам личности, духовным и экономическим интересам и т.д., и привело жителей Степи к обеднению, а культурное развитие к застою (ЦГА РК. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 2053. Л. 56–56 об.).

Злободневность предельно обострившейся земельной проблемы в результате притока крестьян-переселенцев ярко отражена в знаменитой Каркаралинской петиции 22 июля 1905 г. Ее составители выразили недоумение, что государство может себе позволить посягнуть на народную собственность и действовать просто по праву сильного, допуская, чтобы «самые лучшие участки земли отошли к переселенцам, а худшие остались за киргизами (казахами – авт.)». Вследствие насильственного отбирания лучшей земли были отмечены ухудшение благосостояния кочевников, ущерб хозяйствам и в целом заметное обеднение населения (ЦГА РК. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 2053. Л. 56). Данная петиция продемонстрировала рост политической зрелости казахского народа и решимость степняков защитить свои ущемленные права (Ахметова, Кабульдинов, 2023: 196–197).

Одним из показательных результатов массового переселенческого движения стала смена древней тюрко-казахской топонимики. Например, в одном из архивных документов за 1908 г. даны списки некоторых изъятых царскими властями участков с указанием названий новых переселенческих деревень на территории Омского уезда Акмолинской области, прежних казахских названий и года их отчуждения: Изюмовский – Атабай Томар (1904), Харитоновская – Байгын Агач (1907), Князетрубецкая – Жалгыз кудык (1904), Антоновское – Дюйсембай чилик (1904), Рассказовская – Кызган комген (1907), Бризицкое – Курас (1907), Звонаревская – Маркетай Журмануай (1904), Новосергиевская – Алеуке (1904), Ново-Николаевское (Цветнополье) – Чункур Беит (1904), Побочное – Тогус бай (1904), Зеленополье – Улькен Чилик (1904), Екатеринославская – Узун куль (1907), Федоровка – Узун коль (1907), Федоровка – Тлемис (1907), Кохановское – Аманжан (1907), Громогласовка – Аульесу (1907), Божедаровка – Сулы жок (1904), Андреевка – Богембай (1903), Тихорецкое – Баэт (1907), Цареводарьское – Богана (1903), Ляличи – Бас айгыр (1904), Бобровка – Жаркын агач (1904), Генераловка – Егинды агач (1903), Березовое – Иманова роща (1907), Белосток – Кырыкты кызыл (1907), Уветковское – Котпа Чилик (1904), Калиновское – Кара Томар (1904), Буяновка (Вуняковская) – Козган (1903), Трояновка – Кара шок (1903), Алексеевка – Курык шок (1903), Юрьевский – Кагаз (1903), Лозовое – Шокур Чилик (1899), Новокрасновское – Муртук (1904), Горнозаевка – Май (Мамай) (1904), Поповка – Моумке агаш (1894), Новоекатеринославка – Узун Агач (1903), Одесский – Сулу Чилик (1903), Павлоградка – Шербакты (1899), Ганновка – Сурат (1907), Игнатьевка – Сырпайша (1904), Явленнопокровка – Согулстаган (1906), Дувановка – Тубет (1907), Таврический – Мейрман Кудук (1900), Новокунянское – Устемир (1906), Запасный – Узун коль (1904), Назаровка – Узун агач (1906), Веселый кут – Чандак куль (1904), Новоцарицинское – Бас кумдыколь (1904), Владимировское – Киипай (1904), Платовское – Сага сай (1907), Бобринский – Баян кубек (1904), Кузнецовка – Боки Чилик (1903), Бессарабский – Караул чилик (1907), Розовка – Кельды бек (1903), Славянская – Кара Терек (1905), Голубовка – Майнак (1904), Степановский – Ащы коль (1899), Новосанжар – Тюре конур (1903), Андриановское – Штоп (1906), Александровский – Байгел козыл (1904), Васютинский (Капустинский) – Байгончек (1907), Соловьевское – Итемген (1907), Терпение – Койсойган (1904), Смелый – Керей кудук (1907), П. Мечебиловка – Керей Кыстаган (1907), Новодонское – Коскуль (1904), Полтавка – Сарыколь (1894), Зароская – Саржан (1907), Христиановская – Садак (1907), Мамоновка – Терен сай (1904), Н. Лукьяновка – Сулу агач (1908), Кромы – Каратал (1908), Святиловский – Узун-Чилик (1908), Шоховское – Узун-Чилик (1908), Платоновка – Кос кызыл (1908), Невольный – Кадырбай Чилик (1908) и т.д. (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 9008. Л. 1–10). Такая же ситуация была во всех степных областях Казахстана.

Депутаты Государственной Думы из числа казахов, активно защищавшие нарушаемые земельные права своего народа, были представлены только лишь в первых двух созывах в 1906–1907 гг. С июля 1907 г. казахам запретили участвовать в работе Государственной Думы. Об антинародном характере переселенческой политики самодержавия свидетельствует такой факт, что даже II Государственная дума в апреле 1907 г. была вынуждена признать, что мероприятия Главного управления по организации переселенческого дела не обеспечила интересы коренного населения (Горюшкин, 1967: 280). К 1917 г. в одностороннем порядке в край было переселено около 2 млн крестьян, и примерная площадь изъятых исконно казахских земель составила 45 млн десятин земли (Дахшлейгер, 2015: 8).

В условиях заметно обострившейся земельной проблемы в Казахстане 20 мая 1907 г. в Омске степным генерал-губернатором И.П. Надаровым было созвано специальное совещание. В его состав от казахского населения вошли по два уполномоченных от каждого уезда Акмолинской и Семипалатинской областей, всего 12 представителей: Омского уезда Николаевской волости – Базарбай Сагантаев, и Алабутинской волости – Мукашпек Тулеппергенов, Петропавловского уезда Таинчинской волости – Исхак Бердыхожин, Кокчетавского уезда Котуркульской волости – Джамбатыр Бабаназаров и Ибрай Чоев, Павлодарского уезда и волости – Мухаммед-Кабир-Исхак Бердалин, и того же уезда Теринкульской волости – Ильяс Джанкарин, Усть-Каменогорского уезда Сулусаринской волости – Хусаин Куленев, и Чингистайской волости – Абды-Карим Ережепов, Зайсанского уезда, живущие в г. Зайсан – Абдрахман Сыпрандин, и Каркаралинского уезда – Секербай Хангожин и Матыли Ундербасев. Также к работе совещания были допущены известные казахи Омского уезда – хорунжий Хасен Какенев и указный мулла Хусаин Какенев (Труды, 1908: 1).

Из представителей местной колониальной администрации, находившихся на различных должностях, были приглашены: начальник штаба Омского военного округа генерал-лейтенант Тихменев, акмолинский губернатор тайный советник Лосевский, директор народных училищ действительный статский советник Алекторов, директор Омской мужской гимназии статский советник Курочкин, управляющий канцелярией Дьяченко, управляющий Омской казенной палатой коллежский советник Гусельников, прокурор окружного суда надворный советник Фролов, помощник управляющего государственными имуществами Акмолинской и Семипалатинской областей статский советник Сладков, старший ревизор Омской контрольной палаты статский советник Мельников, инспектор народных училищ статский советник Степанов, чиновник особых поручений при степном генерал-губернаторе коллежский советник Ланговой, крестьянский начальник 1-го участка Омского уезда статский советник Гранников, заведующий переселенческим делом в Акмолинском районе коллежский советник Резниченко, податной инспектор Омского уезда надворный советник Михайлов, крестьянский начальник 2-го участка Омского уезда надворный советник Эртов, начальник Межевого отделения войскового хозяйственного правления Сибирского казачьего войска капитан Поспев, помощник заведующего переселенческим делом в Акмолинском районе надворный советник Новоселов, управляющий Главной конторой сельскохозяйственных складов Переселенческого управления коллежский асессор Рахманов, омский уездный начальник подполковник Гринченко, старший переводчик при канцелярии степного генерал-губернатора статский советник Аблайханов (Труды, 1908: 2). Для удобства работы было создано четыре комиссии: хозяйственная, правовая, духовно-религиозная и школьная. На открытии заседания генерал-губернатор сразу же заявил, что все принятые решения не будут иметь обязательной силы, носят лишь совещательный и рекомендательный характер, но могут быть использованы для выработки дальнейших правительственных мероприятий и законопроектов «по переустройству отдельных сторон быта кочевников».

Совещание в полной мере продемонстрировало отношение властей к проводимой земельной политике, обострившейся с начала реализации Столыпинской аграрной реформы. В частности, на хозяйственной комиссии были детально рассмотрены вопросы поземельного устройства на государственных землях, изъятия казахских земельных угодий под переселенческие участки, введения выборных представителей от казахского населения в состав областных правлений, устройства лесных защитных полос вокруг зимовок, правила сдачи земельных угодий в аренду, условия снабжения казахов казенными земледельческими орудиями и др. (Национально-освободительное движение, 2020: 269).

Повышенный интерес представляет информация, связанная именно с обострением земельного вопроса ввиду усиления массового крестьянского переселения. Действительно, казахские представители особо подчеркнули проблему «земельного стеснения». По их мнению, эта проблема появилась из-за того, что размеры оставляемого в их пользовании земельного надела в действительности далеко не достаточны и неправильно принимались за норму, способную удовлетворить их нужды. Так, из-за нерациональной постановки дела отмежевания земель внимание межевых партий было обращено почти исключительно на количество оставляемой казахам земли, между тем, качество и ценность ее, в отношении удовлетворения тех или иных насущных потребностей скотоводов, совершенно не принимались в расчет (Труды, 1908: 6). Так, исчисленная ранее статистиками экспедиции Ф.А. Щербины площадь необходимой казахам земли совершенно не отвечала действительности, поскольку в число «пригодных» земель на тот момент попали, например,

солончаки, пески и болота. Кроме того, казахи нередко скрывали от налогообложения количество своего скота (Труды, 1908: 3).

Поэтому казахские уполномоченные заявили о необходимости нового исследования земельных норм и установления излишков, в которые не должны быть зачисляемы негодные земли. Наученные горьким опытом казахи теперь не стали бы уже скрывать действительное количество своего скота. Издревле они имели зимние, весенние, осенние и летние пастбища, а теперь вынуждены были круглый год проводить на одном и том же месте, в районе расположения своих зимовок. Дополнительную землю для пастбищ приходилось брать в аренду у крестьян и казаков (Труды, 1908: 6–7).

На совещании было открыто заявлено, что сотрудниками Переселенческого управления у казахов не один раз отнимались земли в пользу переселенцев. В качестве примеров приводились давние случаи, имевшие место еще 1870–1880-е гг. в Нарынской и Уркорской волостях и связанные с несправедливым отрезанием земель приезжими землемерами. После чего эти отторгнутые ранее земли казахам приходилось брать уже в аренду (Ильясов, Абуов, Дюлгерова, 2019: 32). Кроме того, поселку было еще отведено 1500 десятин в пользу другого поселка Мало-Нарынский. Теперь казахи Нарынской волости вместо 1100 рублей ежегодно платили 5700 рублей арендных платежей и двум поселкам, и Кабинету. Такая же ситуация сложилась по целому ряду других групп казахов (Труды, 1908: 7–8). В связи с этим, участники совещания от казахов просили, чтобы казахов, арендующих земли у Кабинета, устраивали на кабинетской же земле, а живущих на казахских землях, где у них есть уже дома и мечети, на этой же территории. Более того, было заявлено, что прежде чем отводить земли переселенцам, необходимо устроить самих казахов, ибо отвод переселенческих участков без предварительного устройства коренных жителей однозначно вел их к обезземеливанию. Подобная ситуация сложилась и в Кокчетавском уезде Акмолинской области, где казахи 8 из 9 волостей арендовали землю у крестьян-переселенцев (Труды, 1908: 8).

Исследователь хозяйственной жизни кочевников В.К. Никольский также отмечал, что крестьянам-переселенцам и казакам отводились самые лучшие земли за счет казахских зимовок и летовок. С последними не церемонились, заставляя уходить с насиженных мест. Кроме того, казахские угодья отделялись друг от друга новыми поселениями. А захват многих речек и контроль над орошением угрожал урожаю на казахских посевах (Никольский, 1903: 78–79).

Депутаты от Кокчетавского и Каркаралинского уездов жаловались на стеснение в связи с ростом численности населения на ограниченных землях, поскольку землемеры отбирали лучшие участки, на которых казахи жили по 100–200 лет. И к настоящему времени они из собственников превратились в арендаторов, но арендуемые земли следует оставить за казахами, так как они представляют не излишек, а необходимый жизненный минимум (Труды, 1908: 9–10).

На совещании признавалось, что создалась чересполосица, когда среди земель казахов мелкими вкраплениями внедрялись небольшие поселки переселенцев, сдвигая и закрывая пути перекочевков, разъединяя стойбища казахов на мелкие деления (по 10–15 юрт), нарушая тем самым экономические интересы и родственные связи. Кроме того, мечети и могилы предков оказывались сжатыми и окруженными крестьянскими наделами. Были известны случаи, когда каменные ограды могил растаскивались для хозяйственных нужд, что могло привести к непредсказуемым конфликтам на религиозной почве (Труды, 1908: 10–11). Действительно, при отмежевании крестьянам участков иногда отрезали даже земли, принадлежащие мечетям. Между тем, проводить границу крестьянского участка близко от мечети весьма неудобно, так как мечеть ставится всегда в центре нескольких аулов, чтобы 5 раз в день молиться. Из этого следовало, что вокруг мечетей должны жить исключительно казахи, причем не без скота. Зачастую казахам приходилось уходить и оставлять свои мечети без всякого присмотра, отчего в них имело место совершение святотатства.

Также на совещании вновь прозвучали знаменитые в дальнейшем слова А. Букейхана, известные ранее по Каркаралинской петиции 1905 г. о том, что до настоящего времени на казахов удерживается совершенно устарелый и неправильный взгляд как на кочующее племя. Такой взгляд в высшей степени губительно отражается на их интересах, поскольку служит руководящим началом в политике заселения края. (Букейхан, 1995: 250–251; Нурбай, Алпысбаева, Аубакирова, 2023: 115). Суть этого заблуждения заключалась в том, что в действительности казахи по 100–200 лет имели зимовые стойбища на одном и том же месте. Но власти считали, что для них не составляет значительного ущерба выселиться со своего стойбища на новые места. Хотя это приводило к разрушению привычного образа жизни и разорению. Справедливые требования участников

совещания заключались в том, чтобы прочно устроить казахов в местах их постоянной оседлости, а отводимые переселенцам излишки не должны были нарушать путей традиционных перекочевов (Труды, 1908: 11–12).

Еще одна существенная проблема возникла из-за распашки крестьянами своих новых участков на маршрутах перехода кочевников на летники. В таких случаях переходы были либо невозможны, либо с казахов взималась плата (по 20 коп. с каждой лошади и сверх того по 20 коп. с юрты, или баранами за прогон гурта) за переход через их же прежние владения. Жалобы к местным администрациям не давали никакого результата (Труды, 1908: 12–13).

Нехватка земель для казахов приводила и к тому, что они были вынуждены платить арендную плату казакам. В первую очередь на этот вынужденный шаг шли казахи, проживавшие близко к Иртышу (например, в Омском уезде), представлявшие Кызылкакскую, Ново-Покровскую и Алаботинскую волости, где кочевало до 4000 хозяйств. При этом примерно одна треть их жила на войсковой земле, арендуемой у офицеров, и в пределах Томской губернии на арендованных с торгов казенных участках. Арендные цены при этом с каждым годом повышались (Труды, 1908: 14). В Семипалатинской области на аренде были вынуждены жить 156 тысяч казахов, или 3000 семей, которые арендовали «кабинетские» (государственные) и казачьи земли вдоль Иртыша. На совещании казахи вынужденно констатировали: «Государственную подать киргизы платили исправно, но за что же они платят аренду тем частным лицам, которым отошли их собственные прежние земли?». Причем за последние 50 лет размер платы вырос с 10 до 1000 рублей (Труды, 1908: 14–15).

Еще одной из проблем, которую переживали казахи, было изъятие у них земель и пастбищ под государственные лесные дачи. Так, в Павлодарском уезде имела дача в 10 тысяч десятин земли, в которой было много колоков березового леса. При этом $\frac{2}{3}$ из них были колками и $\frac{1}{3}$ – степью. По мнению казахских представителей, при межевании лесных дач пастбища следовало бы оставлять исключительно за казахами. Казахам также был нужен лес, хотя и в небольшом количестве. Ранее лес из казенных дач продавался казахам с платой за каждое срубленное дерево, теперь же чиновники продавали им целыми делянками, что было не совсем удобно. Например, те, у кого не было денег купить целую делянку, оставались в таком случае совершенно без леса. По устоявшейся традиции, лес казахи экономили и берегли для себя, а теперь он был отобран в пользу государственной казны, и казахи не могли унести из леса даже валежник, так как лесники сразу же составляли протоколы. Лес был крайне необходим для защиты зимовок от снежных заносов и для защиты пасущегося в окрестностях скота (Труды, 1908: 15).

Важным вопросом, возникшим при массовом переселении крестьян, стала и нехватка водопоев (источников, озер) для скота. Участники совещания жаловались на лишение доступа к большинству озер и невозможность пользоваться колодцами, вырытыми ранее ими же самими, при этом без всякого вознаграждения. Представители Петропавловского уезда привели пример, когда крестьяне, имевшие $\frac{1}{9}$ часть казахского скота, владели $\frac{9}{10}$ водопоев, а казахам вместо прежних трех приходилось в новых условиях поить скот только один раз в день из-за нехватки воды (Труды, 1908: 16).

Действительно, у казахов скота было значительно больше, чем у крестьян-переселенцев, и они поили несколько сот голов скота от одного колодца, переселенцам же нужен был колодец для нескольких десятков голов скота. Колодцы, которые рыли гидротехники, были глубоки и потому неудобны для казахов, так как их трудно чистить, трудно доставать из них воду, да и скот казахов не привык к глубокой подпочвенной воде. Совместное же пользование колодезной водой с крестьянами казахи находили совершенно невозможным, так как это неизбежно вело к возникновению многочисленных столкновений с ними.

С учетом отмеченных этих и других проблем, возникавших в ходе массового крестьянского переселения, казахские представители выдвинули ряд просьб и требований, которые изначально оказывались невыполнимы для чиновников Степного края. Среди основных требований значились: приостановить переселение и отвод казахских земель крестьянам с целью сначала устроить самих казахов, которые страдали малоземельем; произвести новый переучет скота; при расчете земельных норм для коренных жителей степи строго различать удобные и неудобные земли; устраивать казахов на исконных землях, а не переселять их на новые непривычные места; вернуть ранее отобранные в пользу переселенцев и арендуемые земли; на размежеванных землях казахи должны иметь все составные части скотоводческой земли: зимовые стойбища, весенники, летники и осенники; предоставить свободный и бесплатный пропуск казахского скота через крестьянские наделы;

предоставить казахам пользование лесными наделами на равных с крестьянами; оставить во владении казахов все прежние водопои и колодцы; во избежание возникающих споров и столкновений и для предупреждения насилия отгородить земли крестьян-переселенцев от казахских земель; не допускать внедрения мелких крестьянских поселков в центр аульных земель, не отводить земли под крестьянские поселения вблизи мечетей; отмежевание земель производить только при участии представителей от казахов и др. (Труды, 1908: 18–19).

Относясь вполне сочувственно к ходатайству казахов о приостановке крестьянского переселения, члены Комиссии, представлявшие местную администрацию, заявили о практической неосуществимости такого рода просьб и требований. В этой связи в материалах совещания было отмечено: «Переселенческое движение – это буря, которую нельзя остановить. Переселение – явление стихийное. Если бы деятельность переселенческого управления прекратилась, положение киргизов (казахов – авт.) могло бы ухудшиться еще более» (Труды, 1908: 19). При этом чиновники в пользу правильности проводимых работ по изъятию у казахов земель приводили довод, что если остановить работы, то начнутся массовые самовольные захваты земли. При этом в виде рекомендации или пожелания все же отметили, что было бы «желательным» вернуть казахам те земли, которые оказались по разным причинам покинуты крестьянами и признаны негодными для целей колонизации (Труды, 1908: 24). Совещание также постановило «восстановить все старые кочевые пути, которые в настоящее время закрываются крестьянами путем взимания с киргизов особого сбора», поскольку такое закрытие «представляет собою явление совершенно ненормальное, в высшей степени губительно отражающееся на благосостоянии кочевников» (Труды, 1908: 25). Относительно лесных колков около зимних жилищ было рекомендовано в будущем оставить их за казахами для защиты пасущегося скота (Труды, 1908: 26).

По вопросу о распределении водоемов между крестьянами-переселенцами и казахами члены от правительства признали наличие фактов постоянных ссор из-за воды. Казахи, как старые жители степи, лучше знали места, где больше воды. Количество скота у казахов при отбирании у них водных источников в расчет не принималось. Так, на границе Кокчетавского и Петропавловского уездов было расположено огромное озеро Таранкуль в 9 верст диаметром. Когда около этого озера возникло 6 поселков, казахи, не имея свободного доступа к озеру, должны были разоряться и откочевывать. Через два года переселенцы бросили свои участки и разошлись, превратив ранее живое место около озера в пустыню. На другом озере – Белекаш – берега ранее представляли цветущую местность. Когда переселенцы заняли их пашней, то верхние плодородные почвы снесло ветром, затем переселенцы ушли, и берега также превратились в пустыню. Подобное же явление наблюдалось и около озера Азат, были известны и другие случаи. Таким образом, признавалось, что общность владения водными источниками на практике не представлялась возможной, потому что это зачастую приводило к столкновениям местного населения с переселенцами (Труды, 1908: 27–28).

Действительно, иногда земельные споры доходили до открытых конфликтов. Например, в рапорте начальника Кустанайского уезда к военному губернатору Тургайской области от 31 мая 1907 г. говорилось о произошедшем столкновении между казахами и прибывшими из внутренних губерний России переселенцами из-за самовольного захвата крестьянами земли. На одном из летовочных мест казахского аула 30 крестьян самовольно начали рыть колодцы, обозначать места под усадьбы, производить распланировку усадебных мест и косить траву. 50 местных казахов пытались прогнать переселенцев, в результате произошла массовая драка с пострадавшими с обеих сторон (ЦГА РК. Ф. 25. Оп. 1. Д. 2822. Л. 70).

Отыскать подпочвенные воды в степи было делом далеко не легким, а казахи лучше гидротехников и крестьян знали местность, копали колодцы на бывших болотах, где на небольшой глубине имеется глинистый слой. Казахские колодцы всегда были неглубоки, но с постоянным и значительным притоком воды. В то же время в колодцах, вырытых прибывшими гидротехниками, вода иногда совершенно исчезала. Казахи были всегда уверены в постоянстве водоснабжения своих колодцев, поскольку это являлось для степняков вопросом жизни и смерти. Но здесь царские чиновники отделались лишь пространным пожеланием производить размежевание при участии казахских представителей, которые могли бы сами указывать те пространства, которые могут быть изъяты из их владений без ущерба для хозяйства (Труды, 1908: 29–30). В виду этих соображений Комиссия и Совещание признали желательным, чтобы изъятие колодцев производилось не иначе, как в случаях крайней необходимости и лишь при совместном обсуждении каждого данного случая с представителем от казахов. В возмещение же потерь казахам рекомендовали либо выдавать

денежные вознаграждения, либо вырывать им новые колодцы с количеством воды, обеспечивающим скотоводческое население.

Далее Комиссия остановилась на заявлении казахов о желательности «оканавления» переселенческих участков, что было важно с точки зрения избежания недоразумений между казахами и переселенцами из-за возможных потрав, производимых скотом казахов на землях соседей-переселенцев. На практике крестьянским начальникам нередко приходилось разбирать жалобы казахов на задержание переселенцами казахского скота. Для выхода из таких ситуаций, например, по Омскому уезду, Управление государственными имуществами шло навстречу желанию прекратить эти споры и отпускало бесплатно жерди для устройства пограничных заборов. Но в реальности разграничить все переселенческие участки не представлялось возможным. В этой связи чиновники подчеркивали, что повсеместное оканавление, тем более в степи, дело дорогостоящее, силами государства проводиться не будет, а переселенцам в большинстве и вовсе это не нужно. Поэтому такие дела должны решаться в каждом конкретном случае между самими крестьянами и казахами по соглашению сторон (Труды, 1908: 30). По мнению чиновников, казахи почти не пользуются верстовой полосой на границах с переселенческими участками, боясь их потрав. На этом основании было предложено считать такие полосы нейтральными и не включать в подсчет земельных владений казахов. Обеим сторонам чиновники рекомендовали повышать свой культурный уровень, и тогда их взаимоотношения урегулируются сами собой. Решение по данному вопросу заключалось в том, что юридическая охрана хозяйственных интересов должна лежать на каждой заинтересованной стороне. Комиссия, представлявшая колониальную администрацию, подчеркнула нежелательность расположения переселенческих участков внутри казахских кочевий, отметив затем, что жалобы казахов являются справедливыми (Труды, 1908: 30–31).

В последующие годы переселение крестьян на территорию Казахстана сопровождалось массовым изъятием земель у коренного населения. Скотоводы выселялись в малопродуктивные земли, оставляя веками насиженные земли, могилы предков и зимние жилища. Например, в журналистской заметке в газете «Омский вестник» за 1911 г. из аула № 6 (Егенши) Кызылгакской волости Омского уезда Акмолинской области можно узнать, что в августе того года в аул прибыл некий чиновник и объявил о принудительном переселении за 180 верст. Жители встретили эту неожиданную новость гробовым молчанием. К этому времени у них уже отмежевали часть земель под новые поселки, но надежда остаться в родных краях еще сохранялась. После отъезда чиновника казахи остались со своими «горькими думами о своей горькой участи» (Омский вестник, 1911: 3).

О нежелании решать земельные проблемы по существу свидетельствует, например, прошение доверенных лиц от казахов Восточно-Талгарской волости Верненского уезда от 21 августа 1908 г. сенатору графу К.К. Палену по поводу насильственного изъятия переселенческим управлением земель у кочевого населения и разрушения зимовок: «Изъятием земель наших мы останемся без таковой, что в корень подорвет наше благосостояние и сделает нас несостоятельными, и покорнейше просим, ваше сиятельство, разрешить оставить нас при своих землях и избавить нас и наших доверителей от разорения» (ЦГА РК. Ф. И-19. Оп. 1. Д. 70. Л. 10–10 об.). В 1910 г. зафиксировано активное сопротивление местным властям при отчуждении у казахов участков в выселке Абакумовском Копальского уезда Семиреченской волости (ЦГА РК. Ф. И-44. Оп. 1. Д. 11156. Л. 14–14 об.). Одной из причин массового восстания 1916 г. было в том числе и усугубление земельной проблемы, когда казахам в пользование оставлялись худшие земли, а лучшие передавались переселенцам. Но те, в свою очередь, сами ее не обрабатывали, а с большей выгодой сдавали эти земли тем же казахам в аренду, или нанимали их к себе на работу за нищенское вознаграждение (ЦГА РК. Ф. И-44. Оп. 1. Д. 20070. Л. 162).

Заключение. Таким образом, начавшаяся в 60-е гг. XIX в. массовая крестьянская колонизация привела к вытеснению казахов с веками обжитых земель и массовому обнищанию. Начались конфликты, в том числе вооруженные столкновения, как между крестьянами и казахами, так и внутри казахских общин. В этой связи, 20 мая 1907 г. предпринималась одна из попыток обсудить накопившие проблемы через созыв совещания Степным генерал-губернатором. Ход и содержание совещания наглядно показали, что центральные и региональные власти Российской империи не были готовы к принятию требуемых решений, ограничившись лишь констатацией наличия земельных противоречий и некоторыми рекомендациями, которые носили необязательный характер и не имели юридической силы. Нежелание властей принимать необходимые меры лишь усугубляло социально-

экономическую ситуацию в Казахской степи и способствовало росту народного сопротивления проводимой аграрной политике.

Источники

РГИА – Российский государственный исторический архив

Труды частного совещания, созданного 20 мая 1907 года Степным генерал-губернатором по вопросам о нуждах киргизов Степного края. Омск: Тип. Акм. Обл. Прав., 1908. 93 с.

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан

Литература

Акимбеков, 2018 – *Акимбеков С.* Казахстан в Российской империи. Алматы: Институт Азиатских Исследований, 2018. 503 с.

Ахметжанова, 2010 – *Ахметжанова А.Т.* Степное положение 1891 года в Казахстане: исторический аспект. Дисс. ... канд. ист. наук. Алматы, 2010. 140 с.

Ахметова, Кабульдинов, 2023 – *Ахметова Е.Т., Кабульдинов З.Е.* Отражение социальных, духовных и экономических проблем казахов Каркаралинской петиции 1905 года // Мирзо Улутбек – великий ученый-мыслитель и государственный деятель. Международная научно-практическая конференция. Ташкент, 2023. С. 191–197.

Букейхан, 1995 – *Букейхан А.* Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи // Избранное: научные исследования, труды на каз. и рус. языках. Монографии. Статьи. Речи. Доклады. Стихи. Переводы. Письма. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 478 с.

Горюшкин, 1967 – *Горюшкин Л.М.* Сибирское крестьянство на рубеже двух веков (конец XIX – XX). Новосибирск: Изд-во «Наука» Сибирское отделение, 1967. 412 с.

Дахшлейгер, 2015 – *Дахшлейгер Г.* Избранные труды / Сост.: Г.Ж. Ускембаева и др. Алматы: Елтаным, 2015. 614 с.

Ильясов, Абуов, Дюлгерова, 2019 – *Ильясов Ш.А., Абуов Н.А., Дюлгерова Н.* Деятельность генерал-губернатора Степного края И.П. Надарова (1906–1908 гг.) // Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. 2019. Т. 96. № 4. С. 26–38.

История Казахстана, 2010 – *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней).* В пяти томах. Т. 3. Алматы: Атамұра, 2010. 768 с.

Лысенко, 2024 – *Лысенко Ю.А.* Практики взаимодействия мусульманских общин Степного края с органами государственной власти (вторая половина XIX – начало XX века) // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2024. Т. 23. № 1: История. С. 108–119.

Лысенко, Рыгалова, Егоренкова, 2021 – *Лысенко Ю.А., Рыгалова М.В., Егоренкова Е.Н.* Русский язык как механизм интеграции Степного генерал-губернаторства России в общеимперское пространство (вторая половина XIX — начало XX в.) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2021. № 1 (52). С. 154–163.

Мамытова, Кабульдинов, Шаяхметов, 2022 – *Мамытова С., Кабульдинов З., Шаяхметов Н.* История скотопромышленности в Степном крае (конец XIX – начало XX веков) // *Bylye Gody*. 2022. 17 (2). С. 777–788.

Национально-освободительное движение, 2020 – *Национально-освободительное движение в Казахстане в XIX – начале XX вв. Сборник документов / Под ред. З.Е. Кабульдинова; сост.: М.Р. Сатенова, Р.Е. Оразов.* Алматы: Литера-М, 2020. 544 с.

Никольский, 1903 – *Никольский В.К.* Киргизы (Очерк общественно-экономической жизни киргиз) // Сибирский наблюдатель. Кн. 3. Томск: Паровая типо-литография П.И. Макушина, 1903. С. 73–79.

Нурбай, Алпыспаева, Аубакирова, 2023 – *Нурбай К., Алпыспаева Г., Аубакирова Х.* Проблема развития земельных отношений в северном Казахстане во второй четверти XIX – 50–60-х годах XX веков: историографический анализ // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2023. Т. 145. № 4. С. 110–127.

Омский вестник, 1911 – *Омский вестник*. 1911. № 191.

Плахотник, 2007 – *Плахотник Т.Ю.* Деятельность администрации Степного края в сфере начального образования казахского населения в конце XIX – начале XX вв. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Омск, 2007. 22 с.

Плахотник, 2020 – *Плахотник Т.Ю.* Частное совещание 1907 г. в образовательной деятельности администрации Степного края // Национальная ассоциация ученых. 2020. № 61. С. 17–19.

Тынышпаев, 1993 – *Тынышпаев М.* История казахского народа. Алма-Ата: Қазақ Университеті, 1993. 224 с.

Sources

CGA RK – Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

RGIA – Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv [Russian State Historical Archive]

Trudy chastnogo soveshchaniya, sozvernogo 20-go maya 1907 g. Stepnym general-gubernatorom po voprosam o nuzhдах kirgizov Stepnogo kraya [Proceedings of the Private Meeting Convened on May 20, 1907 by the Steppe Governor-General on the Needs of the Kirghiz of the Steppe Krai]. Omsk, 1908, 93 p. (in Russ.)

References

- Akimbekov, 2018 – *Akimbekov S.* Kazakhstan v Rossiyskoy imperii [Kazakhstan in the Russian Empire]. Almaty: Institut Aziatskikh Issledovaniy, 2018. 503 p. (In Russ.)
- Ahmetzhanova, 2010 – *Ahmetzhanova A.T.* Stepnoe polozhenie 1891 goda v Kazahstane: istoricheskiy aspekt [The Steppe Statute of 1891 in Kazakhstan: historical aspect]. Diss. ... kand. ist. nauk (Candidate diss.). Almaty, 2010. 140 p. (In Russ.)
- Ahmetova, Kabuldinov, 2023 – *Ahmetova E.T., Kabuldinov Z.E.* Otrazhenie sotsialnyh, duhovnyh i ekonomicheskikh problem kazahov Karkaralinskoy petitsii 1905 goda [Reflection of social, spiritual and economic problems of Kazakhs of Karkarala petition of 1905] // Mirzo Ulugbek – velikiy ucheniy-myslitel i gosudarstvennyi deyatel. Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya. Tashkent, 2023. Pp. 191–197. (In Russ.)
- Bukeyhan, 1995 – *Bukeyhan A.* Istoricheskie sudby Kirgizskogo kraia i kulturnye ego uspehi [Historical destinies of the Kyrgyz region and its cultural successes] // Izbrannoe: nauchnye issledovaniya, trudy na kaz. i rus. yazykah. Monografii. Stat'i. Rech'i. Doklady. Stih'i. Perevody. Pis'ma. Almaty: Kazak entsiklopediyasy, 1995. 478 p. (In Russ.)
- Goryushkin, 1967 – *Goryushkin L.M.* Sibirskoe krestyanstvo na rubezhe dvuh vekov (konets XIX – XX) [Siberian peasantry at the turn of two centuries (the end of 19th – 20th)]. Novosibirsk: Izd-vo «Nauka» Sibirskoe otделение, 1967. 412 p. (In Russ.)
- Dahshleyger, 2015 – *Dahshleyger G.* Izbrannye trudy [Selected works] / Ed. by G.J. Uskembayeva et al. Almaty: Eltany, 2015. 614 p. (In Russ.)
- Ilyasov, Abuov, Dyulgerova, 2019 – *Ilyasov Sh.A., Abuov N.A., Dyulgerova N.* Deyatel'nost' general-gubernatora Stepnogo kraia I.P. Nadarova (1906–1908 gg.) [Activity of the Governor-General of the Steppe region I.P. Nadarov (1906–1908)] // *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya: Istoriya. Filosofiya.* 2019. Vol. 96. № 4. Pp. 26–38. (In Russ.)
- Istoriya Kazahstana, 2010 – *Istoriya Kazahstana (s drevneyshih vremen do nashih dney)* [History of Kazakhstan (from ancient times to present day)]. In 5 volumes. Almaty: Atamura, 2010. 768 p. (In Russ.)
- Lysenko, 2024 – *Lysenko Yu.A.* Praktiki vzaimodeystviya musul'manskikh obschin Stepnogo kraia s organami gosudarstvennoy vlasti (vtoraya polovina XIX – nachalo XX veka) [Practices of the Interaction of Muslim Communities of the Steppes with the Government (The 2nd Half of the 19th – Early 20th Century)] // *Vestnik NGU. Seriya: Istoriya, filologiya.* 2024. Vol. 23. № 1: Istoriya. Pp. 108–119. (In Russ.)
- Lysenko, Rygalova, Egorenkova, 2021 – *Lysenko Yu.A., Rygalova M.V., Egorenkova E.N.* Russkiy yazyk kak mekhanizm integratsii Stepnogo general-gubernatorstva Rossii v obscheimprskoe prostranstvo (vtoraya polovina XIX — nachalo XX v.) [Russian language as a mechanism of integration of the Steppe Governor-General of Russia into the all-Imperial space (second half of 19th – beginning of 20th century)] // *Vestnik arheologii, antropologii i etnografii.* 2021. № 1 (52). Pp. 154–163. (In Russ.)
- Mamytova, Kabuldinov, Shayakhmetov, 2022 – *Mamytova S., Kabuldinov Z., Shayakhmetov N.* Istoriya skotopromyshlennosti v Stepnom krae (konets XIX – nachalo XX vekov) [The History of the Cattle Industry in the Steppe Region (late 19th – early 20th century)] // *Bylye Gody.* 2022. 17 (2). Pp. 777–788. (In Russ.)
- Natsionalno-osvoboditel'noe dvizhenie, 2020 – *Natsionalno-osvoboditel'noe dvizhenie v Kazahstane v XIX – nachale XX vv. Sbornik dokumentov* [National liberation movement in Kazakhstan in 19th – early 20th centuries. Collection of documents] / Ed. by Z.E. Kabuldinov; Comp. by M.R. Satanova, R.E. Orazov. Almaty: «Litera-M», 2020. 544 p. (In Russ.)
- Nikolskiy, 1903 – *Nikolskiy V.K.* Kirgizy (Ocherk obschestvenno-ekonomicheskoy zhizni kirgiz) [Kirghiz (Essey of social and economic life of the Kirghiz)] // *Sibirskiy nablyudatel.* Book 3. Tomsk: Parovaya tipo-litografiya P.I. Makushina, 1903. Pp. 73–79. (In Russ.)
- Nurbay, Alpyspayeva, Aubakirova, 2023 – *Nurbay K., Alpyspayeva G., Aubakirova K.* Problema razvitiya zemelnyh otnosheniy v severnom Kazahstane vo vtoroy chetverti XIX – 50–60-h godah XX vekov: istoriograficheskiy analiz [The problem of the development of land relations in northern Kazakhstan in the second quarter of the 19th – 50-60s of the 20th centuries: historiographic analysis] // *Vestnik ENU im. L. Gumileva. Seriya: Istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie.* 2023. Vol. 145. № 4. Pp. 110–127. (In Russ.)
- Omskiy vestnik, 1911 – *Omskiy vestnik.* 1911. № 191. (In Russ.)
- Plahotnik, 2007 – *Plahotnik T.Yu.* Deyatel'nost' administratsii Stepnogo kraia v sfere nachalnogo obrazovaniya kazahskogo naseleniya v kontse XIX – nachale XX vv. [Activity of the administration of the Steppe region in the sphere of primary education of the Kazakh population in the end of 19th – beginning of 20th centuries] Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk (Abstract of Candidate diss.). Omsk, 2007. 22 p. (In Russ.)
- Plahotnik, 2020 – *Plahotnik T.Yu.* Chastnoe soveshanie 1907 g. v obrazovatel'noy deyatelnosti administratsii Stepnogo kraia [Private meeting 1907 in the educational activities of the administration of the Steppe region] // *Natsionalnaya assotsiatsiya uchenykh.* 2020. № 61. Pp. 17–19. (In Russ.)
- Tynyshpayev, 1993 – *Tynyshpayev M.* Istoriya kazahskogo naroda [History of the Kazakh people]. Alma-Ata: Kazak Universiteti, 1993. 224 p. (In Russ.)

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 18–28
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_18-28

ДЕЛА ПЕРЕБЕЖЧИКОВ И РЕПАТРИАНТОВ ИЗ СИНЬЦЗЯНА 1940–1950-х гг. КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ДИАСПОРЫ

Кулгазира Нурановна Балтабаева¹, Наталья Николаевна Аблажей²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби (д. 71, пр. аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

кандидат исторических наук, исполнительный директор Ассоциации выпускников

ORCID: 0000-0002-6641-5802. Scopus Author ID: 58937935700.

E-mail: kulgazira_777@mail.ru

²Новосибирский государственный университет (д. 1, ул. Пирогова, 630090 Новосибирск, Российская Федерация)

доктор исторических наук, доцент

ORCID: 0000-0002-3215-0615. Scopus Author ID: 57207309210

E-mail: ablazhey@academ.org

© ИИЭ им. Ч. Ч. Валиханова, 2025

© Балтабаева К.Н., Аблажей Н.Н., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается история казахской и русской диаспор Синьцзяна первой половины XX в. в контексте анализа миграционных, адаптационных и внешнеполитических факторов. *Цели и задачи* – определить основные векторы миграционной мобильности казахского населения и особенности его адаптации посредством формирования обобщенного социально-демографического портрета этнического мигранта.

Результаты. Исследование построено на материалах учетно-фильтрационного делопроизводства на перебежчиков и репатриантов из Китая 1940–1950-х гг., отложившегося в коллекции Специального государственного архива Департамента КНБ РК по Павлодарской области. Используемый метод формирования выборки нацелен на изучение миграционной и социальной мобильности мигрантов, прибывших в Казахстан из Синьцзяна. Учетные дела репатриантов позволили расширить представления о русском / советском присутствии в Синьцзяне, изучить коллективные и индивидуальные стратегии этнических и нелегальных переселенцев, причины возвратной миграции. *Заключение.* Предложены эвристические методики, иллюстрирующие потенциал источников, которые впервые вводятся в научный оборот. Выявлены причины миграции; динамика национально-гражданского и правового статуса; каналы социальной мобильности, выполнявшие роль «социальных лифтов»; реконструирована структура занятости; выявлены адаптационные стратегии; роль родственных и земляческих связей; устойчивость связей с исторической родиной.

Ключевые слова: Синьцзян, Казахстан, диаспора, казахи, русские, фильтрация, нелегальные мигранты, репатрианты.

Благодарность. Статья подготовлена при финансовой поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан проекта ИРН: BR24993057 «Фундаментальное исследование основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации».

Для цитирования: Балтабаева К.Н., Аблажей Н.Н. Дела перебежчиков и репатриантов из Синьцзяна 1940–1950-х гг. как источник по истории диаспоры // Отан тарихы. Т. 28. № 1. С. 18-28 (на рус.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_18-28

ШЫҢЖАҢНАН ҚАШҚАНДАР МЕН КЕЛГЕН ҚАНДАСТАР ІСТЕРІ ДИАСПОРА ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ДЕРЕК КӨЗІ РЕТІНДЕ

Кулгазира Нұранқызы Балтабаева¹, Наталья Николаевна Аблажей²

¹ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Түлектер қауымдастығының атқарушы директоры (әл-Фараби даңғ., № 71, 050040, Алматы қ., Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты

ORCID: 0000-0002-6641-5802. Scopus AuthorID: 58937935700. E-mail: kulgazira_777@mail.ru

²Новосибирск мемлекеттік университеті (Пирогов көш., № 1, 630090 Новосибирск, Ресей Федерациясы)

тарих ғылымдарының докторы

ORCID: 0000-0002-3215-0615. Scopus Author ID: 57207309210 E-mail: ablazhey@academ.org

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Балтабаева К.Н., Аблажей Н.Н., 2025

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада XX ғасырдың бірінші жартысындағы көші-қон, бейімделу және сыртқы саяси факторларды талдау аясында Шыңжаңдағы қазақ және орыс диаспораларының тарихы қарастырылады. *Мақсаты мен міндеті* – этникалық мигранттың жалпылама әлеуметтік-демографиялық келбетін қалыптастыру арқылы қазақ халқының көші-қонға икемділігінің негізгі бағыттарын және оның бейімделу ерекшеліктерін анықтау. *Нәтижелер.* Зерттеу Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Павлодар облысы бойынша департаментінің Арнайы мемлекеттік архивінің қорында сақталған 1940–1950 жылдары Қытайдан қашқандар мен келген қандастарды есепке алу және сұрыптау құжаттарының материалдарына негізделген. Іріктеуді қалыптастыру әдісін қолдану Қазақстанға Шыңжаңнан келген көшіп-қонушылардың көші-қондың және әлеуметтік ұтқырлығын зерттеуге бағытталған. Қандастарды есепке алу істері Шыңжаңда орыстық / кеңестік топтардың болуына қатысты түсініктерді кеңейтуге, этникалық және заңсыз қоныс аударушылардың ұжымдық және жеке стратегияларын, кері қайтушылар көші-қонының себептерін зерттеуге мүмкіндік берді. *Қорытынды.* Ғылыми айналымға алғаш рет енгізілетін деректердің әлеуетін көрсететін эвристикалық әдістер ұсынылған. Көші-қонның себептері; ұлттық-азаматтық және құқықтық мәртебелердің динамикасы; «әлеуметтік басқыштар» рөлін атқарған әлеуметтік ұтқырлық арналары; бейімделу стратегиялары; туыстық және жерлестік байланыстардың рөлі; тарихи отанмен байланыстардың тұрақтылығы анықталды; жұмыспен қамту құрылымы қайта жаңартылды.

Кілт сөздер: Шыңжаң, Қазақстан, диаспора, қазақтар, орыстар, сұрыптау, заңсыз көшіп-қонушылар, қандастар

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі IRN: BR24993057 жобасының қаржылық қолдауымен «Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі санаттары мен кіші санаттарын және оларды толық ақтау процестерін іргелі зерттеу» тақырыбы аясында дайындалған.

Дәйексөз үшін: Балтабаева К.Н., Аблажей Н.Н. Шыңжаңнан қашқандар мен келген қандастар істері диаспора тарихын зерттеудегі дерек көзі ретінде // Отан тарихы. Т. 28. № 1. 18-28-бб. (орыс.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_18-28

CASES OF XINJIANG DEFECTORS AND REPATRIATES IN THE 1940s–1950s AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF DIASPORA

Kulgazira N. Baltabayeva¹, Natalya N. Ablazhey²

¹ Al-Farabi Kazakh National University (71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Executive Director of the Alumni Association
ORCID: 0000-0002-6641-5802. Scopus Author ID: 58937935700.
E-mail: kulgazira_777@mail.ru

² Novosibirsk State University (1, Pirogova Str., 630090 Novosibirsk, Russian Federation)
Doctor of Historical Sciences
ORCID: 0000-0002-3215-0615. Scopus Author ID: 57207309210
E-mail: ablazhey@academ.org

© Valichanov IHE, 2025

© Baltabayeva K.N., Ablazhey N.N., 2025

Abstract. *Introduction.* The article examines the history of the Kazakh and Russian diasporas of Xinjiang in the first half of the 20th century in the context of the analysis of migration, adaptation and foreign policy factors. *The Goals and objectives* of the article is to determine the main vectors of migration mobility of the Kazakh population and the features of its adaptation by forming a generalized socio-demographic portrait of an ethnic migrant. *Results.* The study is based on the materials of the registration and filtration paperwork on defectors and repatriates from China in the 1940–1950s, deposited in the collection of the Special State Archives of the Department of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan for the Pavlodar Region. The used sampling method is aimed at studying the migration and social mobility of migrants who arrived in Kazakhstan from Xinjiang. The registration files of repatriates made it possible to expand our understanding of the Russian/Soviet presence in Xinjiang, to study the collective and individual strategies of ethnic and illegal immigrants, and the reasons for return migration. *Conclusion.* Heuristic methods are proposed that illustrate the potential of sources that are being introduced into scientific circulation for the first time. The causes of migration are identified; the dynamics of national, civil and legal status; channels of social mobility that played the role of "social lifts"; the employment structure is reconstructed; adaptation strategies, the role of family and fellow countrymen ties, and the stability of ties with the historical homeland are identified.

Keywords: Xinjiang, Kazakhstan, diaspora, the Kazakhs, the Russians, filtration, illegal migrants, repatriates

Acknowledgments: The article was prepared with the financial support of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, project: BR24993057 "Fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repressions in Kazakhstan and the processes of their full rehabilitation".

For citation: Baltabayeva K.N., Ablazhey N.N. Cases of Xinjiang Defectors and Repatriates in the 1940s–1950s as a Source for the History of Diaspora // Otan tarihy. Vol. 28. № 1. Pp. 18-28 (In Rus.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_18-28

Введение. За вторую половину 1940-х – 1950-е гг. в СССР из разных стран мира добровольно въехало более 350 тыс. бывших эмигрантов, этнических беженцев и их потомков. Помимо регулируемой, имела место значительная нелегальная реэмиграции, в том числе и возвратная миграция в СССР. Эти факты наглядно говорят о том, что в послевоенный период миграционный потенциал диаспор был весьма значительным. Хотя СССР в первые послевоенные годы реализовал беспрецедентную по масштабам политику репатриации, потенциал реэмиграции в полной мере не был использован.

Материалы и методы. Изучение института фильтрации в СССР в настоящее время осложнено из-за сложившейся практики доступа профессиональных исследователей к архивным фондам, содержащим прекращенные проверочно-фильтрационные дела. Они частично переданы из

ведомственных архивов в государственные на условиях депозитарного хранения. Хотя в большинстве постсоветских стран в законодательстве зафиксировано, что по истечении 75 лет с момента создания документов проверочно-фильтрационные дела открыты для исследователей, в настоящее время повсеместно сложилась ограничительная практика, апеллирующая к законодательству о персональных данных, что не позволяет провести выявление документальных массивов и комплексное изучение института фильтрации в СССР. Также сложно судить, насколько полно фильтрационные фонды отражают реальный учет репатриантов 1920–1930-х гг. Тем не менее на реэмигрантов, прибывших в СССР во второй половине 1940-х – 1950-е гг. в рамках программы реэмиграции, такие дела сохранились в значительном объеме.

Обсуждение. После Второй мировой войны высокие миграционные ожидания сформировались в среде русского и казахского населения Китая. Формированию диаспор в Китае способствовали причины, обусловленные, а иногда и спровоцированные, политикой властей Российской империи, а затем и СССР: не только реализацией аграрной колонизации и экономической экспансией, но и войнами, революционными и социальными потрясениями, голодом. Вследствие нескольких волн аграрного и индустриального переселения, беженства и эмиграции конца XIX – первой трети XX в., на территории Северо-Запада (Синьцзян) и Северо-Востока (Маньчжурия) Китая сформировались крупные этнические диаспоры. И хотя отток населения в сопредельные с Россией районы Китая всегда сопровождала возвратная миграция, тем не менее, накопленный эмиграционный потенциал, при наличии определенной внешнеполитической конъюнктуры и после принятия соответствующих решений, привел к изменению вектора миграции.

Первым шагом в отношении диаспор стала их массовая советизация, реализованная в основном во второй половине 1940-х гг., что подготовило базу для проведения массовой репатриации. В Китае репатриация стала возможной только с середины 1950-х гг., за исключением эпизода по вывозу русских из Шанхая, Пекина и Тяньцзиня в 1947 г., а ее масштаб превзошел ожидания. Репатриация началась с 1954 г. и рассматривалась как плановое переселение, ориентированное в первую очередь на использование привлекаемых из-за границы трудовых ресурсов для аграрного сектора. На первом этапе репатриации доминировал поток из Маньчжурии, с 1954 г. начался выезд из Синьцзяна. По итогам 1955 г. из Синьцзяна выехало 65 тыс. человек, в том числе в Казахстан – 55,8 тыс. человек. Репатриационная программа была временно свернута по требованию китайской стороны, но возобновлена в 1958–1959 гг., в течение которых в Казахстан въехало еще почти 60 тыс. человек, в том числе 57,3 тыс. человек из СУАР (Синьцзян-Уйгурский Автономный Район). В 1962–1963 гг. репатриация приняла форму массового этнического беженства. Суммарно Казахстан принял в течение 1954–1963 гг. порядка 250 тысяч реэмигрантов и беженцев (Аблажей, 2015). На сегодняшний день тема репатриации из Китая в Казахстан уже достаточно освещена в историографии (Мендикулова, Атантаева, 2008), (Аблажей, 2014, 2015), (Кожирова, 2017; Sheng Mao, 2018), хотя интерес к ней по-прежнему весьма высок (Камалов, 2021), (Калыбекова, Кубик, Кабульдинов, 2024).

В СССР в отношении репатриантов, как и других групп населения, прибывших в страну на постоянное жительство (политэмигранты, трудовые эмигранты) или возвращенцев (бывшие военнопленные, реэмигранты и беженцы) практиковалась государственная проверка на политическую лояльность (фильтрация). Она включала сбор сведений о человеке: благонадежность, обстоятельства пленения, перехода границы и возвращения в страну. В историографии тема фильтрации наиболее полно освещена в связи с советской репатриационной политикой по итогам Второй мировой войны. Тема практик фильтрации реэмигрантов фрагментарно затронута в контексте изучения советской реэмиграционной политики 1940–1950-х гг. (Вертилецкая, 2004), (Аблажей, Маркдорф, 2012).

Результаты. В СССР институт фильтрации просуществовал больше четырех десятилетий. Нормативные основы для ее проведения и становления фильтрационного делопроизводства, были заложены еще в начале 1920-х гг. Инструкция ОГПУ (Объединенное государственное политическое управление) от 14 декабря 1921 г. была разработана в связи с началом массовой репатриации и необходимостью проверки возвращающихся амнистированных участников Белого движения, военнопленных Первой мировой и советско-польской войн. Новая инструкция была принята 15 июля 1930 г., вероятнее всего, в связи с массовым наплывом в СССР нелегалов. Она ориентировала не только территориальные органы милиции, но и общественные организации на участие в «качественной фильтрации репатриантов». За проведение фильтрации первоначально отвечал

Иностранный отдел ОГПУ, затем – соответствующий отдел НКВД (Народный комиссариат внутренних дел).

Алгоритм проведения фильтрации предусматривал проверку прибывших в особые приемных пунктах с последующим учетом контингента местными органами ОГПУ–НКВД. В отношении перебежчиков в 1930–1940-е гг. проверку проводили пограничные войска НКВД. В декабре 1941 г., согласно приказу НКВД, для проверки лиц, побывавших в плену и на оккупированной территории, были созданы специальные лагеря, которые с февраля 1945 г. стали именоваться проверочно-фильтрационными. В годы войны фильтрация военнопленных стала многоступенчатой, в ее проведении участвовали органы контрразведки, армии, территориальные органы госбезопасности. Такую фильтрацию проходили, например, белоэмигранты, служившие в военных формированиях противника. Что касается возвращающегося из-за границы гражданского населения, то в отношении него также предусматривались мероприятия фильтрационного характера, проводившиеся советскими консульскими учреждениями и органами госбезопасности.

Роль фильтрации в репрессиях в полной мере не оценена. Между тем по ее итогам осуществлялись как прямые репрессии, так и ограничения правового характера. Несмотря на то, что советская власть обещала амнистировать рядовых участников Белого движения, 1930-х гг. они стали целевой группой репрессируемых по политическим основаниям. С 1926 г. в СССР на основе персональных данных стали формироваться учетные категории иностранных граждан, в том числе политэмигрантов и трудовых мигрантов (ГА РФ. Ф. Р–9401сч. Оп. 12. Д. 131). В Уголовном кодексе (УК) РСФСР 1926 г. (ст. 84) и в аналогичных статьях в республиканских УК за нелегальный переход границы в СССР и из СССР предусматривалось наказание в виде заключения в лагерь на срок от 1 года до 3 лет. Вкупе с лагерным сроком, на основании ст. 35 УК РСФСР, предусматривались ограничения на проживание в пограничной полосе и поражение в гражданских правах. С конца 1920-х гг. и на всем протяжении 1930-х гг. дела о нарушении границы разбирали народные суды. Однако с июля 1935 г., а затем с сентября 1937 г., после соответствующих решений правительства СССР, в частности, «О наказании за выезд за границу или въезд в Союз ССР без установленного паспорта или разрешения» (СЗ правительства СССР, 1936) политика в отношении нелегалов стала более целенаправленной и жесткой.

В годы Большого террора (1937–1938 гг.) бывшие «белые» и реэмигранты стали жертвами «кулацкой» операции НКВД. Знаменитый приказ НКВД СССР № 00693 «О перебежчиках» от 23 октября 1937 г. (СУ РСФСР. 1926. № 80, ст. 84), принятый на старте «национальных» операций, предписывал считать таковыми не только нелегалов и нарушителей границы, но и всех прибывших в страну легально в качестве политэмигрантов, трудовых мигрантов, интернированных, реэмигрантов и беженцев-кочевников. В приказе особо отмечалось, что именно «формальность фильтрации» и учета, вкупе с «существующий порядком расселения» этих лиц на территории страны, привели к «созданию обширной иностранной шпионской и диверсионной сети» (История сталинского Гулага, 2004: 284). В рамках реализации приказа по всей территории СССР ГУГБ (Главное управление государственной безопасности) НКВД осуществило выявление и учет данных категорий населения, сопровождавшихся массовыми репрессиями. Исследователям еще предстоит оценить масштаб необоснованных осуждений, ответственность за которые несут тройки и военные трибуналы. Материалы архивно-следственных дел на перебежчиков этого периода представлены в сборнике документов «Вынужденные беженцы» (Материалы Государственной комиссии, 2022: 402–409).

Во второй половине 1940-х гг. реэмигранты вновь попали в новую волну массовых репрессий, в том числе и депортаций. Именно материалы фильтрации обычно становились основанием для репрессии, а спецучет и негласный контроль долгие годы определял специфику положения этой группы населения.

Методы исследования и материалы. Мы уже упоминали о наличии значительных массивов фильтрационных дел в принимающих регионах. В совокупности с делами перебежчиков и архивно-следственными делами реэмигрантов разных лет подобное учетное делопроизводство является ценным источником не только по истории репрессий, но и истории диаспор. Наше исследование построено на материалах учетно-фильтрационного делопроизводства на перебежчиков второй половины 1940-х гг. и репатриантов из Китая середины 1950-х гг., фрагментарно сохранившегося и отложившегося в коллекции Специального государственного архива Департамента Комитета национальной безопасности Республики Казахстан по Павлодарской области. Частично его результаты были озвучены нами в докладе «Нелегально перешел границу СССР...»: анкеты

репатриантов из Синьцзяна как источник по истории диаспоры», представленном на конференции «Восточные ветви российской диаспоры – 2023», организованной Институтом востоковедения РАН (г. Москва) (Панарина, Астафьева, 2023: 292).

Из массива дел нами использованы дела перебежчиков 1946–1947 гг. и реэмигрантов за 1955 г., прибывших в Павлодарскую область из Синьцзяна. К сожалению, нам не удалось обнаружить материалы на въехавших в 1956–1962 гг., хотя в Павлодарскую область в 1955 г. прибыло 255 семей (Атантаева, 2008: 191) в составе 1417 человек (ЦГА РК. Ф. Р–1481. Оп. 16. Д. 3577). Основной поток переселенцев дала Маньчжурия. Выборка на репатриантов представлена 124 анкетами, 124 автобиографиями, индивидуальными и семейными фотографиями; выборка на перебежчиков представлена 7 анкетами и материалами 8-ми установочных допросов. Выявленные нами персональные материалы учетно-фильтрационного делопроизводства содержат данные на четырех нелегалов и членов 58 семей, прибывших в страну легально. Общее количество прибывших в рамках программы по репатриации, с учетом детей составило 217 человек. Среди нелегалов соотношение казахов и русских составляет один к одному, а среди репатриантов – почти четыре к одному (96 казахов и 28 русских).

Все документы на перебежчиков и репатриантов, в том числе на лиц казахской национальности, представлены на русском языке, но заверены подписями арабской вязью казахского языка. Допрос лиц казахской национальности производился на русском языке, переводчиком выступал военнослужащий пограничного отряда. Он предупреждался, что за неправильный и не точный перевод несет ответственность по ст. 95 Уголовного кодекса РСФСР. Допрос по времени занимал 1,5–2 часа.

Документы на реэмигрантов из Синьцзяна оформлены сотрудниками советского консульства в Чугучаке и Шара-Сумэ (ныне – г. Алтай СУАР КНР); на перебежчиков из Синьцзяна – следователями погранотряда, производшего задержания, в нашем случае, – это Джаркентский погранотряд МВД (Министерства внутренних дел) и оперуполномоченные приграничных райотделов МГБ (Министерства государственной безопасности) (СГА ДКНБ РК по Павлодарской обл. Ф. 9. Оп. 40. Арх. № 2070. Л. 1–2, 3 и об., 4, 5–8).

Документы представляют собой комплексный источник, позволяющий судить об истории отдельных семей сквозь призму большой истории. В совокупности этот корпус источников содержат информацию, позволяющую проводить исследования в разных областях, в первую очередь, исторической генеалогии, социальной и политической истории. В нашем исследовании данные источники анализируются в контексте изучения истории и антропологии казахской и русской диаспор Синьцзяна.

В анкете перебежчика – 23 позиции. Часть вопросов ориентирована на персональную идентификацию: место и дата рождения, национальность, семейное и социальное положение, гражданство или подданство. Миграционный спектр вопросов связан с уточнением места жительства в СССР и в Китае, времени и обстоятельств перехода границы (из СССР и в СССР), наличии родственников в обеих странах. Любопытный факт – уточнялась не только основная профессия, но и занимаемая, а также пожелания о месте работы после прибытия на место жительства. Информация из анкет перебежчиков логично дополняется материалами допроса установочного характера; уточнялась информация о цели и причинах перехода границы из Китая в СССР, дата эмиграции из СССР, сведения об эмигрировавших родственниках. Протокол допроса позволяет реконструировать родственные связи перебежчика по обе стороны границы и места их проживания. Советскую спецслужбу интересовали вопросы о наличии судимости, службе в армии и репрессии в Китае (СГА ДКНБ РК по Павлодарской обл. Ф. 9. Оп. 40. Арх. № 1948. Л. 1). После допроса перебежчика в протокол вносилась справка о том, что пограничники произвели «обыск местности», по которой шел нарушитель границы, и «при обыске местности ничего не обнаружено» (СГА ДКНБ РК по Павлодарской обл. Ф. 9. Оп. 40. Арх. № 2088. Л. 1–2.).

Анкеты репатриантов из 10 вопросов представляют собой типовые консульские анкеты на получение визы для въезда в СССР с фотографией по форме № 95. Помимо персональных данных, здесь указаны год перехода границы с Китаем, состав семьи на момент пересечения границы и возвращения в СССР с указанием подробных сведений о детях до 16 лет. Личные данные о пребывании на территории Китая отражают сведения об образовании, трудовой деятельности, службе в армии. К анкете репатрианта прилагается автобиография, как правило, достаточно репрезентативная. Структура ее была типовой, поскольку в первую очередь ее цель состояла в

проверке данных анкеты. Присутствуют более или менее детализированные свидетельства о жизни двух-трех, а иногда и четырех поколений семьи, или отсутствии таковых и утрате поколенческих связей. Имеется информация о географической и социальной мобильности членов семьи и ее причинах. Истинные цели проверки мигранта в такого рода документах завуалированы, на деле они в значительной степени сводились к проверке лояльности социалистической идее и советскому государству, что происходило через уточнение данных об участии в антисоветских организациях, репрессиях как со стороны советских, так и китайских властей, наличии советского гражданства, участии в деятельности советских организаций за рубежом и причинах возвращения в СССР.

Анализ половозрастного состава мигрантов позволяет сделать несколько важных выводов. Среди вернувшихся глав семей доля лиц, родившихся еще в период империи или в первое десятилетие советской власти, составляет приблизительно половину, при этом только четверть из них родились в Синьцзяне. Это говорит в пользу тезиса о том, что решение о возвращении на историческую родину было принято так называемым полуторным поколением мигрантов, которое сохраняло память о стране выхода. Среди уроженцев Синьцзяна доминируют женщины, что свидетельствует о высокой смертности среди мальчиков и их низкой выживаемости, по крайней мере, до подросткового возраста. В целом, крайне низкая даже для первой половины 1920-х гг., численность выживших детей – в среднем около 1,1 ребенка на семью, безусловно, подтверждает факт детской сверхсмертности, особенно у казахов. Перелом в численности выживших детей в семьях мигрантов фиксируется только к середине 1930-х гг. Своего пика она достигает в 1935–1938 гг., когда число детей поднимается до показателя 4,8 ребенка на семью. На момент возвращения доля детей и подростков в семьях репатриантов достигла 42%, что говорит о высоких показателях рождаемости и традиционном типе воспроизводства.

Что касается семейного положения, то налицо широкое распространение повторных браков как у мужчин, так и женщин, в силу частой утраты супруга/супруги в первые годы эмиграции, разводов у казахов и русских. Среди мужчин фиксируется высокая смертность вследствие участия в военных действиях. Русские женщины при повторном браке чаще выходили замуж либо за русских, либо китайцев. У казахов смешанных браков почти нет, при этом зафиксирован лишь один случай многоженства. В документах отражен и брачный обычай казахов – амангерство, когда вдова создавала новую семью с братом умершего мужа. О тяжести перехода границы и адаптации в первые годы эмиграции свидетельствуют многочисленные упоминания о смерти членов семьи и родственников, как взрослых, так и детей. Пики смертей относятся к 1916 и 1933 гг.

Анализ географии выхода мигрантов, вселявшихся в Павлодарскую область, показывает, что большинство глав семей были уроженцами приграничных с Синьцзяном территорий. География мест рождения репатриантов как казахов, так и русских достаточно широкая: доминируют уроженцы Восточного Казахстана, приграничных Маканчинского, Зайсанского, Урджарского и Аягузского районов. Имеются также уроженцы с севера, в основном из Кокчетавской, и с юга, из Алма-Атинской областей.

Большинство перебежчиков и репатриантов признавали, что в свое время их родители или они сами «нелегально перешли границу». Основным миграционным коридором был пункт Бахты Маканчинского района, упоминаются также местности, реки, горные перевалы Хабар-Асу, Чаган-Оба, Боротал, Сазы, Жорга и др. Известно, что пик исхода в Синьцзян пришелся на голод начала 1930-х гг. Более ранние сроки исхода относятся к середине 1890-х и 1916 гг. Для казашек нередки случаи переезда по причине замужества, что свидетельствует о развитых связях населения в приграничье. Все русские – эмигранты уже советского периода. Политические причины эмиграции не назывались, но об их наличии косвенно свидетельствует, например, такая фраза в документе: «границу перешел из-за низкого политического уровня» (СГА ДКНБ по Павлодарской обл. Ф. 9. Оп. 40. Арх. № 01916/19. Л. 63). Самое большое количество переходов границы в Китай фиксируется в 1930–1932 гг. В качестве причины эмиграции чаще всего называлось «тяжелое материальное положение» (более 60 %) (СГА ДКНБ по Павлодарской обл. Ф. 9. Оп. 40. Арх. № 01916/46. Л. 292, 296).

Если среди русских доминировали одиночные переходы границы, то для казахов типичен одномоментный исход нескольких семей близких родственников. Есть свидетельства детей, что они ушли в Китай «с родителями», «с родственниками» и даже с «чужими людьми». Имеются косвенные доказательства того, что решение об эмиграции согласовывалось в семье, поэтому «уходили семьи родных братьев». Упоминаются случаи, когда кто-то из супругов отказывался «уходить в Китай»,

члены семьи или даже семьи родственников возвращались в СССР уже в 1933 и в 1934 гг. Упоминания о возвратной миграции при этом никак не соотносятся с программой по возвращению беженцев из Китая, проводившейся властями республики с весны 1932 по 1936 гг.

Оседание как казахов, так и русских происходило как в сельской местности приграничных районов, так и в городах Дурбульджин, Чугучак, Шихо, Кульджа. В структуре занятости доминировали аграрное производство и промыслы. Широко представлена также работа по найму у частных лиц, в том числе долговременного характера. В автобиографиях встречаются такие ответы о трудовой деятельности: «работал по найму в людях», «наемный работник у бая», «жил по найму», «работал по найму у китайца», «занимался черной работой», «работала на людях няней», «работала у бая в качестве прислуги», среди самых распространенных профессий – крестьянин, чернорабочий, извозчик, грузчик, сапожник, пимокат. Незначительный процент казахов, можно объяснить тем фактом, что в первую волну репатриации попало именно городское население.

Особое внимание уделялось участию как русских, так и казахов в военных действиях на территории Синьцзяна. Для некоторых русских – это значительный временной период, иногда пять-семь лет. Русских эмигрантов провинциальное правительство активно мобилизовало в китайскую армию, они участвовали в подавлении восстаний мусульманских народов (казахов, дунган, уйгуров). Массовую мобилизацию среди белоэмигрантов и перебежчиков из СССР китайские власти провели в начале 1930-х гг. Так, численность мобилизованных только в 1931 г. превысила 1,7 тыс. чел. (Комиссарова, 2007:262). О мобилизации и участии в подавлении восстания немало свидетельств. В автобиографиях нескольких русских есть информация о мобилизации в китайскую армию вскоре после перехода границы и отправке на «дунганскую войну» (СГА ДКНБ по Павлодарской обл. Ф. 9. Оп. 40. Арх. № 01916/19. Л. 63). Мобилизация среди русских проводилась в Чугучаке и в Дурбульджине, мобилизованным пришлось воевать два года, и только после окончания «дунганской войны» их демобилизовали (СГА ДКНБ по Павлодарской обл. Ф. 9. Оп. 40. Арх. № 01916/19. Л. 50). Одна из русских женщин в автобиографии отмечала, что она перешла границу в 1932 г. вслед за ней прибыл в 1933 г. ее супруг, но он вскоре погиб «во время дунганской войны». В протоколах допроса русских женщин встречается вопрос «Где Вы находились во время мусульманского восстания?» (СГА ДКНБ РК по Павлодарской обл. Ф. 9. Оп. 40. Арх. № 1964. Л. 6 и об.).

Есть свидетельства об участии русских в военных действиях в Синьцзяне и в 1940-е гг. Если вплоть до 1943 г. в провинции сохранялось значительное влияние СССР, то в 1944 г. Гоминдану удалось взять мятежную провинцию под контроль. Но уже с ноября 1944 г. в трех округах Синьцзяна – Илийском, Тарбагатайском и Алтайском началось новое мощное национальное восстание.

Первые упоминания об участии в повстанческих формированиях, воевавших против Национально-революционной армии Гоминдана, относятся к 1944 г. Одна из русских женщин указывала, что ее мужа расстреляли китайцы в Чугучаке за участие в «партизанском движении». Что касается участия русских и казахов в «Национальной армии освобождения трех округов», т. е. в национальной армии Восточно-Туркестанской Республики (ВТР), куда весной 1945 г. вошли повстанческие формирования трех округов, воевавшие против китайских войск, то таких свидетельств довольно много. Судя по автобиографиям, численность казахов, служивших в армии ВТР, как минимум втрое выше, чем русских. Несмотря на прекращения активных военных действий в провинции с осени 1945 г. и самороспуск правительства ВТР в 1946 г., призыв в армию осуществлялся вплоть до 1947–1948 гг. Довольно любопытным является и тот факт, что ряд бывших военнослужащих напрямую связывают получение советского гражданства со службой в армии ВТР, что лишний раз свидетельствует о значительной роли СССР в событиях в регионе.

Информации о включенности в жизнь советской колонии достаточно много. Одним из элементов социализации и советизации были казахские школы. Среди автобиографий казахов есть сведения о наличии у авторов 7–10-летнего образования, полученного в городах Кульджа, Урумчи, Чугучак. Казахи с таким солидным для того времени образованием работали учителями начальной казахской школы (Ктатов Касымхан, Джакыпов Кызыркан, Джундыбаев Канапья) (СГА ДКНБ по Павлодарской обл. Ф. 9. Оп. 40. Арх. № 01916/19. Л. 156–157, 167–168; Арх. № 01916/46. Л. 223, 163). Часть из них оказалась занятой на производстве, в том числе и в советских акционерных обществах, служащими в муниципальных отделах прокуратуры, таможни, банка, в сфере просвещения, издательском деле, переводчиками. Как национальные кадры, такие специалисты оказались востребованы в начале 1950-х гг. в ходе создания органов национального самоуправления, реформы национально-территориального строительства и землеустройства. Но несмотря на создание в ноябре

1954 г. Или-Казахской автономии, именно национальная интеллигенция приняла решение о выезде в СССР. Среди прибывших были студенты института городов Урумчи, Сиань – административного центра провинции Шэньси.

Репатриантов из Китая в середине 1950-х гг. власти идентифицировали как особую группу «советских граждан, возвращающихся из-за границы». Возвращение на историческую родину обычно сопровождалось восстановлением или приобретением еще за границей статуса советского гражданина, хотя на практике среди реэмигрантов находилось значительное число тех, кто не имел никаких советских документов, то есть являлся, фактически, лицом без гражданства или даже иностранцем. Как следует из анкет и автобиографий репатриантов, прибывших в Павлодарскую область в 1955 г., массовый прием в советское гражданство проходил в 1946–1948 гг. Единичные факты восстановления советского гражданства зарегистрированы и в более ранний период: 1938, 1943, 1945 гг. При этом на момент въезда только у 54 человек, что составляло 59% от общего числа попавших в выборку, имелись на руках советские заграничные виды на жительство (совзагранвиды), что наглядно свидетельствует о незавершенности процесса советизации эмиграции в Синьцзяне.

Реэмигранты 1955 г. в качестве официальной причины возвращения в СССР применяли стандартную формулировку: «на постоянное место жительства, в районы освоения целинных и залежных земель», что соответствовало политике приема репатриантов в качестве трудовых мигрантов. Крайне редко реэмигранты подчеркивали свою причастность к советскому народу и энтузиазм по отношению к реализуемой в стране политике, хотя и в формате шаблонной формулировки «желаю вложить свои силы в общее дело трудящихся СССР». Подобные формулировки говорят об успешном усвоении реэмигрантами риторики официального советского языка, что выражалось в умении «говорить по-большевистски».

Значительная часть эмигрантов начала 1930-х гг. заявила, что не имеет родственников в Советском Союзе или не знает их судьбу и место проживания. При этом для казахов характерно знание родословной и мест исхода, они хорошо ориентировались в семейной генеалогии, знали названия местности Казахстана (раньше аулы имели лишь номера), где родились их родители, старшие братья и сестры, мужья. Среди мест исхода назывались местности: Тебеске, Акшоки, Каракус, Сарыбулак, также нередко указывались районы – местности Баканас, Акшаул Аягузского района, Манрак, Жеменей, Хабар-Асу, Жорга, Ойчелек, Базар и город Зайсан Зайсанского района, местности Егинсу, Каракол, Чинрау, Кокжота, Сарытерек Урджарского района, с. Маканчи, Кара-Агаш, Узунбулак, Емел, Конуртай, Ойран Маканчинского района, Кокпекты, Кызылтас, Каргабазар Кокпектинского района, Узунбулак, Терисайрык, Сарулен Тарбагатайского района, а также местность Кумколь Аксуатского района Семипалатинской области. Родственные связи зачастую были утеряны, и родовая память прервана в силу младенческого возраста будущего репатрианта или ранней смерти родителей и родственников. При этом высказывалось пожелание отыскать последних и узнать их судьбу.

Репатриация представляла собой плановое переселение и осуществлялось без учета пожеланий самих репатриантов, что исключало учет этнической специфики. Зачастую данное обстоятельство приводило к вторичной миграции. В целом, если русские-реэмигранты через два года начали массово уезжать из Казахстана, то у казахов-репатриантов обозначилась тенденция к переезду в те места, где их родители или родственники проживали до эмиграции.

Заключение. Учетные дела репатриантов позволяют расширить представление о русском / советском присутствии в Синьцзянской провинции, более полно изучить коллективные и индивидуальные стратегии этнических и нелегальных переселенцев. Для казахов реинтеграционные процессы прошли быстрее в силу как этнокультурной близости принимающего социума, так и наличия родовых связей, не утерянных за период эмиграции. Повзрослевшие представители «полуторного» поколения, особенно прибывшие в Синьцзян в подростковом возрасте, оказались там лишь формально интегрированными, а их жизненные установки оставались по-прежнему связанными с Казахстаном, когда каждый третий хотел вернуться на родину предков. По сравнению с поколением «отцов», приоритетом которых было выживание, дети эмигрантов не только хотели жить в этнически однородной среде, но реализовать собственные жизненные стратегии, условием реализации которых оказывался переезд в СССР.

Источники

ГА РФ – Государственный архив Российской Федерации

История сталинского Гулага, 2004 – История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 1: Массовые репрессии в СССР / отв. ред. Н. Верт, С.В. Мироненко. М.: РОССПЭН, 2004. 728 с.

Материалы Государственной комиссии, 2022 – Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50-е годы XX века) Т. 5: Вынужденные беженцы: Сборник документов и материалов / сост.: К.Н. Балтабаева, Р.К. Айдарбаева, Ш.Б. Тлеубаев [и др.]; под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана: Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова; Проектный офис Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, ТОО «Литера-М», 2022. 640 с.: табл., илл.

СГА ДКНБ РК по Павлодарской обл. – Специальный государственный архив Департамента КНБ РК по Павлодарской области

СЗ СССР – Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР за 1936 г. № 32–65. Отдел первый. М.: Гос. изд-во «Сов. законодательство», 1936.

СУ РСФСР – Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР.

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан

Литература

Аблажей, 2014, 2015 – *Аблажей Н.Н.* Казахский миграционный маятник «Казахстан – Сынцзян». Эмиграция. Репатриация. Интеграция. Караганда: Болашақ-Баспа, 2014. 273 с.; 2 изд. Новосибирск, 2015. 255 с.

Аблажей, Маркдорф, 2012 – *Аблажей Н.Н., Маркдорф Н.М.* Специфика персонального фильтрационно-учетного делопроизводства на иностранцев-репатриантов и лиц без гражданства в Кузбассе: 1945–1956 годы // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2012. Т. 11. Вып. 8: История. С. 114–119.

Бармин, 2015 – *Бармин В.А.* Политический цинизм или реальная политика: о мотивах отказа советского руководства от поддержки Восточно-Туркестанской республики в 1945-1946 гг. // Вестник Сургутского государственного педагогического университета. 2015. № 5 (38). С. 177–185.

Вертилецкая, 2004 – *Вертилецкая Е.Н.* Репатрианты в Свердловской области в 1944 – начале 1950-х гг.: Дис. ... канд. ист. наук. Екатеринбург, 2004. 235 с.

Калыбекова, Кубик, Кабульдинов, 2024 – *Калыбекова М.Ч., Кубик Н.А., Кабульдинов З.Е.* О хозяйственном устройстве, трудоустройстве и адаптации бывших советских граждан, переселившихся в плановом порядке из КНР в Казахстан в 1954–1963 гг. // *Bylye Gody*. 2024. 19(1). С. 480-491 DOI: 10.13187/bg.2024.1.480

Камалов, 2021 – *Камалов А.К.* Миграция 1950–1970-гг. из Китая в Казахстан: факторы и основные этапы // *Отан тарихы*. 2021. № 3 (95). С. 144–152. DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_144.

Кожирова, 2017 – *Кожирова С.* Миграция из Китая в Казахстан: история и современность. Алматы: Мир, 2017. 304 с.

Комиссарова, 2007 – *Комиссарова Е.Н.* Военные операции советских и белоэмигрантских подразделений в Сынцзяне в первой половине 30-х годов XX века // Чтения по военной истории. СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та. 2007. С. 262–266.

Мендикулова, Атантаева, 2008 – *Мендикулова Г.М., Атантаева Б.Ж.* История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860–1960-е гг. Алматы: «Са-Ға», 2008. 232 с.

Панарина, Астафьева, 2023 – *Панарина Д.С., Астафьева Е.М.* Восточные ветви российской диаспоры – 2023 // *Юго-Восточная Азия: актуальные проблемы развития*, 2023. Том 3. № 2 (59). С. 284–304. DOI: 10.31696/2072-8271-2023-3-2-59-284-304

Sheng Mao. More than a Famine: Mass Exodus of 1962 in Northwest Xinjiang // *The China Review*. 2018. Vol. 18. № 2. May. Pp. 155–183.

Sources

CGA RK – Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]

GA RF – Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii [State Archive of the Russian Federation]

Istoriya stalinskogo Gulaga. Konets 1920-h – pervaya polovina 1950-h godov SSSR [The History of Stalin's GULAG Late 1920s – Early 1950s.]: Sbranie dokumentov v 7-mi tomah. T. 1: Massovyie repressii v SSSR [Vol. 1: Mass Repressions in the USSR]. Vert N., Mironenko S.V. (eds). M.: ROSSPEN, 2004. 728 s. (in Rus.)

Materialyi Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitatsii jertv politicheskikh repressiy (20–50-e godyi XX veka). [Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression in the 20–50 years of the twentieth century]. Karin E.T. (ed.). T. 5: Vyinuždennyye bejentsyi T. 5: Vyinuždennyye bejentsyi [Vol. 5: Forced Refugees]: Sbornik dokumentov i materialov / sost.: K.N. Baltabaeyva, R.K. Aydarbaeva, Sh.B. Tleubaev [i dr.]. Astana: In-t istorii i etnologii im. Ch.Ch. Valihanova; Proektnyyiy ofis Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitatsii jertv politicheskikh repressiy; TOO «Litera-M», 2022. 640 s.: tabl., ill. (In Kaz., Rus.)

SGA DKNB RK po Pavlodarskoj obl. – Special'nyj gosudarstvennyj arhiv Departamenta KNB RK po Pavlodarskoj oblasti [Special State Archive of the Department of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan for the Pavlodar region], Pavlodar

SU RSFSR – Sobranie uzakonenyj i rasporyajenij Rabochego i Krestyanskogo pravitelstva RSFSR [A Collection of Laws and Orders of the Workers' and Peasants' Government of the RSFSR]

SZ SSSR – Sobranie zakonov i rasporyajenij Rabochego i Krestyanskogo pravitelstva SSSR za 1936 g. № 32-65. Otdel pervyj. [A Collection of Laws and Orders of the Workers' and Peasants' Government of the USSR for 1936. No 32–65. Section 1]. M.: Gos. izd-vo «Sov. zakonodatelstvo», 1936. (in Rus.)

References

Ablazhey, 2014, 2015 – *Ablazhey N.N.* Kazakhskij migratsionnyy mayatnik «Kazakhstan – Sin'tszyan». Emigratsiy. Repatriatsiya. Integratsiya (Kazakh Migration Pendulum “Kazakhstan – Xinjiang”. Emigration. Repatriation. Integration). Karagandy: Bolashak-Baspa, 2014. 273 s. 2 izd. Novosibirsk, 2015. 255 p. (in Rus.)

Ablajey, Markdorf, 2012 – *Ablajey N.N., Markdorf N.M.* Spetsifika personalnogo filtratsionno-uchetnogo delo-proizvodstva na inostrantsev-repatriantov i lits bez grajdanstva v Kuzbasse: 1945–1956 gody [Specifics personal filtration and the discount paperwork' for foreigners, repatriates and stateless persons in Kuzbass: 1945–1956] / *Vestnik NGU. Seriya: Istorija, filologiya*. 2012. T. 11. Vyip. 8: Istorija. PP. 114–119. (In Rus.)

Barmin, 2015 – *Barmin V.A.* Politicheskij tsinizm ili realnaya politika: o motivah otказа sovetskogo rukovodstva ot podderjki Vostochno-Turkestanskoy respubliki v 1945-1946 gg. [Barmin V.A. Political cynicism or real politics: about the motives of the refusal of the Soviet leaderships to support the East Turkestan Republic in 1945–1946] / *Vestnik Surgutskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. 2015. № 5 (38). Pp. 177–185. (In Rus.)

Kalyibekova, Kubik, Kabul'dinov, 2024 – *Kalyibekova M.Ch., Kubik N.A., Kabul'dinov Z.E.* O hozyaystvennom ustroystve, trudoispolzovanii i adaptatsii byyvshih sovetskikh grajdan, pereselivshihsy v planovom poryadke iz KNR v Kazahstan v 1954-1963 gg. [On the Economic Structure, Labor Use and Adaptation of Former Soviet Citizens Who Moved in a Planned Manner from the PRC to Kazakhstan in 1954–1963] / *Bylye Gody*. 2024. 19(1). Pp. 480-491 DOI: 10.13187/bg.2024.1.480 (In Rus.)

Kamalov, 2021 – *Kamalov A.K.* Migratsiya 1950-1970-gg. iz Kitaya v Kazahstan: faktory i osnovnyie etapy [Migration of the 1950 – 1970-s from China to Kazakhstan: factors and main stages] / *Otan tarihy*. 2021. № 3 (95). PP. 144–152. DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_144 (In Rus.)

Komissarova, 2007 – *Komissarova E.N.* Voennyye operatsii sovetskikh i beloemigrantskikh podrazdeleniy v Sintszyane v pervoy polovine 30-h godov XX veka [Military operations of Soviet and White emigrant units in Xinjiang in the first half of the 30s of the 20th Century] / *Cheniya po voennoy istorii*. SPb.: Izd-vo S.-Peterburgskogo un-ta, 2007. Pp. 262–266. (In Rus.)

Kozhirova, 2017 – *Kozhirova S.* Migratsiya iz Kitaya v Kazahstan: istoriya i sovremennost' (Migration from China to Kazakhstan: History and Modernity). Almaty: Mir, 2017. 304 p. (in Rus.)

Mendikulova, Atantayeva, 2008 – *Mendikulova G.M., Atantayeva B.Zh.* Istorija migratsiy mezhdu Kazahstanom i Kitayem v 1860-1960-ye gg. [The History of Migrations Between Kazakhstan and China in the 1860–1960s.]. Almaty: «Sa-Ga», 2008. 232 p. (in Rus.)

Panarina, Astafieva, 2023 – *Panarina D.S., Astafieva E.M.* Eastern Branches of the Russian Diaspora – 2023 [Eastern Branches of the Russian Diaspora – 2023] // *Yugo-Vostochnaya Aziya: aktual'nyye problemy razvitiya*, 2023, T. 3. № 2 (59). Pp. 284–304. DOI: 10.31696/2072-8271-2023- 3-2-59-284-304 (In Rus.)

Sheng Mao, 2018 – *Sheng Mao*. More than a Famine: Mass Exodus of 1962 in Northwest Xinjiang // *The China Review*. 2018. Vol. 18. № 2. May. Pp. 155–183.

Vertiletskaya, 2004 – *Vertiletskaya E.N.* Repatrianty v Sverdlovskoy oblasti v 1944 – nachale 1950-h gg.: Dis. ... kand. ist. nauk. [Repatriates in the Sverdlovsk region in 1944 – early 1950s: Dis. ... Candidate of Historical Sciences]. Ekaterinburg, 2004. 235 p. (In Rus.)

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 29–40
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_29-40

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ – ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ ЕҢ АУЫР ТРАГЕДИЯ

Сайын Молдағалиұлы Борбасов¹, Қуаныш Мәдиұлы Мурзаходжаев², Жомарт Жеңісұлы Жеңіс³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көш. 28, Алматы, Қазақстан)

Бас ғылыми қызметкер, с.ғ.д., профессор

<https://orcid.org/0000-0002-3105-3696>. E-mail: Borbasov54@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көш. 28, Алматы, Қазақстан)

Ғылыми қызметкер, магистр

<https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kuka_ist@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты (Шевченко, 28, 050010, Алматы, Қазақстан)

тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939> E-mail: zhozhengis@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Борбасов С.М., Мурзаходжаев Қ.М., Жеңіс Ж.Ж., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Кеңестік биліктің социализм құру экспериментіндегі өрескел қателіктер, халыққа күш көрсету саясаты табиғат факторларымен ұласып, Қазақстанда бірнеше мәрте қайталанған ашаршылық зұлматына әкелді. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақалада қазақ жерінде XX ғасырдың 1-жартысында орын алған үш ірі ашаршылықтың тарихы, ауқымы мен салдары талданған. Қарапайым халықтың басына түскен қасіретті жылдардың шындығы әлі күнге шейін ашылмай, қзінің нақты бағасын алмаған жайы бар. Авторлар осы тақырып аясында зерттеушілердің жариялаған еңбектеріне талдау жасап, әсіресе соңғы жылдары ғылыми айналымға түскен архив құжаттарына баса назар аударған. *Нәтижелер.* Ашаршылықтың әлеуметтік-экономикалық, психологиялық, демографиялық салдарлары бүгінгі күнге дейін созылып отыр. Сондықтан ашаршылық тақырыбы тарих ғылымының ерекше назарында. *Қорытынды.* Коммунистік идеология салтанат құрған Кеңес Одағы кезеңінде ашаршылық тақырыбы жабық болды. Компартия өз қателіктерін еш уақытта ашық айтып, мойындаған емес. Қазақстанда ашаршылықтан миллиондаған халықтың қырылуын айту кеңестік жүйенің зұлымдығын әлемдік қауымдастықтың алдына әшкерелеп берген болар еді. Империяның отаршылық ниетінің көрсеткіші болар еді.

Түйін сөздер: Социалистік эксперименттер, ашаршылық, күштеп жаңарту, отаршыл империя, табиғат факторы, этностың қорғану механизмі, ұжымдастыру, салықтар, асыра сілтеу, көмек комиссиясы.

Дәйексөз үшін: Борбасов С.М., Мурзаходжаев Қ.М., Жеңіс Ж.Ж. Кеңестік кезеңдегі ашаршылық – қазақ тарихындағы ең ауыр трагедия // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 41-51-бб. (қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_29-40

Алғыс. Мақала IRN: AR196780056 «Қазақстандағы 1931-1933 жылдардағы жаппай ашаршылық куәгерлері мен олардың ұрпақтарының естеліктер топтамасын дайындау және басып шығару» жобасы аясында жарияланып отыр.

ГОЛОД В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД - САМАЯ СТРАШНАЯ ТРАГЕДИЯ В КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ

Сайын Молдағалиевич Борбасов¹, Қуаныш Мадиевич Мурзаходжаев², Жомарт Женисулы Женис³

¹ Институт Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Шевченко, 28. г. Алматы, Казахстан)
Главный научный сотрудник, д.полит.н., профессор
<https://orcid.org/0000-0002-3105-3696>. E-mail: Borbasov54@mail.ru

² Институт Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Шевченко, 28. г. Алматы, Казахстан)
Научный сотрудник, магистр
<https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kuka_ist@mail.ru

³ Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко, 28, 050010, г. Алматы, Казахстан)
кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939> E-mail: zhozhengis@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Борбасов С.М., Мурзаходжаев Қ.М., 2025

Аннотация. *Введение.* Грубые ошибки советской власти в эксперименте по построению социализма, политика насилия над народом и природные факторы привели к неоднократному страшному голоду населения в Казахстане. *Цель и задачи.* В статье проанализирована история, масштабы и последствия трех крупных голода, произошедших на казахской земле в 1-й половине XX века. Историческая правда страшных рецидивов голода, обрушившихся на простых людей, до сих пор не раскрыта и не получила своей реальной оценки. Авторы провели анализ опубликованных исследователями работ в рамках данной темы, уделяя особое внимание архивным документам, которые в последние годы вошли в научный оборот. *Результаты.* Социально-экономические, психологические, демографические последствия голода ощущаются и по сей день. Поэтому тема голода находится в центре внимания исторической науки. *Заключение.* В период Советского Союза, когда торжествовала коммунистическая идеология, тема голода была закрыта. Компартия ни разу открыто не признавала своих ошибок. Научные исследования, дающие объективные оценки масштаба и последствия голода в Казахстане, от которого погибли миллионы человек, разоблачили бы зло советской системы перед мировым сообществом, став показателем колониальных намерений империи.

Ключевые слова: социалистические эксперименты, голод, насильственное обновление, колониальная империя, фактор природы, механизм защиты этноса, коллективизация, налоги, преувеличение, комиссия по оказанию помощи.

Для цитирования: Борбасов С.М., Мурзаходжаев Қ.М., Женис Ж.Ж. Голод в советский период – самая страшная трагедия в казахской истории // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 29-40. (на каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_29-40

Благодарность. Статья опубликована в рамках проекта IRN: AR196780056 «Подготовка и издание серии воспоминаний очевидцев массового голода 1931–1933 гг. в Казахстане и их потомков».

FAMINE DURING THE SOVIET PERIOD – THE WORST TRAGEDY IN KAZAKH HISTORY

Borbasov Sayin Moldagalievich¹, Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich², Zhomart Zhenisuly Zhenis³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str. Almaty, Kazakhstan)
Chief Researcher, Doctor of Political Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-3105-3696>. E-mail: Borbasov54@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str. Almaty, Kazakhstan)
Researcher, Master's in History
<https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kuka_ist@mail.ru

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Shevchenko Str., 28, 050010, Almaty, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading researcher
<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939> E-mail: zhozhengis@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Borbasov S.M., Murzakhodzhayev K.M., Zhenis Zh.Zh., 2025

Abstract. *Introduction.* The gross mistakes of the Soviet government in the experiment of building socialism, the policy of violence against the people and natural factors led to repeated terrible famine of the population in Kazakhstan. *Goals and objectives.* The article analyzes the history, scale and consequences of three major famines that occurred on Kazakh steppe in the 1st half of the XX century. The historical truth of the terrible famines that struck ordinary people has not yet been revealed and has not received its real assessment. The authors conducted an analysis of the works published by researchers on this topic, paying special attention to archival documents that have entered scientific circulation in recent years. *Results.* The socio-economic, psychological, and demographic consequences of hunger are still being felt today. Therefore, the topic of hunger is in the center of attention of historical science. *Conclusion.* During the Soviet Union, when communist ideology prevailed, the topic of hunger was closed. The Communist Party has never openly admitted its mistakes. Scientific studies providing objective assessments of the scale and consequences of famine in Kazakhstan, which killed millions of people, would expose the evil of the Soviet system to the world community, becoming an indicator of the empire's colonial intentions.

Keywords: socialist experiments, famine, forced renewal, colonial empire, natural factor, mechanism of ethnic protection, collectivization, taxes, exaggeration, relief commission.

For citation: Borbasov S.M., Murzakhodzhayev K.M., Zhenis Zh.Zh. Famine during the soviet period – is the worst tragedy in kazakh history // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 29-40. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_29-40

Gratitudes. This article was published as part of the project IRN: AR196780056 "Preparation and publication of a series of memoirs of eyewitnesses of the 1931-1933 mass famine in Kazakhstan and their descendants".

Кіріспе. Ашаршылық қазақ этносының тарихи кеңістікте сақталуына зор қауіп әкелген құбылыс болды. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін бұрын «ақтаңдақ» болып келген ашаршылықты жан-жақты зерттеуге мүмкіндік туды. Кеңестік жүйедегі тыйым салу, құпия жасаудың алынуы ашаршылыққа қатысты тарихи шындықты ашық көрсетуге жағдай жасады. Архивтік документтерге куәгерлер естеліктеріне т.б. құжаттарға негізделген жаңа зерттеулер шықты. Көптеген публицистикалық материалдар жарық көрді. Жаңа ақпарат ашаршылық тақырыбының шынайы тарихи картинасын жасауға кірісті.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев 2021 жылы жарияланған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында ашаршылық тақырыбына ерекше маңыз берді. «Бостандық бізге оңайлықпен келген жоқ. Ата-бабаларымыз азаттық жолында арпалысты. Талай зұлмат замандар мен нәубеттерді бастан өткерді. Осының бәрі халықтың есінде сақталып, ұрпақтан-

ұрпаққа берілуі тиіс», - деп жазды. Президент «1921-1922 жылдардағы аштықтан бері 100 жыл өтті. Зұлматтар кесірінен миллиондаған қазақ қазаға ұшырап, жан сауғалап босқын болып кетпесе, халқымыздың саны қазіргіден әлденеше есе көп болар еді», - деп өкінішін білдіреді. Мақалада Президент «ғалымдар арасында ашаршылық құрбандарының нақты саны туралы ортақ пайым жоқ. Сондықтан барлық құжаттарды мұқият зерделеп, күрделі мәселеге жауапкершілікпен, таза ғылыми ұстаныммен баға беру керек», - деп ел тарихшыларының міндеттерін нақтылайды (Тоқаев, 2021:2).

Қазақ халқының ересек ұрпағы, зиялы қауымы Кеңес Одағы кезінде болған ашаршылықтар туралы білді. Алапат зұлмат салдары елдің тарихи жадында сақталып, жас ұрпаққа жеткізілді. Көркем әдебиетте, поэзияда арақидік мәселелер көтерілді, жазылды. Өкінішке орай кәсіпқой тарихшыларға ашаршылық тақырыбын кешенді зерттеуге коммунистік билік мүмкіндік бермеді. Тақырып құлыпталып, құпия мәселе ретінде қалдырылды.

Қазақстанның белгелі ақыны Жұбан Молдағалиев «Мың өліп, мың тірілген қазақ», - деп бекер күңірінген жоқ. Қазақ этносы өзінің ұлттық территориясын, шаруашылығын, болмысы мен тілін сақтау жолында перманентті күрес жүргізумен өмір кешті. Батыс пен Шығыстағы басым державалар қазақ халқын мемлекеттігінен айырып, жоқ қылып жіберудің айла-шарғыларын жасап бақты. Көшпенді Жоңғар империясымен екі ғасыр тайталас күрес жүрді. Қытай мен Ресей екі хандықты аямай қырқыстырып, Еуразияның ұлан-ғайыр жерін басып алуды мақсат тұтты. Ол мақсаттарына қол да жеткізді. XVIII ғасырдың басында жоңғар шапқыншылығынан қазақ халқы «ақтабан шұбырынды» трагедиясына ұшырап, 1 млн. адамынан айрылды. Бұл оқиға қазақ халқының алғашқы аса ауыр демографиялық трагедиясы болды. Алайда осы жағдай екі көшпелі империялардың соғысуы нәтижесінде орын алғаны ақиқат. Қазақ халқының тәуелсіз мемлекеті болды. Халық соның басшылығымен Жоңғар хандығын XVIII ғасырдың ортасына таман жеңуге қол жеткізе алды. XX ғасырда қазақ тоталитарлық кеңестік жүйенің саяси эксперименттерінің құрбаны болды.

Қазақ халқы ешбір соғыссыз өз тарихындағы теңдесі жоқ демографиялық трагедияны XX ғасырда КСРО құрамында болғанда бірнеше мәрте басынан кешірді. Ол 1917-1933 жылдары үш рет қайталанған ашаршылық зұлматы болатын. Кеңестік тарихнамада Қазақстанда болған ашаршылықтар жайында айтылмады. Мысалы 1977 жылы жарық көрген «Қазақ ССР тарихы» 5 томдығында «социалистік ауыл шаруашылығын нығайту жолында Қазақстанның көшпелі және жартылай көшпелі аудандарында ұжымдастыруды және отырықшылықты жүргізу барысындағы асыра сілтеулер мен қателіктерді жою шаралары қабылданды. Алайда олар баяу, мардымсыз іске асырылды. Қалыптасқан жағдайға сәйкес, 1933 жылдың ақпанында Казкрайком пленумы республиканың партия ұйымының басшылығын жаңартты. БКП(б) Казкрайкомының бірінші хатшысы болып Л.И. Мирзоян сайланып, бұл қызметтен Ф.И. Голощекин босатылды. Крайкомның секретариаты мен бюросы да жаңартылды», - деп қана жазылды (История Казахской ССР, 1977:510).

Бұл бағаны Кеңес Одағын билеген КОКП-ның идеологтарының Қазақстан тарихын өрескел бұрмалауы деп есептеу дұрыс. 1925 жылы Қазақ өлкесін басқаруға келген Ф.Голощекиннің «Кіші Октябрь» революциясын Қазақстанда жасауының ауыр салдарларынан ондаған миллион мал қырылып, оның соңы адам айтқысыз ашаршылыққа ұласқанын кеңестік тарих айтқысы келмеді. Миллиондап қырылған қазақ социализмнің салтанат құруының қасында сөз етуге тұрмайтын құбылыс ретінде қабылданды. Тарихи шындық социализм идеясымен үндескен жоқ. Жазықсыз қырылған халық трагедиясы ұлттың санасы мен генофондында сақталды.

Талқылау. Ашаршылықтың Қазақстанға әкелген аса ауыр демографиялық салдарлары жайында белгілі ғалымдар М.Тәтімов пен Т.Омарбеков 1998 жылы жарық көрген «Қазақстан. Ұлттық энциклопедияда» өздерінің нақты, тұжырымды пікірлерін айтады. Олар Қазақстандағы жерге орналастыру экспедициясын басқарған профессор С.П. Швецовтың мәліметтері бойынша 1921 жылғы ашаршылықта ел халқының 30 % дейін азайғанын айтады. Кейбір елді мекендерде нәубет халықтың 100 %-ын қамтып, олар жолдарда босып, біразы ауылдарында қырылған. 1920-1922 жылдарда Батыс Қазақстанда шаруалар иеліктері 23,8 % қысқарған. Ғалымдар 1926, 1937, 1939 жылдардағы санақтар материалдарын салыстырмалы талдай келе, Қазақстанның ауыл халқы 1930 жылдың 1 маусымынан 1933 жылдың 1 маусымына дейін 3 млн. 379,5 мың адамға кеміп кеткен, - деп есептейді. Бұл саннан 1 млн. болған босқындарды алып тастасақ, ашаршылық құрбандарының 2 млн. 200 мың адамнан асып түскен, - деген пікірлерін білдіреді. Яғни сол кездегі «Қазақстандағы қазақтардың 48 % қырылып, елде олардың үштен бірі ғана қалды, - деген 1992 жылы осы мәселені арнайы зерттеген ҚР Жоғарғы Кеңесі Төралқасы комиссиясының қорытындыларын мысалға келтіреді. Ашаршылықта негізінен балалар мен әйелдер қырылғандықтан, оның демографиялық

салдарлары тіптен ауыр болды», – деп жазады М. Тәтімов пен Т. Омарбеков (Қазақстан. Ұлттық энциклопедия, 1998:582).

Соңғы жылдарда тарихшылар жинақтаған архив материалдары Қазақстандағы ашаршылықтың адамзат тарихындағы ең ауыр қырғын екендігін дәлелдей түсуде. Қазақ этногенезін зерттеуші, тарихшы М.Б. Ақынжанов та 1971 жылы студенттерге шамамен 2,2-2,5 млн. қазақ халқы өкілдері қырылды деген пікірін айтқан. Мақала авторы Ақынжановтың лекциясын тыңдаған еді.

Зерттеу нәтижелері. 1991 жылдан бері қарай Қазақстанның тарих ғылымы мыңдаған жаңа құжаттармен толықты. «Мәдени мұра», «Қазақстан тарих толқынында» бағдарламаларын игеру ірі көлемді жаңа тарихи деректерді ғылыми айналымға енгізді. Осы жаңа нарративті 2010 жылы басылған «Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін)». 5 томдық ғылыми басылымнан көреміз. Бес томдықтың 4-томында елде болған 1921-1923 жылдардағы және 1931-1933 жылдардағы аштыққа жеке тараушалар арналады. Тәуелсіз Қазақстанда жарық көрген бес томдықта 1921-1922 жылдары ашаршылық болды делінген. Алайда соңғы ашылған деректерде ашаршылық 1923 жылы да жалғасқаны көрсетіледі. Осы еңбекте 1922 жылы республикада 4781268 адам болса, солардың 2832000 ашаршылыққа ұшыраған. 1921 жылғы 1 желтоқсанда 128 мың бала аштыққа ұшыраса, 1923 жылы 1 наурызда 408 мың бала аш болды. Халықтың жалпы санының 50,3 % – қазақтар, 31,2 % – орыстар, 14,4 % – украиндықтар құраған, – деген мәліметтерді ҚазОАК-нің Төрағасы С. Мендешев ҚазОАК III сессиясындағы баяндамасында айтады (Қазақстан тарихы, 2010:186). Аштық негізінен Орынбор, Қостанай, Орал, Ақтөбе, Бөкей губернияларында болған. Аштықтың себебі ұзаққа созылған қуаңшылық кесірінен егіс алқаптарының күйіп кетуі, жем-шөпсіз малдың қырылуы. Аштықпен қоса түрлі індет аурулары өршіді. Оған қосымша қатаң жүргізілген «әскери коммунизм» саясаты шаруалардың барлық азық-түлігін күшпен сыпырып алуы. Табиғат апаты мен билік зорлығы нәтижесінде аса көп адам қырылды. Бұл еңбекте 1921-1922 жылдары Қазақстандағы аштықтан қанша адам құрбан болғаны туралы нақты деректер айтылмайды. Тек 4,8 млн. Қазақстан халқының 2,8 млн. аштыққа ұшырады, – деп қана көрсетіледі. Ашаршылықтың себептері талданып, жергілікті биліктің көмек ұйымдастыру шаралары баяндалады.

Осы көптомдықта соңғы жиналған жаңа архивтік құжаттар негізінде 1932-1933 жылғы голощекиндік биліктің күштеу саясаты салдарынан болған аштық құрбандарының сандары көрсетіледі. Авторлар бұл мәліметтердің әлі де толық еместігіне назар аударады. Қазақстандағы жаппай ашаршылықтың 1931 жылы басталғаны белгілі. Бірақ та 2010 жылы шыққан көптомдықта ашаршылық 1932-1933 жылдарды қамтыды делінген. Соңғы деректер мен құжаттар ашаршылықтың 1931-1933 жылдарда болғандығын айғақтайды. Ашаршылық құрбандары 1926 жылғы 17 желтоқсанда және 1939 жылы 15 қаңтарда өткізілген халық сынақтарының мәліметтеріне сәйкес салыстырмалы көрсетіледі. Қазақ АКСР 1926 жылы 3 млн. 628 мың тұрғылықты халық мекендеген. 12 жыл өткеннен кейін 1939 жылы санаққа 1 млн. 321 мың ғана қазақ есепке алынған. Демек, тұрғылықты қазақ халқының саны 36,7 %-ке азайып кеткені тіркелген (Қазақстан тарихы, 2010:271-272).

Ресми халық санағының деректерінде 1926-1939 жылдар аралығында халық санының 2,3 млн. адамға азайып кеткені көрсетіледі. Кеңестік большевиктік билік елде орын алған ашаршылықтың демографиялық және экономикалық салдарларын азайтып көрсетуге, тіптен жасырын сақтауға мүдделі болғандығы ақиқат. Себебі, көшпелі экстенсивті мал шаруашылығымен айналысып отырған қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығын күштеп күйрету саясатының аштыққа негізгі триггер болғандығы ақиқат еді. «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын», – деген ұранның өзінде ақылға сымайтын қайшылық тұрды. Қазақ шаруалары мен байларының барлық малы тартып алынды. Бірақ бұл асыра сілтеу емес. Қазақ малсыз, күйсіз болып қырыла берсін деген нарратив басымдық алды. Осындай ұстанымды көрген кейбір зерттеушілердің большевиктік партия қазаққа қарсы геноцидтік саясат жүргізді деп айтулары бекер емес. Кеңестік тарих ғылымы қазақ этносының тоталитарлық-әміршіл жүйе саясатынан аса ауыр демографиялық дағдарысқа ұшыраған әлемдік қауымдастықтан жасырып келді. Қазақ тарихы фальсификацияланды. Тарихи шындық, отаршыл империя саясатының ауыр салдарлары туралы 1991 жылы Қазақстан тәуелсіз мемлекетке айналған соң ғана айтыла бастады. Қазақ публицистикасы отаршылдықты қазақ этносына жасалынған геноцидтік саясат деп бағаласа, кәсіпқой тарихшылар КОКП қазақ халқына қарсы арнайы геноцид ұйымдастыру мақсатын ұстанбағанымен большевиктер партиясының күштеп модернизациялау саясаты қазақ халқын ауыр ашаршылыққа алып келді деген пікірде.

Ашаршылықта қырылған халықтың дәл санын деп басып айту қиын. Тарихшылар мен демографтар түрлі ақпарат айтады. Академик Б. Төлепбаев пен В. Осипов аштықтан 1,1 млн. қазақтар

және 250 мыңдай өзге ұлт өкілдері өлді деп есептейді. Академик М. Қозыбаев 2,1 млн. адам опат болды. Олардың 1 млн. 750 мыңы қазақтар, 350 мыңдайы басқа ұлттар өкілдері деген мәлімет береді. Тарихшы демографтар М. Асылбеков пен Ә. Ғали осы пікірмен келіседі. Демограф М. Тәтімов 2,1-2,3 млн. адам шығын болды десе. Бұл пікірді белгілі тарихшы Т. Омарбеков қолдайды. Жазушылар Б. Нұржекеев пен С. Елубаевтар 2 млн. мен 3 млн. арасында қазақтар опат болды деп есептейді. Түрлі мәліметтерді салыстыра келе этнодемограф С. Айымбетов құрбан болған қазақтар 2,5 млн. жетті деп есептейді (Қазақстан тарихы. Энциклопедия, 2019:254-260).

Қазақстан тарихының көптомдықтарында, энциклопедиялар мен тарихи зерттеулерде кеңестік кезеңде болған 1917-1918, 1921-1923, 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтар жөнінде әртүрлі мәліметтер берілетініне көз жеткізілді. Соңғы жылдары ашаршылық тақырыбы Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғалымдары, академик З.Қабылдиновтың жетекшілігімен белсенді зерттелінуде. Республика Парламенті басшысы М.Әшімбаев пен депутат Б.Әбдіғалиұлы жетекшілігімен 2021 жылы айналымға «Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника» құжаттар жинағы енгізілді. ҚР Орталық архиві директоры С. Шілдебайдың басшылығымен 2021 жылы «Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане. 1921-1923: Сборник документов и материалов» 2 томдық құжаттар жинағы жарық көрді. Сонымен қатар 2023 жылы Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғалымдары «XX ғасырдың 20 жылдарының басындағы Қазақстандағы ашаршылық және оның салдары» атты құжаттар жинағын жариялады. Аталған жаңа құжаттар жинақтарының негізгі ерекшелігі – бұрын жарық көрмеген жүздеген жаңа архив материалдары ғылыми айналымға енді. 2020 жылдан бері «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Қ.К.Тоқаевтың жарлығынан кейін ондаған мың құжаттар құпиясыздандырылды. Қазір солар сарапталып, реттеліп, құжаттар жинақтарына енгізілуде. Ұзақ мерзімде жүргізілетін осы архивтік жұмыстар ашаршылық мәселесіне қатысты көптеген тың деректерді ғылыми айналымға енгізетіні даусыз. Маңызды мемлекеттік шараның ойдағыдай іске асырылуы Қазақстанның тарих ғылымының дамуына елеулі ықпал жасауда. Жүздеген жаңа құжаттардың ғылыми айналымға енгізілуі ашаршылық тақырыбы әлі де терең зерттеуді талап ететіндігін дәлелдейді.

Біз осы зерттеуімізде соңғы жарияланған құжаттар жинақтарына сүйене отырып ашаршылыққа байланысты өз пікір-пайымдауымызды ортаға саламыз. 1917-1918 жылдары Түркістан аймағында болған ашаршылық жайында әлі де жаңа құжаттар іздестірілуде. Сондықтан мақалада 1921-1923 жылдардағы, 1931-1933 жылдардағы алапат ашаршылықтар туралы сөз қозғалады.

Кеңестік кезеңде ашаршылық тақырыбының жабық болуы трагедияға тікелей жауапты КОКП-ның басқарушы партия болып тұруына байланысты. Кеңестік жүйе қателіктерді, қайшылықтарды ешуақытта ашық айтпайтын. «Социалистік құрылыс өрге басып келеді. Ол әлемдік капитализмге өзінің ең озық қоғамдық құрылыс екендігін дәлелдеуде», - деген нарратив бірінші орынға қойылатын. Мұндай әділетті қоғамда халықтың аштан қырылуы болмайды, - деген қағидат ұсталынатын. Сондықтан кеңес халықтарына зұлмат әкелген қасіретті оқиғалар жасырылып, социалистік эксперименттер мен реформалар біржақты, позитивті жетістіктер тұрғысынан ғана бағаланатын.

1917-1991 жылдарды қамтитын кеңестік кезеңде Қазақстанда аса ауыр ашаршылық үш мәрте орын алды. Оның біріншісі 1917-1918 жылдарда Түркістан аймағын қамтып, 1 млн. жуық адамның өмірін алды. Екінші ауыр ашаршылық Батыс Қазақстанда 1921-1923 жылдары болып, тағы да 1 млн. астам адамды құрбан етті. Үшінші алапат ашаршылық бүткіл Қазақстанды жайлап, 1931-1933 жылдары 2,2-2,3 млн. астам адамды опат қылды.

Кеңестік саяси жүйенің асыра сілтеушілік, зорлық саясаты мен табиғи апаттар осы жылдарда қазақ этносына аса ауыр демографиялық соққы жасады. Әрине, бұл соққының негізгі себебі – қазақ халқының шаруашылық өмірімен мүлдем қауышпайтын, күшпен таңылған социалистік эксперименттер екендігі ақиқат. 1917-1933 жылдар аралығында қазақ халқы өз жерінде 6 млн. адамнан 2,5 млн. дейін азайып, азшылыққа айналды. 10 жылда қазақтар саны 50 % азайып кетті.

1921-1923 жылдардағы ашаршылықтың негізгі тригері азық-түлік салықтарының ауырлығы болды. 1921 жылғы РКП(б) ОК X съезінің азық-түлік салғыртын азық-түлік салығымен алмастыру туралы шешімі шыққанымен қазақ шаруалары салықтан босамады. Азық пен жем-шөп тапшылығына карамастан тек Жетісу облысында 1652645 пұт астық, 293040 пұт тары, 2876 пұт кептірілген жеміс, 77458 пұт тұқым, 520864 мал басы жинап алынған. Мұндай салықтық қысымды Қазақстанның барлық аймақтары басынан өткерді. Республиканың 5 губерниясы мен 1 уезіне ауыр аштық келді.

Аштық тек Қазақстанда ғана емес, Украина мен Ресейдің 35 губерниясында болып, 5 млн. астам адамның өмірін қиды (Қазақстандағы ашаршылық, 2021:11).

1920-1923 жылдарда ҚАКСР халық саны 4998838 адамнан (Статистико-экономический обзор, 1923:62), 3786910 адамға дейін азайған. 3 жылда халық саны 1151473 адамға кеміген (Қазақстан тарихы, 2010:638). 100-200 мыңдай адам босқын болған деп есептесек, аштан өлгендер саны 1 млн. адамға жетеді, - деп есептеуге болады. Әрине, Кеңес билігі қол қусырып қарап отырды деуге болмас. 1921 жылы 9 тамызда ВЦИК-тің «Барша ашыққандарға көмек комиссияларына үндеуі» жарияланды (Құжаттар жинағы, 2023:1-22).

ВЦИК төрағасы Калинин мен ВЦИК секретары Енукидзе қол қойған бұл құжатта Әлеуметтік қамсыздандыру наркоматына жан-жақты көмекті күшейтіп Наркомсобес аштық жайлаған губернияларда халыққа өз көмегін көрсетуге тиісті болды. Алайда, Кеңес билігінің Ресейдің орталық аймақтарында іске асырылған шаралары Қазақстанға жеткен жоқ. Жергілікті билік негізінен қолда бар ресурстарына иек артты. Аштық жайламаған губерниялардағы артық астық пен мал басы қиындық туған губерниялар үшін көмекке бағытталды.

Қазақстанда ашыққандарға көмек комиссиясын КазЦИК төрағасы С. Мендешев басқарды. Құрамына Әлеуметтік қамсыздандыру (Ә.Жангельдин), Азық-түлік (И.Шлейфер), Жер-су (В. Харламов) халкомдары кірді. 1921 жылы 6 қазанда ҚАКСР Кеңестерінің II съезінде «Аштықпен күрес туралы мәселе жөніндегі қарар қабылданды» (Резолюция и постановления, 1922:14-17). Құжатта ашаршылықтың басталуына 1921 жылғы шілде айында болған құрғақшылық, одан кейін шегірткенің қаптауы себеп болды делінеді. Астық толығымен күйіп кеткен. Сонымен қатар екі жыл бойын жұт болып мал қырылған. Үшінші себеп Кеңес Одағындағы соғыс коммунизм саясаты шаруалардың табысын түгелге жуық сыпырып алуы олардың еңбекке деген ынтасын азайтты. Егістік көлемі 1917 жылы 5840000 десятина болса, 1921 жылы 2098000 десятинаға дейін қысқарды. Осы мерзім ішінде мал басы 29700000-нан 6200000 дейін азайған. 4 жылда егіс алқабы 47 %, мал басы 83 % кеміп кеткен (ҚР ПА. 139-қ. 1-т. 252-іс. 129-п.).

Аштықтан әлсіреген адамдар түрлі індет ауруларына ұшырап, тағы да қырылды. Ресми деректерде 60 мыңға тарта адам ауырып, оның 32201 қайтыс болған (РФ МА. Р-1064-қ. 2-т. 123-іс. 204-а.п.).

1921 жылдың соңына таман Қазақстандағы аштыққа ұшырағандар саны 1558927 адамға жеткен (Қазақстан тарихы, 2010:185). Зұлмат аштық кезінде Орынбор, Ақтөбе, Орал, Бөкей, Қостанай губерниялары мен Адай уезі бойынша 841043 бала панасыз, аш-жалаңаш қараусыз ретінде тіркелген (Отчет Совета Труда и Обороны, 1921:30-31).

1921-1923 жылдарда болған ашаршылық Қазақстанда ғана емес, Ресейдің 30-дан астам губернияларын қамтыды. Самара, саратов, Қырым, Башқұртстан, Еділ бойында, Оңтүстік Украина, Орал өңірінде 33 млн. адам ашаршылыққа ұшырап, 5 млн. астам аштан өлді (Қазақстандағы ашаршылық, 2021:11). Сондықтан аштықпен күрес мәселесіне Кеңестік билік ерекше мән беруге мәжбүр болды.

Өкінішке орай қазақ даласына Кеңестік биліктің көмектері дер кезінде жетпеді. Қазақ байлары өздерінің шаруашылық потенциалын аштық жайлаған өңірлерге көмектесуге толыққанды жұмсауға мүмкіндігі болмады. Себебі жергілікті жерлердегі биліктің барлығы большевиктік кеңестерге өтті. Ал большевиктік партия қазақ халқын 1921-1923 жылдардағы ашаршылықтан құтқарудың кешенді шараларын іске асыруға қауқарсыз болды.

1921 жылы 18 маусымда Бүкілресейлік ашыққандарға көмек Орталық комитеті құрылып, оның төрағасы болып БОАК төрағасы М. Калинин тағайындалды. Осындай Ашыққандарға көмектесетін төтенше комиссия (АҚТК) ҚАКСР ОАК жанынан 1921 жылы 8 шілдеде құрылды. Оны КазЦИК төрағасы С.Мендешев басқарғанын айттық.

Ашаршылықпен күресте осы комиссияның айтарлықтай жұмыс жасағаны анық. Әлеуметтік қамсыздандыру органдары мен Азық-түлік халық комисиариаты 173 тамақтандыру пунктерін ұйымдастырды. 225466 аштықтан зардап шеккен балалар үшін 425 асхана ашылды. Американдық әкімшілдік көмек (АРА) 1922 жылы 25 қаңтардан бастап 66380 балаға тамақ беріп, 15 ақпаннан бастап 130000 баланы күн сайын тамақтандырды (ҚР ПА. 139-қ. 1-т. 252-іс. 129-131-пп.).

Өкінішке орай көмек шараларын ашаршылыққа ұшыраған халықтың басым көпшілігі көре алмады. Кеңестік күштеу саясаты қазақ шаруаларының оналуына қажетті мүмкіндіктер бермеді. Кеңестік билік халықты аяусыз қанауын тоқтатпады.

1923-1930 жылдарда Қазақстанда шаруалардың жағдайы тіршама түзеліп, ауыл шаруашылығының негізгі салалары өнімдерін көбейтті. Оған 1921 жылы РКП(б)-ның X съезінде қабылданған жаңа экономикалық саясат ықпал етті. Салық 70%-дан 30%-ға дейін азайтылды (Қазақстан тарихы. Энциклопедия, 2019:792). Соның нәтижесінде Қазақстанда 1925 жылы мал саны 1922 жылмен салыстырғанда 2 есе өсті (Қазақстан тарихы. Энциклопедия, 2019:794).

Алайда большевиктер партиясы елді жедел индустрияландыру мен ұжымдастыру саясатына бетбұрыс жасап, 1928 жылдан бастап байлар мен қонды шаруаларды кәмпелескелеуді қолға алды. 1928 жылы 9 тамызда ВКП(б)ОК «Ірі мал иелерінің шаруашылықтарын кәмпескелеу және жер аудару туралы» қаулысын қабылдады (Ашаршылық. Т.1, 2021:252-254). Ондағы мақсат – ірі байлардың елді кеңестендіруге бөгет болуынан құтылу, - деп есептелді. Осы шарадан қазақ шаруаларын аяусыз қанау қайтадан басталды. Байлар әлеуметтік тобының күйретілуі қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық тәртіптерінің бұзылуына жол ашты. Кеңестік жер реформалары қазақ шаруаларын тығырыққа тіреді. Ұжымдастыруға ұшыраған азық-түлік іске аспай бүлінді, жем-шөпсіз мал қырылды. Осындай күшпен жүргізілген кеңестік саясат және табиғат қуаңшылығы 1931 жылдан бүткіл Қазақстанда қамтыған, қазақ тарихында болмаған аса ауыр ашаршылыққа алып келді. Кеңестік билік 1921-1923 жылдардағы ашаршылықтан сабақ алған жоқ. Кәмпелескелеуден қорыққан байлар малдарын сатып ақшаға айналдырды, туыстарының атына жазып бөліп берді. Мүмкіндігі барлар Қытайға т.б. елдерге малдарын өткізіп жіберуге тырысты. Малға қарап отырған қазақ ауылдары өздерінің экономикалық тірегінен айрылды.

Қазақстанда күштеп ұжымдастыру белең алғаннан бастап қазақ шаруаларының жағдайы нашарлай берді. Себебі, қазақ халқының басым көпшілігі ауылдық жерлерде тұратын. Жұрт үшін күнкөрістің негізгі көзі көшпелі экстенсивті мал шаруашылығы болды. Қазақ халқы XX ғасырдың 20-жылдарының аяқ шенінде урбанизациялану үдерісіне әлі қосылмады. Оңтүстік өңірдегі диханшылардың да жағдайы мәз болмады. КСРО индустриализациялау саясатына сәйкес шаруалардан барлық астық өнімдері тартып алынды. Мысалы, 1928 жылғы 7 қаңтардағы Сырдария губкомының астық дайындау мәселесі жөніндегі резолюциясында: «Қуаңшылық салдарынан астық бағасы жоғары... Мемкооперативтік астық дайындаушылар ішкі тұтыныстың өзіне өнім таба алмауда. Астық нарығындағы мемкооператившілердің белсенділігі нанды одан әрмен қымбаттатуда. Кедей шаруаларда тұқымдық бидай алуға мүмкіндік жоқ», деп көрсетіледі (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 1726-іс. 31-п.).

Құжаттан Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру шаруалардың жағдайын мүлдем мүшкіл халге жеткізгенін нақты көреміз. Сырдария губерниясындағы шаруалардың асытығын, тұқымына дейін астық дайындаушы мемлекеттік кооперация белсенділері жинап әкеткен. Жұтқа қарсы беріледі деген 232000 көлеміндегі кредит берілмеген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 1726-іс. 31-п.). Демек большевиктік билік өлкеде жұт болуы ықтимал екендігін жақсы білген. Соған қарамастан ОК астық дайындау туралы директивасы міндетті түрде орындалуы тиіс деп есептеген.

Ашаршылықты өз бастарынан өткізген адамдардың естеліктері оның қаншалықты ауыр болғандығын нақты дәлелдейді. Большевиктік реформалар адам өмірін соншалықты құнсыз етіп миллиондаған жандарды қырды, жазылмас қайғы салды. «Әулие-Ата өңіріндегі ашаршылық» көп томдық жинақта өлкетанушы Т.Байқұлов аштық трагедиясын білетін жүздеген қазақтардың естеліктерін жинастырып, 2020 жылы баспадан шығарған (Байқұлов, 2020:353-355) естеліктер жинағы Қазақстанды жайлаған 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың жан шошырлық трагедиялық картинасын аштыққа ұшыраған адамдар өмірі мысалында көрсетеді. Мысалы, Аман Данияров есімді еңбек ардагерінің естелігіне назар аударсақ. Ол 1931 жылы ел аштықтан қашып Арқа өңірінен оңтүстікке үдере көшкенде дүниеге келген. Анасы Аманды туа салысымен аштықтан көз жұмған. Әкесі оны 5 жыл бойы жалғыз биесінің сүтімен асырайды. Аман әкесі Даниярдан естіген қиыншылықтарды өз естелігінде қайталайды. 1929 жылы Арқа жерінде күштеп ұжымдастыру басталып, Даниярдың аз ғана малын белсенділер тартып алады. Арқадағы Сарысу өзені бойынан Шу арқылы Саудакент мекеніне тұрақтапты. Қаратауда да 1931-1932 жылдары колхоздастыру басталыпты. 1934 жылға дейін 49 колхоз құрылып, 1941 жылы оның 39 ғана қалған. 10 колхоздың халқына еш көмек болмай аштан қырылыпты. Тірілері босқын болып кеткен. Саудакент тұрғындары Қырғызстанға көшуге бел байлапты. Алайда алдарынан әскер шығып, Саудакентке кері айдағанда 700 отбасы аштықтан зарығып өледі (Байқұлов, 2020:353-355).

Астық дайындау, жиналған бидай, арпаны, сұлыны Орталыққа жіберу мәселелерін шешу туралы құжаттар аса қатал талаптар қоюымен ерекшеленді. БКП(б) ОК мен Совнарком қойған

міндеттерге сәйкес астық дайындау компаниясын іске асыруда заң органдарына ерекше миссия жүктелді. Прокуратура, сот, қылмыспен күрес аппараты аса маңызды мемлекеттік кампанияны қатаң бақылауда ұстауы керек болды. 1928 жылғы 11 қаңтардағы ҚАКСР Әділет халық комиссариатының «Астық дайындау кампаниясын өткізу туралы» (Ашаршылық. Т.1, 2021:25-27) құпия циркуляры жергілікті құқық қорғау органдарын халыққа қарсы репрессиялау күші ретінде қолданғандығын нақты дәлелдейді. Ауыл шаруашылығы салығын, қарызын, міндеттемелерін төлемеген шаруаларды аяусыз, жария түрде жазалау арқылы қысымды күшейту тапсырылды.

Дәнді дақылдар нашар өсетін аудандарда ет дайындау науқанын күшейту тапсырылды. Әрбір губернияда «губерниялық төтенше үштіктер» құрылды. Оған Губком басшысы, ГПУ бастығы мен Губсауда бастығы енгізілді. Мұндай үштіктер әрбір уезде құрылып, шаруалардың, орташалардың қолындағы астықты, етті басқа да азық-түлік өнімдерін салық, жинақ, төлемдер ретінде жинауға, күштеп тартып алуға кірісті. 1930 жылдарда осы үштіктер саяси қуғын-сүргін ұйымдастыруда негізгі органға айналды. Қазақстанның барлық аймақтарында дерлік өнеркәсіп және тұтыныс тауарларына зәрулік күшті болды. Темір заттар, киім, мата, шай, т.б. мүлдем тапшы болды.

Халықтың әр аймақта аштыққа ұшырай бастауы 1927 жылдан орын алды. Жаздағы қуаңшылық, мал азығының болмауы Жетісу губерниясының Жаркент уезінде аштыққа әкелген. Қытайдан әкелінуі тиіс 50 мың пұт бидай келмей қалған. Адамдар шошынып, ауру күшейіп, елдің біршама бөлігі Қытайға қашуда, - деп жазды БКП(б) ОК Жетісу Губкомының хатшысы Н.С. Манаев (Ашаршылық. Т.1, 2021:39).

Әр ауылдың экономикалық тірегі болып отырған байларды кәмпескелеу, орта шаруаларды 10 қой, 2 сиыр, 1 жылқы қалдыру, ортақ деген малды түгелдей тартып алу қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық өмірін тас-талқан етті. Кеңестік бай-кулактарды тәркілеу саясаты қазақ жерінде қалыптасқан әлеуметтік жүйені де түбегейлі өзгертті. Кедей шаруалар, батрактар нанын тауып жейтін жұмыс берушілерінен айрылды. Қазақ халқын асырап отырған байлар табының жойылуы, ол атқарып отырған әлеуметтік-шаруашылық миссияны ауыстыратын жаңа топтың болмауы, Қазақстан бойынша әлеуметтік катастрофаны, яғни ашаршылықты жақындата түсті. Мыңғырған малы бар қазақ байлары өз халқын ашаршылықтан ұдайы арашалап қалып отыратын. Осындай ғасырлар бойы қалыптасқан әлеуметтік-этникалық тәртіптердің бұзылуы ашаршылыққа бастаушыға айналды. Қазақ жерінде болған табиғи жұттар халыққа мұншама ауыр қырғындар әкелмейтін. Мал қырылуы көп жағдайда адамдардың қырылуына ұласпайтын.

Бірақ та, Кеңестік билік байлар табының қазақ қоғамының шаруашылық және әлеуметтік құрылымындағы маңызын түсінгісі келмеді. Большевиктер партиясы ауыл экономикасын кедейлер, батрактар мен шаруалар көтеріп әкетіп, елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етеді деп есептеді. Осы бағытты жүргізіп БКП(б) Қазақ өлкелік комитеті 1929 жылы 15 тамызда «Тәркілеуді басқарудың партиялық комиссиясын құру туралы» шешімін шығарды. Комиссияға ҚазОАК басшысы С.Ерназаров төрағалық ететін болды. Құрамына Исаев, Нұрмақов, Тоқтабаев, Волленберг, Алиев, Атрауов, Тимофеев, Богданов, Тоқжанов, Жандосов енгізілді (Ашаршылық. Т.1, 2021:257-258).

Байларды кәмпескелеу және жер аудару науқаны БКП(б) ОК арнайы қабылданған «Ірі мал иелерінің шаруашылықтарын тәркілеу және оларды жер аудару туралы» қаулысына сәйкес басталды (Ашаршылық. Т.1, 2021:352-354). Ірі байлармен қоса орта ауқаты бар шаруаларды да тәркілеуге жол берілді. Уездік, болыстық атқару комитетінің өкілдері көптеген шаруаларды тексеру барысында бұрынғы малдарын (сатылып кеткен, сойылған, өліп қалған) есепке кіргізіп, оларға бірнеше есе артық мал басын қосып жазып жіберу жалпылық сипат алды. Конфискация үдерісі осылайша Қазақстанның ауыл шаруашылығын күйретушіге айналды.

БКП(б) ОК Қазақстанның ауыл шаруашылығының дамуын қамтамасыз ету қазақ шаруаларын отырықшылыққа көшіруге байланысты деп есептеді. БКП(б)-ның XV съезінің КСРО-да ауыл шаруашылығын социалистік жаңарту міндеттеріне сәйкес қазақ халқын отырықшы ету шаралары басталды. Казкрайкомның 1929 жылғы 7 қарашадағы құпия «Қазақ тұрғындарын отырықшыландыру туралы» резолюциясы қабылданды. (Ашаршылық. Т.1, 2021:865-871). Онда жер шаруашылығына жарамды аудандардың өзінде қазақтар жартылай көшпелі, көшпелі артта қалған шаруашылық формаларын сақтауда. Мұның өзі ауыл шаруашылығын социалистік жаңартуға үлкен бөгет болуда, - делінген (Ашаршылық. Т.1, 2021:866).

Шаруалар бірігіп, үлкен колхоздар құруы керек. Отырықшы орыс шаруалары қазақтарға жерді игеру, дәнді дақылдар себебі, жинау әдіс-тәсілдерін үйретуі керек. Бұлай болуы қазақ-орыс

шаруаларын интернационалдық біріктіріп, бай-кулак элементтерге қарсы бір майданда күрес жүргізуіне әкеледі деп есептеді БКП(б) Қазкрайкомы хатшысы Ф.Голощекин.

Республика билігі халықтың астығын тартып жинап алды. Мысалы, Семейде 400 мың пұт бидай, 120 мың пұт ұн жиналған. Қаладағы барлық қоймалар толып кеткен. Алайда, орталық аймақтарға жіберу үшін вагондар берілмеген, - деп көрсетеді Семей Округтік комитеті хатшысы Фомин (РГАСПИ. 82-қ. 2-т. 660-іс. 93-95-пп.).

Алайда, жергілікті халыққа жиналған астықтан ештеңе берілмеген. Тыққан қорлары таусылған халық аштыққа, әділетсіздікке қарсы көтерілістер ұйымдастыра бастаған. Соның бірі Қостанай округінің Батпаққара ауданында 1929 жылы 3 қарашада басталған. Көтеріліске шыққан 400-500 шаруаның 50-де қару болған. Жергілікті билік тұтқындалып, партиялық-кеңестік мекемелердің барлық құжаттары өртелген. Кооперативтік ұйымдар, сот, милиция отырған жергілікті молданың үйі де өртелген. Көтеріліске шыққандар «Кеңес өкіметі жойылсын», «кәмпелескен байлардың малы, жері қайтарылып, өздері бұрынғы ауылына келсін», «коммунистер жойылсын», «мешіттер мен шіркеулер қалпына келтірілсін», - деген ұрандар көтерген.

Көтерілісшілер саяси талаптарды ұйымдастыру шараларымен үйлестіруді мақсат тұтқан. Олар Бармақов Омарды уақытша хан сайлап, әр әкімдік ауылдан 50 адамнан жинап, 1000 адамдық «сарбаз» әскери құрамасын жасақтауды жоспарлаған. Олар отрядты екіге бөліп, біріншісін Торғайға бағыттап, онда көтерілістің уақытша орталығын құрсақ дейді. Келесі бөлігі Наурызымды алып, Қостанайға беттейді. Көтерілісшілер орыс шаруаларымен одақтасуды ойластырады. Астық дайындауды тоқтатуды талап етеді. Орыс кулактары мен байлар Покровский жәрмеңкесінде және Семиозерное поселкесінде кездесулер өткізеді.

Көтерілісшілер Калинин өлтірілді, Сталин қашып кетті, кеңестік билік құлайды. Қазақстанды басқаруға Смағұл Садуақасов келеді. Ол қиын жағдайды түзетеді, - деген әңгімелерді халыққа таратты (Ашаршылық. Т.1, 2021:862-864).

Батпаққара көтерілісін 9 адам басқарды. Олардың Алашорда лидерлерінің бірі М.Дулатовпен байланысы болды. Көтерілісшілер қазақ халқының, дінінің аяққа тапталып, мешіттердің тартып алынуына наразы болды. Әрине, күш алып алған кеңестік билік көтерілісті басып, ұйымдастырушылар мен қатысушыларды аяусыз жазалады.

Кеңес үкіметінің күштеп ұжымдастыру саясатынан, алым-салықтан зығыр болған қазақ шаруалары республиканың көптеген аймақтарында ондаған осы тектес көтерілістер жасағаны белгілі. Қазақ жұрты байлардың мал-мүлкінен айрылуынан, астық, ет дайындау компанияларының үздіксіз жүргізілуінен қорқынышқа тап болды. Халық дәстүрлі шаруашылық және әлеуметтік тәртіптердің күйреуі жаппай ашаршылыққа әкеле жатқандығын түсініп, кеңестік реформаларға қарсылық көрсетумен болды.

1930-1931 жылдарда жүргізілген «жаппай ұжымдастыру» ауыл шаруашылығының күйреуін жалғастырды. Халық, әсіресе қазақ шаруалары апаттық жағдайға келді. Кеңес Одағын индустрияландыру саясаты қосымша қаржыны және азық-түлікті талап етті. Байлар мен кулактардан барлық мал-мүлік тәркіленді. Соның салдарынан Қазақстанда мал басы 1929-1930 жылдары 30-35% азайды (Ашаршылық. Т.2, 2021:4). Малмен күн көрген халықтың ашаршылыққа душар болары анық құбылысқа айналды. 1930 жылғы құжаттарда «азық жетіспеушілігі», «көшкіндер», «аштық ахуалы», «ашыққандар», «ісінген халық», «аштықтан қашқандар» сынды ашаршылық құбылысына қатысты терминдер қолданылды. «Көшпенді және жартылай көшпенді халықты отырықшыландыру» туралы баяндамада БКП(б) Қазкрайкомы қазақтарды отырықшы халық жасау кеңес үкіметінің Қазақстандағы ұлттық саясатының ірі жеңісі ретінде бағаланды. Ол феодалдық, рулық байланыстарды жойып, ауылдағы байлардың ықпалына соққы беретін, қазақ еңбекшілерінің мәдени деңгейін көтеретін құбылыс, - делінді (Ашаршылық. Т.2, 2021:7-12).

1931 жылға қарай ашаршылық бүткіл Қазақстанды жайлады. Кәмпескелеу туралы заңға сәйкес көшпелі аймақтарда 400 бас малы барлар, жартылай көшпелі жерлерде 300 бас, отырықшы аудандарда 150 бас малы барлар кәмпескеленді. Әр отбасына көшпелі аудандарда 25 бас мал, жартылай көшпеліде 15 бас, отырықшыларда 11 бас мал ғана қалдырылды (История Казахской ССР, 1967:265-267). 615 шаруашылықтар кәмпескеленіп, 145 мың мал мен құрал-жабдықтар 877 колхоз бен 24491 шаруашылықтарға таратылды (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2404-іс. 24-п.). Ұжымдастыруды орталық партия органдарынан келген уәкілдер қатаң қадағалады. Шаруалардың қамбаларындағы астық, мал жиналып, индустрияландыру орталықтарына жөнелтілді. Азық қорынан айрылған қазақ шаруаларын қатаң табиғат апаттары қоса қысымға алды. Осы екі фактор Қазақстанда жаппай ашаршылыққа

алып келді. БКП(б) ОК Саяси бюросы қабылдаған 1932 жылғы 17 қаңтардағы «Ауыл шаруашылығы және Қазақстандағы мал шаруашылығы туралы» қаулысында ұжымдастыруда асығыстық орын алды делінгенімен, қазақ халқының ашаршылыққа ұшырауы туралы бір сөз айтылмаған. Нәубет тек қашқан қазақтар Қытайға, Ресейге жосылды. Мысалы, Батыс Сібір өлкесінің бір ғана Славгород ауданына 10000-нан астам аш қазақтар Павлодар өңірінен келген. Милиция Славгород қаласында күніне 2-3 қазақтың денесін жинап отырған (Ашаршылық. Т.3, 2021:77-78).

Казкрайком басшысы Ф. Голощекин жүргізген «қазақ ауылдарын кеңестендіру» саясаты, үнемі қысымды күшейте түскен нан жинау компаниялары, шаруа қожалықтарын жаппай ұжымдастыру, ауыл мен деревня халқының азық-түлігін индустриализация мүддесі үшін тартып алу қазақ халқын аса ауыр ашаршылыққа алып келді. 1916 жылғы 6 млн. қазақтан 1933 жылы 2,4 млн. адамы қалды. 1931-1933 жылдардағы аштық құрбандары шамамен 2,2-2,3 млн. адам деп есептеліп отыр (Қазақстан. Ұлттық энциклопедия, 1998:582).

Кеңестік кезеңде болған ашаршылық қасіретін зерттеу барысында келетін ой – осыншама халықтың жазықсыз, бейбіт өмір жағдайында мерт болуы. Ең төменгі бағалаудың өзінде 3 мәрте болған ашаршылықтан қырылған қазақтың жалпы саны 3,3 млн. адамнан астам. Қазақ этносы өзінің тең жартысынан айрылды. Оның демографиялық потенциалы күрт төмен түсті. 1917 жылы қазақтар 6 млн. болса, өзбектер 2 млн. болатын. Қазір қазақтар 14 млн., өзбектер 30 млн. адам. Демек, кеңестік кезеңдегі ашаршылықтар болмағанда қазақ этносының қазіргі саны ең кем дегенде 40 млн. адам болар еді.

Қорытынды. Ашаршылықтың басты себебі әкімшілік-әміршілдік тәсілмен жүргізілген кеңестік экономикалық реформалар. Олар қазақ халқының дәстүрлі өмір сүру мәдениетін күйретіп, шаруашылығының тас-талқанын шығарды. Жаңа социалистік ауыл өмірін ұйымдастыру формалары артел, кооператив, колхоздар бірден жұмыс істеп кеткен жоқ. Көшпенді, экстенсивті мал шаруашылығын бір мезетте алмастырып әкететін социалистік шаруашылық әдісі мен формалары болмады. Міне, осы аралықта малынан, астығынан, жерінен айрылған қазақ шаруалары жаппай аштықтан қырылды. Социализм құрылысының қазақ этносына жасаған ең ауыр қастандығы осы жаппай ұйымдастыру саясатының асыра сілтеуші болды. Жартылай отырықшы қазақтар да осы кепті киді. Голощекиндік билік қазақ халқының тарихи тәжірибесімен, өмір салтымен, шаруашылықты ұйымдастыру формаларымен мүлдем есептеспеді.

Кеңестік билік өз қателіктерінен сабақ алған жоқ. Соның кесірінен қысқа ғана тарихи кезеңде Қазақстанда 3 мәрте ауыр ашаршылық орын алды. Оның үстіне XX ғасырдың 30-жылдарында саяси қуғын-сүргін науқаны басталды. Тап жаулары ретінде байлармен қоса интеллигенция өкілдері жазаланды. Ашаршылықты айтқан, айыптағандар, Компартияны сынағандар атылды, қуғындалды. Қазақ халқы ауыр демографиялық соққымен қоса, ауыр рухани соққыға душар болды. Қазақ ұлтының санасына социалистік тоталитарлық жүйе жазылмайтын қорқынышты, үрейді салып сетті. Бұлай болуын қазақ этносы өз тарихында басынан кешірген ең ауыр трагедия болды деп бағалаймыз.

Дереккөздер

ҚР ПА – Қазақстан Республикасының Президент архиві

РФ МА – Ресей Федерациясының Мемлекеттік архиві

РМЭСТА – Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарихының архиві

Әдебиеттер

Ашаршылық. Т.1, 2021 – Ашаршылық. Голод. 1928–1934: Документальная хроника. Сб. док. Т. 1. 1928–1929. Алматы: Атамұра, 2021. 920 с.

Ашаршылық. Т.2, 2021 – Ашаршылық. Голод. 1928–1934: Документальная хроника. Сб. док. Т. 2. 1930–1931. Алматы: Атамұра, 2021. 1240 с.

Ашаршылық. Т.3, 2021 – Ашаршылық. Голод. 1928-1934: Документальная хроника. Сб. док. Т. 3. Алматы: Атамұра, 2021. 1028 с.

Байқұлов, 2020 – Байқұлов Т. Әулие-Ата өңіріндегі ашаршылық. Көп томдық жинақ. 2-т. Алматы: «Базарбаева» ЖК, 2020. 672 б.

История Казахской ССР, 1977 – История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Т. 4. Алма-Ата: Наука, 1977. 840 с.

История Казахской ССР, 1967 – История Казахской ССР. Эпоха социализма. Алма-Ата: Наука, 1967. 840 с.

Қазақстан тарихы, 2010 – Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). 5 томдық. 4-том. – Алматы: Атамұра, 2010. 752 б.

Қазақстан тарихы. Энциклопедия, 2019 – Қазақстан тарихы. Энциклопедия. 1-том. Алматы: Литера-М, 2019. 848 б.

Қазақстан. Ұлттық энциклопедия, 1998 – Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 10 томдық. 1-т. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. 720 б.

Қазақстандағы ашаршылық, 2021 – Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане. 1921-1923: Сборник документов и материалов. Т. 1. Сост. Шилдебай С. И др. – Алматы: Болашақ, 2021. 652 б.

Отчет Совета Труда и Обороны, 1921 – Отчет Совета Труда и Обороны Киргизской Советской Социалистической Республики за апрель-сентябрь 1922 г. Экономическое издание СТО и Госплана КССР. Оренбург: Тип. Губсовнархоза №7. 1921. 60 с.

Резолюция и постановления, 1922 – Резолюция и постановления II съезда Советов КССР. 4-10 октября 1921 г. Оренбург: Киргосиздат, 1922. 26 с.

Статистико-экономический обзор, 1923 – Статистико-экономический обзор Киргизской Советской Социалистической Республики. Оренбург: ЦСУ КССР, 1923. 2330 с.

Тоқаев, 2021 – Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Егемен Қазақстан. 2021. 5 қаңтар. 2 б.

Құжаттар жинағы, 2023 – XX ғасырдың 20-шы жылдарының басындағы Қазақстандағы ашаршылық және оның салдарлары. – Голод в Казахстане в начале 20 годов XX века и его последствия: Архив құжаттары мен материалдар жинағы. Алматы: Мадияр, 2023. 504 с.

Sources

KR PA – Қазақстан Respublikasynың Prezident arhivi [Archive of the president of the Republic of Kazakhstan]

RF MA – Resej Federacijasyның Memlekettik arhivi [State Archive of the Russian Federation]

RMƏSTA – Resej memlekettik әleumettik-sajasi tarihyның arhivi [Russian state archive of socio-political history]

References

Asharshylyq. T.1. 2021 – Asharshylyq. Golod [Famine]. 1928-1934: Dokumental'naya hronika. Sb. dok. T. 1. 1928-1929. Алматы: Atamura, 2021. 920 p. Надо исправить везде

Asharshylyq. T.2. 2021 – Asharshylyq. Golod [Famine]. 1928-1934: Dokumental'naya hronika. Sb. dok. T. 2. 1930-1931. Алматы: Atamura, 2021. 1240 p.

Asharshylyq. T.3. 2021 – Asharshylyq. Golod [Famine]. 1928-1934: Dokumental'naya hronika. Sb. dok. T. 3. Алматы: Atamura, 2021. 1028 p.

Bajqulov, 2020 – Bajqulov T. Aulie-Ata onirindegi asharslylyq [Famine in Aulie-Ata region]. Kop tomdyq zhinaq. 2-t. Алматы: «Bazarbaeva» ZhK, 2020. 672 p.

Istoriya Kazahskoj SSR, 1977 – Istoriya Kazahskoj SSR s drevnejshih vremen do nashih dnei [The history of the Kazakh SSR from ancient times to the present day]. V 5-ti tomah. T. 4. Alma-Ata: Nauka, 1977. 840 p.

Istoriya Kazahskoj SSR, 1967 – Istoriya Kazahskoj SSR. Epoha socializma [The history of the Kazakh SSR. The Era of Socialism]. Alma-Ata: Nauka, 1967. 840 p.

Qazaqstan tarihy, 2010 – Qazaqstan tarihy (kone zamannan buginge dejin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]. 5 tomdyq. 4-tom. Алматы: Atamura, 2010. 752 p.

Qazaqstan tarihy, 2019 – Qazaqstan tarihy. Enciklopediya [History of Kazakhstan. Encyclopedia]. 1-tom. Алматы: Litera-M, 2019. 848 p.

Qazaqstan. Ulttyq enciklopediya, 1998 – Qazaqstan. Ulttyq enciklopediya [History of Kazakhstan. National Encyclopedia]. 10 tomdyq. 1-t. Алматы: Qazaq enciklopediyasy, 1998. 720 p.

Qazaqstandagy asharslylyq, 2021 – Qazaqstandagy asharslylyq. Golod v Kazahstane [Famine in Kazakhstan]. 1921-1923: Sbornik dokumentov i materialov. T. 1. Sost. Shildebay S. I dr. Алматы: Bolashaq, 2021. 652 p.

Otchet Soveta Truda i Oborony, 1921 – Otchet Soveta Truda i Oborony Kirgizskoj Sovetskoj Socialisticheskoy Respubliki za aprel'-sentyabr' 1922 g. [Report of the Council of Labor and Defense of the Kirghiz Soviet Socialist Republic for April-September 1922 g.]. Ekonomicheskoe izdanie SТО i Gosplana KSSR. Оренбург: Тип. Губсовнархоза №7. 1921. 60 p.

Rezolyuciya i postanovleniya, 1922 – Rezolyuciya i postanovleniya II s"ezda Sovetov KSSR [Resolution and resolutions of the II Congress of Soviets of the KSSR]. 4–10 oktyabrya 1921 g. Оренбург: Kirgosizdat, 1922. 26 p.

Statistiko-ekonomicheskij obzor, 1923 – Statistiko-ekonomicheskij obzor Kirgizskoj Sovetskoj Socialisticheskoy Respubliki [Статистико-экономический обзор Киргизской Советской Социалистической Республики]. Оренбург: CSU KSSR, 1923. 2330 p.

Toqaeв, 2021 – Toqaeв Q.K. Tauelsizdik barinen qymbat [Independence is more precious than anything] // Egeмен Qazaqstan. 2021. 5 қаңтар. 2 p.

Quzhattary zhinaqy, 2023 – XX gasyrdyn 20-shy zhyldarynyn basyndagy Qazaqstandagy asharslylyq zhane onyn saldarlary = Golod v Kazahstane v nachale 20 godov XX veka i ego posledstviya: Arhiv quzhattary men materialdar zhinaqy [Famine in Kazakhstan in the early 20s of the XX century and its consequences: a collection of archival documents and materials]. Алматы: Madiyar, 2023. 504 p.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 41–51
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.01.09

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_41-51

СОВЕТСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ КАК ФАКТОР ИЗМЕНЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА КАЗАХСКОЙ ЖЕНЩИНЫ

Салтанат Амиргалиевна Асанова¹, Арайлым Нурболатовна Конкабаева^{2*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко 28, 050010 Алматы, Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-7077-2298>. E-mail: saltanova@gmail.com

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко 28, 050010 Алматы, Казахстан)
Докторант 1 курса Казахского национального университета имени Аль-Фараби, старший научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>. E-mail: konkabayeva.arailym@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Асанова С.А., Конкабаева А.Н., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу гендерного статуса казахской женщины в разные исторические эпохи. *Цель статьи* – проанализировать положение казахской женщины в традиционном обществе и в советский период. *Материалы и методы.* При написании статьи был использован сравнительно-исторический, системный и этнологический методы, позволившие создать достоверную картину эволюции социального статуса казахской женщины в условиях модернизации. Сравнительный анализ данных гендерного статуса казахской женщины в советском обществе основывался на принципах историчности и объективности в соответствии с конкретной исторической ситуацией. *Обсуждение.* При подготовке статьи были использованы архивные документы Центрального Государственного архива Республики Казахстан и Архива Президента Республики Казахстан. *Результаты.* Вопросы гендерного равенства в современном мире продолжают оставаться одними из актуальных. Несмотря на значительные достижения, в обеспечении равноправия полов, остаются не решенными многие проблемы, препятствующие достижению реального равенства. В этой связи, изучение процесса трансформации гендерного статуса казахской женщины от традиционного общества до современности в условиях суверенного развития нации представляет определенный научный интерес. *Выводы.* В XX и XXI веках понятие гендера заняло ключевое место в исследовательской повестке, а сам термин приобрел статус концептуальной основы для анализа вопросов социальной и культурной идентичности полов.

Ключевые слова: женщина, социальный статус, гендерная политика, традиционное общество, обряды, обычаи, законодательство, семейно-брачные отношения, социально-политическая система, правовая система.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта КН МНВО РК AP23490001 «Социальная политика в Казахстане в исторической динамике (20-е –80-е годы XX в.)».

Для цитирования: Асанова С.А., Конкабаева А.Н. Советская модернизация как фактор изменения социального статуса казахской женщины // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 41-51 (на рус.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_41-51

КЕҢЕСТІК МОДЕРНИЗАЦИЯ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘРТЕБЕСІН ӨЗГЕРТУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Салтанат Әмірғалиқызы Асанова¹, Арайлым Нұрболатқызы Конкабаева^{2*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көшесі, 28, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-7077-2298>. E-mail: saltanova@gmail.com

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көшесі, 28, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 1 курс докторанты, аға ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>. E-mail: konkabayeva.arailym@mail.ru,

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Асанова С.А., Конкабаева А.Н., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мақала әр түрлі тарихи кезеңдердегі қазақ әйелінің гендерлік мәртебесін талдауға арналған. *Мақаланың мақсаты* – дәстүрлі қоғамдағы және кеңестік кезеңдегі қазақ әйелінің орнын талдау. *Материалдар мен әдістер.* Мақаланы жазу кезінде салыстырмалы-тарихи, жүйелі және этнологиялық әдістер қолданылды, бұл модернизация жағдайында қазақ әйелінің әлеуметтік мәртебесі эволюциясының шынайы бейнесін жасауға мүмкіндік берді. Кеңес қоғамындағы қазақстандық әйелдің гендерлік мәртебесінің салыстырмалы талдауы белгілі бір тарихи жағдайға сәйкес тарихтылық пен объективтілік қағидаттарына негізделген. *Талқылау.* Мақалада Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архив және Қазақстан Республикасының Президент архиві қорларының материалдары пайдаланылды. *Нәтижелер.* Әлемдегі гендерлік теңдік мәселелері өзекті болып қала береді. Айтарлықтай жетістіктерге қарамастан, гендерлік теңдікті қамтамасыз етуде нақты теңдікке қол жеткізуге кедергі келтіретін көптеген мәселелер шешілмеген күйінде қалып отыр. Осыған байланысты, ұлттың егеменді болуы жағдайында қазақстандық әйелдің гендерлік мәртебесін дәстүрлі қоғамнан қазіргі уақытқа дейін қалыптастыру процесін зерттеу белгілі бір ғылыми қызығушылық тудырады. *Қорытындылар.* XX және XXI ғасырларда гендерлік тұжырымдама зерттеу күн тәртібінде шешуші орын алды, ал термин өзі жыныстардың әлеуметтік-мәдени ерекшелігі мәселелерін талдаудың тұжырымдамалық негізінің мәртебесін алды.

Түйін сөздер: Әйел, әлеуметтік мәртебе, гендерлік саясат, дәстүрлі қоғам, әдет-ғұрыптар, заңнама, отбасылық-неке қатынастары, әлеуметтік-саяси жүйе, құқықтық жүйе.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің АР23490001 «Қазақстандағы тарихи динамикадағы әлеуметтік саясат (XX ғасырдың 20-80 жылдары)» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Асанова С.Ә., Конкабаева А.Н. Кеңестік модернизация қазақ әйелінің әлеуметтік мәртебесін өзгерту факторы ретінде // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 41-51-бб. (орысш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_41-51

SOVIET MODERNIZATION AS A FACTOR IN CHANGING THE SOCIAL STATUS OF KAZAKH WOMEN

Saltanat A. Asanova¹, Arailym N. Konkabayeva^{2*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Shevchenko Str. 28, 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Sciences (History), Leading Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-7077-2298>. E-mail: saltasanova@gmail.com

² Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Shevchenko Str. 28, 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

1st year PhD student of the Al-Farabi Kazakh National University, Senior Researcher
<https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>. E-mail: konkabayeva.arailym@mail.ru

© Valichanov IHE, 2025

© Asanova S.A., Konkabayeva A.N., 2025

Abstract. *Introduction.* The article is devoted to the analysis of the gender status of Kazakh women in different historical epochs. *The goal of the article* is to analyze the position of Kazakh women in traditional society and in the Soviet period. *Materials and methods.* When writing the article, comparative historical, systematic and ethnological methods were used, which made it possible to create a reliable picture of the evolution of the social status of Kazakh women in the context of modernization. A comparative analysis of the data on the gender status of Kazakh women in Soviet society was based on the principles of historicity and objectivity in accordance with a specific historical situation. *Discussion.* Archival documents of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan were used in the article. *Results.* Gender equality issues in the modern world continue to be one of the most pressing. Despite significant achievements in ensuring gender equality, many problems that hinder the achievement of real equality remain unresolved. In this regard, the study of the process of transformation of the gender status of Kazakh women from traditional society to modernity in the context of the sovereign development of the nation is of particular scientific interest. *Conclusions.* In the 20th and 21st centuries, the concept of gender occupied a key place on the research agenda, and the term itself acquired the status of a conceptual framework for analyzing issues of social and cultural identity of the sexes.

Keywords: Woman, social status, gender policy, traditional society, rituals, customs, legislation, family and marriage relations, socio-political system, legal system.

Acknowledgment: The article was prepared within the framework of the implementation of the grant project CS MSHE RK AP23490001 «Social policy in Kazakhstan in historical dynamics (20s –80s of the twentieth century)».

For citation: Asanova S.A., Konkabayeva A.N. Soviet modernization as a factor in changing the social status of kazakh women // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. _ Pp. 41-51 (In Rus.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_41-51

Введение. Актуальность данной проблематики в Казахстане обусловлена тем, что в условиях национально-культурного возрождения идет процесс восстановления многих форм традиционной культуры. При этом отдельные виды обрядов и обычаев находятся в противоречии с утвердившимися в ходе модернизационных процессов XX представлениями. Нет единства и в определении смыслового содержания понятия статус казахской женщины. В казахстанском общественном мнении сформировался устойчивый образ казахской женщины как свободной и независимой личности, обладающей широкими социальными правами. Этот образ утверждался через многочисленные примеры из исторической памяти, легенд и сказаний. Казахская женщина, согласно этим представлениям, никогда не закрывала лица, свободно посещала общественные и семейные мероприятия, а в ряде случаев участвовала в военных действиях наравне с мужчинами. Исторические хроники и устное народное творчество закрепили имена выдающихся казахских женщин, среди которых правительницы (Томирис, Зарина, Айганым ханша, Домалак ана), героические воительницы (Бопай, Сапура Матенкызы, жена Кабанбай батыра), участницы движения Алаш (Назипа Кулжанова, Аккагаз Досжанова, Сара Есова), а также героини советского времени (такие как Алма Оразбаева, Камшат Донентаева, Маншук Маметова, Алия Молдагулова и Хиуаз Доспанова). В целом ряде статей общественно-гуманитарного направления, подчеркивается этот особый статус казахской женщины в традиционном обществе (Жапекова, 2014). Однако если обратиться к историческим источникам, то перед нами возникает несколько другая картина. В традиционном обществе с его ярко выраженной патриархальностью положение женщины носило зависимый и подчиненный характер. Правда, это

положение скрывалось активным проявлением возможностью реализоваться казахской женщине через различные виды приобретенного статуса, в силу своих личных качеств.

Другие исследователи стремятся представить более сбалансированную и объективную картину положения казахской женщины в условиях модернизации от традиции к современности. При этом надо отметить, что многие традиционные институты такие, как калым, левриатный брак, вдовство, развод влияющие на статус казахской женщины, несмотря на многочисленные модернистские трансформации продолжали сохраняться. В этой связи представляет определенный интерес вопрос о том, какие из вышеперечисленных институтов оказались устойчивыми, а какие изменились или вовсе исчезли? Настоящая работа направлена на сравнительный анализ положения казахской женщины в традиционном обществе, в советский период, а также в условиях современного национально-культурного возрождения.

Материалы и методы. Основным источником для написания статьи были архивные документы из Центрального Государственного Архива РК (ЦГА РК). В ЦГА были изучены следующие фонды: Р-30 (Совет Народных комиссаров Кир. АССР (Совнарком КирАССР, СНК КирАССР), Р-1193 (Продовольственный отдел Революционного комитета по управлению Киргизским краем (Кирпродотдел) г. Оренбург). В Архиве Президента РК: Р-141 (Казахский краевой комитет ВКП(б). В архивных фондах отложен большой пласт документов касающихся вопроса о положении женщин. Произведенный анализ изученных архивных документов и материалов, таких как протоколы и приказы, письма и акты, предоставляют множество сведений, дающих информацию о положении казахских женщин в традиционном обществе и в советский период.

При написании статьи был использован сравнительно-исторический, системный и этнологический методы, позволившие создать достоверную картину эволюции социального статуса казахской женщины в условиях модернизации.

Обсуждение. Гендерные исследования традиционно занимают значительное место в современной исторической и этнографической науке. Актуальность данной проблематики обусловлена также тем, что социокультурный анализ положения казахской женщины в историческом ракурсе – от традиционного общества, советского строя и до современного состояния имеет свои особенности и требует специфических подходов.

Вопросы положения казахской женщины в традиционном казахском обществе стали предметом научного внимания в период так называемого ориентологического бума. Когда формирование мировых колониальных империй активизировало накопление знаний о странах, входивших в состав колониальных империй. Создаются востоковедческие школы и формирование ориенталистики как самостоятельного направления. Наиболее активно этот процесс развивался в XIX веке. В Российской империи также активно шло формирование востоковедческих исследований. Именно в это время было положено начало научному изучению отдельных аспектов гендерного вопроса. Российские исследователи разного уровня от ученых, входивших в состав многочисленных экспедиций, которые направлялись в Казахские степи до чиновников колониальной администрации создали целый пласт специальных работ, посвященных изучению различных сторон жизни традиционного казахского общества таких, как семейно-брачные отношения и вопросы положения казахской женщины, авторами которых выступали ученые, а также чиновники местной колониальной администрации. Н.И. Гродеков (Гродеков, 1889: 544), Г. Вамбери (Вамбери, 1876: 177) и т.д. Интеграция, казахского народа в состав Российской империи ознаменовалась введением новых административно-правовых норм и сопровождалась началом сложного процесса трансформации традиционного казахского общества, в том числе положения казахской женщины в рамках традиционной системы.

Особенность советской историографической парадигмы состояла в акцентировании на позитивных аспектах советской гендерной политики, направленных на изменение статуса женщин. В советской общественно-политической литературе широко пропагандировалась деятельность советского государства, направленная на освобождение женщин от патриархальных норм и обычаев, а также к достижению равноправия. Показательной является работа Н. Арыковой, написанная в разгар кампании по раскрепощению женщин Востока. В частности, автор «показывает борьбу с пережитками прошлого по отношению к женщине и начатые работы среди женщин в советское время. А именно борьбу за равноправие женщин, агитацию против калыма и многоженства. Также автор подчеркивает, что царские законы превращали женщину в рабыню, и таким образом указывает что по шариату жена должна была повиноваться своему мужу». Аналогичные труды написаны в разные годы учеными: Х.Г. Айдарова, С.Б. Кульбаев, В.П. Осипов (Борьба за советскую власть, 1982)

Н. Арыкова (Арыкова, 1930), Б.П. Пальванова (Пальванова, 1982: 306), К.К. Кунантаева (1978), Г.А. Майлыбаева (1975), М.М. Козыбаева, М.А. Шашаева (2022), А.Т. Абдулина (2024) и т.д. Они раскрывали процесс достижения гендерного равенства в советской историографической трактовке. Ее отличительной чертой было однозначное признание успехов в развитии и решении женского вопроса в Казахстане, а также игнорирование каких бы то ни было негативных явлений или нерешенных проблем.

Результаты. Данная статья посвящена анализу положения казахской женщины в традиционном обществе и в советский период и поиску ответов на следующие вопросы: в каком из этих периодов женщина чувствовала себя более защищенной как законом, так и общественным мнением, а также более полно реализовывала свои социальные и личные права; в чем состоит принципиальное отличие современного состояния проблемы гендерного равенства? Необходимо определить, какова роль и значение советского периода в эволюции и трансформации социального статуса казахской женщины.

Для достижения поставленной цели необходимо уточнить основные понятия, такие как «социальное положение» и «социальный статус». В социологии различают прирожденный статус – т.е. полученный человеком при рождении (пол, раса, национальность), и приобретенный (достигаемый) статус – которого человек достигает благодаря своим личным усилиям, умственным и физическими способностями (работа, связи, должность, пост). Изучение социального статуса казахской женщины имеет некоторую специфику, поскольку здесь мы, с одной стороны, рассматриваем ее положение в рамках прирожденного статуса. Поэтому выявляя социальный статус женщины в традиционном обществе, мы должны определенным образом соотнести его с социальным положением в другой исторический период или с конкретным индивидом противоположного положения. Содержание социального статуса можно считать основой формирования оценочной шкалы. В данном конкретном случае точкой отсчета или отправной точкой, от которой будет вестись оценка положения женщины, по предложению российской исследовательницы И.В. Стасевич, «...являются социальный статус казахской женщины в традиционном патриархальном обществе» (Стасевич, 2011).

Успешная советская модернизация, как главная цель советской власти, сегодня требует более взвешенной оценки. Ликвидация вековых устоев традиционного образа жизни не могла произойти мгновенно, словно по мановению волшебной палочки. Процесс трансформации традиционного уклада был сложным и противоречивым. В экономической сфере разрушение традиционной экономики, базировавшейся на кочевом скотоводстве, был осуществлён через мероприятия по раскулачиванию, конфискации имущества зажиточных хозяйств (шаруа) и принудительной седентаризации (перехода к оседлости). Курс на коллективизацию был официально провозглашён на XV съезде ВКП(б) в декабре 1927 года, что положило начало радикальным экономическим преобразованиям в казахском обществе.

Сегодня традиционное кочевое общество стало историческим прошлым казахского народа. Современные казахи уже почти сто лет перестали быть кочевниками, однако двухтысячный период существования в условиях кочевого производства не мог не оставить глубоких следов в духовной культуре, так называемом нематериальном культурном наследии. В основе традиционной структуры лежал родовой строй. Род определялся строго по отцовской линии. Здесь необходимо отметить, что родовой строй является таким уникальным явлением, который возникнув в глубокой древности сохраняет свое значение и влияние до сегодняшнего дня. На протяжении многих веков истории род существовал как альтернатива другим, более крупным этнополитическим объединениям кочевников. Они возникали и исчезали в силу разных исторических и этнополитических причин, но конгломерат родов, связанных родственными культурными отношениями, продолжал сохраняться. «Этот «вечный больной» приспосабливается к самым разным социальным и политическим ситуациям, воспроизводя себя не столько как жесткую структуру, сколько в качестве «фона» для всех остальных институтов» (Традиционное мировоззрение тюрков..., 1999: 9).

Доминирующее положение мужчин поддерживалось системой прав собственности, в том числе на имущество и скот, которые составляли основу экономического благосостояния. Однако важно отметить, что имущество принадлежало не отдельному индивиду, а всему роду, что создавало специфическую модель социальной иерархии.

Казахская женщина, в отличие от мужчины, не имела права на владение имуществом и находилась на содержании старшего мужчины в семье — отца, мужа, брата или сына. Несмотря на

видимую социальную свободу, включающую участие в хозяйственных и общественных делах, женщина оставалась полностью зависимой от решений мужчин.

Эта зависимость была институционализирована через такие социальные механизмы, как калым (выкуп за невесту), *құдалық* (сватовство) и аменгерство (передача вдовы младшему или старшему брату умершего мужа). Они служили инструментами регулирования семейных и родственных связей, но одновременно закрепляли зависимое положение женщины. Показателем ограниченности социального статуса может служить казахская поговорка «Әйел жолы жіңішке» («Путь женщины узок и труден»), которая отражает положение женщины, как ограниченного рамками традиционных норм и обязанностей.

Таким образом, социальная свобода, которой казахская женщина обладала, в значительной степени ограничивалась реальными экономическими и правовыми условиями. Ее роль в традиционном обществе была преимущественно функциональной и подчиненной интересам рода и семьи. Это факт отмечали почти все русские чиновники составлявшие справки о состоянии быта казахов и других иноверцев, входивших в состав Российской империи. Так в донесении начальника Усть-Каменогорского уезда капитана Федорова от 23 мая 1891 г. указывалось: «Не имея имущественных прав при жизни, киргизская жена не может ничего завещать кому-либо и при смерти, а как сказано выше, все ее приданое или даже получаемые от родственников по выходе замуж личные подарки поступают в полное распоряжение мужа, те же права остаются за ним по смерти ее. Во всех видах развода дети остаются у отца, как объявлено выше. Разведенная взять с собою ребенка права не имеет, но если есть ребенок, питающийся грудью матери, то таковой всегда предоставляется попечениям матери до того возраста, когда может обойтись без молока матери или 5–6 лет» (ЦГА РК Ф. И-64. Оп. 1. Д. 5089.)

Традиционное общество характеризуется регулированием социальной жизни через традиции и обычаи, которые опираются на опыт прошлых поколений. Такие общества, как правило, отличает строгая сословная иерархия, низкая социальная мобильность, религиозность, натуральное хозяйство и общая собственность на землю и движимое имущество. Однако традиционное казахское общество обладало рядом особенностей, которые отличали его от классической модели традиционных обществ. К примеру, ему были менее свойственны такие черты, как закрытость и подозрительность к чужакам. Кочевое скотоводство, лежавшее в основе экономики, формировало открытость к внешнему миру, способствовало мобильности и взаимообмену с другими народами. Традиционное общество может использовать нововведения и адаптировать их к своей культурной и социальной системе. Это свидетельствует о том, что классификации общества на традиционное и современное не являются взаимоисключающими категориями. Традиционному обществу также присуща слабость индивидуалистического сознания. Устойчиво закреплённое убеждение о превосходстве коллектива (в казахской культуре — рода) над личностью формирует сильную зависимость индивида от социального окружения: рода, клана или племени.

Развитие человечества в XX веке демонстрирует тенденцию к ускорению социальных и культурных изменений. Процессы модернизации, включая изменения в гендерных отношениях, становились важной частью глобальных трансформаций. Вопрос равноправия полов занял центральное место в системе ценностных понятий и попытки решения проблема гендерного равенства предпринимались на протяжении всего XX века. Большинство стран мира, прежде всего Европы приняли законы, направленные на обеспечение равных прав для мужчин и женщин. Советская Россия стала одним из первых государств, где равноправие женщин и мужчин получило наиболее полное разрешение. Правительство большевиков приняло целый ряд законодательных актов, радикально меняющих социальный статус и роль женщины. При советской власти, казахская женщина получила реальную возможность обрести самостоятельность и независимость.

Важным нововведением стало право собственности на движимое и недвижимое имущество, что ранее было недоступно для женщин в традиционном обществе. Советская модернизация предоставила казахским женщинам целый ряд новых прав и свобод, включая право участвовать в выборах, выбирать спутника жизни, получать образование и занимать активную позицию в общественной и политической жизни. Несмотря на то, что многие из этих прав имели в значительной степени декларативный характер и не всегда находили применение в реальной жизни, нельзя отрицать их значительную роль в изменении в социальной идентичности и мировоззренческих установка казахской женщины. Наличие возможности пусть и не всегда достижимого равноправного положения, объявленного и гарантированного авторитетом государственной власти, расширяло и

меняло прежние узкие рамки социального статуса казахской женщины. В первые годы становления советской власти, в условиях отсутствия устойчивой социальной базы в национальных окраинах, таких как Казахстан, большевики вынуждены были сохранять традиционные нормы в сфере семейно-брачных отношений.

Новые законодательные нормы, направленные на обеспечение юридического права путем запрета на все традиционные нормы адата, именуемые в советских научных трудах «феодално-байскими пережитками», вводились постепенно. Это делалось с целью убедить широкие массы, что культурное и историческое прошлое, что прошлое культурное наследие является классово чуждым широким слоям трудящихся шаруа. Это решение объяснялось необходимостью привлечь на свою сторону интеллектуальную элиту, которая на тот момент являлась единственной опорой для продвижения советских реформ среди казахского народа. Советская власть стремилась «овладеть аульной массой», используя поддержку национальной элиты. Сложная кадровая ситуация и необходимость завоевания доверия населения вынуждали большевиков проводить политику компромиссов, сохраняя элементы традиционного уклада. Однако с укреплением советской власти начался постепенный процесс изменения правового и социального статуса казахских женщин. Введение законов, таких как декреты о равноправии женщин, запрещение многоженства и установление прав на развод, стало важным этапом в преобразовании семейно-брачных отношений. Эти изменения были направлены на разрушение патриархальных норм и укрепление новой социальной роли женщины. Советская модернизация оказала огромное влияние на социальную роль казахской женщины. Несмотря на сопротивление традиционного общества, многие изменения способствовали формированию нового типа личности, сочетающего элементы традиционной культуры и советского мировоззрения.

Однако к середине 1920-х годов, с постепенным укреплением советской власти, большевикам, по признанию тогдашнего лидера Киргизской (Казахской) Коммунистической партии Ф.И. Голощекина, удалось завоевать доверие значительной части аульного населения и рекрутировать собственные кадры из местного населения. Этот успех стал отправной точкой для активного наступления на традиционные институты казахской культуры, включая её социальные и семейные структуры. Советская власть, провозгласившая грандиозный проект создания нового общества и «нового человека», инициировала радикальные изменения, направленные на демонтаж традиционных форм народной культуры. Эти изменения касались всех сфер жизни казахского общества, включая семейные отношения, которые стали одной из центральных точек приложения усилий советской модернизации. В рамках проводимых реформ были приняты революционные законодательные акты, кардинально меняющие социальный статус и роль казахской женщины.

28 декабря 1920 г. Казахской АССР был принят декрет «Об отмене калыма», то есть о мерах упорной и настойчивой борьбы против рабского отношения к женщине (запрещающий многожёнство и уплату калыма). Декретом признавались недействительными сделки, договоры и соглашения о калыме; нарушение декрета влекло за собой конфискацию скота и прочего калымного имущества в двойном размере у лиц, его получивших, и лишение свободы для обеих сторон сроком до года (Социалистическое строительство..., 1962: 51-52). Съезд констатировал, что борьба за раскрепощение женщин, борьба за осуществление фактического равноправия женщины, борьба за участие женщины в советской общественной жизни будет тормозиться и не будет разрешена без проведения соответствующего законодательства. Например, калым карался лишением свободы, или принудительными работами на срок до одного года, с наложением штрафа в размере калыма в доход государства. Принуждение женщин к выходу замуж против ее воли каралось лишением свободы до 5 лет (АП РК. Ф. 141. Оп.1. Д.1003. Л. 24). Многоженство при этом стало уголовно наказуемым деянием.

17 января 1921 года Народный комиссариат юстиции разработал декрет «О брачном праве у киргиз» который был утвержден на заседании СНК КАСР. Этот закон, представлял женщинам право вступать в брак по согласию обеих сторон, поэтому всякие соглашения родителей, родственников и свойственников о заключении брачного союза между их детьми, родичами признавались не действительными и никаких прав, и обязательств не для кого не устанавливали (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. Д. 53). Также женщинам предоставлялась право на развод, который рассматривался судебном порядке. Эти запреты впоследствии закрепились в законодательстве союзных республик, включая Казахскую ССР. С объявлением декретов многие жены начали уходить от мужей. Например, на 4-м съезде Актюбинского уездного совета, который состоялся с 11 по 20 мая

1920 года обсуждался вопросы организации автономии Казахского края и национального вопроса, административного деления уезда, укрепления на местах советской власти и др. От Тавдинской волости т. Кондитеров, говоря о вышеперечисленных проблемах, затронул и проблему развода: «С объявлением свободы киргизские женщины начали разбегаться, разводятся даже жены мулл» (ЦГА РК Ф. 1193. Оп. 1. Д. 16). Но, к сожалению, и наблюдались такие факты, что некоторые женщины разводились не по собственному желанию. Жены уходили от мужей под влиянием духовенства, байства или родителей, которые рассчитывали вторично выдать дочь замуж и снова получить за нее калым, пользуясь легкостью развода (Пальванова, 1982: 193). Можно сказать, что с принятием декрета нельзя было коренным образом изменить положение женщин в семье, быту и обществе, особенно пережитки патриархально-родового быта, которые были помехой в осуществлении принятых декретов.

Советская пропаганда представляла эти реформы как беспрецедентный процесс раскрепощения казахских женщин, подчёркивая их «рабское и угнетённое» положение в традиционном обществе, до прихода советской власти. «Раскрепощение трудящихся женщин является одной из основных задач коммунистической партии и советской власти. 10-летний юбилей Казахстана есть вместе с тем и революционный праздник трудящихся женщин, положивший твердую основу к их освобождению от рабских пережитков прошлого и участию в социалистическом строительстве края» (Н. Арыкова, 1930). Однако следует учитывать, что изменения такого масштаба не могли быть восприняты обществом однозначно. Гендерная политика советского государства носила двойственный и противоречивый характер. С одной стороны, она предполагала радикальное изменение социального статуса казахских женщин, что на государственном уровне провозглашалось инструментом высвобождения значительного потенциала социальной и политической активности. С другой стороны, эти изменения нередко сопровождались сопротивлением со стороны традиционного уклада, где подобные реформы воспринимались как угроза устоявшемуся образу жизни.

Несмотря на трудности внедрения новых норм, казахские женщины начали активно включаться в деятельность, выходящую за рамки их привычных социальных ролей. Значительно возросла занятость женщин в общественном производстве. Согласно исследованию А. Табышалиевой (Табышалиева, 1998: 58), численность женщин, вовлечённых в экономическую деятельность, многократно увеличилась, что стало прямым результатом государственной политики по вовлечению женщин в производственные и общественные процессы. Эти изменения, несмотря на их декларативный характер на первых порах, способствовали созданию основы для нового социального порядка. Женщины получили доступ к образованию, труду и политической активности, что стало важным этапом в процессе социалистической модернизации. При этом следует отметить, что такие перемены сопровождались значительными противоречиями, вызванными необходимостью разрушения традиционных норм и укладов.

Советская модернизация сыграла ключевую роль в формировании нового типа личности казахской женщины, сочетающего элементы традиционной культуры с принципами социалистической идеологии. Хотя процесс трансформации не был лишён трудностей и конфликтов, его значение для изменения социального статуса женщины трудно переоценить. Советская модернизация привела к значительному росту уровня образования среди казахских женщин. По данным исследований, численность женщин, получивших среднее и высшее образование, устойчиво превосходила аналогичные показатели среди мужчин. Параллельно происходило формирование профессиональных отраслей и специализаций, где женщины занимали ведущие позиции, включая педагогику, медицину, текстильное производство и сельское хозяйство. Вместе с тем женщины начали осваивать профессии, традиционно ассоциировавшиеся с «мужским трудом» и связанными с тяжёлыми условиями. Согласно данным, уже к 1937 году каждая пятая рабочая в угольных шахтах и каждая шестая строительница в Казахстане была женщиной (Стасевич, 2011: 101). Особенно активно женский труд использовался в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), когда на шахтах Карагандинского угольного бассейна женщины занимали такие профессии, как забойщик, проходчик и машинист электровоза. Участие женщин в тяжёлом производстве не только свидетельствовало об их трудовом героизме, но и стало важным этапом изменения их социального статуса.

Расширение социальной роли женщин сопровождалось юридическим признанием их прав. Советское законодательство впервые предоставило казахской женщине право на владение частью (половиной) семейного имущества при разводе. Важным аспектом стало также закрепление за женщиной права на воспитание детей после расторжения брака, что существенно изменило динамику

семейных отношений. Однако столь стремительные изменения вызвали неоднозначную реакцию в обществе. Против нововведений выступали не только традиционалистки настроенные мужчины, но и сами женщины. Многие из них воспринимали реформы как угрозу вековым нормам семейного уклада и правовым традициям, поддерживаемым их предками. В 1930-е годы наблюдались массовые выступления казахских женщин против гендерной политики советской власти (Н. Арыкова, 1930: 60). Эти протесты касались таких вопросов, как запрет на многожёнство, отмена калыма и изменения в семейных отношениях. Однако важно учитывать, что подобные выступления часто происходили под влиянием старейшин и старших членов рода, стремившихся сохранить традиционный уклад.

Несмотря на широкое провозглашение гендерного равенства, многие законодательные инициативы советской власти оставались декларативными. Это демонстрирует проблему взаимодействия новаций и традиций в условиях модернизации. Советская гендерная политика была частью процесса ускоренной советизации, которая носила принудительный характер и основывалась на политической воле государства. Внедрение новых норм нередко входило в конфликт с укоренёнными культурными традициями и общественными установками. В советский период женщины формально получили значительные права, такие как доступ к образованию, труду, политической активности и юридическую защиту. Однако в реальной практике сохранялись патриархальные устои, которые усиливали двойственное положение казахской женщины. Например, несмотря на провозглашённое равенство, отсутствие государственной поддержки разведённых женщин, запрет на аборт, и традиционная роль мужчин как глав семьи создавали значительные социальные барьеры. Советская политика также игнорировала традиционные нормы и обычаи, отказываясь признавать их позитивные аспекты. Эти нормы не изучались, а при редких упоминаниях подвергались исключительно негативной оценке, что вело к их деформации. Уничтожение национальной элиты, которая выступала носителем и хранителем классических форм традиционной культуры, привело к сохранению традиций в искажённых формах. Когда культура подвергается давлению и развивается в жёстких рамках идеологических постулатов, её развитие становится деформированным. В случае казахской культуры советская гендерная политика, направленная на разрушение традиционных норм, не смогла полностью их устранить, что создало специфическую двойственность: официальная модернизация сочеталась с негласным сохранением традиционных структур. Это приводило к усилению давления на женщину. Государство предоставляло и требовало активного участия женщин в общественном производстве, не подкрепляя это право соответствующими льготами в виде декретного отпуска, пособий по рождаемости. В советском обществе поощрялась неконтролируемая рождаемость, были запрещены аборты.

Таким образом, процесс трансформации социального статуса казахской женщины в советский период был неоднозначным. Он сопровождался не только расширением её прав и социальной роли, но и противоречиями, вызванными взаимодействием новых норм с устоявшимися традициями. Признавая значительные изменения социального статуса казахской женщины в период советской власти, важно учитывать, что эти изменения зачастую не отражали реального положения дел. Несмотря на провозглашённые реформы, в повседневной жизни сохранялись многие традиционные практики. Некоторые формы брачных соглашений продолжали существовать, включая насильственные браки и жестокое обращение с женщинами, купленными за калым. Женщины, не получавшие поддержки ни в своей семье, ни в семье мужа, оказывались в изоляции. В ряде случаев это приводило к трагическим последствиям, включая акты саможжения, которые становились последним средством протеста против невыносимого семейного и социального давления. В 80-х годах прошлого века в Узбекистане участились случаи саможжения женщин. Согласно данным прессы, 270 женщин в 1988 году, 250 – в 1989 году – превратились в живой костёр (Мамирова, 2020).

Казахский народ за исторически короткий срок совершил резкий переход от традиционного родового общества к социалистическому. Социализм, как указывалось в документах советской эпохи, представляет собой первую фазу коммунизма, что делает данный переход уникальным не только по своей скорости, но и по его историческому значению. Важно подчеркнуть, что этот процесс не был результатом эндогенного развития казахского общества, а произошёл под политическим давлением новой власти. Подобного рода резкие изменения, которые к тому же носят внешний насильственный характер, приводили к тому, что традиционные нормы и обычаи, должны были, с одной стороны, сопротивляться, а с другой приспосабливаться к новым условиям. Они могут утрачивать свою символическую и идеологическую глубину, превращаясь в упрощённые, урезанные версии самих себя. Это напоминает двойственный процесс: традиции не исчезают полностью, но их содержание и

функции трансформируются, что порой приводит к необратимым изменениям в культурной идентичности народа.

Социальный статус казахской женщины в современном Казахстане характеризуется рядом особенностей. В условиях национально-культурного возрождения мы констатируем значительные изменения или вернее сказать, дробления этого статуса, что обусловлено самим переходным характером казахстанского общества. Условно можно выделить три категории. Это женщины традиционалистского направления – матери семейства, которые занимаются только семьей и детьми. Вторая – женщины либерального направления. Они мотивированы на получение образования, владеют иностранными языками и строят свою профессиональную карьеру. Наконец, третья группа, которая стремится сочетать совместить традицию и новацию. Она, на наш взгляд, является наиболее перспективной и плодотворной, но ей трудно реализовать себя в современной жизни. Такие работники являются наименее выгодными с экономической точки зрения. Они требуют особых льготных условий в виде длинных декретных отпусков, сокращенного рабочего дня, оплачиваемых больничных. Здесь со всей очевидностью возрастает роль государства и общества, которые должны создать соответствующие условия для полноценного развития женщин. Поскольку только высокообразованная, свободная и сильная женщина способна вырастить и воспитать новое поколение, которое успешно сможет противостоять все современным вызовам. Это особенно актуально для современного Казахстана, так как сегодня здесь наблюдается своеобразный «бэби-бум». По уровню рождаемости мы (казахстанцы) сегодня опережаем большинство стран мира. Поэтому очень важно то, каким вырастет это новое поколение казахов. А это во многом зависит от того, какие женщины будут их воспитывать.

Заключение. Сегодня, в процессе возрождения традиций и обычаев казахской культуры, важно помнить, что они формировались в патриархальном обществе, где женщина была лишена самостоятельного экономического и юридического статуса. Советская власть, несмотря на её противоречия, дала казахской женщине формальную основу для реализации прав и свобод. Современное поколение казахских женщин эпохи независимости сталкивается с задачей не только сохранить этот потенциал, но и наполнить его реальным содержанием, адаптированным к условиям современности.

Современные казахские женщины должны помнить, что права и свободы, достигнутые в советский период, стали результатом длительной борьбы за равенство и эмансипацию. Эти достижения требуют бережного отношения и дальнейшего развития в условиях современного национально-культурного возрождения. Советская модернизация, несмотря на свои противоречия и насильственный характер, стала важным этапом в трансформации гендерных ролей в казахском обществе.

Источники

ЦГА РК – Центральный Государственный архив Республики Казахстан
АП РК – Архив Президента Республики Казахстан

Литература

Абдулина, 2024 – *Абдулина А.Т.* Этносоциология Казахстана и сельское население Жетысу: на изломе советской эпохи и становления независимости / Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. – Алматы: ИП «Мадияр», 2024. 584 с.

Арыкова, 1996 – *Арыкова Н.* Женщины Казахстана в советской исторической литературе 2-х середины 30-х годов. XX века. Учебное пособие. Алматы: АГУ им. Абая 1996.

Арыкова, 1930 – *Арыкова Н.* Раскрепощение трудящихся женщин. Алма-Ата: Изд-во юбилейной комиссии. 10-летие Казахстана, 1930. 60 с.

Борьба за советскую власть..., 1982 – *Борьба за советскую власть* в Казахстане / составители Айдарова Х.Г., Кульбаев С.Б., Осипов В.П. Алма-Ата: Казахстан, 1982. Т 1, 2. 236 с.

Вамбери, 1876 – *Вамбери Г.* Очерки жизни и нравов востока. СПб., 1876. 177 с.

Гродеков, 1889 – *Гродеков Н.И.* Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области, юридический быт. Т. 1. Ташкент 1889. 544 с.

Жапекоева, 2014 – *Жапекоева Г.К.* Статус женщины в традиционном казахском обществе // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. 2014. №1 (46). С. 78-86.

Кунантаева, 1978 – *Кунантаева К.К.* К вершине знаний (Развитие женского образования в Казахстане 1920-1970 гг.). Алма-Ата: Казахстан, 1978. 136 с.

Майлыбаева, 1975 – *Майлыбаева Г.А.* Женщина и общественное производство (на материалах Казахстана). Алма-Ата: Казахстан, 1975. 86 с.

Мамирова, 2020 – *Мамирова М.* Стоны женщины в огне достигли небес. О судьбах женщин, вставших на путь самосожжения // URL: <https://kun.uz/ru/news/2020/11/22/stony-jyenschiny-v-ogne-dostigli-nebes-o-sudbax-jyenschiny-vstavshix-na-put-samosojjyeniya>. 22.11.2020.

Пальванова, 1982 – *Пальванова Б.П.* Эмансипация мусульманки. Москва, 1982. 306 с.

Социалистическое строительство в Казахстане..., 1962 – *Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период (1921-1925 гг.)*. Сб. документов и материалов. Алма-Ата, 1962. 583 с.

Стасевич, 2011 – *Стасевич И.В.* Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность. СПб.: Наука, 2011. 101 с.

Табышалиева, 1998 – *Табышалиева А.* Отражение во времени. (Заметки к истории положения женщин Центральной Азии). Бишкек, 1998. 58 с.

Традиционное мировоззрение тюрков..., 1999 – *Традиционное мировоззрение тюрков* Южной Сибири. Новосибирск: Наука. Сиб. отделение, 1999. 9 с.

Шашаева, Козыбаева, 2022 – *Шашаева М.А., Козыбаева М.М.* Кеңестік Қазақстандағы 1917-1930 жылдарындағы «Әйел теңдігі» мәселесі // *Отан тарихы*. 2022. № 2(98). 189-197-бб.

Sources

AP RK – Arhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]

CGA RK – Central'nyj Gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

References

Abdulina, 2024 – *Abdulina A.T.* Etnosotsiologiya Kazahstana i selskoe naselenie Jetyisu: na izlome sovetskoy epohi i stanovleniya nezavisimosti [Ethnosociology of Kazakhstan and the rural population of Zhetysay: at the Turning Point of the Soviet Era and the Formation of Independence] / Institut istorii i etnologii im. Ch.Ch. Valihanova KN MNVO RK. – Almaty: IP «Madiyar», 2024. –584 p. (In Rus.).

Arykova, 1996 – *Arykova N.* Jenschinyi Kazahstana v sovetskoy istoricheskoy literature 2-h seredinyi 30-h godov. XX veka [Women of Kazakhstan in Soviet historical literature of the 2nd mid-30s. The XX century]. Uchebnoe posobie. Almaty: AGU im. Abaya 1996. (In Rus.).

Arykova, 1930 – *Arykova N.* Raskreposchenie trudyaschihsya jenshin [Emancipation of working women]. Alma-Ata: Izd-vo jubileinoi komisii. 10-letie Kazahstana, 1930. 60 p. (In Rus.).

Borba za sovetскую vlast..., 1982 – *Borba za sovetскую vlast v Kazahstane* [The struggle for Soviet power in Kazakhstan] / sostaviteli Aidarova H.G., Kulbaev S.B., Osipov V.P. Alma-Ata: Kazakhstan, 1982. T 1, 2. 236 p. (In Rus.).

Vamperi, 1876 – *Vamperi G.* Ocherki zhizni i нравов востока [Essays on the life and customs of the East]. SPb., 1876. 177 p. (In Rus.).

Grodekov, 1889 – *Grodekov N.I.* Kirgizy i karakirgizy Syrdarinskoi oblasti, juridicheskii byt [Kyrgyz and Karakirgiz people of the Syrdarya region, legal life]. T. 1. Tashkent 1889. 544 p. (In Rus.).

Zhapekova, 2014 – *Zhapekova G.K.* Status zhenshhiny v traditsionnom kazahskom obshchestve [The status of women in traditional Kazakh society] // Vestnik KazNU. Seriya filosofiya. Seriya kulturologiya. Seriya politologiya. 2014. №1 (46). Pp. 78-86 (In Rus.).

Kunantaeva, 1978 – *Kunantaeva K.K.* K vershine znaniy (Razvitiye zhenskogo obrazovaniya v Kazahstane 1920-1970 gg.) [Towards the peak of knowledge (Development of women's education in Kazakhstan 1920-1970)]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1978. 136 p. (In Rus.).

Mailybaeva, 1975 – *Mailybaeva G.A.* Zhenshhina i obshchestvennoe proizvodstvo (na materialah Kazahstana) [Woman and social production (based on the materials of Kazakhstan)]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1975. 86 p. (In Rus.).

Mamirova, 2020 – *Mamirova M.* Stony zhenshin v ogne dostigli nebes. O sudbah zhenshin, vstavshih na put samosozhzheniya [The moans of the woman on fire reached the heavens. About the fate of women who embarked on the path of self-immolation] // URL: <https://kun.uz/ru/news/2020/11/22/stony-jyenshchiny-v-ogne-dostigli-nebes-o-sudbax-jyenshchin-vstavshix-na-put-samosojjyeniya>. 22.11.2020 (In Rus.).

Palvanova, 1982 – *Palvanova B.P.* Jemansipaciya musulmanki [The emancipation of the Muslim woman]. Moskva, 1982. 306 p. (In Rus.).

Socialisticheskoe stroitel'stvo v Kazahstane..., 1962 – *Socialisticheskoe stroitel'stvo v Kazahstane v vosstanovitel'nyi period (1921-1925 gg.)* [Socialist construction in Kazakhstan during the reconstruction period (1921-1925)]. Sbornik dokumentov i materialov. Alma-ata, 1962. 583 p. (In Rus.).

Stasevich, 2011 – *Stasevich I.V.* Social'nyi status zhenshhiny u kazahov: tradicii i sovremennost [Social status of Kazakh women: traditions and modernity]. SbP: Nauka, 2011. 101 p. (In Rus.).

Tabyshalieva, 1998 – *Tabyshalieva A.* Otrazhenie vo vremeni. (Zametki k istorii polozheniya zhenshin Centralnoi Azii) [Reflection in time. (Notes on the history of the status of women in Central Asia)]. Bishkek, 1998. 58 p. (In Rus.).

Traditsionnoe mirovozzrenie tjurkov..., 1999 – *Traditsionnoe mirovozzrenie tjurkov Juzhnoi Sibiri* [The traditional worldview of the Turks of South Siberia]. Novosibirsk: Nauka. Sib. otdelenie, 1999. 9 p. (In Rus.).

Shashaeva, Kozymbaeva, 2022 – *Shashaeva M.A., Kozymbaeva M.M.* Kenestik Kazahstandagy 1917-1930 zhyldaryndagy «Aiel tendigi» maselesi [The problem of «women's equality» in Soviet Kazakhstan in 1917-1930] // *Otan tarihy*. 2022. № 2(98). Pp. 189-197 (In Kaz.).

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 52–62
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 67.07.03

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_52-62

SOME ISSUES RELATED TO THE HISTORY OF THE EMERGENCE OF THE SUFI ORDER IN CENTRAL ASIA

Marzhan Amirovna Kasymbekova¹, Zhomart Zhenisuly Zhenis², Zhumatay Samat³

¹Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, 050040, Almaty, Al-Farabi St., 71)

PhD student

<https://orcid.org/0000-0002-5380-0656> E-mail: kasimbekovamarzan@gmail.com

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Shevchenko Str., 28, 050010, Almaty, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Leading researcher

<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939> E-mail: zhzhengis@gmail.com

³Sh.Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology

(28, Shevchenko Str., Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan)

Researcher

<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205> E-mail: kopee95@mail.ru

© Ch.Ch. Valihanov IHE, 2025

© Kasymbekova M.A., Zhenis Zh.Zh., Zhumatay S., 2025

Abstract. Introduction. It is known that scientific research on the history of the emergence of Sufism in Central Asia has been conducted for a long time, but the issue of discourse on this direction of Islam remains relevant to this day. Therefore, the article examines new approaches and research results related to the history of the emergence of Sufism in Central Asia. *Goals and objectives.* Analyzing the works of domestic and foreign researchers related to the history of the emergence of the Islamic religion in Central Asia, identify the problems of the spread and spiritual values of the Sufi movement. Discuss the problem of discourse related to Islam in modern studies and identify how the Sufi order influenced the spiritual life of the peoples of Central Asia. *Materials and methods.* Focusing on the actual value of religious works, Historiographic analysis of the history of the Sufi order in Central Asia, the use of the differentiation method form the methodological basis of the research work. These methods allow us to see the relationship between divine, Islamic and Sufi sermons in the nomadic Kazakh Steppes. By analyzing medieval religious works, we can understand the unique religious and philosophical knowledge of the Sufi order from written scientific works. *Results.* Based on research on the problem of Islam, new approaches to the history of the emergence of Sufism in Central Asia and the results of the research are considered. The works discussed were devoted to the cultural and spiritual characteristics of the mystical movement of Islam, which was formed and experienced a process of development over the course of tens of centuries. For example, the direction, political, social and ideological functions of the Sufi sect «Yasaviy» widespread in the Kazakh Steppe and the hidden protest against classical Islam were determined. *Conclusion.* It was believed that the ancient beliefs of the ancient Turks and Mongols had a great influence on the religion of Islam, which was a belief in

the so-called Sufism and divinity. It can be said that the teachings and path of Khoja Ahmed Yasawi, a religious movement that is one of the Sufi confessions called «Yasaviyya», played a significant role in the religious development of the peoples of Central Asia.

Keywords: Central Asia, Sufi sect, belief in divinity, Islamic discourse, civilizational values.

For citation: Kasymbekova M.A., Zhenis Zh.Zh., Zhumatay S. Some issues related to the history of the emergence of the Sufi order in Central Asia // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 52-62. (In Engl.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_52-62

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДА СОПЫЛЫҚ ОРДЕННІҢ ПАЙДА БОЛУ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Маржан Әмірқызы Қасымбекова¹, Жомарт Жеңісұлы Жеңіс², Жұматай Самат³

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (әл-Фараби 71, 050040, Алматы, Қазақстан)

PhD докторант

<https://orcid.org/0000-0002-5380-0656> .E-mail: kasimbekovamarzan@gmail.com

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты (Шевченко, 28, 050010, Алматы, Қазақстан)

тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939> E-mail: zhozhengis@gmail.com

³Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

Ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Қасымбекова М.А., Жеңіс Ж.Ж., Жұматай С., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Орталық Азия жерінде сопылық ағымның пайда болу тарихына қатысты ғылыми зерттеулер бұрыннан бері-ақ жазылып келе жатқаны белгілі, алайда исламның осы бағытына қатысты дискурс мәселесі әлі күнге дейін өзекті болып келеді. Сондықтан мақалада Орталық Азиядағы сопылық тариқатының пайда болу тарихына қатысты жаңаша көзқарастар мен зерттеу нәтижелері қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Орталық Азиядағы ислам дінінің пайда болу тарихына қатысты отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне талдау жасай отырып, сопылық ағымның таралуы мен рухани құндылықтарына қатысты мәселесін айқындау. Қазіргі заманғы зерттеулердегі исламға қатысты дискурсы мәселесіне талқылап және сопылық тариқаттың Орталық Азия халықтарының рухани өміріне қалай ықпал еткенін ашып көрсету. *Материалдар мен әдістер.* Діни шығармалардың мәніне тоқтала отырып, Орталық Азия жеріндегі сопылық тариқат тарихына қатысты тарихнамалық талдау, саралау әдісін қолдану зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін құрайды. Бұл әдістер көшпелі қазақ Даласындағы тәңіршілдік, ислам және сопылық уағыздардың өзара байланысын көруге мүмкіндік береді. Ортағасырлық діни шығармаларды саралай отырып, жазылған ғылыми еңбектерден сопылық орденнің өзіне тән діни-философиялық танымын түсіне аламыз. *Нәтижелер.* Орталық Азия аумағында сопылықтың пайда болу тарихына қатысты жаңаша көзқарастар мен зерттеу нәтижелері ислам мәселесі туралы зерттеулер негізінде қарастырылды. Ондаған ғасырлар бойы қалыптасып, даму үдерісін басынан көшірген исламның бұл мистикалық ағымының мәдени-рухани ерекшеліктеріне қатысты шығармалар талқыланды. Мәселен, қазақ даласында кеңінен тараған сопылықтың йасави тариқатының бағыты, саяси-әлеуметтік және идеологиялық функциялары мен классикалық исламға қарсы жасырын наразылығы айқындалды. *Қорытынды.* Ислам дініне ежелгі түркілер мен моңғолдардың көне наным-сенімдері үлкен ықпал етті, бұл – сопылық және тәңіршілдік деп аталатын наным болғаны баяндалды. Қожа Ахмет Ясауидың сопылық сенімдердің бірі болып табылатын «ясауийа» деп аталатын өзіндік ілімі мен жолы, діни ағымы Орталық Азия халқының діни қалыптасуында лайықты рөл атқарды.

Түйін сөздер: Орталық Азия, сопылық тарикат, тәңіршілдік наным, ислам дискурсы, өркениеттік құндылықтар.

Дәйексөз үшін: Қасымбекова М.А., Жеңіс Ж.Ж., Жұматай С. Орталық Азияда сопылық орденнің пайда болу тарихына қатысты кейбір мәселелер // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 52-62-бб. (ағыл.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_52-62

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ, КАСАЮЩИЕСЯ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ СУФИЙСКОГО ОРДЕНА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Маржан Амировна Касимбекова¹, Жомарт Женисулы Женис², Самат Жұматай³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, 050040, г. Алматы, ул. Аль-Фараби, 71)

PhD докторант

<https://orcid.org/0000-0002-5380-0656> . E-mail: kasimbekovamarzan@gmail.com

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко, 28, 050010, г. Алматы, Казахстан)

кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939> E-mail: zhozhengis@gmail.com

³Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)

Научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Касимбекова М.А., Женис Ж.Ж., Жұматай С., 2025

Аннотация. *Введение.* Известно, что научные исследования по истории возникновения суфизма на территории Центральной Азии ведутся уже давно, однако вопрос дискурса по этому направлению ислама остается актуальным и по сей день. Поэтому в статье рассматриваются новые подходы и результаты исследований, связанные с историей возникновения суфизма в Центральной Азии. *Цель и задачи исследования.* Анализируя труды отечественных и зарубежных исследователей, связанных с историей возникновения исламской религии в Центральной Азии, выявить проблемы распространения и духовных ценностей суфийского течения. Обсудить проблему дискурса, связанного с исламом, в современных исследованиях и выявить, как суфийский орден повлиял на духовную жизнь народов Центральной Азии. *Материалы и методы.* Сосредоточив внимание на фактической ценности религиозных произведений, историографический анализ истории суфийского ордена в Центральной Азии, использование метода дифференциации составляют методологическую основу исследовательской работы. Эти методы позволяют увидеть взаимосвязь божественных, исламских и суфийских проповедей в кочевых казахских степях. Анализируя средневековые религиозные произведения, мы можем понять уникальные религиозно-философские знания суфийского ордена из письменных научных трудов. *Результаты.* На основе исследований по проблеме ислама рассмотрены новые подходы к истории возникновения суфизма на территории Центральной Азии и результаты исследований. Обсуждались работы, посвященные культурно-духовным особенностям мистического течения ислама, формировавшегося и переживавшего процесс развития на протяжении десятков веков. Например, определены направленность, политико-социальные и идеологические функции распространенной в казахской степи секты суфизма «ясавий» и скрытый протест против классического ислама. *Заключение.* Считалось, что древние верования древних тюрков и монголов оказали большое влияние на религию ислам, которая представляла собой веру в так называемый суфизм и божественность. Собственное учение и путь Ходжи Ахмета Ясави, религиозное течение под названием «Ясавий», являющееся одной из суфийских религий, сыграло значительную роль в религиозном становлении народов Центральной Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, суфийский орден, вера в божественность, исламский дискурс, цивилизационные ценности.

Для цитирования: Касимбекова М.А., Женис Ж.Ж., Жұматай С. Некоторые проблемы, касающиеся истории возникновения суфийского ордена в Центральной Азии // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 52-62. (на англ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_52-62

Introduction. Central Asia, situated at the intersection of East and West and at the core of the vibrant network of the Great Silk Road, has historically been a region of immense socio-economic, cultural, and spiritual importance, serving as a bridge connecting diverse peoples. Although the spread of Islam in the region did not entirely eradicate the ancient belief systems that had developed in Central Asia, it nonetheless introduced substantial transformations to the social fabric of the local populations. One of the most notable changes was the emergence of the Sufi order, a religious-philosophical system that blended elements of Tengriism and Islam, and which became deeply ingrained in the traditions of the Turkic peoples. Consequently, the teachings of key figures in Central Asian Sufism, such as Najm al-Din Kubra, Ahmed Yasawi, Baha-ud-Din Naqshband, and Abdul Khaliq al-Ghijduwani, continue to hold scholarly relevance and offer valuable insights for contemporary research.

During the early Middle Ages, as Islam began to expand across Central Asia, its influence on the socio-political structure of the local populations grew progressively significant. In the deliberate efforts to promote Islam among the nomadic communities of the Kazakh steppe, both Islamic scholars and Sufi missionaries played pivotal roles. Among these missionaries, Khoja Ahmed bin Ibrahim Muhammad bin Iftikhar Ahmed Yasawi (c. 1105–1166), a distinguished Sufi sheikh, emerged as a particularly influential figure. He is renowned for his substantial contribution to the spread of Islam among the Turkic-speaking nomadic peoples of Central Asia. Yasawi is credited as the founder of Muslim mysticism among the Turks and the Yasawiyya Sufi order. Furthermore, he is acknowledged as the first Sufi poet of the Turkic peoples, pioneering the development of a distinct genre of Turkic religious poetry known as *hikmat*, which enjoyed widespread popularity in Central Asia from the 15th to the 19th centuries. In addition, Yasawi's teachings had a lasting impact on subsequent Turkic mystical brotherhoods, such as the Naqshbandiyya, Kubrawiyya, and Bektashi orders, where he was revered as a major spiritual guide.

The significance of this article lies in the necessity to advance domestic historiography concerning the subject, to systematize the methodologies and approaches employed in the study of traditional Kazakh society within the framework of foreign historiography, and to contribute to the enhancement of social and humanitarian sciences. In this context, the examination of the formation and development of foreign historiography in Kazakhstan has gained increasing recognition. This process became fully feasible only after Kazakhstan and other Central Asian nations achieved state independence, thereby asserting themselves as sovereign actors in international relations. The focus of this study is a historiographical analysis of scholarly research on the emergence of Sufism in Central Asia. The study specifically examines the discourse surrounding the Sufi tariqa (order) within Islam, with an emphasis on analyzing the works of scholars in Islamic studies, Oriental studies, sociology, and history. These scholars have investigated the diffusion of Islam in Central Asia, particularly the establishment of Sufi orders in the region. Furthermore, this study seeks to explore the origins of the distinctive features of the so-called “Islamic revival” in this geographical area.

Materials and research methods. This study seeks to examine the continuity between the perspectives and conclusions of scholars in the fields of religious-literary studies and history regarding Sufism in Central Asia. By analyzing relevant works from this period, the research aims to identify the transformations in the integration of Muslim and Turkic worldviews, which, enriched with religious legends, evolved within the broader context of Islamic heritage. During the 10th and 11th centuries, religious-philosophical treatises emerged, laying the theoretical foundations for Sufism as a distinct philosophical and theological doctrine. Key figures of this period include Abu Talib Muhammad al-Makki, the author of *Qut al-Qulub* (Nourishment of the Hearts); Abu al-Qasim al-Qushayri, renowned for his influential treatise *Risalat al-Qushayriya* (The Qushayri Epistle); Abu al-Hasan Ali al-Jullabi al-Hujwiri, the author of *Kashf al-Mahjub* (Unveiling of the Hidden); Imam Abu Hamid al-Ghazali, whose work *Ihya Ulum al-Din* (The Revival of the Religious Sciences) remains a cornerstone of Sufi thought; and the Andalusian mystic Muhyiddin Ibn Arabi (1164-1240), whose *Futuhat al-Makkiyya* (The Meccan Revelations) offers a comprehensive exposition of various aspects of Sufi philosophy. These sources collectively emphasize the

purity of Sufi thought and action, particularly the aspiration for inner purification of the heart (Muhammad Yusuf al-Khattar, 2005: 480).

The available data suggests that the Hanafi Sunni theological-legal school played a significant role in shaping the emergence and development of Sufi beliefs and practices in the region. One crucial aspect of the history of Sufism in Central Asia is the rise of Sufism within this particular context (Averianov, 2011: 648). Consequently, this article explores the conditions and key factors that facilitated the emergence of the Sufi order in Central Asia. Additionally, it identifies the social groups associated with the early Sufis (Bertels, 2002), providing insights into the factors contributing to the rise of Sufism. The influence of Sufi schools and movements from other regions of the Islamic world is also considered, as they may have played a role in shaping the evolution of Sufism in Central Asia (Orynbekov, 2013: 204).

In light of contemporary historiographical interpretations of pre-revolutionary Central Asia, it is crucial to emphasize the ideological and theoretical foundations of research on the process of Islamization, particularly the central concepts associated with it. When examining modern perspectives and research findings on the emergence of Sufism in Central Asia, comparative analysis is employed to explore historical patterns and phenomena. Special attention is given to historiographical studies that address these issues from diverse viewpoints. In this context, the article's methodological and theoretical framework adheres to widely accepted scientific principles for the study of historical processes and specific events, including historicism, scientific rigor, and objectivity.

Discussion. A significant body of historical, philosophical, and socio-political scholarship is devoted to the emergence of Sufism in Central Asia. Given the complex and multifaceted nature of Sufism as both a cultural and spiritual phenomenon, its study necessitates an interdisciplinary approach. It is crucial to underscore the general theoretical, historical, and philosophical works that examine the origins and dissemination of Sufism in the Central Asian region. Key contributions have been made by European scholars such as J.S. Trimingham, De Vina DiViz, E.E. Bertels, and A.J. Arberry, as well as Russian researchers including A. Krymsky, Yu.A. Averyanov, A.D. Knysh, O.F. Akimushkin, and S.N. Abashin. Scholars from other Muslim countries, such as Hazrat Inayat Khan, E. Karimov, Safar Abdullo Asgari, Dodbek Gulam, and Hussein Ibrahim Dinani, have also made notable contributions. Their work provides valuable insights into the development of Sufism.

In contemporary historiography, it is essential to emphasize the ideological, theoretical, and epistemological foundations of Western scholarship, which remain pertinent to the analysis of key issues concerning the spread of Islam in Central Asia. A critical examination of Western studies on the religious beliefs of Central Asian peoples and the Islamization process is closely aligned with the aims of the present research. Among the literature addressing this subject, numerous studies have been conducted that offer comprehensive information on the socio-economic, political, and cultural life of Turkestan, as well as the region's demographic and territorial characteristics.

One such study was published on the website of the "Balkan History Association" within a collection titled "Islamic Culture and Pre-Islamic Beliefs in Central Asia." This compilation underscores the importance of Islam in the religious practices of the Central Asian population and highlights the region's role as a nexus for diverse religions and cultures. The authors assert, "The introduction of Islam marked the beginning of an era of social and cultural transformations in the region. Several pre-Islamic sacred sites were incorporated into the Islamic cult of saints. The local populace assimilated elements of Tengrism and Arab mythology." This indicates that significant cultural and social shifts transpired in the region following the adoption of Islam.

Additionally, the collection draws attention to the role of certain "sacred sites," which evolved into central "places of worship," emphasizing their importance in the socio-spiritual fabric of Central Asian society. The authors concentrate on local interpretations of Islam, exploring their historical and cultural foundations.

Upon reviewing the works of European scholars regarding the spiritual dynamics in Central Asian nations, it becomes apparent that both medieval and contemporary European researchers share a common objective: advocating for missionary and socio-economic policies aimed at the peoples of Central Asia.

One of the scholars who conducted extensive research on the relationship between ancient beliefs and Islam during the Islamization process among the Turkic peoples in Turkestan is Devin DeWeese. His study, *The Tadhkira-i Bughra-khan and the 'Uvaysi' Sufis of Central Asia*, explores how the Islamization process in this historical context involved the assimilation of religious rules, practices, and social rituals, which facilitated the organization of communities and promoted their coexistence (DeWeese, 1996, p. 84).

The contributions of Central Asian scholars are crucial for understanding the history of Islam in the region. Their research addresses various dimensions, including the diffusion of Islam, the influence of Islamic legal principles on daily life, and the tenets of the Sufi worldview. Scholars such as B. Babajanov (Uzbekistan), A. Olimov (Tajikistan), A. Sultangaliyeva, and N. Nurtazina (Kazakhstan) have focused on the spread of Islam in Central Asia. At the international conference *Sufism in Iran and Central Asia*, the public figure and statesman Murat Auezov remarked, "If anyone in Kazakhstan today were to propose the idea of banning Sufism, they would have to erase an entire layer of our historical memory associated with such prominent figures as Yusuf Balasaguni, Mahmud Kashgari, and Ahmed Yasawi" (Sufism, 2007, p. 8).

Furthermore, Professor A.K. Muminov, in his work *The Library of Vikr Sufi Khwaja Muhammad Parsa in Bukhara*, highlights the significance of Muhammad Parsa (d. 1420), a disciple of Bahauddin Naqshband (1318–1389), for the study of Sufism and the Naqshbandi brotherhood, as well as the Hanafi theological-legal school. Muminov emphasizes that Muhammad Parsa's spiritual milieu was closely intertwined with the medieval regions of Iran and the Desht-i Qipchaq (Muminov, 2007, p. 163).

Results: Central Asia has a long and rich history of Sufism. The ancient cities of Central Asia, located alongside major centers of Islamic civilization such as Hejaz, Iraq, Syria, Egypt, and Khorasan, gained prominence as Sufi hubs. For example, while ascetic schools of Medina, Basra, Kufa, and Khorasan emerged simultaneously in the 8th–9th centuries, an ascetic school was also established in Central Asia. Moreover, during the 9th–11th centuries, alongside the Sufi schools of Nishapur, Egypt, Damascus, and Baghdad, a Sufi school existed in Central Asia (Rakhimov, 2020: 5–17).

Of the twelve Sufi movements that formed and operated during the 9th–11th centuries, two were particularly influential in Central Asia – hakimiyya and sayariyya. Additionally, four of the more than fifty Sufi orders (brotherhoods) that emerged worldwide – khwajagan-naqshbandiyya, kubraviya, qadiriyya, and yassawiya – originated in Central Asia. This clearly demonstrates that the region was one of the major centers of Sufi teachings.

According to A. Temirbayeva's research, *Sufi Practices in Modern Kazakhstan: Traditions and Innovations*, Sufism in Kazakhstan is deeply intertwined with the legacy and spiritual-educational contributions of Khoja Ahmed Yasawi (Hazret Sultan). Numerous scholars highlight his pivotal role in the dissemination of Islam among the populations residing to the north of the Syr Darya River. Khoja Ahmed Yasawi developed methods of Islamization that were sensitive to the cultural heritage, mentality, and distinct worldview of the Turkic peoples. The Islamization strategies he employed played a key role in the integration of unique elements into the national culture of the local Turkic-speaking populations, particularly influencing Kazakh culture and the ethno-confessional customs of the Kazakhs. The manifestations of Sufism in Kazakhstan are intricately linked to the region's historical, ethnocultural, and socio-political contexts. One of the most significant features of Sufism's resurgence in contemporary Kazakhstan is the increasing practice of pilgrimage to sacred sites. This tradition of pilgrimage is rooted in the veneration of saints, which is closely associated with ancestral reverence. Presently, the cult of saints, now recognized as the "veneration of saints," has become one of the most distinctive and visible aspects of Islam among the Kazakh population. This phenomenon has not only been revitalized but also gained substantial popularity among the general public. Prominent pilgrimage destinations include the mausoleums of Khoja Ahmed Yasawi, Arystan Baba, and Ukasha Ata, as well as the mosques of Beket Ata, Shopan Ata, Karaman Ata, and the shrines of Yrgyzbay Ata, Bayanbay Ata, Domalak Ana, and Baidibek Ata (Temirbayeva, 2021).

B.G. Privratsky, a prominent researcher on Islamic issues in Central Asia, regards Sufism as an integral aspect of the cultural heritage of the Kazakh people. He asserts that, in the context of state-enforced atheism during the Soviet era, Sufism served as a distinctive cultural force that helped sustain and fortify Islam among the Kazakhs. According to Privratsky, "The esoteric and institutional manifestations of Sufism were lost, but its practical foundation remained largely preserved within the Kazakh mentality." He explains that this foundation is characterized by a dynamic interaction between ancestral veneration and the Sufi tradition of saintly veneration. This interaction is expressed through simple religious behaviors, rituals, and practices that occur in domestic settings, mausoleums, sacred sites, and healing ceremonies. The cultural significance and effectiveness of this dynamic, exemplified by the fusion of Sufism and ancestral worship, is underscored by its continued resilience and relevance within the collective memory of the Kazakh people. This is most clearly manifested in the widespread practice of pilgrimage (ziyarat) to sacred sites, which has become a crucial element of the Kazakh cultural consciousness, with Sufi spirituality forming a key component of this practice (Privratsky, 2001: 187).

M. Smagul, a theologian at the Center for Religious Studies, highlights that the primary vehicle for the introduction of Islam to Kazakhstan was the Silk Road, which facilitated enduring diplomatic and commercial exchanges. By the 6th and 7th centuries, a well-established trade route linking China to the West passed through Zhetysay and Southern Kazakhstan. This route played a dominant role in global economic relations from the 7th to the 16th centuries. The Kazakhs encountered devout Muslim merchants and pious Sufi traders, which greatly contributed to their acceptance of Islam. Furthermore, the Kazakh people, who already adhered to a belief in a singular deity, found common ground with the monotheistic teachings of Islam. The ancestors of the Kazakhs also placed high value on moral excellence, considering themselves spiritually refined individuals. Among the most notable figures in this context is Qorqyt Ata, regarded as a Sufi missionary. Manuscripts found in Germany and Italy offer insight into Qorqyt Ata's origins and background, indicating that he lived during the Abbasid Caliphate in the 9th century. One of his disciples, Sheikh Ahmed Yassawi, played a pivotal role in the development of Turkic Sufism, particularly through the dissemination of the Yassawiya tariqa (spiritual path) in Kazakhstan. The Kazakhs' adherence to the Yassawiya tariqa, founded by the Turkestan-based Sheikh Ahmed Yassawi, was marked by the practice of loud (public) dhikr. In contrast, the Naqshbandi tariqa, established by Sheikh Bahauddin Naqshband of Bukhara, promoted the practice of silent (internal) dhikr of the heart. This duality exemplifies the diverse spiritual traditions that have coexisted within Kazakh society (Smagul, 2021).

When examining scholarly works related to the Sufi tradition in Kazakhstan, they can be categorized into two distinct groups: those directly addressing the subject and those focusing on related themes. Noteworthy studies on Islam's historical presence in Kazakhstan include M.K. Abuseitova's *Kazakh Khanate in the Second Half of the 16th Century*, A.M. Nurgaliev's *Essays on the History of Islam in Kazakhstan*, N. Nurtazina's *The Peoples of Turkestan: Problems of Islam, Integration, Modernization, and Decolonization (at the Turn of the 19th–20th Centuries)*, and *The Struggle Against Islam: The Religious Policy of Soviet Power in Kazakhstan during the 1920s–1940s*.

In contrast, studies more specifically focused on Sufism include A.K. Muminov's *Islamization and Sacred Genealogies in Central Asia: The Legacy of Ishaq Baba in Narrative and Genealogical Traditions*, E.A. Ongarov's *Kazakh Culture and Islamic Values*, and Z.Z. Zhandarbek's *Yassawi Path and Kazakh Society*, as well as *Nasab-nama*. These works by contemporary cultural historians examine Sufism as a key Muslim religious institution, its current state, and its historical development in Kazakhstan.

It is worth noting that comprehensive studies exist on the significance of religion in Turkic society, its influence on the structure of traditional statehood, and the consequences of religious diversity throughout the history of Turkic peoples. Recently, several works have been published on the political and cultural consequences of changing ideological directions in Turkic states. A distinguished historian, N. Nurtazina (2002:115), has extensively researched the spiritual and political transformations within Turkic society during the introduction of Islam. Her insights regarding the influence of Islam on the spiritual essence of Turkic peoples and its progressive civilizational significance within a spiritually and ideologically weakened Turkic society are particularly noteworthy.

Kazakh researchers have recently produced significant works on the ideological continuity achieved by accepting Islam and elevating it to the level of state ideology. One of the most notable works is D. Kenjetai's *Khoja Ahmed Yassawi's worldview* (Kenjetai, 2004: 45). In this study, the researcher analyzes the specific features of how Islam entered the nomadic Kazakh society through the "Yassawiya" doctrine. Another distinguished scholar, Z.Z. Zhandarbek, has made substantial contributions to this subject through his research on religious genealogical sources. His findings highlight the role of Khoja Ahmed Yassawi and the Sufi doctrine in the formation and development of medieval Turkic states and the Kazakh Khanate (Zhandarbek, 2000: 156). In his new study, *Yassawi path and Kazakh society* (Zhandarbek, 2006: 89), Zhandarbek extensively discusses the impact of religious discord on the fate of the Turkic peoples and the Kazakh nation. These studies thoroughly examine the nature of religion that developed within the Turkic-Kazakh society and the peculiarities of how the Turkic-Kazakhs embraced Islam.

According to Professor A.K. Muminov, an expert in oriental studies, four key factors influence the further development of Sufism in Kazakhstan:

1. The contrast between Sufism and fundamentalism:

This contradiction is evident not only in Kazakhstan but also in other regions of the Muslim world. The ideological conflict between the mystic and esoteric practices of Sufism and the rigid interpretations of fundamentalist movements continues to be a significant factor.

2. The politicization of Sufi groups:

Concerns arise from the increasing politicization of Sufi groups. Strengthening the organizational structure of Sufism could eventually turn it into a political force. For instance, the messianic direction of Ismatulla Maqsum's activities is seen as a system that serves the interests of a single individual - the Ishan.

3. Rivalry among various Sufi orders:

Competition between different Sufi movements can be observed not only in ritual practices but also in ideological aspects. This rivalry can even manifest in ethnic forms. For example, some experts consider the village of Qushchi-Ata, where followers of the Naqshbandi-Mujaddidiya-Khusainiya order gather, as a center of Uzbek influence. In contrast, Ismatulla Maqsum's followers strive to present their activities as a purely Kazakh phenomenon, while Qadiriyya remains a distinct Chechen phenomenon.

4. Sufism as spiritual heritage reflected in creativity, culture, and art:

Sufism is also perceived as a form of spiritual heritage that finds expression in literature, culture, and art (Muminov, 2007: 147).

We are currently witnessing the early stages of Sufism's establishment in Kazakhstan. The further development of Sufi groups is a matter for the future, which demonstrates a steady trend of activity. From a cultural perspective, Sufism has played a significant role in preserving various rituals and religious practices. It has effectively translated the five daily prayers from Zoroastrian traditions to Islamic dogma, incorporating indigenous elements into funeral practices. The pre-Islamic celebration of Nauryz, originally a ritual for honoring ancestors, gradually transformed into a component of popular Islam among Turkic and Iranian communities. Sufism, as a cultural mechanism, has actively contributed to maintaining various ceremonial and religious practices.

Furthermore, the Yasawi order emerged as a vital institution facilitating the integration of indigenous customs, beliefs, and traditions within Turkic societies. The order maintained strict adherence to the seven-tribe principle, and any tribe that deviated from this rule faced exile or isolation. Additionally, the influence of the Yasawi order is evident in the tradition of burying Khans in the mausoleum of Ahmed Yasawi in Turkestan, which continues to hold cultural and religious significance.

B.I. Abirova and Sh.S. Rysbekova, in their work *Sufism in Central Asia*, emphasize that Sufism within the Islamic world functions as a profound spiritual culture that serves as a complex mechanism for transmitting essential traditions, values, and ideological principles shaped by the dominant factors of Islamic culture, particularly the Arabic language and religion. According to the researchers, Sufism performs a dual function: on the one hand, it integrates new values into core cultural frameworks by transforming their external forms and altering the meanings of established models. On the other hand, Sufism acts as a missionary and reconciliatory force, addressing and resolving complex ideological and philosophical issues within Arab societies by offering comprehensive solutions that align with Islamic worldviews. Furthermore, Sufism plays a significant role in preserving ethnic memory. This cultural preservation function explains why Sufism gained widespread acceptance in regions transitioning to Islam and integrating into the broader Islamic cultural domain (Abirova & Rysbekova, 2012, pp. 11-15).

Philosopher M.S. Orynbeckov posits that Islam was not forcibly or artificially introduced to the territory of Kazakhstan. Rather, he argues that Sufism played a pivotal role in the dissemination of Islam by effectively aligning its principles with the traditional customs and social structures of the Kazakh people. This alignment allowed Sufism to serve as a missionary force, facilitating peaceful integration rather than the imposition of foreign beliefs (Orynbeckov, 2005, p. 240).

Orynbeckov further emphasizes that the Turkic people's intrinsic values such as a deep appreciation for life, a desire for freedom, optimism, and a profound connection to nature shaped their spiritual identity. This worldview, which often involved the personification of natural elements, was deeply rooted in the cultural memory of the nomadic societies of the Kazakh steppe. Despite the influence of major world religions, Orynbeckov contends that the resilience of this worldview endured. He argues that Sufism, to a considerable extent, preserved key aspects of shamanic practices. Specifically, the ecstatic states associated with Sufi rituals served as a medium for communication with the spiritual realm, echoing the shamanic practices that were infused with a sense of wonder and belief in supernatural forces. The synthesis of Tengrism and Sufism was so profound that, in some instances, shamans were regarded as equivalent to Muslim saints (Orynbeckov, 2005, p. 129).

Additionally, Orynbeckov contends that Sufism preserved traces of earlier mystical traditions and philosophical reflections related to notions of divinity, the cosmos, and the human experience. In his work *The Genesis of Religiosity in Kazakhstan*, he argues that Sufi teachings assimilated elements of Neoplatonism, notably the ideas of Proclus, in conjunction with pre-Islamic pagan beliefs and rituals. This

syncretism highlights the flexibility of Sufism and its ability to incorporate and adapt pre-existing cultural and spiritual frameworks into its doctrinal practices (Orynbeckov, 2005, pp. 118-122).

The emergence of Sufism can also be viewed as a response to the increasing formalism and rigidity of classical Islamic thought during its developmental stages. During this period, Islamic scholars focused primarily on refining doctrinal and ritualistic aspects of the religion, emphasizing extensive study of religious texts and enhancing the quantitative accumulation of knowledge. In reaction to this formalism, Sufism emerged as a spiritual movement emphasizing personal development and moral excellence. As a unique psychotechnical practice, it aimed to achieve a high level of spiritual and ethical growth through inward reflection and self-discipline. Sufism's emphasis on sincerity, asceticism, and simplicity reflected a conscious effort to attain authenticity in faith and devotion, prioritizing the inner transformation of the individual over external ritualistic practices.

A.K. Izbayrov, in his study *The History of Sufism in Kazakhstan*, underscores the importance of a thorough and meticulous examination of Sufism due to its intricate mystical-philosophical concepts, hierarchical structure that revolves around a central authority, and various attributes of its contemporary manifestations. Izbayrov asserts that the general religious awareness of many believers remains relatively limited, and that engaging with Sufism in the present day can be likened to navigating a double-edged sword. This issue is particularly pertinent within the context of Central Asia, where the emergence of new pseudo-Sufi orders has been observed.

In his work *Sufism as a Living Doctrine is Not Needed in Modern Kazakhstan*, N. Askar addresses the controversies surrounding Sufism, highlighting how certain factions have leveraged these disputes to consolidate their power in conflicts with both non-traditional movements and religious organizations independent of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan (SAMK). Askar contends that recent developments indicate SAMK's consistently negative stance toward Sufi communities, regardless of whether they are perceived as destructive or moderate. SAMK's position appears to align with orthodox Islam, which disapproves of Sufism, including the legacy of Khoja Ahmed Yasawi, categorizing Sufism as heretical and a deviation from true faith (Askar, 2011).

In their study *Sufi Direction in Islam and Its Spread in Kazakhstan*, philosophers N.Zh. Baytenova and A. K. Duysenbayeva explore the dissemination of Sufism, a significant spiritual movement within Islam, across the Kazakh steppes. According to the authors, Sufism began to spread in the 9th and 10th centuries in regions of the Near and Middle East, as well as in North-West Africa. During the 12th to 15th centuries, various Sufi schools emerged and proliferated, including the Qadiriyya, Yasawiyya, Rifaiyya, Suhrawardiyya, Chishtiyya, Shadhiliyya, Mevleviyya, Badawiyya, Dasuqi, Naqshbandiyya, Khalwatiyya, Bayramiyya, and Bektashiyya orders.

With regard to the diffusion of Sufism within Kazakhstan, the researchers trace the origins of Sufi teachings among the Turkic peoples to the 12th through the 17th centuries. The cities of Turkestan and Bukhara played pivotal roles in the spread of Sufism among Turkic and Persian-speaking communities. Several Sufi orders gained prominence in Central Asia, including the Naqshbandiyya, founded by Baha al-Din Naqshband; the Qadiriyya, established by Abd al-Qadir Jilani; the Kubrawiyya, founded by Najm al-Din Kubra; and the Yasawiyya, based on the teachings of Khoja Ahmed Yasawi (Baytenova & Duysenbayeva, 2012: 102).

Khoja Ahmed Yasawi (1093–1166), regarded as the spiritual guide of Eastern Muslims and a distinguished figure in Islamic scholarship, is considered the primary source of Sufi history in Kazakhstan. His seminal work, *Diwani Hikmet*, composed in the Kipchak language, stands as a valuable intellectual legacy from this influential figure. The dissemination of Yasawi's teachings by his followers and disciples extended to various regions of the world. As a result, Sufi philosophy, through his influence, emerged as a significant and systematic spiritual framework that shaped the worldview of Turkic peoples (Baytenova & Duysenbayeva, 2012: 104).

In the scholarly examination of works pertaining to religious life in Central Asia, it is crucial to address the multifaceted nature of religion and religious practices, encompassing both its positive and negative dimensions, as well as its ideological, organizational, and practical manifestations. While the contributions of scholars exploring Islamic traditions are commendable, the origins and development of Sufi orders in Central Asia remain an area in need of a thorough historical and religious analysis. Nevertheless, the Sufi institutions in the Kazakh steppes played a pivotal role in the Islamization of local populations, significantly influencing the formation of a distinctive ethnic form of Islam. Consequently, Sufi

orders profoundly shaped Kazakh religious spirituality, fostering unique characteristics such as collective membership and the absence of hierarchical structures.

Conclusion. In conclusion, a thorough examination of contemporary perspectives and research on the emergence of the Sufi movement in Central Asia yields several key insights. A primary factor contributing to the formation of Sufi beliefs and practices in this region was the widespread adoption of Hanafi Sunni Islam, which ultimately became the dominant madhhab. The interaction of diverse religious and ideological movements in Central Asia played a pivotal role in shaping the development of Sufism. This ideological evolution transpired both as a response to competing ideologies, aimed at defending Islamic or Hanafi principles, and through a process of assimilation, where shared elements between opposing factions were incorporated. In its early stages, many Sufi figures in Central Asia were also scholars of Islam, including hadith experts, jurists, merchants, craftsmen, and ideologists from the ranks of the ghazis (warriors for faith).

Ultimately, scholarly research consistently affirms that Sufism is an integral component of the spiritual and cultural heritage of Central Asia, including Kazakhstan. The philosophical, sociological, oriental, religious, and historical aspects of Sufi traditions remain pertinent in contemporary contexts. As such, tracing the origins of the Sufi movement in Kazakhstan and Central Asia, as well as analyzing the contributions of its key figures, remains a crucial area for further scholarly inquiry.

Literature

Абирова, Рысбекова, 2012 – *Абирова Б.И., Рысбекова Ш.С.* Суфизм в Центральной Азии // *Вестник Казахского национального университета имени аль-Фараби*. Серия философия, культурология и политология. 2012. № 2 (39). С. 11-15.

Аверьянов, 2011 – *Аверьянов Ю.А.* Хаджи Бекташ Вели и суфийское братство бекташийя. Москва: Издательский дом Марджани, 2011. 648 с.

Аскар, 2011 – *Аскар Н.* Суфизм как живое вероучение не востребован в современном Казахстане // Abai. kz Ақпараттық порталы. 2011. URL: <https://abai.kz/post/10056>

Байтенова, Дүйсенбаева, 2012 – *Байтенова Н.Ж., Дүйсенбаева А.Қ.* Исламдағы сопылық бағыт және оның Қазақстанда таралуы // *ҚазҰУ хабаршысы*. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. №1 (38). 2012. С. 161-164.

Бегалинова, 1999 – *Бегалинова К.К.* Суфизм как религиозно-философская концепция мира и человека. Алматы: Айкос, 1999. 194 с.

Бертельс, 2002 – *Бертельс Е.Э.* Из очерка «происхождение суфизма и зарождение суфийской литературы // Суфии: собрание притч и афоризмов. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. 524 с.

Жандарбек, 2006 – *Жандарбек 3.3.* Йассауи жолы және қазақ қоғамы. Ғылыми зерттеу. Алматы: Ел-шежіре, 2006. 256 б.

Жандарбек, 2000 – *Жандарбек 3.3.* Маулана Сафи ад-дин Оруң Қойлақидың «Насаб-намасы». Оңтүстік Қазақстанның VIII-XII ғғ. тарихының дерегі. Түркістан: 2000. 156 б.

Кенжетай, 2004 – *Кенжетай Д.* Қожа Ахмет Йасауи дүниетанымы. Түркістан: Тұран. 2004. 341 б.

Конусов, 2012 – *Конусов Г.Т.* Мусульманские религиозные институты в Казахстане: историко-религиоведческий анализ: Дис. ...канд. философ. наук. Алматы, 2012. 139 с.

Мухаммад Юсуф аль-Хаттар, 2005 – *Мухаммад Юсуф аль-Хаттар*. Энциклопедия суфизма / Пер. с араб. Москва: Издательский дом «Ансар», 2005. 480 с.

Муминов, 2007 – *Муминов А.К.* Библиотека викра суфия Хаджа Мухаммеда Парса в Бухаре // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Материалы международной конференции. Алматы, 2007. С. 163-170.

Нұртазина, 2002 – *Нұртазина Н.* Қазақ мәдениеті және ислам (тарихи-мәдениеттанулық зерттеу). Алматы: Өнер, 2002. 208 б.

Оңғаров, 2013 – *Оңғаров Е.А.* Қазақ мәдениеті және ислам құндылықтары Алматы: Көкжиек баспасы, 2013. 272 б.

Орынбеков, 2005 – *Орынбеков М.С.* Генезис религиозности в Казахстане. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 240 с.

Рахимов, 2020 – *Рахимов К.Р.* Условия возникновения суфизма в Центральной Азии // *Исламоведение*. 2020. № 2 (11). С. 5-17.

Суфизм в Иране, 2007 – *Суфизм в Иране и Центральной Азии* // Материалы международной конференции. Алматы, 2007. 330 с.

Смагул, 2021 – *Смагул М.* Почему царская Россия планомерно боролась с казахским суфизмом? // Exclusive. kz 2021. 8 ноября. URL: <https://exclusive.kz/expertiza/obshhestvo/126235/> (Дата обращения – 01.11.2024)

Темирбаева, Темирбаев, Камарова, 2021 – *Темирбаева А., Темирбаев Т., Камарова Р., Кенишидик Т.* Суфийские практики в современном Казахстане: традиции и новации // CA&A Press AB. Издательский дом Швеция. 2021. URL: https://ca-c.org.ru/journal/2021/journal_rus/cac-01/08.shtml // DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.21.1.08>

Devin DeWeese, 1996 – *Devin DeWeese*. The Tadhkira-i Bughra-khan and the «Uvaysi» Sufis of Central Asia: Notes in Review of Imaginary Muslims // *Central Asiatic Journal*. 1996. № 40. P. 87-127.

Privratsky, 2001 – *Privratsky B.G.* Muslim Turkistan. Kazak Religion and Collective Memory. Richmond Surrey: Curzon Press, 2001. Pp. 187-189.

Reference

Abirova, Rysbekova, 2012 – *Abirova B.I., Rysbekova Sh.S.* Sufizm v Tsentralnoi Azii [Sufism in Central Asia] // Bulletin of the Kazakh National University named after al-Farabi. Series: philosophy, cultural studies and political science. 2012. No. 2 (39). Pp. 11-15. (In Russ)

Averyanov, 2011 – *Averyanov Yu.A.* Khadzhi Bektash Veli i sufiiskoe bratstvo bektashiia [Haji Bektash Veli and the Bektashi Sufi Brotherhood]. Moscow: Mardzhani Publishing House, 2011. 648 p. (In Russ)

Askar, 2011 – *Askar N.* Sufizm kak zhivoe verouchenie ne vostrebovan v sovremennom Kazakhstane [Sufism as a living doctrine is not in demand in modern Kazakhstan] // Abai. kz Information Portal. 2011. <https://abai.kz/post/10056> (In Russ)

Baitenova, Dyisenbaeva, 2012 – *Baitenova N.Zh., Dyisenbaeva A.K.* Islamdagi sopylyk bagyt zhane onyn in Kazakhstan taraluy [Sufi movement in Islam and its spread in Kazakhstan] // *Bulletin of the Kazakh National University*. Philosophy Series. Cultural Studies Series. Political Science Series. No. 1 (38). 2012. P. 161-164. (In Kaz)

Begalinova, 1999 – *Begalinova K.K.* Sufizm kak religiozno-filosofskaya kontseptsiya mira i cheloveka [Sufism as a religious and philosophical concept of the world and man]. Almaty: Aikos, 1999. 194 p. (In Russ)

Bertels, 2002 – *Bertels E.E.* Iz ocherka «proiskhozhdenie sufizma i zarozhdenie sufiiskoi literatury» [From the essay “The Origin of Sufism and the Birth of Sufi Literature”] // *Sufii: sobranie pritch i aforizmov*. Moscow: EKSMO-Press, 2002. 524 p. (In Russ)

Devin DeWeese, 1996 – *Devin DeWeese*. The Tadhkira-i Bughra-khan and the «Uvaysi» Sufis of Central Asia: Notes in Review of Imaginary Muslims // *Central Asiatic Journal*. №40, 1996. Pp. 87-127. (In Eng)

Jandarbek, 2006 – *Jandarbek Z.Z.* Yassawi joli jane qazaq qogami. Gılimi zertteu [The Yassawi Way and Kazakh Society]. Almaty: El-shejire, 2006. 256 p. (In Kaz)

Jandarbek, 2000 – *Jandarbek Z.Z.* Mawlana Safi ad-din Orwın Qoylaqıdın «Nasab-naması». Oñtüstik Qazaqstanıñ VIII-XII ғғ. tarixınıñ deregi ["Nasab-nama" by Maulana Safi ad-din Orun Koylakı. A source on the history of Southern Kazakhstan in the VIII-XII centuries.]. Turkestan: 2000. 156 p. (In Kaz)

Kenjetay, 2004 – *Kenjetay D.* Qoja Axmet Yasawi dunietanımı [Khoja Akhmet Yasawi's worldview]. Turkestan: Turan. 2004. 341 p. (In Kaz)

Konusov, 2012 – *Konusov G.T.* Musulmanskie religioznye instituty v Kazakhstane: istoriko-religiovedcheskii analiz [Muslim Religious Institutions in Kazakhstan: Historical and Religious Studies Analysis]. Almaty, 2012. 139 p. (In Russ)

Mukhammad Yusuf al-Khattar, 2005 – *Mukhammad Yusuf al-Khattar*. Entsiklopediya sufizma [Encyclopedia of Sufism]. Moscow: Publishing house "Ansar", 2005. 480 p. (In Russ)

Muminov, 2007 – *Muminov A.K.* Biblioteka vikra sufiya Xadzha Mukhammeda Parsa v Bukhare [Vikra library of Sufi Hajj Muhammad Pars in Bukhara]. Almaty, 2007. Pp. 163-170. (In Russ)

Nurtazina, 2002 – *Nurtazina N.* Qazaq madenieti jane islam (tarixi-madeniattanwlıq zertteu) [Kazakh culture and Islam]. Almaty: Oner, 2002. 208 p. (In Kaz)

Ongarov, 2013 – *Ongarov E.A.* Qazaq madenieti jane islam qundılıqtarı [Kazakh culture and Islamic values]. Almaty: Horizon Publishing House, 2013. 272 p. (In Kaz)

Orynbekov, 2005 – *Orynbekov M.S.* Genezis religioznosti v Kazakhstane [Genesis of Religiosity in Kazakhstan]. Almaty: Dyke-Press, 2005. 240 p. (In Russ)

Rakhimov, 2020 – *Rakhimov K.R.* Usloviya vozniknoveniya sufizma v Tsentralnoy Azii [Conditions for the emergence of Sufism in Central Asia]. Islamic Studies. 2020. No. 2 (11). Pp. 5-17. (In Russ)

Privratsky, 2001 – *Privratsky B.G.* Muslim Turkistan. Kazak Religion and Collective Memory. Richmond Surrey: Curzon Press, 2001. Pp. 187-189. (In Eng)

Sufizm v Irane, 2007 – *Sufizm v Irane i Tsentral'noy Azii* [Sufism in Iran and Central Asia]. Almaty, 2007. 330 p. (In Russ)

Smagul, 2021 – *Smagul M.* Pochemu tsarskaya Rossiya planomerno borolas' s kazakhskim sufizmom? [Why did tsarist Russia systematically fight against Kazakh Sufism?]. Exclusive. Kz. 2021. November 8. URL: <https://exclusive.kz/expertiza/obshhestvo/126235/> (In Russ)

Temirbayeva, Temirbayev, Kamarova, 2021 – *Temirbayeva A., Temirbayev T., Kamarova R., Kenshidik T.* Sufiyskiye praktiki v sovremennom Kazakhstane: traditsii i novatsii [Sufi practices in modern Kazakhstan: traditions and innovations]. CA&A Press AB. Publishing house Sweden, 2021. URL: https://ca-c.org.ru/journal/2021/journal_rus/cac-01/08.shtml (In Russ)

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 63–75
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

IRSTI 39.29.15

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_63-75

PEASANT COLONIZATION OF THE REGION AND ITS REFLECTION IN TOPONYMY OF PAVLODAR REGION

Zhassulan Kuanyshevich Aitenov¹, Nurgul Ernazarovna Sailaubayeva², Bakyt Batyrbekovich Baishov³

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University (2, Satpaev Str., 010000 Astana, Kazakhstan)

PhD student

<https://orcid.org/0000-0002-6366-3528>. E-mail: i-10-off@bk.ru

²(L.N. Gumilyov Eurasian National University (2, Satpaev Str., 010000 Astana, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0001-8283-1251>. E-mail: n76l@mail.ru

³T.Ya. Begeldinov Military Institute of the Air Defense Forces (39, Moldagulova Ave., 030000, Aktobe, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Social Disciplines and Humanities

<https://orcid.org/0000-0002-6656-9596>. E-mail: dil_123@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Aitenov Zh.K., Sailaubayeva N.E., Baishov B.B., 2025

Abstract. *Introduction.* When Kazakhstan joined Russia, its administrative division was repeatedly subjected to all kinds of toponymic remodeling, renaming and, first of all, in favor of ideological and political conjuncture, which causes certain difficulties in search for the original names of historical toponyms. *Goals and objectives.* To study the mechanisms of formation of Slavic toponymy, with the of the role of the Cossacks and peasantry in the change of geographical names. *Results:* The analytical approach to the study of historical data with a focus on regional toponymy and geohistory has allowed the establishment of both general development trends and specifics of the topographic system formation in the Pavlodar region of Kazakhstan. The application of novel methodologies has facilitated a more profound comprehension of the pivotal role of colonisation and migration processes in shaping the toponymic distinctiveness of the region, setting it apart from other geographical areas. *Conclusions.* The findings of the present study demonstrate that the development of newly annexed territories, including modern Kazakhstan (internal colonisation according to A. Etkind), carried out in the Russian Empire, manifested not only economic, social, political and cultural aspects, but also resulted in significant transformations in local historical toponyms.

Key words: toponomics, colonization, resettlement, Pavlodar region, Priirtyshye.

For citation: Aitenov Zh.K., Sailaubayeva N.E., Baishov B.B. Peasant colonization of the region and its reflection in toponymy of Pavlodar region // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 63-75. (In Engl.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_63-75

ӨЛКЕНІ ШАРУАЛАРДЫҢ ОТАРЛАУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫ ТОПОНИМИКАСЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Жасулан Қуанышевич Айтенов¹, Нұргүл Ерназарқызы Сайлаубаева², Бақыт Батырбекұлы Байшов³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (2 үй, Сәтбаев к. 010000, Астана, Қазақстан)
PhD докторант
<https://orcid.org/0000-0002-6366-3528>. E-mail: i-10-off@bk.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (2 үй, Сәтбаев к. 010000, Астана, Қазақстан)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
<https://orcid.org/0000-0001-8283-1251>. E-mail: n76l@mail.ru

³Т. Ж. Бигелдинов атындағы Әуе қорғанысы күштерінің Әскери институты (39 үй, Ә.Молдағұлова к., 030000, Ақтөбе, Қазақстан)
PhD доктор, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі
<https://orcid.org/0000-0002-6656-9596>, E-mail: dil_123@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Айтенов Ж.К., Сайлаубаева Н.Е., Байшов Б.Б., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* Қазақстан Ресейге қосылған кезде оның әкімшілік бөлінісі бірнеше рет топонимикалық қайта құруларға, қайта атауларға және, ең алдымен, идеологиялық және саяси конъюнктураның пайдасына ұшырады, бұл тарихи топонимдердің түпнұсқа атауларын табуда белгілі бір қиындықтар туғызды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Географиялық атауларды өзгертудегі казактар мен шаруалардың рөлін анықтай отырып, славян топонимиясының қалыптасу механизмдерін зерттеу. *Нәтижелер.* Аймақтық топонимика мен геотарихқа назар аудара отырып, тарихи деректерді зерттеудің аналитикалық тәсілі Қазақстанның Павлодар облысындағы топографиялық жүйенің қалыптасуының жалпы даму тенденцияларын да, ерекшеліктерін де белгілеуге мүмкіндік берді. Жаңа әдістемелерді қолдану аймақтың топонимикалық ерекшелігін қалыптастырудағы, оны басқа географиялық аймақтардан ерекшелеудегі отарлау және көші-кон процестерінің шешуші рөлін тереңірек түсінуге көмектесті. *Қорытындылар.* Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері Ресей империясында жүргізілген жаңадан қосылған аумақтарды, оның ішінде қазіргі Қазақстанды (А. Эткинд бойынша ішкі отарлау) игеру тек экономикалық, әлеуметтік, саяси және мәдени аспектілерге ие болған жоқ, сонымен қатар жергілікті тарихи топонимдердің кең ауқымды трансформациялануында да көрініс тапты деп қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: топонимика, отарлау, қоныс аудару, Павлодар облысы, Орта Ертіс бойы.

Дәйексөз үшін: Айтенов Ж.К., Сайлаубаева Н.Е., Байшов Б.Б. Өлкені шаруалардың отарлауы және оның Павлодар облысы топонимикасындағы көрінісі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1.63-75-бб. (ағыл.) DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_63-75

КРЕСТЬЯНСКАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ КРАЯ И ЕЕ ОТОБРАЖЕНИЕ В ТОПОНИМИКЕ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

Жасулан Қуанышевич Айтенов¹, Нургуль Ерназаровна Сайлаубаева², Бақыт Батырбекович Байшов³

¹Евразийский Государственный Университет имени Л.Н. Гумилева (д. 2, ул. Сатпаева, 010000, Астана, Казахстан)
PhD Докторант
<https://orcid.org/0000-0002-6366-3528>, E-mail: i-10-off@bk.ru

²Евразийский Государственный Университет имени Л.Н. Гумилева (д. 2, ул. Сатпаева, 010000, Астана, Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0001-8283-1251>. E-mail: n76l@mail.ru

³Военный институт Сил воздушной обороны имени Т.Я. Бегельдинова (д. 39, пр. А. Молдагулова, 030000, Актөбе, Казахстан,)

Доктор PhD, начальник кафедры социально-гуманитарных дисциплин

<https://orcid.org/0000-0002-6656-9596>. E-mail: dil_123@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Айтенов Ж.К., Сайлаубаева Н.Е., Байшов Б.Б., 2025

Аннотация. *Введение.* Присоединение территории Казахстана к России, повлекшее за собой переселенческую, хозяйственную и национальную колонизацию края, привело к топонимическим переделкам, переименованиям, которые происходили зачастую в угоду идеологической и политической конъюнктуре, что вызывает определенные затруднения в поиске первоначальных названий исторических топонимов. *Цели и задачи.* Исследовать механизмы образования славянской топонимики с выявлением роли переселенцев – казачества, крестьянства и др. в изменении географических названий. *Результаты.* Аналитический подход к изучению исторических данных с акцентом на региональную топонимику и геоисторию позволил установить как общие тенденции развития, так и специфику формирования топографической системы Павлодарской области Казахстана. Обращение к новым подходам позволяет расширить понимание роли происходящих в регионе колонизационных и миграционных процессов, которые в совокупности определили топонимическую уникальность региона среди других территорий. *Выводы.* Результаты проведенного исследования позволяют сделать вывод, что проводившееся в Российской империи освоение вновь присоединенных территорий, в том числе и современного Казахстана (внутренняя колонизация по А. Эткинду) имела не только экономические, социальные, политические и культурные аспекты, но и нашла отражение в масштабной трансформации местных исторических топонимов.

Ключевые слова: топонимика, колонизация, переселение, Павлодарская область, Прииртышье.

Для цитирования: Айтенов Ж.К., Сайлаубаева Н.Е., Байшов Б.Б. Крестьянская колонизация края и ее отображение в топонимике Павлодарской области. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 63-75 (на англ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_63-75

Introduction. Kazakhs, as well as other peoples, have inherent respect for the names of historical and geographical objects, rivers, lakes, mountain ranges, gorges, because each name is unique, has its own past. It is a testimony of history, an integral part of national culture, psychology, language. But since the of Kazakhstan to Russia, its has been repeatedly subjected to all sorts of toponymic alterations, renaming and, above all, to please the ideological and political conjuncture, which causes certain difficulties in finding the original names of historical toponyms.

We have divided all the materials on the topic under study into two groups - pre-revolutionary studies and the works of Soviet historians. Geographical names are the evidence and chronicle of historical events. They reflect and record the history of settlement of the territory and economic activity of people, ancient migrations and interethnic contacts, areas of ethnic groups, historical milestones of territories' defense against external enemies, heroic feats of ancestors who defended their native land, etc.

Materials and methods of research. The interdisciplinary position of toponymy as a science determines, on the one hand, the diversity of toponymic research methods, and on the other hand, it allows us to refer to different methods and concepts of such research.

In our situation, due to the vastness of the toponymic material, the following methods of toponymic analysis were used:

The method of studying historical documents containing toponymic and historical-geographical information, which allows us to extract data on the settlement in the past of Kazakh clans within certain localities, on the paths of colonisation of various groups of non-ethnic settlers and their original places of residence.

The historical-comparative method helped to determine the common and special in the process of development of the toponymic system of the Pavlodar region and to identify the reasons for its difference from other regions of Kazakhstan.

The comparative method, the essence of which is that in the study of a particular name it is necessary to attract broad analogies of names of similar type from neighbouring and separated territories.

During the study of this problem, the authors relied on theoretical studies of various Kazakh and foreign scientists, but the priority was given to the concept of internal colonisation proposed by A. Etkind. The researcher defines internal colonisation as the application of the practice of colonial management within the state, in which the state treats the population of the country as subjugated in the course of conquest, and the territory as conquered and therefore requiring settlement from one centre. In general, the researcher, having considerably expanded the original meaning of internal colonisation, supplemented it with the characteristic of social and cultural consequences, relations between 'colonisers' and indigenous peoples (Etkind, 2013).

As a consequence of these processes, the emergence of territories where both vital interests of the Kazakhs and the interests of the colonial administration and the Cossack army were intertwined, which contributed to the close interaction of the population, which manifested itself in its various variations, including changes in toponymy.

Discussion. Ch. Valikhanov stood at the origins of the study of the Kazakh people. In his works a great place is occupied by linguistic problems, which include onomastics of Turkic-speaking peoples. The author has rich materials on toponymy. Preliminary calculations show that the scientist uses more than three thousand toponyms.

In his works, Chokan Valikhanov conducted a detailed study of the toponymy of Kazakh lands, analysing the origin of names and identifying their early variants. The following are some of the toponyms he studied, indicating their previous names or variants:

Tarbagatai - Valikhanov noted that in ancient times this mountain range had other names: In Chinese sources, it was mentioned as 'Tai-er-ba-ha-tai'. The ancient Turks referred to it as 'Tarbagatui', a term connected to the word 'tarbaga' (a marmot living in the mountains).'

Ayagöz' yielded the following early forms: 'Aygöz' – a variant employed in Kazakh oral tradition 'Aigyz' – another variant associated with local legends.

These examples demonstrate that Valikhanov's work not only encompasses the recording of names, but also a thorough etymology analysis, thereby establishing connections between names and historical processes, as well as ethno-cultural peculiarities of the Kazakh people.

One of the first to criticize the policy pursued by the Russian Empire was A. Bukeikhanov, a member of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society, who took part in the expedition to explore the steppe areas led by F.M. Shcherbina, the main purpose of which was to study the resettlement of peasants from the European part of Russia. It was participation in the expedition that gave A.N. Bukeikhanov opportunity with the situation of the Kazakh population, to determine his attitude to the tsarist government's resettlement policy in this region, which allowed him to come to the following conclusion: " In contemplating the land's ownership, the Kirghiz people, upon their integration into the Russian Empire, did not anticipate the state's capacity to encroach upon their private property rights. Concurrently, the Russian government promulgated legislation that, irrespective of any motivation, unilaterally granted all Kirghiz individuals the right to resettle in this region.

The process of incorporation of Kazakh lands into the Russian Empire gave rise to a resettlement movement, as a result of which a significant part of the territory underwent administrative and economic transformations. At the same time, many geographical names of the region testify to the influence of various ethno-political associations that existed on the territory of Kazakhstan in different historical periods. In particular, the toponymy retains traces of Mongol and Dzungar presence, which reflects the cultural and linguistic interaction between the peoples.

In the toponymy of Kazakhstan, numerous geographical features have been found to have their etymological origins in the Mongolian language.

For instance, the name Naiman, which is attributed to one of the Kazakh tribes, is derived from the Mongolian word *naiman*, signifying 'segiz', that is to say, 'eight', thereby denoting affiliation with one of the eight tribal groups. Similarly, the term

Tarbagatai is derived from the Mongolian word *tarvagatai*, which translates as 'marmot mountain', thus reflecting the topographical characteristics of the region.

Buktyrma is likely related to the Mongolian buk ('bull'), suggesting the presence of such animals in the region.

Altai is a classical Mongolian toponym for the mountain system of the same name.

The Oirat (Dzungar) influence has also left a noticeable trace in the toponymy of Kazakhstan. Examples include:

Zhongar is etymologically related to the self-name of the Dzungars, who historically dominated this region.

Yrzhar is probably of Oirat origin, although the exact etymology remains debatable.

Kapal probably goes back to the Dzungarian designation of a fortified point.

Thus, the toponymy of Kazakhstan is an important historical and linguistic source reflecting the complex processes of ethno-cultural interaction in Central Asia. The profound impact of the Mongols and Dzungars on the geographical nomenclature of the region underscores the central role played by these peoples in shaping the historical topography of Kazakhstan.

Among the Russian studies, the earliest work that appeared at the turn of the XVII-XVIII centuries and related to the territory of settlement of Kazakh clans, with the names of this or that area, can be called the work of S. Remezov, "Drawing of the drawing". Remezov's work "Drawing Book of Siberia".

In 1734 the Orenburg expedition headed by I. Kirillov was created. Foreigners, famous ethnographers, topographers, cartographers were also involved in such expeditions. Among them we can mention G.F. Miller, academician I.P. Falk and other researchers. P.S. Pallas left the results of his "Journey", where he dwells in detail on the construction and strengthening of the Novo-Ishim line, which had just been built by Tsarist Russia on the northern Kazakh nomads. The Russian peasants were almost "pioneers" of these lands in the Novo-Ishimsky district in 1752-1755.

A serious work touching upon aspects of our problem was written by I.G. Andreev, who served for a long time on the Siberian frontiers. The work of I.G. Andreev carries a lot of factual material, and the value of his the fact that he defined the territorial boundaries of the Kazakh Horde, considered the issues of resettlement and migrations of the Kazakhs of the Middle Juz to the inner side of the Siberian lines.

At the origins of toponymic science stood historical geography, the first toponymists were historians-geographers. When solving the most important tasks of all major sections of historical geography and historical cartography, it is necessary to use toponymic data as an essential additional source.

At the end of XIX - beginning of XX centuries a series of articles and notes by N.Ya.Konshin devoted to the settlement of the Irtysh valley by Russians was published.

In the context of the prevailing totalitarian system, historical science becomes more politicized and ideologized, which leads to distortion of reality. The thesis of friendship of the oppressed masses and their joint struggle against autocracy and exploiters became an indispensable attribute in the description of interethnic relations. In these conditions, the first who characterized the resistance of Kazakhs to the colonial policy of the Russian Empire as a struggle for independence was E. Bekmakhanov. The following discourse shall encompass the authentic historical account of the Kazakh people, E. Bekmakhanov made a significant contribution to the study of the political and socio-economic situation of Kazakhstan in the XVIII-XIX centuries. He believes that simultaneously with the elimination of political independence of the Kazakhs of the Younger and Middle zhuzes, there was a systematic capture of the best lands and their settlement by Russian Cossacks, and the possessions of the Cossacks were not limited to the coastline of ten versts from the Irtysh, but went deeper into the steppe.

In the post-war period, toponymic topics became the subject of study by E. Koichubaev and G.K. Konkoshpaev.

In the 70's in the Soviet historiography there was a polemic about the role of the Russian Empire in the Kazakh steppe. A number of researchers, B. Suleimenov and others, emphasized the progressive impact of the Russian peasantry on the development of agriculture and in general the entire socio-economic structure of Kazakh society. A polar point of view was held by P. Galuzo, who argued that Cossack and peasant colonization led to a deep crisis of nomadic economy, slowing down the development of Kazakh agriculture and the transition of Kazakhs to sedentary life. He believed that the accession of Kazakhstan to the empire was the result of: firstly - deprivation of peoples of political independence and their conquest; secondly - economic enslavement; thirdly - Russian-English rivalry in dividing the world into future colonies.

The reasons for the accession of Kazakh lands to Russia, demographic problems are raised in their works by M.J. Abdirov, N.V. Alekseenko, V.Y. Basin, N.E. Bekmakhanova, J.K. Kasymbaev,

A.V. Konovalov, S.E. Tolybekov, G.J. Shoinbaev, M.S. Mukanov, on the example of settlement of Kazakh clans, convincingly proves the ethnic territory of Kazakhs. V.A. Moiseyev, in his work highlights the Russian policy in the period of Kazakh-Jungar confrontation.

Results. Defining the role of toponymy it should be noted that a special place belongs to the use of toponymy in historical cartography, as it is known that the names on historical maps refer to special content and therefore their use should correspond to the time displayed on the map. Fulfillment of this requirement is impossible without the use of toponymic data. At the same time, it is obvious that toponymic studies alone can not give the necessary for historical geography fullness and reliability. Therefore, the best results in historical geography are obtained by the joint use of toponymic data with data from other sciences.

Historical economic geography toponymy can be useful in order to identify the geography of agricultural activities of the population, places of extraction of minerals, prevailing in the past trades, geography by communication, trade, and the location of settlements. Very diverse application of toponymic data for reconstructing communication routes that passed through the territory of Kazakhstan in the past. Toponymic studies for historical economic geography can provide data, in particular, to reveal the process of economic development of this or that territory, this or that region, especially where written sources are scarce, fragmentary. Sometimes toponymy is the only source in the historical economic geography of sciences.

The study of historical geography of population is one of the most important tasks of historical geography, this science should widely use the data of history, ethnography, anthropology, linguistics and a number of other social disciplines. Among them toponymy from the very beginning of its emergence, especially in our time plays a very significant role, representing a necessary component of historical-geographical research.

Today, historians, archaeologists and ethnographers are increasingly turning to toponymy. The use of toponymy is effective for the study of the settlement of Cossacks and settlers. Toponymic data are used, firstly, to determine the ethnicity of peoples who inhabited a particular territory; secondly, to identify the history of the origin of settlements and their original functions. When determining the territory of former settlement of peoples, depending on the available information about the people and their language, various toponymic data can be used. In areas of mixed population, economic toponyms do not delineate the area precisely enough. The possibilities of using toponymy increase when the language of the ethnic group whose area is being reconstructed is known. In our case, the toponymic material is extensive and allows us to fully utilize all the methods of toponymic analysis. For example, the identification of the movement of settlers usually includes the definition of the initial and final point of movement and the route of travel. The final points are often identified by names, either transferred in unchanged form from the old place of residence, or derived from them. When resettling in the territory of Kazakhstan, the settlers strived to repeat the location and names from their homeland in the new place.

The first half of the XIX century is one of the turning points in the history of the Kazakh people, the period when the Kazakh statehood was finally liquidated by force and the political and legal status of Kazakhstan as a colony of the Russian Empire was predetermined for a historically long period.

At present, historical science faces urgent problems of geopolitical, economic, demographic, cultural and patriotic nature, the origins of which go back to the historical past of Kazakhstan. The study of toponyms - geographical names, as it is the historical memory of the Kazakh people, will help us to solve these problems, ethnic, political and patriotic character. The relevance of the article is seen in the fact that this work will allow a new approach to solving a number of ethno-political problems of independent Kazakhstan (Ksenzshik G, 2022.)

We consider April 10, 1822 to be the starting point of the new stage of colonization of the Kazakh steppe and the beginning of peasant resettlement in the region under study. It was then that the Senate adopted a decree allowing the resettlement of farmers in adjacent areas suitable for farming.

The adoption of the decree permitting the resettlement of farmers to adjacent areas, to a certain extent, stimulated the migration of Russian peasants from Voronezh, Penza, Orel and some other European provinces of Russia to the regions of Northern Kazakhstan. The absolute majority of migrants still settled on the settled lands near the Gorky Line, which were part of the Petropavlovsk inner district of the Omsk region. In 1836, 22522 migrants, including 21166 peasants, lived on its territory.

From 1826 to 1844 Russian peasants founded 27 new settlements in Petropavlovsk district, which numbered 4078 people. These were the villages of Kazanka, Userdnoye, Mikhailovskoye, Nadezhdinskoye,

Voznesenskoye, Bogolyubovskoye, Arkhangelskoye, Novo-Nikolayevskoye, Konyukhovskoye and others. (Memorable book of Akmola region for 1909. 249).

One of the important consequences of Russian agrarian colonization of the steppe zones of Northern and Eastern Kazakhstan was the expansion of land ownership of the Siberian Cossack Troops by expropriation of summer pastures from the Kazakh clans of the Middle Juz.

This occurred in the 1820s of the 19th century, having achieved considerable success in its policy aimed at the extinction of old patriarchal forms of management of Kazakhstan, began the final liquidation of the khan's power.

In 1822 the reform developed by G. Batenkov and M. M. Batenkov was put into practice. Batenkov and M.M. Speransky, known as the "Statute of the Siberian Kirghiz", was put into practice in 1822. Its emergence was largely dictated by the fact that tsarism could not tolerate the existence of a "state within a state" in the Younger and Middle Zhuzes, the personification of which was the khan's power. The khans' maneuvering between Russia, on the one hand, and the Qing Empire and Central Asian khanates, on the other, seriously alarmed the ruling circles of the empire. In addition, Tsarism sought to directly rule the steppe as an integral part of the empire, for which it was necessary to end non-interference in the internal affairs of the zhuzes.

The introduced "Statute on Siberian Kirghiz" radically reorganized the management in the Middle Juz.

According to the "Statute of the Siberian Kirghiz" the steppe regions of Northern, Central and Eastern Kazakhstan became part of the Omsk Oblast formed in 1824 (in the structure of the West Siberian Governor-General's Office), and after its liquidation in 1838 - the Oblast of the Siberian Kirghiz, from which in 1854, in turn, the Semipalatinsk Oblast was separated. In the period of 20-40-ies of XIX within the Omsk region was organized on the territory inhabited during the XVIII - the first quarter of XIX century by Russian peasants and Cossacks, four internal districts - Omsk, Petropavlovsk, Semipalatinsk and Ust-Kamenogorsk, and in the places of nomadic Kazakhs of the Middle Juz - 8 external districts. Thus:

- In 1824 were opened in the Kazakh steppe Kokchetav district, placed opposite the Petropavlovsk fortress on the river Chaglyinka, and Karkarala district, east of it near the lake receiving the river. Taldy;

- in 1831 - Ayaguzsky - opposite the Semipalatinsk fortress, on the river Ayaguz, flowing into Lake Balkhash;

- in 1832 - Akmolinsky - opposite the Omsk fortress between the headwaters of Ishim and Nura;

- in 1833 - Bayan-Aulsky - opposite the Yamyshev fortress and Uch-Bulaksky - southwest of the Omsk fortress;

- in 1834 - Aman-Karagai - next to the two preceding districts;

- in 1844 - Kokpektinsky district - on the territory of the Kurchum region, in the nomads of Naiman clans of the Middle Juz, bordering China.

The "internal" (near-linear) included the Kazakhs living in the areas close to the cities of Omsk, Petropavlovsk, Semipalatinsk and Ust-Kamenogorsk, and the "external" (inland) included the Kazakhs whose nomads were located further inland in the steppe.

The organization in the steppe of the above-mentioned external districts was the beginning of the establishment of new Cossack settlements directly inside the area of settlement of Kazakh nomads and the creation of political and administrative prerequisites for the subsequent peasant colonization of these regions.

The consequence of this reform was a noticeable expansion of the geography of Slavic settlements on the territory of Kazakhstan and the appearance of the first settlements of Russian peasants, Ural and Siberian Cossacks inside the Kazakh nomads in the second quarter of the XIX century. This meant the of the border between Russia and Kazakhstan from the Gorky Line to Lake Balkhash, and the participation of Russian assessors and Cossack officers in the work of district orders meant the establishment of strict control of the tsarist colonial authorities over the activities of the ruling circles of the steppe.

In 1861 the village of Koryakov Yar received the status of the city of Pavlodar (renamed Pavlodar after the newborn Prince Pavel Alexandrovich), and in 1868 the city of Pavlodar subsequently became the administrative centre of the district of the same name in the Semipalatinsk region. However, during this period, researchers of the nineteenth century observed that despite the establishment of districts and regions and the emergence of new Cossack settlements, the population was insignificant and "colonization was very weak" (Shotanova, 2024, 703). A particularly strong increase in the Cossack population was observed

by the middle of the XIX. Due to the measures taken by tsarism to increase the Cossack population in the steppe region, by 1845 it reached 113546 souls of both sexes in 170 settlements.

Initially, peasant settlements were insignificant and spontaneous, and settlers settled on lands leased from the Kazakhs. However, some tsarist officials noted that "the establishment of settled settlements in the steppe was extremely necessary" in view of further successful colonization (Konyrova, 2024, 149).

The reforms of 1867-68, when all lands occupied by Kazakh nomads were declared the property of the Russian Empire, gave a certain impetus to the increase in the number of Russian settlers.

In 1873, Governor-General Khrushchov raised the issue of establishing Russian settlements in the steppe. He presented a draft of rules for the erection of Russian settlements in the Semipalatinsk region, to which was also attached a journal of places (Konyrova, 2024, 151).

In 1875, in his All-Report, Governor-General Kaznakov, cognisant of the fact that the Cossack element exerted no cultural influence in colonisation, posed the question of the necessity of settling the steppe regions with Russian peasant settlers. At the same time, he noted "that cautious settlement of settled population inside the steppes without pushing back the nomadic population, frequent communication of the Russian population with the Kirghiz and a clear example of a more comfortable life are the only means that can soften the morals and raise the level of well-being of the half-wild people" (Shotanova, 2024, 704).

Kaznakov's proposals garnered support and sympathy among the high society of St. Petersburg, culminating in the establishment of a commission within the Main Directorate in 1876. This commission was entrusted with the development of a regulation pertaining to the colonisation of the steppe and the establishment of settlements on lands belonging to the Kazakh clans. Concurrently, efforts were underway to identify suitable locations for the population and to demarcate these areas.

Consequently, in the 1870s, the region under scrutiny witnessed the deliberate resettlement of the Russian-Ukrainian peasantry, a process that would reach a scale unparalleled in the 1880s.

On July 13, 1889 the tsarist government developed and approved a special regulation on the voluntary resettlement of villagers and bourgeoisie on state lands.

In addition to Akmola and Semipalatinsk provinces, the new regulation specifically defined resettlement areas in Tomsk and Tobolsk provinces and Semirechenskaya oblast.

Thus, the steppe areas, hitherto officially closed to colonization by peasants, were opened up. This provision gave unprecedented results of significant increase of colonization movement, namely: by the beginning of 1889 there were 19 peasant villages in Akmola region with the population of 8352 souls of both sexes, but by the end of this year there were 24 villages, and the number of their population increased to 11740 souls. In the summer of 1890 during one month of May 905 families of 5326 souls came to the region through Orenburg, 810 of them were from Samara province. The influx of immigrants was so great that by the fall in the region accumulated from 32 provinces of European Russia more than 15000 peasants eager for any place (CSA RK, 17-19.).

According to V. Ostafiev, in 1895 in Akmola region alone there were already 30544 souls of both sexes of peasants, whereas before 1868 there was not a single peasant village in region and the settled element was represented only by Cossacks (Shotanova., 2024, 709).

The possibility of connecting Kazakhstan by railroads with Siberia, the Volga industrial region and the Southern Urals encouraged the government to more intensively carry out the resettlement development of the region.

In general, the data for 1870 - 1914 speak about the dynamics of the number of settlers: Akmola region - 721091 people, Semipalatinsk region - 159972, Semirechensk region - 156826, Syrdarya region - 61212, Turgai region - 226825, Ural region - 108467, in total 1434393 people (Middle Priirtyshye in sources and materials. 2008; 220).

With the emergence of new peasant settlements, a large number of Slavic toponyms appeared on the map of Kazakhstan.

Studying the toponyms of the studied region, we have revealed the following regularity. Many newly appeared settlements were based on the names of former places of residence of settlers, such as Donskoy, Belotserkivka, Ekaterinoslavka, Kakhovka, Kuban, Lugansk, Poltavka, Khersonka, Yaroslavka and others. Often the settlers transferred former names from their native places with the addition of the prefixes novo-: Novoalekseevka, Novokuzminka, Novopetrovskaya, Novoivanovka, Novorossiyska, Novokiyivka, Novostrakhanka and others.

In some cases translation of Kazakh names is observed: Belovodsk (earlier Aksu), Kotelnikova (earlier Oymakol), Glubokoye, Bogatyr (from Kazakh Batyr), Travyanka (from Kazakh Shoptykol). Many toponyms were named after anthroponyms: Andreevka, Andrianovka, Antonovka, Drozdovka, Zakharovka, Korneivka and others.

Another regularity that we have revealed throughout the whole territory of the region we studied. A large number of toponyms bear the names of members of the Romanov imperial family: Romanovka, Nikolaevka, Alekseevskaya, Elenovka, Irinovka, Tatyankovka.

A number of resettlement villages founded on the plots of Cossack officers are named after their surnames. These are the villages of Gryaznovka, Zhidkovka, Rebrovka, Sychovka. A group of toponyms bear the name of Christian holidays: Blagoveshchenka, Voskresenka, Dukhovnitskoye, Kreschenskoye, Rozhdestvenska, Spasovka, Sretenka, Uspenka.

These are only some of the Slavic toponyms, but still in every region there are Ivanovka, Vladimirovka or Uspenka. One of the first settlements of Russian peasants-settlers in the northern regions of Kazakhstan was the settlement of Yavleniy. These first settlers first appeared as tenants of Kirghiz lands for farming, i.e. they formed an unauthorized settlement. In 1884, while making an audit in the district, Akmola governor Liventsov "discovered" the existence of a whole Russian village on the Musino tract, consisting of several dozen houses located on the bank of the Ishim. It turned out that despite all sorts of prohibitions, this village had actually existed for several years. The governor was forced to reconcile with the existing fact, allowed to stay on the occupied land and named the new village "Yavlennaya", i.e. from the word "phenomenon", "appeared" (Gorban, 226).

The resettlement wave flowed mainly to the counties of Kokchetav, Atbasar and Akmola. Places along the Ishim River, possessing excellent arable land, flood meadows, groves of birch forests, as well as an abundance of game and fish along the "old rivers" (former river beds) and numerous lakes, have long been settled by settlers, which resulted in such rich villages as Yavlennoye, with a population of 2633 souls, Konovalovskoye - 2393 souls and Mariinskoye - 3175 souls.

Atbasar and Akmola counties were mainly inhabited by settlers from steppe provinces: Samara, Voronezh, Kharkov, Don region and so on. This is explained by the fact that the Atbasar and Akmola counties represent a steppe forestless area, where only inhabitants of steppe provinces can adapt for farming (Gorban, 227).

The oldest resettlement villages of Akmola region include Novo-Alexandrovka, Pokrovka (founded in 1870) and Mariinskoye (founded in 1879, now Marinovka) in Atbasar district, Balkashino (founded in 1877) and Spasskoye (founded in 1880) in Sandyktau district, etc. The oldest resettlement villages of Akmola region are the following.

At the end of XIX - beginning of XX cc. were founded villages: 1884 - Sosnovka (since 1901 - Uryupinka, Akkol rayon); 1885. - Rozhdestvenska (Tselinograd rayon); 1886. - Novobratskoe (Makinsky rayon); 1887. - Alekseevka (now Akkol) and Novorybinka (Akkol rayon); 1888. - Kamenka (Sandyktau rayon); 1889. - Aleksandrovka (Arshaly district); 1890. - Tavalzhanka (Astrakhan rayon) and Vishnevka (modern Arshaly, Arshaly rayon); 1893. - Petrovka (Astrakhan rayon) and Pirechnoye (Tselinograd rayon); 1895. - Astrakhanka, Novocherkasskoye (Astrakhan rayon), Voznesenka (Makinsky rayon), Pavlovka (Ereimentau rayon), Romanovka (Tselinograd rayon); 1896. - Beloyarka (Arshaly district), Novomarkovka and Timofeevka (Ereimentau district); 1897 - Ergolka (Makinsky district), Zvenigorodka (Ereimentau district); 1898 - Mikhailovka (Arshaly district). Old resettlement villages also include Vladimir, Borisovka, Sergeevka, Nikolaevka, Poltavka, Kochubaevka (then Sovetskoye) in Atbasar rayon; Stepnoye (1902) in Astrakhan rayon; Naumovka (1903), Priezernoye (1905), Stepok (1907), Gusarka (1911), Dvoryanka (1912, then Trudovoye) in Akkol rayon; Otradnoye (1902), Zhuravlevka (1900), Karamyshevka (1903), Kapitonovka (1905) in Makinsky; Sofievka (1905), Zhanyz Kuduk (1912) in Tselinogradsky; Podgornoye, Lozovoye, Kima, Ishimskoye, Donskoye, Monastyрка, Parchevka, Zaporozhye in Zhaksyn district. In 1885 in Semipalatinsk region 3 villages were formed by settlers: Bolshe-Vladimirskoye, Malo-Vladimirskoye, Kanonerskoye.

The formation of three villages in the Semipalatinsk region in 1885 is documented: Bolshe-Vladimirskoye, Malo-Vladimirskoye and Kanonerskoye. These were established by settlers. From 1897 till 1905. Troinitskoye, Mitrofanyevskoye, Karpovskoye (Semipalatinsk uyezd), Aleksandrovskoye, Pokrovskoye, Alekseevskoye, Nikolaevskoye, Maryinskoye, Mikhailo-Arkhangelskoye, Orlovskoye, Georgievskoye, Veliko-Dmitrievskoye (Ust-Kamenogorsk uyezd), Topolevo-Mysskoye (Zaisan uyezd) villages were formed in the region (Middle Priirtyshye in sources and materials. 2008:220 p.).

Since 1880, the first Russian settlements - Borovsky (founded in 1885), Alexandrovsky, Davydenovsky, Zhukovsky (founded in 1886), Romanovsky (founded in 1887), Borisovsky, Vladimirsky, Ivanovsky, Mikhailovsky and Stepanovsky (founded in 1888), which were formed as a result of land lease from Kazakh communities, began to appear on the territory of Kostanay uyezd. In general, at the end of the XIX century in Nikolaev (Kostanay) uyezd there was an urban settlement with the population of 13 thousand people, Zatobolsky settlement - 1.3 thousand people, two Russian volosts - more than 7 thousand people, 12 Kazakh volosts - 110 thousand people. In total, the population of the uyezd amounted to more than 131 thousand people. The center of the Turgai district was the town of Turgai, whose population at the end of the XIX century barely exceeded 500 people. In addition, the county included 11 Kazakh volosts with a population of about 73 thousand people. At the beginning of the XX century colonization processes in Kazakhstan intensified and they were especially pronounced in the northern counties of Kazakhstan, which were part of the Turgai and Akmola regions. As a result of Stolypin's agrarian reforms in Russia, huge masses of landless peasants appeared, which became a convenient material for expansionist policy in the eastern regions of the empire. The authorities tried to create a reliable social base in non-Russian areas by giving them land on favorable terms.

From 1899 to 1902 in Kustanay uyezd there were 98 resettlement sites, where 91.7 thousand male souls settled, although officially Turgai region was opened for settlement in 1904. The largest influx of settlers was in 1907-1912. (Morozov, 1991: 119).

Since 1906, a new flow of settlers poured into the lands of Kazakhstan. It was connected with the introduction of the new imperial agrarian reform of P.A. Stolypin. On January 1, 1907, restrictions on the movement of peasants were lifted, which resulted in the mass migration of peasants to the outskirts, and in particular to Kazakhstan. This led to the formation of new settlements.

By the end of the nineteenth century, due to migrants from the European part of Russia, the population of the district city of Pavlodar increased and in 1897 it amounted to 7738 people.

In 1907, Bulgarians who came from Bessarabia and Dobrudzha founded their settlements on the territory of the present-day Aktogay, Kachir and Irtys districts of Pavlodar region, as well as in some districts of Akmola region. Having heard about the agrarian policy of Stolypin, whose plan was to settle densely populated areas of the country, several dozen Bulgarian families decided to seek happiness in the steppes of present-day Kazakhstan. They founded the villages of Bolgarka, Andreanovka, Prirechnoye and others.

The majority of Russian resettlement villages were established in the years of Stolypin's reforms, and are now located within the territory of the Pavlodar region as it is known today. During this period the villages of Vasilievka, Vladimirovka, Golubovka, Trofimovka, Sharovka, Pavlovka, Sadovskoye, Stoyanovka, Troitskoye, Feofanovka, Tserkovnoye, Korneevskoye, Mulyavskoye, Razumovka, Usachevo, Gostevka, Markovka, Sakhnovka, Sergeevka, Sinitsino, Stroganovka, Ilyinka, Kasyanovka, Leonidovka, Medvedevka, Anikino, Belozubovka, Georgievka, Emelyanovka, Belousovka, Boyarskoe, Dmitrievka, Zhuravlevka Kedrovka, Kipranovka, Kovalevka, Chaikovka, Ostrovskoe, Pavlovka, Savinovka, Ulyanovka, Leontievka, Maksimovka, Georgievna, Demyanovka, Petrovskoye, Sazonovka, Tarasovka, Fedotovka, Akimovka, Danilovka, Bogdanovka, Gavrilovna, Evgenyevka, Danilovka, Korolevka, Artemovna, Efremovka. These toponyms were formed in honor of the first settlers, their names or surnames. The settlement Fedorovka, formed in 1906, the toponymy of the location was officially designated in honour of the settler Fedor Ivanovich Fedotov during the official drawing of lots. The settlements were also named after prominent local residents. Thus, the settlement Moiseevka in Zhelezinsky district was named after the first settler who owned the mill Moiseev, in Shcherbaktinsky district Konstantinovka after the first surveyor Konstantinov, Alekseevka after the name of the resident who built a school here.

Also on the territory of the region there are toponyms named after names connected either with the royal family or with representatives of the colonial administration and members of their families. These are Alekseevskoye in Bayan-Aulsky district named after Tsesarevich Alexei, the heir of the Romanov royal family; in Aksu district Gryaznovka after the Cossack officer Gryaznov, Zhidkova after the Cossack officer Zhidkov, Rebrovka after the Cossack officer Rebrov; in Shcherbakta district Sofiyivka after the wife of the peasant resettlement chief Zaborovskiy - Sofia, Tatyankovka after the daughter of Tsar Nicholas II, Zaborovka named after the district resettlement chief P. Zaborovskiy, Irinovka after the wife of the peasant resettlement chief Zaborovskiy. Zaborovsky, Irinovka in honor of one of the members of the royal Romanov family, Nikolaevka after Tsar Nicholas II, Raevka and Domninka after the daughters of the resettlement chief P. Zaborovsky - Raya and Domninka. Zaborovsky - Raya and Domna, Galkino in

honor of the governor A. Galkina, Elenovka is named after a member of the royal Romanov family, Borisovka after General Borisov; in Uspensky district Olgino is named after the daughter of General Borisov, Miloradovka is named after the provincial chief of resettlement Miloradov, Nadarovka is named after the steppe governor-general Nadarov, Natashino is named after the daughter of General Borisov; in Pavlodar district Romanovna is named after the tsar's surname, Sychevka is named after the Cossack officer Sychev.

As noted above, a large number of toponyms were transferred by settlers from their former habitats. In 1908, the villages of Hornostaevka, Grabovo, Kornilovka were formed in the Irtysh district. These names were transferred by Ukrainian peasants from their homeland. Also to this group of toponyms can be attributed the villages Poltavka, Yaroslavka, Kuban, Kharkovka, Yekaterinoslavka - named so by natives of Yekaterinoslav Province, Belotserkivka - brought by residents from the village of Bila Tserkva of Kiev Province, Kakhovka - the village was founded by Ukrainian settlers from Kakhovka. Svyatokrestovka, Nazarovka, Orlovka, Voznesenka, Olkhovka, Krupske, Lebedinka, Lyubimovka, Milohradovka, Zvenigorodka, Lugansk, Rozovka, Malinovka, Khersonka - names of villages and towns where the settlers lived in their homeland.

Also brought from the former places, but with the addition of the prefix novo- are the villages: Novokievka (1910), Novospasovka (1907), Novonikolayevka, Novopetrikovka (1914), Novopokrovka (1909), Novostrakhanka (1907).

The next group of toponyms is a calque - a toponym borrowed from another language by literal translation (in whole or in parts). They include Koryakovsky outpost (later Pavlodar), which received its name from the Turkic Kerege (Kerege Zhar), the village Belovodsk, formed in the Irtysh district in 1908, which received its name from the former Kazakh toponym Aksu; in 1916. Kotelnikovo, located in Oymakol tract, where "oima" is translated as "boiler"; in Shcherbakta rayon in 1914 Bogatyr village was formed from the old Kazakh name batyr; in Uspensk rayon in 1914. Travyanka village, located on the shore of Shoptkol lake, which translates as "grassy lake"; in Pavlodar district in 1913, Glubokoe village was named after the nearby Shunkyrkol lake, i.e. "deep lake".

There is a whole group of toponyms that got their names from georonyms. A georonym (from the Greek word georto - "holiday") is a proper name of any holiday, memorable date, celebration. These were mostly Christian holidays. This group includes: Pokrovka, Spasovka, Blagoveshchenka, Voskresenka, Kreschenskoye, Sretenka, Uspenka, Rozhdestvenska, Dukhovnitskoye.

Pokrovka is named after the Christian religious holiday Pokrov of the Virgin Mary - a holiday of the Russian Orthodox Church, celebrated on October 1, Old Style (October 14, New Style) the appearance in 910 of the Virgin Mary in the Vlacherna temple in Constantinople, when she stretched a veil over the believers and prayed for the salvation of the world from hardship and suffering.

Blagoveshchenka is named in honor of the feast of the Annunciation. It is celebrated on March 25. This holiday is associated with the Christian legend of how the archangel Gabriel told the Virgin Mary the good news of the impending birth of a divine child.

Voskresenka is named after the feast of the resurrection of Jesus Christ. It is celebrated on the first Sunday after the full moon after March 21.

Epiphany is in honor of the Feast of the Baptism of the Lord, which is celebrated on January 6. It is a feast in honor of the baptism of Jesus Christ by the prophet John the Baptist in the Jordan River.

Sretenka - in honor of the feast of the Purification of the Lord. It is celebrated in honor of the meeting (Purification) of the righteous Simeon the messiah - the child-Christ, whom parents brought to the temple for dedication to God.

Dormition was named in honor of the feast of the Dormition of the Virgin Mary. It is celebrated on August 15. This is a holiday in memory of the death of the Virgin Mary - the mother of Christ.

Rozhdestvenska is named after the feast of the Nativity of Christ. It is celebrated in honor of the birth of Jesus Christ.

In 1914, the village of Lvovka was founded in Kachira district. It was named after the capture by Russian troops on August 21, 1914. Lvov.

A very large number of toponyms bear the name due to any features of the landscape or geographical location.

Irtyshsk is a settlement in Irtyshsky District. The original name was Krasny Yar. This village was founded in 1911 and named so by the steep reddish bank of the Irtysh. The village was renamed in 1913 after the Irtysh River flowing near it.

Villages in Kachirsky district Svetlichnoye (1914) was named after the lake Svetlica located near it, Berezovka (1906) appeared among birch trees, from where the name came, Malye Bereznyaki (1915) was named after small areas of birch trees; a village in Bayan-Aulsky district Kamni (1906) was named so because Russians called the stony area so long ago; names of villages in Aktogai district mean Krasnokutsk (1915) "Red Kut" - a beautiful cape, Krasnoret'sk (1915) was named after the river Krasnaya, Krasnoozersk (1915) was named after Krasnaya - "beautiful" lake; in Aksu district Belovka (1917) was named after the Irtysh branch of the river Belaya, Rovnoe (1914) - because the village was founded on a flat place.

In Shcherbakta district the village Sosnovka (1908), according to old residents, was named because two pine trees grew in this place; Krasilovka (1909) - because the village was located in a beautiful place; the villages Dorozhinka (1910) and Pridorozhnoye (1914) - were founded near the road. In Pavlodar rayon Bezvodnoe village (1908) was far from fresh water sources, that's why it got its name, Berezovka - was founded among birch trees.

In Lebyazhinsky district the village Dubrovka was founded in a wooded area - oak tree, which was reflected in the name of the settlement. Thanks to the thickets of willow and its vines, in 1909 the new settlement in Uspensky raion was named Lozovoye.

In 1909 in Uspensky district was founded the settlement Svobodnoye. It was populated by newcomers from Ukraine, without authorization - "Free migrants".

In 1914 the settlement Obraztsovka was established. It was built by the authorities as a model resettlement settlement, which affected the name.

In general, we note that Slavic toponyms are spread in Pavlodar region as follows: in Aktogai district there are 65 Slavic toponyms. In Bayanaulsky rayon 30 Slavic. In Irtyshsky district 332 Slavic. In Aksu rural area 196 toponyms are Slavic. In Zhelezinsky rayon 307 are Slavic. In Kashirsky rayon 118 are Slavic. In Lebyazhinsky district 134 are Slavic. In Mayskiy raion 36 are Slavic. In Pavlodarskiy raion 204 Slavic. In Uspensky rayon 174 Slavic. In the rural area of Ekibastuz city 121 Slavic.

Conclusion. Thus, making a conclusion, we once again emphasize that the XIX century is one of the turning points in the history of the Kazakh people, the period when the Kazakh statehood was finally liquidated by force and the political and legal status of Kazakhstan as a colony of the Russian Empire was predetermined for a historically long period. The lands of Kazakhs were declared state property of Russia, and in order to reduce social tension in the central provinces of the empire, as well as to increase the number of loyal subjects in this period began mass resettlement of Russian (and not only Russian) peasants in the Kazakh steppe. The increase in the number of Russian population led to the change of geographical names.

These conclusions are confirmed by the history of the origin of toponymic names, because during the study the use of toponymy helped us effectively to study the settlement of Cossacks and settlers, to identify the history of the origin of settlements and their original functions.

Sources

CSA RK - Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

References

Etkind, 201 – Etkind A. Vnutrennyaya kolonizatsiya. Imperskiy opyt Rossii [Internal colonisation. Imperial experience of Russia] // Aleksandr Etkind; avtoriz. per. s angl. V. Makarova. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2013. 448 p. (In Rus.)

Gorban, 1953 – Gorban N. V. Iz istorii stroitel'stva krepostej na yuge Zapadnoi Sibiri: Novo-Ishimskaya liniya krepostei [From the history of fortress construction in the south of Western Siberia: Novo-Ishimskaya line of fortresses] // *Problems of Geography: collection*. 1953. № 31. 206-227 p. (In Rus.)

Konyrova, 2024 – Konyrova A. M. Russification policy of the Russian Empire in the field of education (early 20th century) // *Elektronnyy nauchnyy jurnal «edu. e-history. kz»*. 2024. T. 11. №. 1. P. 142-153. URL: <http://89.250.84.165/index.php/history/article/view/1064> (date of address: 19.09.24)

Ksenzshik, 2022 – Ksenzshik G. Toponimika Kazahstana i istoricheskaya geografiya XVIII–nach. XX v. [Toponymy of Kazakhstan and historical geography XVIII-XX c.] // *Elektronnyy nauchnyy jurnal «edu. e-history. kz»*. 2022. URL: <http://88.204.166.9/en/publications/view/191> (date of address: 12.09.24) (In Rus.)

Memorable book, 1909, – Pamyatnaya knizhka Akmolinskoj oblasti na 1909 g. [Memorable book of Akmola region for 1909]. 249 p. (In Rus.)

Middle Priirtyshye, 2008, – Srednee Priirtysh'e v istochnikah i materialah. [Middle Priirtyshye in sources and materials. Collection of documents and materials (XVIII – beginning of XX cc.)] Volume 1. Pavlodar: Kerek, 2008. 220 p. (In Rus.)

Morozov, 1991, – *Morozov M. A. Petropavlovsk v dorevolucionnykh literaturnykh istochnikakh*. [Petropavlovsk in pre-revolutionary literary sources]. Sketches. Leningrad, 1991. 119 p. (In Rus.)

Shotanova, 2024, – *Shotanova G. A., Satanova M. R. Rol i znachenie Embinskogo i Uil'skogo ukrepleniya Rossiyskoy Imperii v istorii Zapadnogo Kazahstana* // *Elektronnyy nauchnyy jurnal «edu. e-history. kz»*. 2024. T. 11. №. 3. P. 702-713. URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/1188> (date of address: 22.09.24) (In Rus.)

Дереккөздер

КРОМА - Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

Әдебиеттер

Горбань, 1953 – *Горбань Н. В.* Из истории строительства крепостей на юге Западной Сибири: Ново-Ишимская линия крепостей // *Вопросы географии*. – 1953. – №. 31. – С. 206-227.

Коньрова, 2024 – *Коньрова А. М.* Russification policy of the Russian Empire in the field of education (early 20th century) // *Электронный научный журнал «edu. e-history. kz»*. – 2024. – Т. 11. №. 1. – С. 142-153. URL: <http://89.250.84.165/index.php/history/article/view/1064>.

Ксенжик, 2022 – *Ксенжик Г.* Топонимика Казахстана и историческая география XVIII–нач. XX в. // *Электронный научный журнал «edu. e-history. kz»*. 2022. URL: <http://88.204.166.9/en/publications/view/191>.

Морозов, 1991 – *Морозов М. А.* Петропавловск в дореволюционных литературных источниках. Очерки. 1991.

Памятная книжка, 1909 – *Памятная книжка Акмолинской области на 1909 год*. 249 с.

Среднее Прииртышье, 2008 – *Среднее Прииртышье в источниках и материалах. Сборник документов и материалов (XVIII – нач. XX вв.)*. Т. 1. Павлодар: Кереку, 2008. 220 с.

Шотанова и др., 2024 – *Шотанова Г. А., Сатанова М. Р.* Роль и значение Эмбинского и Уилского укрепления Российской Империи в истории Западного Казахстана // *Электронный научный журнал «edu. e-history. kz»*. 2024. Т. 11. №. 3. С. 702–713. URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/1188>.

Эткинд, 2013 – *Эткинд А.* Внутренняя колонизация. Имперский опыт России / Александр Эткинд; авториз. пер. с англ. В. Макарова. М.: Новое литературное обозрение, 2013. 448 с.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 76–90
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_76-90

ПРЕРВАННЫЙ НАМАЗ. ИСТОРИЯ РЕПРЕССИЙ МУЛЛ, ИШАНОВ, ХАЗРЕТОВ И КАЗИЕВ В РАМКАХ «МАЛОГО ОКТЯБРЯ» В КАЗАХСТАНЕ (1920–1950 гг.)

Гюльнар Кайроллиновна Муканова

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан)

Кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Муканова Г.К., 2025

Аннотация. *Введение.* История ислама в Центральной Азии и Казахстане была бы неполной, если не знать о деятельности духовенства и целителей (ишаны). Данная категория была важной частью общества, не только как целители, но и духовные учителя, а также – при востребованности, – главы сопротивления насилию. *Цели и задачи.* В данной статье изложены результаты изучения препятствий деятельности исламского духовенства в советское время. *Материалы и методы.* Материалы мероприятий по конфискации (экспроприации) земли и имущества казахских баев, среди которых были и кажы, имущества мечетей и медресе, наглядно показывают суть революционного преобразования экономики и социальной структуры традиционного общества. *Результаты.* Автор исследования, изучив архивные материалы, свидетельства потомков и очевидцев, приходит к выводу о насильственной ломке привычной структуры общества и экономически оправданных законов кочевого хозяйства. *Выводы.* Ложные идеалы, лозунги, поиски несуществующих «врагов» не оправдывают ни в коей мере те преступления против человечества, которые были осуществлены в Казахстане в период 1925–1933 годов. Уроки прошлого заключаются в бережном отношении к веками созданным в Центральной Азии и Казахстане, в полной гармонии с окружающей природой, социально-экономическим канонам. Верования населения должны уважаться, как и носители веры.

Ключевые слова. Малый Октябрь, история, архивы, баи, муллы, ишаны, конфискация, идентичность, явка

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ (ИРН: BR24993057) «Фундаментальное исследование основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Муканова Г.К. Прерванный намаз. История репрессий мулл, ишанов, хазретов и казиев в рамках «Малого Октября» в Казахстане (1920–1950 гг.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 76–90 (на рус.) DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_76-90

ҮЗІЛГЕН НАМАЗ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ «КІШІ ҚАЗАН» (1920–1950 жж.) ШЕҢБЕРІНДЕ МОЛДАЛАРДЫ, ИШАНДАРДЫ, ХӘЗІРЕТТЕРДІ ЖӘНЕ ҚАЗИЛЕРДІ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАТУ ТАРИХЫ

Гүлнар Қайроллақызы Мұқанова

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, бас ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2025

© Муқанова Г.К., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Діни қызметкерлер мен емшілердің (ишана) қызметі туралы білмей, Орталық Азия мен Қазақстандағы ислам тарихын толық білуіміз екі талай. Бұл категория қоғамның маңызды бөлігі болған, ишандар тек емшілер ғана емес, сонымен бірге рухани ұстаздар, зорлық-зомбылыққа қарсы тұрған тұлғалар. *Мақсаттары мен міндеттері.* Бұл мақалада кеңес дәуіріндегі Ислам дінбасыларының қызметіндегі кедергілерді зерттеу нәтижелері баяндалады. *Материалдар мен әдістер.* Кеңес уақытындағы БАҚ, архив құжаттары ишандардың, молла-хазреттердің жері мен мүлкін, оның ішінде мешіттер мен медреселердің мүлкін тәркілеу (экспроприациялау) жөніндегі іс-шаралар материалдары, дәстүрлі қоғамның экономикасы мен әлеуметтік құрылымын революциялық бұзуы мәнін айқын көрсетеді. *Нәтижелер.* Зерттеудің авторы мұрағат материалдарын, ұрпақтар мен куәгерлердің куәліктерін зерттей отырып, «Кіші Қазан» кезінде қоғамның әдеттегі құрылымын және экономикалық тұрғыдан негізделген көшпелі экономикасын күштеп бұзуы туралы қорытындыға келеді. *Қорытынды.* Жалған идеалдар, ұрандар, жоқ «дұшпандарды» іздеу 1925–1933 жылдар аралығында Қазақстанда жүзеге асырылған адамзатқа қарсы қылмыстарды ақтамайды. Өткеннің сабақтары – ғасырлар бойы Орталық Азия мен Қазақстанда құрылған, қоршаған табиғатпен, әлеуметтік-экономикалық канондармен толық үйлесімділікте сақталған, халықтардың сенімдері де, сенушілері де құрметтелуі керек.

Кілт сөздер. Кіші Қазан, тарих, мұрағаттар, байлар, молдалар, ишандар, тәркілеу, сәйкестілік, келу.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН: BR24993057 «Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Мұқанова Г.К. Үзілген намаз. Қазақстандағы «Кіші Қазан» (1920–1950 жж.) шеңберінде молдаларды, ишандарды, хазіреттерді және қазилерді қуғын-сүргін тарихы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 76–90-бб. (орыс.) DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_76-90

INTERRUPTED PRAYER. THE HISTORY OF THE REPRESSION OF MULLAHS, ISHAN, KHAZRET AND KAZI IN THE FRAMEWORK OF THE «SMALL OCTOBER» IN KAZAKHSTAN (1920–1950)

Gyulnar K. Mukanova

Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading researcher

<https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

© Valichanov IHE, 2025

© Mukanova G.K., 2025

Abstract. Introduction. The history of Islam in Central Asia and Kazakhstan would be incomplete if one did not know about the activities of the clergy and healers (ishans). This category was an important part of society, not only as healers, but also as spiritual teachers, as well as, if necessary, heads of resistance to violence. **Goals and objectives.** This article presents the results of a study of the obstacles to the activities of the Islamic clergy during the Soviet era. **Materials and methods.** The materials of measures to confiscate (expropriate) the land and property of Kazakh jews, including kazhs, mosques and madrasahs, clearly show the essence of the revolutionary transformation of the economy and social structure of traditional society. **Results.** The author of the study, having studied archival materials, testimonies of descendants and eyewitnesses, comes to the conclusion about the violent breaking of the habitual structure of society and economically justified laws of nomadic economy. **Conclusion.** False ideals and the search for non-existent «enemies» in no way justify the crimes against humanity that were committed in Kazakhstan in the period 1925–1933. The lessons of the past lie in respect for the socio-economic canons created over the centuries in Central Asia and Kazakhstan, in complete harmony with the surrounding nature. The beliefs of the population must be respected, as well as the bearers of faith.

Keywords. Small October, history, archives, bai, mullahs, ishan, confiscation, identity, appearance.

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the Program-targeted financing (IRN: BR24993057) «Fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the processes of their full rehabilitation» of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Mukanova G.K. Interrupted Prayer. The history of the repression of Mullahs, Ishan, Khazret and Kazi in the framework of the «Small October» in Kazakhstan (1920–1950). *Otan tarihy*. 2025. Vol. 28. No. 1. Pp. 76–90 (in Russ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_76-90

Введение. Духовная составляющая нации – это ее идентичность. Носителями сокровенного знания, духовных и моральных ценностей народа издревле были и остаются те умудренные опытом, чистые в помыслах персоны, которые четко осознают свою ответственность перед последующими поколениями. Они же, эти духовно богатые люди, считают своим долгом прилагать усилия к нравственному воспитанию окружающих, передаче им знаний о происхождении народа, его традициях, особенно в части института брака и семьи, взаимоотношений среди родственников, роли женщины и проч. В казахском обществе до 1917 года эти функции выполняли аксакалы (старейшины), муллы и ишаны, как наиболее образованная прослойка социума. С началом ломки прежнего уклада, причем как экономики казахского аула, так и надстройки, духовности, – в период так называемого «Малого Октября» в Казахстане (1925–1933), инициированного и перманентно подогреваемого идейно Голощекиным, – были произведены волонтаристские, непродуманные «кампании» по «землеустройству», «лишению избирательных прав», «конфискации», «оседанию», «высылке баев» и проч. Все эти псевдореволюционные «кампании» вели к демографически необратимым последствиям, «тектоническим» сдвигам и обрушению региональной экономики, к элементарному дефициту продовольствия. Привычный к природным катаклизмам, трудолюбивый и терпеливый казахский народ вынес бы и эти вызовы, если бы не изуверское унижение и физическое истребление образованной, передовой и заботящейся о сохранности нации, элиты в лице предприимчивых хозяев, проницательных мулл, хазретов и целителей-ишанов.

Материалы и методы. Исследование темы: преследования служителей ислама, мулл, хазретов, ишанов, конфискации казахских баев и их высылки в другие регионы потребовало применения, помимо традиционных, методов и принципов диалектической логики, анализа и синтеза, компаративного, еще и проверенных международной практикой методов исторической антропологии. В современной науке возрастает интерес к личности, повседневности, тем пережитым драмам каждой семьи и отдельного человека, выставленных «классовыми врагами», к которым призывалось применять ультра-уровня меры безопасности, вплоть до «высшей меры социальной защиты» (то есть расстрел) («Степная правда». 1929). Эти социальные выплески нечеловеческого обращения с согражданами, как итог массовой целенаправленной пропаганды Казкрайкома, отражены на страницах советской прессы, большинства областных газет («Мир труда», «Советская степь», др.).

Основной документальной базой исследования стали источники из центральных архивохранилищ РГАСПИ (Ф. 17. Оп. 60. Д. 158; Ф. 17. Оп. 85 «Секретный отдел» (1926 – 1934 гг.). Д. 171) и др. Государственный архив Актыобинской области (ГААО. Ф. 3. Оп. 2. Д. 60; ГААО. Ф.9.

Оп. 1. Д.621; ГААО. Ф. 13. Оп.3. Д. 3834 ГААО. Ф. 63. Оп. 2. Д. 10; Ф. 639. Оп.1. Д. 34 и др.). Региональный архив хранит документы 1928–1929 годов о прибытии баев из Петропавловского округа, вместе с ними транзитом (по пути в Гурьев) прибывали в Актюбинск семьи баев из Акмолинского округа, Павлодара. Даже краткие сведения о факте явки баев в Актюбинский ОкрЗУ (окружное земельное управление) – так было предписано им в местах убытия, – ценны для реконструкции исторического этапа. Советская власть санкционировала бессмысленные, в сущности, перемещения (миграции) массы людей в пределах одной республики, оправдывая лишь той причиной, что на расстоянии баи не смогут оказывать влияние на своих аульчан, сородичей и т.п. Тем же, кто хотел оказать содействие людям, грозили самих их арестовать «по статье».

В качестве подтверждающих документов были изучены материалы карательных и надзорных органов в рамках исторической хронологии. Так, по данным ДКНБ РК по Северо-Казахстанской обл., в оцифрованную единую Базу данных «Жертвы политического террора в СССР» (далее – База данных).

Следующий, важный на наш взгляд, вид источников – это мемуары. По данной теме в годы независимости стали постепенно публиковаться воспоминания, в основном, потомков жертв конфискации, высылки, либо потомков очевидцев насильственной «коллективизации» и голода в 1933–1934 гг. Семьи казахов, ставших свидетелями высылки баев в 1928–1929 годах, сами принимали решение уехать подальше из республики, чтобы спасти от неминуемой смерти семьи. Факт исхода около 400 семей из аулов ... В соседние Курганскую и Тюменскую области пересказал академик А.К. Кошанов. Он опирался на воспоминания родного отца, Кошана Жантлеуова, который, предвидя массовый голод, решил возглавить «Ұлы көш» (великую откочевку) четырехсот семей своего и соседних аулов, в сибирские леса в 1930 году. Эти воспоминания собраны, систематизированы историком-краеведом Муқановым К.М., опубликованы в книге (Муқанов, 2012). Также материалами переосмысления темы послужили зарубежные монографии, касающиеся так или иначе проблем жертв репрессий в Казахстане за период 1925–1933 гг.

Основные методы выявления, верификации и систематизации источников опираются на принципы историзма, диалектической логики. Исследование строилось на междисциплинарных подходах, включая философские и метод исторической антропологии. Методом индукции исследованы материалы по Актюбинскому округу, в административно-территориальных границах 1928–1929 годов, как типичный пример огульного преследования духовных лиц в казахских населенных пунктах.

Обсуждение. Среди редко встречающихся в специальной литературе публикаций на тему гонений на служителей ислама в Казахстане в XX веке следует выделить статью исследователей Г. Мамбетовой и А. Муминова (Мамбетова, Мүмінов, 2023). Авторы опираются на архивные источники и воспоминания очевидцев и потомков кажы, мулл Западного Казахстана, ставших жертвами репрессий, однако хронологические рамки их исследования выходят за рамки так называемого «Малого Октября» в Казахстане, и преимущественно раскрывают детали преследования верующих в 1937–1938 годах на примере одной Актюбинской области. Такого рода исследования вносят бесценный вклад в общий процесс реконструкции недавнего прошлого и дают надежду на повышение интереса в обществе к горькой участи духовных лиц в условиях становления тоталитарной бездушной системы.

Только после распада Союза отечественные краеведы так же смогли открыто говорить и писать на тему конфискации и высылки баев, мулл и кажы. Северный Казахстан, нынешний Тимирязевский район – малая Родина известного в этих краях в начале XX века просветителя, кажы, мецената и «алашординца» Аблая Рамазанова (1871–1931 гг.). Жертва репрессий (58-я статья). Был в Мекке. До революции учился в медресе Троицка (по другим данным – в Уфе, знаменитом медресе «Галия»), затем приложил усилия для организации аульных школ для детей. Его потомки от двух сыновей – Султана (Бакен) и Укитая, живут и трудятся в Казахстане. Семье Аблая, начиная с конца 1920-х, пришлось много скитаться: высылка в Актюбинскую область в ходе кампании «Малого Октября» по борьбе с «байством и кулачеством», впоследствии исход в пределы Тюменской области, наконец – после смерти Сталина и позже, они, кто выжил, возвращались к истокам, родовым могилам.

По воспоминаниям очевидцев, Абылай Рамазанов умело налаживал отношения с соседями, часто ездил в Петропавловск, посещал там мусульманскую библиотеку. Именно он помог юному сироте, будущему писателю, академику Сабиту Муқанову, встать на ноги. Молодой поэт, педагог Магжан Бекенович Жумабаев, отца которого знал Абылай, также был взят им под опеку. Когда

грянула гражданская война, Аблай Рамазанов буквально спас Магжана от расправы колчаковцев. Воспоминания потомков, родных и всех, кто знал Абылая какжы Рамазанова, собраны, систематизированы и изданы историком-краеведом Мукановым К.М. (Мұқанов, 2003). Рамазанов был грамотным, писал в журналы и газеты «Вакт» и другие, выписывал их. Об этом мы писали ранее (Муканова, 2019). Автор этих строк опубликовал результаты изучения роли мусульманских священнослужителей в благотворительных акциях, как отражения их действенного соучастия до революции в обучении казахских юношей и девушек (Mukanova et al., 2022: 824–833).

Идеи автономии Алаш прогрессивно мыслящий Абылай какжы Рамазанов воспринял искренне: не случайно в Аккусакскую волость из Омска летом 1918-го выехали Миржакып Дулатов, Айдархан Турлыбаев, Жумагали Тлеулин и их соратники. Состоялся большой съезд сочувствующих Алаш-Орде, добровольцы вступали в ряды милиции Алаш (Абдыгалиев, 2017).

Мнение независимого исследователя Алена Франка (США) относительно ортодоксальности казахов способны внести новые нюансы в пересмотр целей и хода реализации «кампаний» против служителей ислама (ходжи, ишаны, имамы, муллы, хазреты) в Казахстане в 1920–1930 годы. К его экспертному заключению имеет смысл прислушаться: «...Мусульманские наблюдатели по всей казахской степи подчеркивают не только набожность, но и глубокую ортодоксальность казахов-кочевников. Эта хорошо документированная точка зрения противоречит распространенному мнению о том, что казахские кочевники были каким-то образом предрасположены к неортодоксальности, которую пришлось подавлять более «ортодоксальным» мусульманам из оседлых обществ» (Frank, 2019: 9).

Следует отметить, что Frank A., на базе своих многолетних исследований института ишанов, пришел к такому выводу «...Учитывая существование прочных религиозных связей между родословными **ишанов** и группами не-святого происхождения (особенно это заметно среди казахов, но также среди туркмен и узбеков), жестокие репрессии, направленные против этих родов **ишанов**, оказали глубокое воздействие на сельское (аульное – Г.М.) казахское общество, даже помимо непосредственных катастроф массового голода и коллективизации» (Frank, 2019:12).

Сталинские репрессии против советских казахов и тема массового голода освещены в целом ряде зарубежных изданий, к примеру: Niccolò Pianciola. Stalinismo di frontiera: Collonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia central (1905– 1936) (Vicenza: Viella, 2009). Среди изданных в дальнем зарубежье, имеются публикации независимых авторов: Mukhamet Shayakhmetovю The Silent Steppe: the Memoir of a Kazakh Nomad under Stalin, (New York: The Rookery Press, 2006). Французская школа исторических изысканий продолжается в современных междисциплинарных проектах, например, Isabelle Ohayon, La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline, (Paris: Maisonneuve et Larose, (2006). О кочевом хозяйстве казахов и его разрушении говорится в популярной среди историков монографии Р. Киндлера «Stalins Nomaden: Herrschaft un Hunger in Kasachstan» (Hamburg: Hamburger Edition, 2014). В дальнем зарубежье увидели свет переводы на английский язык известного труда В. Михайлова – Valeriy Mikhailov, The Great Disaster: Genocide of the Kazakhs (London: Stacey, 2014).

Представляет определенный интерес написанное в критическом плане, издание: Shoshana Keller, To Moscow, not Mecca: the Soviet Campaign against Islam in Central Asia, 1917–1941, (Westport, Connecticut: Praeger, 2001). К сожалению, если эти издания и известны отечественным специалистам, то серьезного дискурса и тем более цитирования в фундаментальных трудах по истории Казахстана XX века, эти труды в полной мере не удостоились.

Однако, как отметил тот же А. Франк, в экс-Союзе имеются ростки пересмотра прежних дореволюционно-советских, концепций относительно религиозной самоидентичности народов Центральной Азии. Так, увидели свет несколько изданий, относительно репрессий против улемов, в постсоветских государствах (указаны латиницей): Nodirbek Abdulakhatov et. al. Farghona azizlari taqdiri, (Tashkent: Abu Matbuot-Kansalt, 2012); Musul'manskoe dukhovenstvo i vlast' v Tatarstane (1920–1930-e gg.). Kazan: Akademiia Nauk Respubliki Tatarstan, 2006); М. К. Koigeldiev. Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940-kh godov, (Almaty: Zerde, 2009), 194–311.

Наконец, выходят исследования, посвященные смежным темам, истории карательных органов – ОГПУ СССР, что также дополняет «белые пятна» истории «Малого Октября». См. Lynne V. The Role of the OGPU in Dekulakization, Mass Deportations and Special Resettlement in 1930. 2000.

К сожалению, все еще нет исчерпывающей оценки морально-этических аспектов процесса конфискации и высылки баев, преследований мулл, ишанов, хазретов, в плане ломки казахской идентичности-этничности.

Результаты. Наступление большевиков на духовных лиц стартовало еще с X съезда партии. Так, 10 марта 1921 г., в своем выступлении Г. Сафаров отчеканил: «Мулла, ишан, улема, это – **каста** имущих и образованных. А средневековая культура такова, что эта **каста** имущих и образованных эксплуатирует исторические традиции, религиозные верования и пр. в своих классовых интересах и мешает строительству советской власти, привлечению к строительству туземной бедноты. Коммунизм должен найти свой путь. Новые растущие силы должны стать носителями этого культурного развития на Востоке. Проповедь муллы и ишана, должен заменить сознательный коммунизм. Узбеки, киргизы, туркмены – пролетарии или полупролетарии – должны стать национальными и культурными вождями своей бедноты» (Сафаров, 1921).

11 января 1922 года состоялось историческое заседание Комиссии при подотделе пропаганды по антирелигиозной работе Отдела Агитации и пропаганды ЦК РКП(б). Под председательством Малинина, был заслушан вопрос «О проекте циркулярного письма всем парторганизациям о постановке антирелигиозной пропаганды». Данный проект был утвержден. Также было постановлено «разработать циркуляр по постановке антирелигиозной пропаганды среди мусульман, для чего создать комиссию в составе тт. Сафарова и Султан-Галиева» (РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 60. Д. 158. Л. 4). В стране советов разворачивалась массированная атака на духовенство; вскоре это направление партийной работы станут именовать образно «религиозный фронт». (Религиозный фронт – кампания всемерной борьбы с влиянием мусульманского духовенства. Из записки Восточного отдела ОГПУ «О мерах борьбы с мусульманством», октябрь 1926 года (РГАСПИ, Ф. 17. Оп. 85. Д. 171. Л. 39–42.).

ОГПУ чрезвычайно ревностно отнеслось к состоявшемуся в Уфе в конце октября 1926 г. съезду мусульман Внутренней России, Сибири и Казахстана (Подробнее о съезде см. Миннуллин, 2006, с. 178 – 181). Предлагаемые ОГПУ карательно-репрессивные меры против мусульманских духовных учреждений и служителей исламского культа были вполне продуманны и стали осуществляться на практике особенно действенно в конце 1920-х гг.

Восточный отдел ОГПУ в этот период утверждал: «...мы имеем дело с развернутым наступлением мусульманства в блоке с баем в деревне и националистическими религиозными элементами города. Этому наступлению должен быть противопоставлен развернутый фронт работы со стороны наших партийных и советских организаций» (РГАСПИ. Ф. 17» ЦК РКП(б) – ЦК КПСС». Оп. 85 «Секретный отдел» (1926–1934 гг.). Д. 171. Л. 39–42).

По настоящее время историки, работники архивов, краеведы, в рамках реализации задачи реабилитации невинных жертв политических репрессий, ведут поисковую работу. Часть имен в отдельных регионах Казахстана восстановлена; например, по Павлодарской области опубликован список безвременно погибших в годы «Малого Октября» и позже, кажы, мулл, хазретов:

«Әбубәкір хазірет Жұмабайұлы (1855–1932), Сейділдә кажы Түйтебекұлы (1874–1925), Қасым кажы Мұстафаұлы (1870–1932), Исахан хазірет Жиенбайұлы (1860–1936), Әубәкір кажы Әбдірахманов (1860–1937), Жұмабек молда Дүйсенаев (1875–1937), Алмұхамет молда Исабаев (1900–1937), Ілияс молда Қарабаев (1887–1937), Слям молла Қарамулдинов–Қасымов (1878–1937), Валиев Шайхислям (1877–1938), Ғабдулжалилов Зейнула Фатқұлұлы (1896–1937), Ахметуали молла Ғабдуллин (1887–1937), Абдрахман молда Сейітов (1870–1937), Ыбыраймолда Таубаев (1871–1937), Зиядмолда Тлеубеков (1878–1937), Хасан молда Төлемісов (1872–1938), Хакім молда Садықов (1878–1937), Сейтахмет молда Раисов (1875–1937), Салахиддин хазірет Рысқұлұлы (1880–1934) (Кенес, 2023).

1. В официальной документации на казахстанских сайтах о категориях репрессированных, по высылке баев имеются неточности. Причинами этого могли быть – нехватка времени; устные сообщения родственников; невнимательность. Между тем, ошибка в астрономическом годе – довольно существенная погрешность.

Среди множества жертв насильственной конфискации (экспроприации) земли и имущества казахских баев по Северному Казахстану остановимся на одной фамилии.

«Рамазанов Аблай, 1871 года рождения, казах, уроженец Северо-Казахстанская обл., Тонкереский район, аул №1. Образование: неграмотный (Ошибочная запись. Рамазанов владел арабской письменностью, был подписчиком и корреспондентом дореволюционных журнала

«Айқап», газет «Вакт», «Қазақ» и др. – Г.М.). До ареста проживал: Петропавловский уезд, Тонкерисская волость, аул № 4. Кем и когда арестован: 20.05.1929 года, Тонкерейское ОГПУ. Кем и когда осужден: ОС при Коллегии ОГПУ от 14.09.1929 года. Статья: 58–2, 58–10 УК РСФСР. Осужден к ссылке, высылке сроком на 3 года». Реабилитирован: 17.12.1997 года, СКО прокуратура Закон РК от 14 апреля 1993 года» (База данных: [https://ru.openlist.wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2_%D0%90%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D0%B9_\(1871\)\)](https://ru.openlist.wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2_%D0%90%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D0%B9_(1871)))).

В этой официальной справке, составленной в начале 1990 годов, имеются неточности. Нам удалось установить, что Рамазанов Абылай прибыл в Актюбинск, согласно предписанию, осенью не 1929, а 1928 года (ГААО). Данные по прибывшим в Актюбинск из других регионов, и убывающих в другие регионы, «местных» баев, в том числе выдавал справки и отвечал на жалобы, секретарь окружной комиссии по конфискации Дошанов. Его подпись заверяет большое количество документов (ГААО).

2. Вся процедура высылки представляет собой инструмент для унижения граждан, явное и показательное нарушение их естественных прав (на жилье, образование, медицинскую помощь, свободу совести, проч.). Людей словно искусственно «погружали» в немыслимый вакуум: во-первых, им объявляли «бойкот», то есть в ауле воспрещалось общаться с членами семьи бая, кулака. Во-вторых, их дети не могли учиться в школе–техникуме–вузе; их тут же отчисляли, а в местах прибытия (в том же Актюбинске) они не могли ходить в школу, как обычно. В-третьих, даже роженице на последних сроках беременности не делали скидок; разродившись, она должна была продолжать добираться до места высылки. Как свидетельствует один из архивных документов, снохе бая «разрешили» пребывать в Актюбинске 40 дней, чтобы после родов (а как они разрешатся, никто не мог знать) вся семья продолжила путь далее (ГААО).

Следует отдельно обратить внимание на те сжатые сроки, согласно которым бай с членами семьи, должен был добраться до места отбывания наказания. Это, по-видимому, тоже было властями сделано сознательно, чтобы не дать людям прийти в себя и предпринять разумные действия во спасение семьи, имущества. Так, 16 октября 1928 года Дошанов поставил свою подпись под таблицей, под названием «СПИСОК конфискуемых баев, кои получили удостоверение на следование в Каркаралинский округ» (ГААО. Л. 25). В списке перечислены десять фамилий местных, актюбинских, баев, заполнены отдельные графы: количество душ в семье, принадлежность аулу; район; «когда пред. (предписано – ?) Райкомиссией к выселению»; «Дача (дата – ?) получен. прох.удос. (проходное удостоверение – это определение следует внести в Глоссарий по истории антинародной программы «Малый Октябрь» в Казахстане (1925–1933) – Г.М.) в ОкРИКе; «Когда долж. выбыть из пр. Актюб.округа»; наконец, последняя графа «Когда должен явиться в Каркаралин.округ».

Для большей наглядности воспроизведем одну строку из этого документа. Несложные подсчеты выводят на ответ, что для того, чтобы добраться из родного Актюбинского округа в Каркаралинский, в Центральном Казахстане, семьям баев предоставляли время – меньше месяца, что-то около трех недель (!). Иными словами, становится понятным, какие эмоции испытывали глава и члены семьи, старики и дети, с момента официального объявления о высылке и получения «проходного удостоверения» (После его получения в течение десяти и менее дней надо было достигнуть назначенного места высылки). С учетом малой скорости поездов, осенне-зимней распутицы, преимущественно выселенцы отправлялись в дорогу на арбах, груженных нехитрым скарбом.

Таблица 1. График убытия – явки высланных баев в места высылки. Актюбинск – Каркаралинск, 1928 год (по материалам ГААО)

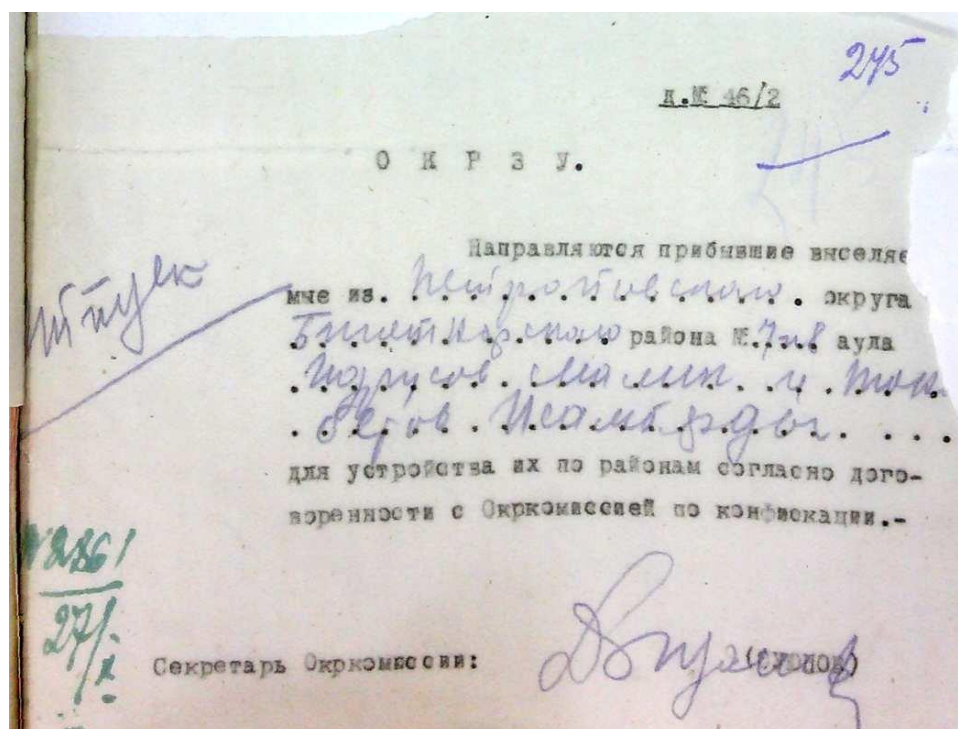
Фамилия, имя	Ко-ли-чес. душ	№ аула	Какого района	Когда пред. Райкомиссией к выселению	Дата получен. прох. удос. в ОкРИКе	Когда долж. выбыть из пр. Актюб. Округа	Когда Должен явиться в Каркаралин. Округ
МУЛДИН Кудайберген	8	21	Челкарский	11/X	14 окт.	24 ок.	7 ноября

Аналогичным образом, такие же жесткие сроки были предписаны баям и их чемьям, прибывавшим в Актюбинск из Петропавловского уезда.

3. Прибыв в пункт назначения, семьи выселенцев не смогли сразу обустроиться, не имея знакомых в незнакомом крае, необходимого инвентаря, денег, живности. Климатические условия Актюбинского округа отличались суровостью, зимой низкие температуры, стужа, метели.

Зимний период (конец октября – ноябрь – начало декабря 1928 года) вынуждал глав семейств вновь прибывших обращаться к местным актюбинским властям с просьбами оставить их перезимовать в городе. Ехать в районы было опасно из-за волков, которые стаями подкарауливали обессиленных выселенцев в степи. В семьях прибывших были престарелые родители, беременные снохи, дочери, малолетние дети и внуки.

В ГААО хранятся прошения, заявления, составленные на арабской вязи (төте жазу). Например, в конце октября 1928 года – «Заявление гражданина Петропавловского округа Кокчетавского района «8 аула Курмангожи Закарина о разрешении ему до весны остаться в Актюбинске» (Л. 28).

Фотография. Сопроводительное письмо к высылке баев Петропавловского округа (ГААО. Ф. 9. Оп.1. Д. 2. Л. 245)

Примерно такие же просьбы письменно излагал Идрисов (Л. 29), Махамбетов Есемберды (Л. 30), Шарипов (Л.31), Байтенов Аббас (Л. 32). Бокина (Л. 105). Все эти заявления написаны ими собственноручно, арабской вязью, что косвенно свидетельствует об уровне их грамотности. К сожалению, в архивном деле не сохранилось данных, были ли удовлетворены просьбы прибывших баев.

Лишь на одном заявлении – от казаха Акмолинского округа Бокина Мухамбета есть виза «Разрешено. Протокол № 21 от 11 ноября 1928 года» (Л. 105). Сам текст заявления Бокина М., написанный под его диктовку кем-то, владевшим кириллицей, приводится ниже:

В Актюбинскую Окружную Комиссию
по конфискации байства.

Казака Акмолин.округа Мухамбет Бокина.

З а я в л е н и е

Имея большое семейство 8 человек и малолетних детей, зиму я не имею возможность провести в округе, т.к. не имея готовой зимовки, негде будет устроиться. Поэтому прошу на эту зиму оставить в г. Актюбинске.

Неграмотный.

По его просьбе расписался (Исмуханов)

4 / XI. 28 года». (Л.105).

Почему именно Бокину М. Все же разрешили остаться в Актюбинске до весны, становится ясно из сопроводительного документа. Ведь баи из Акмолинского округа, согласно схеме, кем-то «разработанной» в Казкрайкоме, должны были добираться до Гурьева. Сопроводительный архивный документ – это Выписка из Протокола заседания Комиссии по конфискации от 15 /X – 28 г. № 25, которая сообщает:

Выписка из Протокола Заседания Комиссии по конфискации

Актюбинск

15 октября 1928 г. № 25

СЛУШАЛИ:

Заявление тов. Исаева о замене места высылки БОКИНУ МУХАМБЕТУ, проживающему в настоящее время в Акмолинском округе.

ПОСТАНОВИЛИ: Ввиду многочисленности малолетних детей, как исключение, считать возможным высылку в Гурьев заменить Актюбинском.

Выписка верна: секретарь Комиссии. (МУЦЕНЕК)». (Л. 106)

4. Нарушение естественных прав духовных лиц.

Баи, кулаки в тот период были отнесены к категории «Высланные и спецпоселенцы». Нам удалось обнаружить и изучить список баев, которые с семьями были высланы из Петропавловского округа (ныне СКО) и прибыли в Актюбинск (табл.2).

Таблица 2. Список прибывших из Петропавловского, Павлодарского и Акмолинского округов в Актюбинск на основании декрета КЦИК о конфискации (ГААО. Ф. 9. Оп. 1. Д. 2. Л. 21).

№	Фамилии и Имена выселяемых	№ аула	Какого района	Какого округа	Колич. Всего член.семьи	Из них остал. в пр.мест.	Время явки в Ак.Ок рИК
1	ТАШЕНОВ МУКЛАЙ	3	Кокчет.	Петроп.	11	-	21/Х
2	БАЙТИКОВ АББАС	5	-«-	-«-	9	4	22/Х
3	АЗИБАЕВ АБЖАН	1	«	«	13	-	24/Х
4	КЕНЖЕГАРИН ШОКУМ	5	«	«	14	-	24/Х
5	ХАСЕНОВ ДЖАЛД.ХОЖА	1	«	«	7	1	24/Х
6	ЗАКРИНОВ КУРМАНХ.	8	«	«	3	9	2Х
7	БЕКМУХАМЕДОВ НИГМЕТ	3	«	«	11	2	25/Х
8	ЖУМАБАЕВ АХМЕТЖАН	6	Бейнеткор.	«	2	5	22/Х
9	КАЙМУЛЛИН Е.	1	«	«	6	4	25/Х
10	ТОКАМБЕТОВ ИСАМБЕРДЫ	7	«	«	13	2	27/Х
11	ИДРИСОВ МАЛИК	8	«	«	11	2	27/Х
12	СУЛТАН АБДРАХМАНОВ	1	Кызылтус.	«	1	5	24/Х
13	ДЖАНТАЛИН МУТАЛАП	9	«	«	5	-	30/Х
14	ШЕКТЫБАЕВ РАХИМЖАН	1	«	«	3	10	31/Х
15	ДЖАНТЕЛИН САЛИМ	9	«	«	7	-	31/Х

16	ДЖАНТЕЛИН КАСЫМ	9	«	«	7	-	31/X
17	ИСИН СУЛЕЙМЕН	7	«	«	9	-	31/X
18	ТОКЖАНОВ САДВОКАС	5	«	«	9	-	1/XI
19	ШАЙМЕРДЕНОВ РАХИМ		«	«	7	-	4/XI
20	ТАШЕНОВ ШАМИЛЬ	2	«	«	5	-	13/XI
21	МАЙКУТОВ БАУМАХ.	Джанаген из г. Петроп.			5	-	25/X
22	ЖАКУТОВ ХАСАНТАЙ	«	«	«	3	-	«
23	САБАРЛИН ЖЫЛКЫБАЙ	8	Кзыл-Аскерск.	Петроп.	12	-	«
24	НУРПИСОВ МУХАМЕД	1	«	«	3	7	31/X
25	ДЖУМАНОВ АЛЬЖАН	3	Енбек-Шильдерск.	«	5	1	27/X
26	УМАРКУЛОВ ШАРИП	3	«	«	1	9	«
27	ХАСЕНОВ БЕККОЖА	10	«	«	4	-	28/X
28	РАМАЗАНОВ АБЛАЙ	4	Тонкерейск.	«	4	-	31/X
29	АЛТИЕВ САДВОКАС	2	«	«	2	10	«
30	КУШКЕНОВ ЖАКИЙ	4	«	«	8	-	10/XI
31	АРБАБАСОВ АБДИР	5	«	«	13	2	«
32	МАКЕНОВ МУХАМЕДЖАН	12	Октябрь.	«	5	-	31/X
33	МУЖИКОВ НУРАЛЫ	1	«	«	13	7	11
34	КЕМЕЛОВ НУРТАЗА	9	«	«	21	4	19/XI
35	ИДРИСОВ АБИЛГАС	4	Павлод	Павлод	8	-	10/XI
36	ЖАМБУЛАТОВ ИБРАЙ	1	«	«	3	-	«
37	РАЙСОВ АТИМ	2	«	«	4	1	«
38	ТОКТАКУЛОВ ЖАР.	4	«	«	6	-	«
39	ТОКТАКУЛОВ БАЙМ.	4	«	«	5	-	«
40	АБИЛЬГАЗИН КДР.	1	«	«	5	-	«
41	УАКБАЕВ НУОВ	1	«	«	5	2	«
42	САПАНКОВ АБИЛЬКОС	3	«	«	3	1	20/XI
43	БИЕКЕНОВОЙ АКЖУН.		Баян-Аульск.	«	2	-	10/XI
44	ЖУМАШЕВ ЖУМАБАЙ	3	«	«	5	-	«
45	ЖУМАШЕВ МОЛДАБЕК	3	«	«	6	-	«
46	МУСУЛМАНКУЛОВ САЛТЫК.	3	«	«	7	-	«
47	БОКИН МУХАММЕД	3	Атбасарск.	Акмол.о к.	8	3	«
48	ВАХИТОВ НУРУТДИН	10	Теренгр.	Павл.ок	8	-	22
49	БОШТАЕВ АБУЖУСУП	2	Баян-Аульск.	«	8	2	24
50	НАГЕРБЕКОВ АМРА	3	«	«	6	2	24
51	УРАЗАЛИН ИДРИС	3	Сейтен.р.	«	6	-	26/XI
52	ТУКИН САФА	3	«	«	5	-	26/XI
53	КУЮКОВ ТАСАН	9	Кзыл-Аскер.		5	4	23/XI
			ВСЕГО:		356	103	

14 ноября 1928 года в Актюбинскую ОкрКомиссию поступил запрос из ОкрУРО, относительно того, прибыл ли высланный из Петропавловского округа бай Баймагамбетов Касен. Ответ Комиссии был отрицательный (ГААО. Ф. 516. Оп.1. Д. 1533. Л. 80–81). С учетом его, количество выселенцев было 54.

Как видно из данного документа, учитывались не только высланные баи, но и члены их семей, оставшиеся по прежнему месту жительства, по тем или иным причинам. Их также не оставляли в покое.

Среди лиц, проходивших по этой категории в период конфискации, оказались и духовные персоны. Рамазанов Абылай, например, был известен как кажы, поскольку неоднократно побывал в святых для мусульман местах – Мекке. Также он способствовал тому, чтобы в Мекке побывали его

сородичи (Мұқанов, 2003). Вместе с ним разделил участь высланного в Актюбинск аульчанин Альтиев Садвокас, именно его Абылай Рамазанов лично сопровождал в хадж (Мұқанов, 2003). Соответственно и С.Альтиев имел духовный сан «кажы», будучи выслан из Тонкерисской волости Петропавловского уезда в далекий Актюбинск.

По свидетельствам очевидцев и потомков жертв репрессий, прежде чем покинуть родную волость, семьи баев, кулаков, мулл и ишанов подвергались так называемому «бойкоту». Власти запрещали аульчанам общаться с ними, словно с «прокаженной кастой». Те, кто осмеливался прийти к ним в дом и беседовать, также получали порицание. Эти меры не были никем санкционированы и могут быть квалифицированы как сознательное унижение и дискредитация, дискриминация граждан.

Как было выше отмечено, предписание для каждой семьи баев устанавливало сроки явки в назначенный пункт, – для «петропавловских» баев то были последние месяцы 1928 года. Общие неустроенность, тревога, отчуждение окружающих, лишение привычного уклада и элементарных удобств сопровождали выселенцев весь долгий путь на запад. В Актюбинске их подвергли официальной процедуре приема, составив списки прибывших. Однако в списках не отражена идентичность выселенцев, их религиозные предпочтения. Это свидетельствует прямо о том, что:

- 1) все прибывшие баи были по национальности КАЗАХИ;
- 2) все прибывшие были мусульманами;

Сам факт, что эти признаки этничности и идентичности не указаны в списках, доказывает целенаправленный характер процессов конфискации и высылки: только КАЗАХИ высылались, высылка почти не коснулась других этносов.

ВСЕ баи-выселенцы были МУСУЛЬМАНЕ по конфессиональной принадлежности, среди них не было православных, католиков, протестантов, либо агностиков.

Следует ввести в научный оборот и такие факты, как сопротивление (не вооруженное) ишанов Актюбинского округа, насильственным попыткам провести среди аульных хозяйств конфискацию. Согласно докладным, ишаны рода назар вначале пытались переубедить, а когда их не послушали, просто избили уполномоченных (ГААО). Этот факт о многом сообщает: о переполненной чаше терпения аульчан; об авторитетности ишанов; в докладных прослеживается тенденция в политике местной власти, – представить протест аксакалов и ишанов, как некую «группировку «Назар». Предугадать, какова была участь ишанов, дерзнувших выразить общее мнение, не сложно.

Персонализация в данном случае представляется необходимой: для воссоздания истинной истории отдельных регионов республики, имеет значение напоминание имен и фамилий, подвергавшихся репрессиям духовных лиц: ишанов, хазретов, мулл и других. Так, например, за три года до прибытия в Актюбинск баев из Петропавловского и других округов, в 1925 году, воспользовавшись перевыборами в местные советы, власти Актюбинского округа «на основании статьи 65 Конституции» лишили избирательных прав 630 представителей духовенства, как записано в архивном документе «по казахским населенным пунктам». Из них почти 500 (точнее, 494 чел.) – имамы, муллы, хазреты, муэдзины, мухтасибы, азаншы и проч. (ГААО. Ф. 3. Оп. 2. Д. 60. Л. 160). Практически в каждой волости «лишенцы» из числа духовенства не допускались к выборам, к примеру:

КАУКЕНОВ Умар, мулла. Аул № 2 Тусунская волость;

БАЙБАГАНОВ Мечет, азанча (искаженное от «азаншы». – Г.М.).

Аул № 2 Каракугинская волость;

БАРЛЫКОВ Кучукбай, мулла. Аул № 4, Майкаринская волость;

АСАНОВ Салых, мухтасиб (Мухтасиб – лицо, практически выполнявшее функции надзора за соблюдением норм шариата.). Турсунская волость;

РЫЗАЕВ Козыалдар, имам. Арзыгул аул, Чулакская волость;

ДОСАНОВ Нурмухамед, имам. Аул № 2, Тамдинская волость;

ИШМАЕВ Нурахмед, имам-хазрет, г. Актюбинск;

АБДУЛЛИН Бисан, имам. Аул 3 2, Хобдинская волость (ГААО. Ф. 3. Оп. 2. Д. 60. Л. 92–92 об.). Это выборка, сделанная нами из большого перечня фамилий мусульманского духовенства.

Отдельно мы выделили категорию ишанов – лиц из числа мусульман, обладавших даром целительства. Эти духовные лица, окончившие медресе, имели особое влияние и авторитет среди населения. В отсутствие профессионального медицинского обслуживания, ишаны практически были теми, кто оказывал первичную помощь при несчастных случаях, они лечили душевнобольных и не

только. В ситуации тревожности, коллективного страха, что доказывается прошлой историей казахского народа, именно ишаны способны были успокоить окружающих и возглавить социальный протест.

Итак, в списке лишенных избирательного права по Актюбинскому округу категория «ишаны» вынесена в начало списка.

Ишанов указано было семнадцать человек (см. таблицу 3).

Таблица 3. Из Сводки Актюбинского губотдела ОГПУ о лицах, лишенных избирательных прав (по казахским населенным пунктам) с 1 января по 23 января 1927 года.

№	Фамилия и имя	Духовное звание	Аул, уезд
1	АБАНИЕВ Алокар	Ишан	Аул № 9 Эмбо-Темировская волость
2	АЙЛИТОВ Жуздубай	-»-	№ 6 Эмбо-Темировская
3	АКТАНОВ Шулан	-»-	№ 1 Темир-Уркачевская
4	БИТИМБАЕВ Абдулла	-»-	№ 7 Эмбенская
5	БАМАМБЕТОВ Сулейман	-»-	№ 4 Эмба-Мугоджанская
6	ДОСМАГУЛОВ Жуламан	-»-	Актюбинский уезд, Аул № 7, Талдинская волость, с. Канды
7	ДОЩАНОВ Габдулла	-»-	Аул № 1 Темирский уезд, Чили-Сагизская волость
8	ЖАМАНСАРИН Айнагул	-»-	№ 7 Чили-Сагиз.волость
9	ШАКЕБАЕВ Абдулла	-»-	№ 2 Темир-Уркачев.
10	ИСТЛЕУОВ Сагидулла	-»-	№ 1 Джигиндин.
11	КОШМУХАМЕДОВ Мухаметдин	-»-	№ 1 Темир-Уркачев. волость
12	КУЛМАГАМБЕТОВ Айтхожа	-»-	№ 2 Темир-Уркачев. волость
13	КУЙШУБАЕВ Мирман	-»-	№ 2 Актюбинский уезд Тереклинская волость
14	НАУРУЗ-ГАЛИЕВ Ибат	-»-	№ 2 Темирский уезд
15	ТАШКЕНОВ Баймагамбет	-»-	№ 2 Эмба-Темирская волость
16	ТАУБАЕВ Темагомбет	-»-	№ 6 Эмбо-Мугаджарск.
17	СЕЙТГАЗЫЕВ Дошан	Ишан	№ 3 Карак-Картак..
			ГАО.Ф.3. Оп. 2. Д. 60. Л. 85 об.

Приведенный список – лишь капля в море, аналогичных списков по округу и республике.

Помимо этих, открытых нарушений прав личностей, в исследуемый период по ложным доносам, оговорам, заявлениям преследовались члены семей служителей ислама. Достаточно показательный фрагмент Отчета секретно-политического отдела, Актюбинского областного отдела ОГПУ под названием «О продовольственных затруднениях в Тургайском районе» (ГАО. Ф. 13. Оп. 3. Д. 383). В этом документе за 1934 год под грифом «Совершенно секретно» содержится такой абзац:

«В аппарате Тургайского РайЗО работает Сагимбаев Латып, сын крупного бая и хаджия. Отец последнего Сагимбай репрессирован органами ОГПУ за участие в Каракупской банде 1929 г. и неизвестно, где в последнее время находится. Сагимбаев Латып устроился на работу благодаря

поддержке одноаульца, тоже сына бая Сатыбалдина Аргимбая, работающего инструктором РайЗО» (ГААО.Ф. 13. Оп.3. Д. 383. Л. 7).

За то, что коммунист-казах женился на дочери хазрета, муж получал партийное взыскание и исключение, и за то, что он сам был сыном хазрета-лишенца из аула № 17, Сисенов Сыдык. 1900 г.р., был исключен из партии (ГААО. Ф. 639. Оп. 1. Д. 34).

5. Официальные списки, справки нередко грешат опечатками; скорее всего, их составляли машинистки, секретарши, не владевшие казахским языком. То было последствие формально осуществленной по всей республике кампании коренизации, и сотрудников, владевших казахским языком, было явно недостаточно. Соответственно, имена и фамилии коверкались. Тогда как заявления, что были составлены собственноручно выселенцами на арабской вязи, нуждались в переводчике; на заявлениях карандашом сделаны приписки на русском языке. Переводивший лишь кратко излагал суть просьбы (заявления) и указывал фамилию заявителя, откуда он прибыл, район и округ, на полях заявлений.

Как показало исследование, по мере прибывания выселенцев Актюбинским окружным земельным управлением (ОкрЗУ) составлялись списки прибывших (ГААО. Ф. 9. Оп. 1. Д. 2. Л. 21). Надо отметить, что списки были составлены второпях, с искажениями ряда имен, фамилий, к примеру, фамилию высланного из волости Нуртазы Кемелева записали как «Камелов Нуртаза». То, что прибывших фиксировали по факту их явки, выявило впоследствии то факт, что кое-кто из тех, кто был выселен из Петропавловского округа, в Актюбинск не прибыл. В той спешке и суете, которые были навязаны директивами из Кызылорды, этому удивляться не приходится.

Все перечисленные выше действия власти вызвали закономерный протест со стороны передовой интеллигенции. В Актюбинске в декабре 1928 года единолично выразил протест и подал заявление в ОК и в ЦКК на имя Ярославского, о выходе из партии, Баржаксин Ахмет. Уроженец Атбасара, 1897 года, работавший заведующим окружным статотделом. Его обязали участвовать в конфискации баев. На заседании парттройки ЦКК ВКП(б) и Краевой Контрольной Комиссии ВКП(б) 9 апреля 1929 года А. Баржаксина исключили из партии «как разложившегося элемента» (ГААО. Ф. 9. Оп. 1. Д. 621. Л. 4). Мотивировка была следующая: «обвиняется в игнорировании профсоюзной организации, не состоит членом профсоюза более года, отрыве от партии и идейном шатании в кооперативной политике партии» (ГААО. Ф. 9. Оп. 1. Д. 621. Л. 4).

Заключение. В числе подвергшихся конфискации так называемых «социально чуждых элементов» – баев и кулаков, как в данном случае, осенью 1928 года по всему Казахстану оказались и те, кто к тому времени успел совершить одну из важных заповедей пророка Мухаммеда, а именно: хадж в Мекку. Соответственно, эти люди в обычное время читали намаз и соблюдали другие предписания мусульманской религии. Однако, будучи ранее лишены избирательных прав, они вновь подверглись наказанию (бойкоту, конфискации, высылке) за свои убеждения. Такие лица, в приобретенном статусе кажы, были и в составе выселенных из Петропавловского округа в Актюбинскую область. Но и по месту прибытия их унижали, не считаясь с их верованиями, поскольку во всех регионах республики к концу 1920-х годов всю разворачивалась кампания борьбы с религиозными проявлениями, закрывались мечети и церкви. Об этом отчетливо сообщают информации из периодической печати Актюбинского, в частности, округа. В самом Актюбинском округе на тот же период «своих», местных баев и мулл, ишанов, хазретов высылали «по разнарядке» в Каркаралинск. Эта волна миграции внутри республики испытывала аналогичные проблемы, многочисленные жалобы с требованиями справедливости, возвращения незаконно отнятого имущества отложились в фондах регионального архива.

Анализ позволил прийти к однозначному выводу, что высланные из одних округов в другие, баи, ишаны, муллы, кажы в период «Малого Октября» (1925–1933 гг.) подвергались двойной и даже тройной экзекуции: экспроприации земли и имущества; силовой депортации; лишению права свободы совести или вероисповедания. Безусловно, все это отрицательно повлияло в первую очередь на здоровье людей, преимущественно пожилых, отнимало их силы, и многие поэтому покинули этот мир раньше срока. Не имея по прибытии достаточного инвентаря, жилья, имущества, пропитания, на земле предков они ощущали себя несправедливо ограбленными, брошенными на произвол судьбы. Им ставили в вину их происхождение, их веру, наконец, их знания, трудолюбие и бережливость. Члены их семей также подвергались унижениям и должны были отречься от отцов-хазретов, или своих супруг-дочерей хазретов и проч.

Протесты ишанов, а также казахских коммунистов, как Ахмет Баржаксин, сознательно вышедших из партии в декабре 1928 год, – проявление личного благородства и мужества.

Источники

ГААО – Государственный архив Актыбинской области.

РГАСПИ – Российский Государственный архив социально-политической истории.

Литература

Абдыгалиев, 2017 – *Абдыгалиев Б.* Войско Алаш. Астана, 2017. 416 с.

Кенес, 2023 – Кенес дәуіріндегі Павлодар өңіріндегі ислам // Павлодар облысы орталық мешітінің ресми порталы. URL: <http://mazhab.kz/kk/maqalalar/din-men-dastur/kenes-dauirindegi-pavlodaronirindegi-islam-8791>).

Мамбетова, Мүмінов, 2023 – *Мамбетова Г.А., Мүмінов Ә.К.* Қазақ молдаларының XX ғасырдағы «аман калу» стратегиясы (Қазақстанның Батыс өңірі) // Отан тарихы. 2023. № 4. 792–807 б.

Мұқанов, 2012 – *Мұқанов Қ.М. (құраст.) Халқы қадірлеген қайраткер Қошан Жантілеуов.* Петропавл: [б. ж.], 2012. 375 б.

Мұқанов, 2003 – *Мұқанов Қ.* Елін сүйген азамат (Абылай қажы Рамазанов туралы). Астана, 2003. 112 бет.

Муканова, 2019 – *Муканова Г.К.* Сокровища из сундука Мамыр-апа // Северный Казахстан. 2019. 14 сентября.

Сафаров, 1921 – *Сафаров Г.В.* Из содоклада по национальному вопросу на X съезде РКП(б) (8–16 марта 1921 г.) // Правда, 1921. Марта 12.

Степная правда, 1928 – Степная правда. Актыбинск, 1928–1930 гг.

Frank, 2019 – *Frank Allen J. Gulag Miracles: Sufism and Stalinist Repression in Kazakhstan*, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2019. 153 p.

Keller, 2001 – *Keller, Shoshana.* To Moscow, not Mecca: the Soviet Campaign against Islam in Central Asia, 1917–1941. Westport, Connecticut: Praeger, 2001.

Kindler, 2014 – *Kindler Robert.* Stalins Nomaden: Herrschaft un Hunger in Kasachstan (Hamburg: Hamburger Edition, 2014.

Lynne, 2000 – *Lynne, Viola.* The Role of the OGPU in Dekulakization, Mass Deportations and Special Resettlement in 1930. University of Pittsburgh, 2000. No 1406. 50 p.

Mikhailov, 2014 – *Mikhailov Valeriy.* The Great Disaster: Genocide of the Kazakhs. London: Stacey, 2014.

Mukanova et al., 2022 – *Mukanova G.K., Abisheva O.N., Zhumatay S., Batyrkhanova Z.A.* Volunteering from Culture, or Education of Charity through Art among Muslim Students in Russian Turkestan. *Bylye Gody*. 2022. № 17(2). Pp. 824–833. DOI: 10.13187/bg.2022.2.824 URL: https://bg.cherkasgu.press/journals_n/1654181388.pdf.

Ohayon, 2006 – *Ohayon Isabelle.* La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. Paris: Maisonneuve et Larose, 2006.

Pianciola, 2009 – *Pianciola Niccolò.* Stalinismo di frontiera: Collonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia central (1905– 1936). Vicenza: Viella, 2009.

Shayakhmetov, 2006 – *Shayakhmetov Mukhamet.* The Silent Steppe: The Memoir of a Kazakh Nomad under Stalin, (New York: The Rookery Press, 2006.

Sources

ГААО – Gosudarstvennyj arhiv Aktjubinskoj oblasti [The State Archive of the Aktobe region]

РГАСПИ – Rossijskij Gosudarstvennyj arhiv social'no-politicheskoy istorii [The Russian State Archive of Socio-Political History]

References

Abdygaliev, 2017 – *Abdygaliev B.* Voisko Alash [The Alash army]. Astana, 2017. 416 p. (in Rus.).

Frank, 2019 – *Frank A.J. Gulag Miracles: Sufism and Stalinist Repression in Kazakhstan*, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2019. 153 p.

Keller, 2001 – *Keller Sh.* To Moscow, not Mecca: the Soviet Campaign against Islam in Central Asia, 1917–1941. Westport, Connecticut: Praeger, 2001.

Kenes, 2023 – *Kenes dauirindegi Pavlodar.* 2023 – *Kenes dauirindegi Pavlodar onirindegi islam* [Islam in the Pavlodar region in the Soviet era]. Pavlodar oblysy ortalyq meshitinin resmi portaly. URL: <http://mazhab.kz/kk/maqalalar/din-men-dastur/kenes-dauirindegi-pavlodaronirindegi-islam-8791>). (in Kaz.)

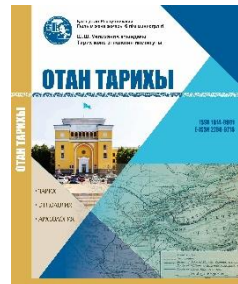
Kindler, 2014 – *Kindler R.* Stalins Nomaden: Herrschaft un Hunger in Kasachstan (Hamburg: Hamburger Edition, 2014.

Lynne, 2000 – *Lynne V.* The Role of the OGPU in Dekulakization, Mass Deportations and Special Resettlement in 1930. University of Pittsburgh, 2000. No.1406. 50 p.

- Mambetova, Muminov, 2023 – Mambetova G. A., Muminov A. K. Kazakh moldalarinin XX gasyrdagy “aman kalu” strategyasy (Kazakstannin Batys oniri) [Strategy of «survival» of Kazakh mullahs in the XX century (Western region of Kazakhstan)] // *History of the Fatherland*. 2023. No. 4. pp. 792–807. (in Kaz.)
- Mikhailov, 2014 – *Mikhailov, Valeriy*. The Great Disaster: Genocide of the Kazakhs. London: Stacey, 2014.
- Мұқанов, 2003 – *Мұқанов Қ.* Elin syigen azamat (Abylai kazhy Ramazanov turaly) [A citizen who loves his country (about Abylai kazhy Ramazanov)]. Astana, 2003. 112 p. (in Kaz.)
- Мұқанов, 2012 – *Мұқанов Қ.М.* (comp.) Khalky қадирlegen кайраткер Қoshan Zhantileuov [Honored figure of the people Koshan Zhantileuov]. Petropavl [b. zh.]. 2012. 375 p. (in Kaz.)
- Mukanova, 2019 – *Mukanova G.K.* Sokrovishcha iz sunduka Mamyr-apa [Treasures from Mamyr-apa's chest] // *Severnyi Kazakhstan*. 2019. Sentyabrya 14. (in Rus.).
- Mukanova et al., 2022 – *Mukanova G.K., Abisheva O.N., Zhumatay S., Batyrkhanova Z.A.* Volunteering from Culture, or Education of Charity through Art among Muslim Students in Russian Turkestan. *Bylye Gody*. 2022. № 17(2). Pp. 824–833. DOI: 10.13187/bg.2022.2.824 URL: https://bg.cherkasgu.press/journals_n/1654181388.pdf
- Ohayon, 2006 – *Ohayon Isabelle*. La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. Paris: Maisonneuve et Larose, 2006.
- Pianciola. 2009 – *Pianciola N.* Stalinismo di frontiera: Collonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia central (1905– 1936). Vicenza: Viella, 2009.
- Safarov, 1921 – *Safarov G.V.* Iz sodoklada po natsional'nomu voprosu na Kh s»ezde RKP(b) (8 – 16 marta 1921 g.) [From the co-report on the national question at the Tenth Congress of the Russian Communist Party (b) (March 8–16, 1921)] // *Pravda*, 1921. Marta 12. (in Rus.).
- Shayakhmetov, 2006 – *Shayakhmetov, Mukhamet*. The Silent Steppe: The Memoir of a Kazakh Nomad under Stalin, (New York: The Rookery Press, 2006.
- Stepnaya pravda, 1928 – *Stepnaya pravda*. Aktyubinsk, 1928–1930 gg. (in Rus.).

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 91–104
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_91-104

ҚАЗАҚСТАНДА 1930 ЖЖ. ЖҮРГІЗІЛГЕН ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ НАУҚАНЫ – КІШІ ҚАЗАН РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТРАГЕДИЯСЫ

Алия Тоймахановна Сулейменова¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қ. Филиалы (11/5 үй, Қабанбай батыр көшесі, 010017, Астана, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>. E-mail: suleimenova1972@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сулейменова А.Т., 2025

ҚАЗАҚСТАНДА 1930 ЖЖ. ЖҮРГІЗІЛГЕН ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ НАУҚАНЫ – КІШІ ҚАЗАН РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТРАГЕДИЯСЫ

Андатпа. Кіріспе. Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру барысының тарихы мен мәні кеңестік билік органдары жүргізген саяси-қуғын-сүргіндер саясатының механизмдері көрсетілді. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері.* Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру үдерісінің себептерін, көлемін, жалпы жүргізілу бағытын, кеңестік билік тарапынан жүргізілген қарапайым шаруаларға қатысты саясатын зерделеу. *Әдістері мен материалдары.* Зерттеудің материалдары ретінде жаңа методологиялық тұрғыдан зерделенген архивтік деректер мен ғылыми ізденістер қарастырылды. Архивтік деректер мен жарияланған ғылыми еңбектерге талдау жұмысы жүргізілді. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві мен Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің отырықшыландыруға қатысты тың құжаттары ғылыми айналымға енгізілді. Жалпы ғылыми әдістер де (анализ, синтез, жалпылау, индукция, дедукция) қолданылды. *Нәтижелер.* Қазақ даласында жүргізілген әлеуметтік, экономикалық реформалардың соңы халықтың жаппай қырылып қалуына әкеп соқтырған ашаршылыққа жеткізгендігін архивтік құжаттар мен фактологиялық деректер арқылы қайта қарастырылды. Мал басының кемуі, тұрмыстық қажеттіліктерін өтеуге керекті құрылыс нысандарының, машина-трактор станцияларының жеткіліксіз деңгейде салынуы, оқу-ағарту орындары, емдеу-сауықтыру тіректері және т. б. сол сияқты әлеуметтік нысандардың жетіспеуі сияқты қордаланған мәселелер жаңа қырынан бағалануы тиіс. *Қорытындылар.* Кіші Қазан революциясының негізгі науқандарының бірі ретінде көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру процесі барысына тарихи баға берілді. Аталған науқандарды жүргізу барысындағы қазақ даласындағы әлеуметтік, экономикалық шығындарға сараптама жасалды. **Түйін сөздер:** қазақтар, отырықшыландыру, ұжымдастыру, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық, Кіші Қазан революциясы, Голощекин

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «ИРН:BR24993057 Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» іргелі ғылыми жобаны жүзеге асыру жоспарына сай дайындалды.

Дәйексөз үшін: Сулейменова А.Т. Қазақстанда 1930 жж. жүргізілген отырықшыландыру науқаны – Кіші Қазан революциясының әлеуметтік трагедиясы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 91-104-бб. (қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_91-104

КАМПАНИЯ ОСЕДАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В 1930-Е ГОДЫ – СОЦИАЛЬНАЯ ТРАГЕДИЯ РЕВОЛЮЦИИ «МАЛОГО ОКТЯБРЯ»

Алия Тоймахановна Сулейменова¹

¹Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в Астане (д. 11/5, ул. Кабанбай батыра, 010017, Астана, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>. E-mail: suleimenova1972@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сулейменова А.Т., 2025

Аннотация. *Введение.* История и сущность процесса оседания кочевых и полукочевых хозяйств отражают механизмы политико-репрессивной политики, проводимой советскими органами власти. *Цели и задачи исследования:* изучить причины, объем, общее направление процесса оседания кочевых и полукочевых хозяйств, политику советской власти в отношении простых крестьян. *Методы и материалы.* В качестве материалов исследования были рассмотрены новые архивные данные и научные изыскания, изученные с новых методологических подходов. В научный оборот введены новые документы Центрального Государственного архива Республики Казахстан и Архива Президента Республики Казахстан, касающиеся оседания. Также использовались общенаучные методы (анализ, синтез, обобщение, индукция, дедукция). *Результаты.* Окончание социальных, экономических реформ, проведенных в казахской степи, было пересмотрено с помощью архивных документов и фактологических данных, свидетельствующих о наступлении голода, повлекшего массовую гибель населения. По новым аспектам должны оцениваться такие проблемы, как убыль поголовья скота, недостаточное строительство объектов строительства, машинно-тракторных станций, отсутствие учебных заведений, лечебно-оздоровительных пунктов и т.д., а также социальных объектов, необходимых для удовлетворения бытовых потребностей. *Выводы.* В качестве одной из основных кампаний – революции «Малого Октября», была дана историческая оценка хода процесса оседания кочевых и полукочевых хозяйств. Проведена экспертиза социальных, экономических потерь в казахской степи в ходе проведения указанных кампаний.

Ключевые слова: казахи, оседание, коллективизация, кочевое и полукочевое хозяйство, революция Малого Октября, Голощекин

Благодарность. Статья подготовлена в соответствии с планом реализации фундаментального научного проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «ИРН: BR24993057 фундаментальные исследования основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации».

Для цитирования: Сулейменова А.Т. Кампания оседания в Казахстане в 1930-е годы – социальная трагедия революции «Малого Октября» // История Отечества. 2025. Т. 28. № 1. С. 91-104 (на каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_91-104

SETTLEMENT CAMPAIGN IN KAZAKHSTAN IN THE 1930S – THE SOCIAL TRAGEDY OF THE LITTLE OCTOBER REVOLUTION

Aliya Toymakhanovna Suleimenova¹

¹Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (11/5 Kabanbai Batyr str., 010017, Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher,
<https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>. E-mail: suleimenova1972@mail.ru

© Valichanov IHE, 2025

© Suleimenova A.T., 2025

Abstract. Introduction. The history and essence of the settling process of nomadic and semi-nomadic farms reflect the mechanisms of the political and repressive policy pursued by the Soviet authorities. *Goals and objectives:* to study the causes, scope, and general direction of the settling of nomadic and semi-nomadic farms, as well as the policy of the Soviet government towards ordinary peasants. *Methods and materials.* New methodologically studied archival data and scientific research were considered as materials of the study. An analysis of archival data and published scientific works was carried out. New documents of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the archive of the president of the Republic of Kazakhstan related to settlement have been put into scientific circulation. General scientific methods (analysis, synthesis, generalization, induction, deduction) were also used. *Results.* The end of the social and economic reforms carried out in the Kazakh steppe was reviewed with the help of archival documents and factual data indicating the onset of famine, which led to the mass death of the population. New aspects should be used to assess such problems as the loss of livestock, insufficient construction of construction facilities, machine and tractor stations, lack of educational institutions, health and recreation facilities, etc., as well as social facilities necessary to meet household needs. *Conclusions.* As one of the main campaigns of the Little October Revolution, a historical assessment of the process of settling of nomadic and semi-nomadic farms was given. An examination of social and economic losses in the Kazakh steppe during these campaigns was carried out.

Keywords: Kazakhs, settlement, collectivization, nomadic and semi-nomadic shaurism, little October Revolution, Goloshchekin

Acknowledgements. the article was prepared in accordance with the plan of the Science Committee of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan for the implementation of the fundamental scientific project «Irn:BR24993057 fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the processes of their full justification».

For citation: Suleymenova A.T. The resettlement campaign carried out in Kazakhstan in the 1930s is a social tragedy of the little October Revolution. // History of the Fatherland. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 91-104 (Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_91-104

Кіріспе. Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық даму барысы егін және мал шаруашылығына тәуелді бағытта жүргізілді. Қазақ даласындағы ежелгі қалалардың өркендеуінде көшпелі өмір салты белгілі бір роль атқарды. Тарих қатпарындағы адамзат қалыптасуының әрбір кезеңі қазақ даласын айналып өтпеді. Көшпелілер өркениеті мен отырықшылық мәдениетінің іздері сайын далада сақталып қалды. Ғұндар, сақтар, түркілер, монғолдар және т. б. көшпелі халықтар әлемді дүр сілкіндірді. Қазақ, қырғыздармен қатар XX ғасырдың басында буряттар, тувалықтар, қалмақтар, алтайлықтар, ноғайлар және т. б. көшпелі халықтардың шаруашылық түрі ұзақ жылдар бойы «экстенсивті жайылымдық көшпелі мал шаруашылығы» деп анықталып келді (Бадмаева, 2023).

Қазақ шаруаларымен қатар басқа аумақтардағы өлкелерде отырықшыландыру үдерісі қиындықпен өткізілгені белгілі. «Көптеген климаты ыстық және құрғақ болып келетін көшпелі ауылдарда әлеуметтік-экономикалық қайта құрылымдардың қозғаушы күшіне айналуы тиіс деп ойлаған билік көшпелілерді шұғыл түрде отырықшы тәртіпке көшуін қолға алды. Бірақ бұл үрдіс малдың жағдайымен киіз үйлерін кез-келген уақытта жинап алып көшіп-қонуға үйренген шаруалар үшін ауыр әрі күрделі жағдайда өтті» (Бадмаева, 2023).

Мақаланың өзектілігі кеңестік және тәуелсіздік кезеңінде жарияланған ғылыми еңбектерде әр түрлі сипатта және түрлі бағытта зерттеу нысанына айналған отырықшылыққа көшу үдерісін жаңа көзқараста пайымдау. Қазақстандағы XX ғасырдың 30-жылдары жүргізілген отырықшылыққа күштеп көшіру билік басына келген Ф.И. Голощекиннің «Кіші Қазан» революциясының бір тармағы ретінде қарастырылды.

Жұмыстың жаңалығы – айтылған мәселелерді жаңа архивтік дереккөздер мен жарияланған материалдарға сүйене отырып, жан-жақты, терең зерттеу. Біріншіден, Ресейдің мал шаруашылығымен айналысатын өңірлерінің бірі болып табылатын қазақ жерінде ауыл шаруашылығын толық ұжымдастыру, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру қалай жүргізілді? Кеңестік биліктің бұл бастамасы өлкедегі негізгі сала болып табылатын мал шаруашылығының дамуына қалай әсер етті? Екіншіден, осы жаңғырту жобасын жүзеге асыруда республика өңірлеріндегі кеңестік атқару және шаруашылық органдары қандай қиыншылықтар мен кедергілерге тап болды, үшіншіден, кешегі көшпелілердің отырықшы өмір салтына көшуіндегі кеңестік тәжірибенің нәтижелері халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайына қалай әсер етті? Аталған кезеңдегі ел тұрғындарының тұрмыс-тіршілігін басқарған қазақ шаруаларының экономикалық әл-ауқаты негізінен жеке шаруашылық және көшпелі өмір салтының ерекшеліктері есепке алынды ма? Зерттеу жұмысының жаңалығы Қазақстанда 1930 жылдары жүргізілген отырықшыландыру науқаны БК(б)П Қазақ Өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф.И. Голощекин бастаған Кіші Қазан революциясының әлеуметтік трагедиясы ретінде қарастырылуы бүгінгі күн талабына қойылып отырған мәселе.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің әдіснамалық негізі фактілер мен тарихи оқиғаларды нақты жағдайға сәйкес, олардың өзара байланысында қарастыруға мүмкіндік берген объективті қамту принципі болды. Жалпы ғылыми әдістер де (анализ, синтез, жалпылау, индукция, дедукция) қолданылды. Архивтік деректер мен жарияланған ғылыми еңбектерге талдау жұмысы жүргізілді. Мақалада жарияланған мәліметтер дереккөздерге, әлеуметтік-экономикалық мәселелерге қатысты елеулі еңбектерге сүйенеді. Кеңестік кезеңдегі көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың отырықшыландырылуы тарихына қатысты зерттеу еңбектер сыни тұрғыдан қарастырылды. Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясының Қазақ Өлкелік комитетінің № 141 қорының 1930–1932-жылдардағы істері, ҚазАКСР ХКК жанындағы Көшпелілерді отырықшыландыру және шаруашылық орналастыру жөніндегі комитетінің № 1179-қорының 1930–1935-жылдардағы істері, ҚазАКСР Жұмысшы-шаруа инспекциясының халық комиссариатының № 44-қорындағы 1930–1933-жылдардағы істері қаралып, құжаттары сарапқа салынды.

Нәтижелер. Қазақстандағы көшпелі және жартылай көшпелі шаруаларды отырықшыландыру үдерісін зерделеу барысында кеңестік кезеңде және тәуелсіздік тұсында жарияланған еңбектер ғылыми талдау нысанына алды. Орта Азия республикаларындағы аграрлық саясат, ауыл шаруашылығының социалистік қайта құрылуы, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшылыққа көшіру барысындағы Коммунистік (большевиктер) партияның қызметі, Қазақстан ауыл шаруашылығындағы «қанаушы таптарды» және жекешелер қожалықтарын жою тақырыптарына қатысты ғылыми, ғылыми көпшілік әдебиеттерді ғылыми-зерттеушілік мақсатта сарапталды.

1924 жылы РКФСР ОАК қабылдаған актіден бастау алған отырықшыландыру жұмысы кеңестік аумақтарда жүзеге асырыла бастады. Қазақстанда бұл үдеріс 1930 жылы ұжымдастыру жұмысымен қатарласа жүргізілді. Ғасырлар бойы қалыптасқан әлеуметтік даму, тұрмыстық қалып бірнеше жылдар көлемінде айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Қазақстан аумағы отырықшы, көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға бөлінді.

РКФСР аумағында бірінші бесжылдық кезеңінде 700 мыңнан астам көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық есепке алынған. Ал оның 70 пайыздан астамы Қазақстанның үлесіне тиді, Қырғызстанда 82 000, ал қалған бөлігі Бурятия, Монғолия, Таулы-Алтай автономиялық облысы, сонымен қатар Қалмақ елі мен Қара-Қалпақ өлкесіне тиесілі болды.

Қазақ мерзімді баспасөзінде отырықшыландыру, жерді, егістікті қайта бөлу, ұжымдастыру, кеңестендіру және т. б. науқандар жайлы пікірталастар мен мақалалар жиі жарияланып тұрды. «1924 жылғы 17 сәуірде БОАК пен РКФСР ХКК «Қырғыз (Қазақ) АКСР-інің көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы шаруашылыққа көшетін халқын жерге орналастыру туралы ережені» бекіткен болатын. Осы ережеге сәйкес отырықшылыққа көшетін кедей шаруаларға біршама жеңілдіктер жасалды. Ең бастысы, оларға он жыл ішінде төлейтін несие беріліп, бес жылға дейін барлық салық түрінен босатылды. Жер дауына байланысты жайттар заңды түрде қарастырыла бастады. Алайда жер мәселесінде әлі де болса келеңсіздіктер туындап отырды. Бұрындары патша үкіметі «қазақ халқы егінмен айналыспайды, оларға мал бағуға құмды жерлер де жарайды» деген желеумен қазақтарды құмға, тасқа, сор жерге айдап шығарып, егіске жарамды жерлерді қоныстанушы орыс шаруаларына бөліп берсе, Кеңес өкіметі жылдары жергілікті әкімшілікпен келісіп тәуір жерлерді ақшасы барлар

алып, кедей шаруалар сол құмдақ жерлерге баруға мәжбүр болған. Бұл туралы «Еңбекші қазақ» газеті ашық түрде жазды» деп көрсетеді (Смағұлова, 2011: 204).

1930–1932 жылдары 243 мың көшпелі шаруашылық отырықшылыққа көшірілді. Зерттеуші Жаманқұлов аталған жылдары жарияланған Е. Ерназаровтың баяндамасы мен «Народное хозяйство Казахстана» журналына шыққан мақалаларға сілтеме жасай отырып, 1931 жылы отырықшылануы тиіс шаруашылықтарға 38 млн сом, оның 23 млн сом тұрғын үй құрылысына жұмсалғандығы жайында атап өтеді. «Үш жылда 24106 үй салынды, 1933 жылы 55800 үй жөнделді, 1934 жылы 16943 жөнделген үйге орналасты. Одан басқа 1933 жылы 4600, ал 1934 жылы 1318 үй салынды» деп көрсетеді (Жаманқұлов, 1969: 24).

Кеңестер Одағында жүргізілген отырықшыландыру жұмысы тек Қазақстанмен ғана шектелген жоқ. Республикаға көршілес аумақтарда жүргізілген отырықшыландыру науқаны жайында ғылыми еңбектер сарапқа салынды. Зерттеуші Ж. Таңатарова Қазақстанның батыс өңірінде жүргізілген отырықшыландыру жұмыстарының жүргізілуін көршілес Қалмақ облысымен салыстыра зерттеді. Қалмақ елінің архивтерінен Қазақстанға қатысты деректерді таппағанымен, аталған жұмыстардың өте ұқсас жағдайда жүзеге асырылғандығын атап өтеді (Таңатарова, 1999: 32).

Қалмақ жеріндегі отырықшыландыру үдерісі жайлы «Орталық органдардың бастамасымен қолға алынған көшпелі қалмақ халқының жаппай отырықшылануының жеделдетілген үдерісін тарих ғылымы әлі толық зерттеген жоқ, бұл қомақты қаржы ресурстарын және көшпелілер психологиясын түбегейлі өзгертуді талап етті» деп көрсетілді (Бадмаева, 2023: 68).

Көршілес қырғыз жеріндегі отырықшыландыру процесіне қатысты М. Сахаровтың көрсетуінше «Бұрын көшпелі өмір сүрген шаруаларды отырықшыландыру Кеңестер Одағының бірқатар республикаларында бірінші бесжылдықта алға қойылған ірі көлемдегі міндеттер қатарына» жатқызылды (Сахаров, 1934: 5).

Кеңестердің Бүкілқазақ VIII съезінде сөйлеген сөзінде Е. Ерназаров: «... қазақ еңбекшілерінің отырықшылыққа көшірілуі кедейлерді байдың саяси және экономикалық ықпалынан босатуға, оны колхозға ұйымдастыруға, кедей мен орта шаруаның материалдық жағдайын түбегейлі өзгертуге мүмкіндік береді» деп атап өтті (Ерназаров, 1931: 4).

Отырықшыландыру процесін іске асыру сан түрлі бағытта жүргізілгендігін фактологиялық дереккөздер мен ғылыми зерттеу еңбектері жан-жақты көрсетеді. Атап айтқанда: Қазақ АКСР ОАК II сессиясында белгіленген БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің шешімдерін жүзеге асыру бойынша кеңес қоғамының кезекті міндеттері туралы баяндаманың тезисінде көрсетілгендей: «отырықшы өмір түріне көшу қазақ шаруашылығының табысын көтереді және отырықшылыққа көшуге байланысты жүргізілген құрылысқа салынған барлық шығын жабылатын болады. Көшпелі өмірден отырықшылыққа көшу қазақ әйелін ауыр жұмыстың бірқатарынан босатады, көшіп-қону барысындағы оның мойнына ілінген азапты жұмысын азайтуға мүмкіндік береді» (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 3532-іс. 49–56-п.).

Қазақстандағы ауылдардың XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ауыр ахуалын сипаттайтын құжатты жинақтарды зерделеу барысында, аталған мәселенің мақсаты мен міндеттерін, зардаптарын жан-жақты саралау үшін әлі де болса терең әрі көлемді етіп қарастыру қажеттігі айқындалды. «Трагедия казахского аула» атты құжаттар жинағына енгізілген деректер аталған кезеңдегі мемлекеттік биліктің тұрғындарға қарсы жазалау-қуғындау саясатының үдегендігі жайында баяндайды. Тарихшы ғалым Қ. Алдажұманов қазақ даласындағы ұжымдастыру науқанының КСРО-ның Солтүстік Кавказ, Украина, Еділ жағалауы және басқа да аумақтарында өткен ашаршылық, ұжымдастыру науқанының жүргізілуімен байланыстыра отырып, оның зардаптарын атап өтеді. Бұл тақырыптың ұзақ жылдар бойы КОКП мен кеңестік тоталитарлық мемлекеттің құпиясы болғандығын атап өтеді. Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру деп аталатын жағдайға көшіру қаржыны желге шашқанмен бірдей болды. Ғалым Қ. Алдажұманов «көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық (тұрғын)» анықтамасының өзін анахронизм екендігін көрсете отырып, күштеп ұжымдастыру науқанының көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру жұмысымен астаса жүргізілгендігін атап өтті.

Мемлекеттік басқару билігін қолға алған кеңестік билік органдары алғашқы жылдары жүргізген әлеуметтік-экономикалық реформаларының сәтсіз кадамдарын қазақ халқының көшпелі және жартылай көшпелі жағдайының кесірінен қасіретке алып келді деп түсіндіргісі келді. Қазақ ауылының жағдайын бағалаудағы евроцентристік тұрғы кеңестік және шетелдік тарихнамада кеңінен орнықты және қазіргі заманғы зерттеулерде де басымдық танытып келеді. Осылай ыңғайлы болды.

Дәстүрлі мал шаруашылығын жүргізу әдістері қазіргі таңда да қолданылып келеді және ол «мал соңынан көшіп жүру» дегенді білдірмейді. Қазақ шаруаларының басым бөлігінің көшіп-қону аймағы 10–30 шақырымды қамтитындықтан оларды көшпелі деп атау да орынсыз болар еді. Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы ашаршылық тарихының объективтілігін қалпына келтіруге мүмкіндік беретін жаңа көзқарастың талап етілетіндігін атап өте отырып ұжымдастыру қарсаңындағы және оның жүргізілу кезеңіндегі көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың жағдайын, сонымен қатар Отырықшыландыру комитеті сияқты органдардың қызметін зерделеу қажет деп қорытындылайды (Трагедия казахского аула, 2013: 5).

Ұжымдастыру науқанын Ф.И. Голощекин қазақ қоғамын трансформациялаудың жан-жақты жоспарының катализаторы ретінде қарастырғандығын зерттеуші И. Огайон атап өтеді. Олардың қатарында отырықшыландыру, дәнді дақылдар шаруашылығына өту, рулық байланыстырдың жүйесін бұзу сияқты жоспар алға қойылды деп көрсетеді. Отырықшыландыру мен рулық биліктің бұзылуының арасындағы іс жүзіндегі нақты байланыстардың Қазақ өлкелік комитетінің седентаризация бағдарламасы мен жобалары бұл науқанның басты стратегиясын айқындап береді. Ол жалпыхалықтық отырықшыландыру, көшпелілер мен жартылай көшпелілердің жылдамдығы (мобильность), халықтың саяси құрылымына бағыну саясатына ғана емес, сонымен қатар экономикалық негізі болып табылатын мал шаруашылығы мен саяси билігі ретіндегі рулық құрылымды жою жолымен қоғамды радикалды түрде трансформациялау көзделді деп қорытындылайды (Огайон, 2009: 104). Қазақ даласының дәстүрлі ежелгі ғасырлардан қалыптасқан рулық құрылымын бұзу және отырықшыландыруды ұжымдастырумен қатар жүргізу арқылы қазақ қоғамын трансформациялау аграрлық әлемді кеңестендіру жоспарының негізгі құралына айналғандығын көрсетеді (Огайон, 2009: 109).

Зерттеуші С. Смағұлова қазақ мерзімді басылымдарындағы жарияланымдарды сараптай келе «халықтың күрделі өзгерістерге мүлдем дайындығының жоқтығына қарамай, өлкелік партия мен үкімет заң орындарының қолдауы нәтижесінде шаруаларды отырықшылыққа көшіруде күш қолдануға ашық бағыт алды» деп атап өтеді. Сонымен қатар «ауылшаруашылығының барысы, тәркілеу мен ұжымдастыру ісінің барынша өріс алуы, ұжымдастырудың әдістері мен жолдары, бұрынғы бай-кулак тап өкілдерінің қарсылық барысы мен оларға қарсы жүргізілген іс-шаралар, колхоз, совхозға тарту, көшпелі аудандарды отырықшылыққа айналдыру, жерге отырықшыландыру, мәшине-трактор станцияларын құру барысы кеңес идеологиясымен берік қаруланған партия [коммунистер] басшылығымен жүзеге асырылып жатқандығын ашық жазды» (Смағұлова, 2011: 242).

БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті бюросының «Қазақ халқын отырықшыландыру туралы» 1929 жылғы 12 наурыздағы хаттамасында: «Жер бөлу нормаларын дайындауға, жер-су реформасы мәселелерін әзірлеуге, Жер ісі халық комиссариаты жергілікті халықтың отырықшылық жағдайына көшуіне байланысты мәселелер бойынша Өлкелік комитеттің жоспарында белгіленген мерзімде негізделген баяндамалар дайындай алмайтындығын ескере отырып, Жер ісі халық комиссариатына дайындау мерзімін 1929 жылдың тамызына дейін ұзартуды ұсынады» деп көрсетті. Сонымен қатар төмендегідей ұсыныстарды жасады:

Біріншіден, «Қолда бар материалдар негізінде өлкелік комитетке мынадай мәселелер бойынша әзірленген қорытындылар беру: а) аудандар бойынша көшпелі жолдар мен радиустардың өзгеруі; б) отырықшылыққа көшкен шаруашылықтар саны; в) әртүрлі аудандардағы отырықшыландыру қарқыны (отырықшыландыру ошақтары); г) отырықшылыққа көшкен және қазірдің өзінде отырықшы шаруашылықтардың экономикалық сипаттамалары (отырықшыландыру белгілері); д) отырықшылану себебі; е) жүргізілген реформаның отырықшыландыру жағдайына көшкен халықтың шаруашылығының дамуына әсері».

Екіншіден, «Отырықшыландыру процесінің сипаттамалары бойынша неғұрлым толық материалдар (1926 ж. демографиялық санақ бойынша қосымша формулярлар және 1926 ж. қазақ ауылын зерттеу материалдары) қазіргі уақытта Қазақ статистика басқармасында аяқталмаған өңдеу сатысында тұрғанын ескере отырып, Қазақ статистика басқармасына оларды өңдеуді тез арада аяқтауды ұсыну, әзірлеу бағдарламасын Жер ісі халық комиссариатымен келісу» қажеттігін көрсете отырып ұсыныстар жасалды.

Жер ісі халық комиссариаты мен Қазақ статистика басқармасындағы статистикалық деректерді ескере отырып қойылған мәселелердің орындалуының жеткіліксіз екендігі білініп тұр, Орал, Ақтөбе, Қостанай, Петропавл, Ақмола, Павлодар, Семей, Сырдария және Алматы округтік комитеттеріне отырықшыландыруға қатысты мәселелерді тексеру материалдары шілдеден кешіктірмей берілетіндей

етіп, аудандарды таңдап, ұялық зерделеуді жүргізуді тапсырды. Жер ісі халық комиссариаты тексерілетін аудандарды таңдау, тексеру және әзірлеу бағдарламаларын дайындап, бір аптаның ішінде Қазақ өлкелік комитетіне ұсыну қажеттігі айтылды («Совершенно секретно», 2021: 136, 137).

БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті бюросы мәжілісінің 1929 жылғы 6 қарашадағы хаттамасы «Қазақ шаруаларын отырықшыландыру туралы» баяндамасы жөніндегі қарарын бекіту туралы шешім қабылдады. Төрағасы Ф. Голощекин мен хатшы Ряднин қол қойған құпия құжатта жер ісін дамытуға мүмкін болатын барлық аудандарда қазақ шаруаларын отырықшыландыру Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласындағы жуық арадағы міндетіне жататындығын атап көрсетті. «... отырықшыландыру партияның Қазақстандағы ұлттық саясатының ең үлкен жетістігі болып табылады, өйткені ол нақты ұлттық теңсіздікті жоюға ықпал етеді және кейбір жерлерде сақталған ұлттық алауыздықтың бірқатар алғышарттарын жояды. Отырықшыландыру рулық байланыстардың қалдықтарын жоюға жағдай жасайды және ауылдағы байларға аяуыз сокқы береді, оны көшпелі шаруашылықтан туындайтын кедейлікті пайдалану мүмкіндіктерінен айырады. Осының салдарынан отырықшыландыру үдерісінің өзі шиеленіскен таптық күреспен қатар жүретін болады және отырықшыландыру ісіне әсіресе осы іс-шарамен көшпенділердің енбекшілерін одан әрі пайдалану мүмкіндіктеріне айтарлықтай нұқсан келтірілетін байлар қарсы тұратын болады; б) шаруашылықтың отырықшы нысандарына көшу де қазақ халқының жылдам мәдени өсуі үшін негіз болып табылады. Тек толық отырықшы жағдайда ғана қазақтарға мәдени-ағартушылық, агро-өндірістік және басқа да іс-шаралармен қалыпты қызмет көрсету мүмкін болады. Отырықшыландыру жұмысында Колхоз Одағының жүйесі ерекше рөл атқаруы керек. Отырықшыландыру проблемасы кең қоғамдық пысықтауға және бұқарада танымал етуге шығарылуы керек. Сондықтан, отырықшыландыру жөніндегі ведомстволық іс-шаралар жоспарларын құрумен және оларды жүзеге асыруға дайындаумен бір мезгілде Қазақ өлкелік комитеті бюросы ауылдағы қазақ халқының шаруашылығының және тұрмысының жаңа нысандарына көшу үшін жергілікті жерлерде барынша үгіт-насихат науқанын ашуды кейінге қалдырмай, қоршаған орта комитеттеріне ұсынады. Осы мақсатта әр округте ең жақсы партиялық күш жұмылдырылуы керек. Науқанды басқару үшін аудандарға жауапты округ қызметкерлері жіберілуі керек. Бұл науқанға ең белсенді қатысуды аймақтық және жергілікті баспасөз хабарлап отыруы керек. Науқан тек отырықшыландырылатын аудандарының қазақ халқын ғана емес, сонымен бірге көршілес орыс халқын да қамтуы керек, олардың арасында, әсіресе оның ұжымдастырылған бөлігі арасында, колхоздарына қамқорлықты (совхоздар, колхоздар) қабылдау үшін үгіт-насихат кеңінен жүргізілуі керек.

Отырықшыландыру бойынша жұмысқа нақты мазмұн беру үшін Қазақ өлкелік комитетінің бюросы осы жұмысқа тартылатын әрбір Орталық органның: а) осы мәселеге назар аудару және оны алдын ала пысықтау қажеттігі жөнінде дереу орындарға тиісті директивалық нұсқаулар беруі қажет деп есептейді; б) екі ай мерзімде, яғни 1930 жылдың 1 қаңтарына қарай 1929/30 жылдарға арналған нақтыланған сметалық жорамалдармен отырықшыландыру жөніндегі іс-шаралардың операциялық жоспары ұсынылды және бесжылдыққа тиісті бақылау цифрлары белгіленді; в) сол мерзім ішінде жергілікті жерлерде отырықшыландыру бойынша жұмысты практикалық жүргізуге техникалық нұсқаулықтар жасалды. Аудандық органдардың 1929/30 операциялық жоспарлары орталыққа 1930 жылдың 1 наурызынан кешіктірілмей ұсынылуы керек» деген талап қойды («Совершенно секретно», 2021: 172, 176).

Билік басындағылар жүргізілетін жұмыстарды жан-жақты құжат жүзінде нақтылап бергенімен, жұмыстың жүз пайыз орындалуы ақсап жатты. Жұмысшы шаруа инспекциясының бастығы Богдановтың атына жазылған ауыл шаруашылық тобының инспекторы Күсепқалиевтың 1930 жылғы 10 маусымда жазған баяндама жазбасы біраз олқылықтардың бетін ашып береді. Құжат 1930 жылға арналған көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықты отырықшыландыру жөніндегі практикалық іс-шаралардың орындалуын бақылау мәселесі бойынша деректерді көрсетеді.

Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын отырықшыландыру жөніндегі іс-шаралар туралы Қазақ Орталық атқару комитетінің қаулысының орындалуын тексеру туралы ағымдағы жылғы 14 сәуірдегі аудандық бақылау комиссиясы мен аудандық бақылау инспекциясы Халық комиссариатының алқасы төралқасының біріккен мәжілісінің қаулысын орындау барысы тексерілген. Күсепқалиев тексеруінің қорытындысын төмендегіше белгілеп көрсетеді:

«Отырықшылық жағдайына көшірілген шаруа қожалықтарының контингенті бойынша» деп ерекшелеп қарастыра отырып аталған кезеңдегі орын алған олқылықтар мен кемшіліктерге тоқталады. «Қазіргі уақытта Халық Комиссарлары Кеңесі ағымдағы жылғы 19 наурызда қабылдаған

отырықшыланатын шаруашылықтардың контингенті шындыққа сәйкес келмейтіні және қабылданған аудандардағы отырықшылануы тиіс халықтың аумағының дайындалмауы және осы аудандарға қатысты жер органдарының қарамағында кез келген жоспарлы-экономикалық материалдардың болмауы себебінен біршама нақтылауды талап ететіні анықталды.

Жер ісі халық комиссариаты Батпаққара, Торғай (бір бөлігі), Қостанай округінің Наурызым сияқты бірнеше аудандарды алып тастауы керек. Отырықшыланатын шаруашылықтың санын қайта топтастыру қарастырылған болатын. Атап айтқанда Ақтөбе округінде 10 415 шаруашылықтың орнына 11 356 шаруашылық, Петропавлда 19 мыңның орнына 22 мың, Семейде 6 473 шаруашылықтың орнына 4382, Қарқаралыда 2500 шаруашылықтың орнына 300 шаруашылық, Қостанайда 21350 шаруашылықтың орнына 13000 болуы тиіс еді. Бұл жағдай аудандардың механикалық түрде жоспарланғанын көрсетеді. Жер ісі халық комиссариатының тарапынан отырықшыландыру сияқты үлкен саяси іс-шараға қатысты қылмыстық немқұрайлылық пен салғырттыққа жол бергендігі үшін айыптау қажет, ал Отырықшыландыру жөніндегі комитет орын алған кемшілік жайында өтірік ақпарат берді» (ҚР ОМА. 44-қ. 11-т. 393-іс. 49–52-п.).

Аталған есепте мекемелер мен ұйымдардың да жұмысына сын айтылған. Коопхлебсоюз ұйымы көлікпен жабдықтауға 3 120 мың сом жоспарласа, Жер ісі халық комиссариатының Машиналандыру бөлімі оны 4 197 мың сомға жобалайды, Крайколхозсоюз өзінің операциялық қаржылық жоспарымен бұл соманы 4 569 мың сомға көтереді. Отырықшыланатын шаруашылықтарды көлікпен нақты жабдықтауды жоғарыда аталған үш мекеменің бірі де білмейді.

Агроқызмет көрсету мәселелерінде Жер ісі халық комиссариаты өз жоспарында 1860 шаруашылыққа бір агроном мен 2 көмекшіге қызмет көрсету есебіне сүйене отырып, отырықшылану аудандары үшін 144 бірлік агроқұрылымды жоспарлайды Коопхлебсоюз бір агроном мен 4 агротехниктің 15 мың гектарға қызмет көрсетуіне сүйене отырып, 63 бірлік белгілейді. Колхоз одағының жоспары бойынша отырықшыландыру аудандары әр пунктке бірлік есебінен 98 агро персоналды қажет етеді. Комитеттің өндірістік жоспарына келетін болсақ, ол отырықшылану аудандарының әрқайсысына 3 бірлік, барлығы 75 бірлік жеткілікті деп санайды.

Отырықшыландыру жұмысымен айналысатын мекемелерде мал қораларын салу үшін қажетті қаржыландыруға байланысты әр түрлі мәліметтер береді. Жер ісі халық комиссариаты – 4 792, 4 мың сом Өлкелік колхоз одағы (Крайколхозсоюз) – 4.439, 8 мың сом, Отырықшыландыру комитеті бұл құрылыстың құнын 2 782 0 мың сом деп белгілейді. Тұрғын үй құрылысына Халық Комиссариаты 12 660 сом, Өлкелік колхоз одағы 9 928 сомды жеткілікті деп санайды. Мұндай алшақтық операциялық-өндірістік жоспардың барлық басқа бөлімдерінде де бар. Бұл жағдайды отырықшыландыру мәселесіне мүлдем қылмыстық көзқарас деп санау керек. Нәтижесінде қазақ халқын отырықшыландыру жұмыстарының жеткілікті деңгейде жүргізілуіне кедергі келтіруі мүмкін.

Ведомстволарды жоспарлаудағы келіспеушіліктер мен түсінбеушіліктер туралы Отырықшыландыру комитеті білмеді және көрмеді деп нақты айту керек, ал жекелеген ведомстволардың жұмыс жоспары түріндегі ұсынылған материалдары қазынашылық бойынша мөр басылады және нәтижесінде барлық ведомстволар желісі бойынша нақты немесе болжалды практикалық нұсқалардың жоқтығын айтпағанда, жергілікті жерлерде әртүрлі сандар пайда болады осы іс-шараларды өткізу жолдары туралы нұсқаулар түрленіп беріледі».

Күсепқалиевтің жасаған баяндау жазбасы көптеген кемшіліктердің бетін ашып көрсетеді. Жан-жақты талдау жасалған құжатта Отырықшыландыру комитетінің икемді басшылығының, ведомстволық органдармен байланыстың болмауы нәтижесінде кім не істеп жатқаны, не істегені және не істеу керектігі белгісіз деп көрсетеді. Мекемелердің барлығы отырықшыландыру мәселелерімен айналысқанымен ешнәрсе жасалмаған. Неліктен мұндай позиция құрылды? деп сұрақ қоя отырып, Отырықшыландыру комитеті өз ісімен айналыспайтындықтан, жедел органға және жоспарлаушы және директивалық органға айналды, ведомстволар мен нақты іске жауапты адамдар белгісіз болғандықтан көптеген қарарлар мен шешімдер уақытында жүзеге асырылмайтын болды.

«Артта қалған» көшпелі қазақ шаруашылығын қайта құрудың жоспарлы процесі ретінде отырықшыландыру жұмысы жерге орналастыру, машинамен жабдықтау, тұрғын үй құрылысы, мал қоралары мен ауыл шаруашылығы құрылыстарын салу, мелиоративтік-жол құрылысы, агрономиялық, зоотехникалық, ветеринариялық, мәдени-ағартушылық, медициналық-санитариялық және т. б. қызмет көрсету сияқты бірқатар іс-шаралар кешенімен тығыз байланысты. Бірақ осы

уақытқа дейін бұл ұстаным ешкімнің қаперіне кіріп шықпайды, барлық отырықшыландыру жұмыстары жүзеге асырылмай қалу қаупінде екендігін айтып дабыл қағады.

Ауыл шаруашылық тобының инспекторы Күсепқалиевтың дайындаған баяндау жазбасынан өңірлерде жүргізілген жұмыстардың мардымсыз, нақты жоспарсыз, қорытындылаушы есепсіз жүргізілгендігі анықталып отыр. Асығыс жасалған жүйесіз жүргізілген іс-шаралар кешені жергілікті тұрғындардың талайсыз тағдырына себепші болды (ҚР ОМА. 44-қ. 11-т. 393-іс. 49–52-п.)

Тексеру цифрларына түсіндірме ескертуде 1931 жылы елді мекендерде тұтыну кооперациясының дамуына қатысты мынадай жоспарлар жасалған. КАССР халық шаруашылығының бесжылдық жоспарында 576 мың шаруашылықтың жалпы санының 384 мың көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықты отырықшы өмірге көшіру көзделген. Сонымен бірге отырықшы өмірге көшкен кезде жаңа қоныстардың қалыптасуымен толық ұжымдастыру болжанады (ҚР ОМА. 44-қ. 11-т. 451-іс. 2–5-п.).

ХКК жанындағы Отырықшыландыру комитеті төрағасының орынбасары Н. Сырғабеков пен жауапты орындаушы Семерскийдің ХКК төрағасы О. Исаевтың атына жолдаған есебінде отырықшыландыруға қатысты жұмыстарда орын алған кемшіліктер талданып, тиісті шара қолдануды сұрайды. «Отырықшы қазақ халқын өнеркәсіпке, көлікке және совхоз құрылысына тарту жұмыстарын жер-жерде іс жүзіне асыруды нақтылау үшін Отырықшыландыру комитеті Орталық Халық шаруашылығы кеңесінен, Түрксіб басқармасынан және совхоз жүйелерінің өлкелік кеңселерінен отырықшыландыру жоспарларының орындалуы туралы ақпарат алу үшін мәліметтер сұратты. Комитетке келіп түскен материалдар бұл ұйымдардың барлығында отырықшыландыру мәселесіне аса мән берілмейтінін көрсетеді, өйткені олардың ешбірі жергілікті жерлерде отырықшыландыру жұмысының барысы туралы нақты ешнәрсе білмейді». Отырықшыландыру жөніндегі жұмыстарға салғырттықпен қарау және тәжірибеде саяси маңызға ие болатын жұмысқа мән бермеу элементтерін көрсету деп есептей отырып, басшыларға жаза қолданып, қажетті қорытынды жасауды сұрайды (ҚР ОМА.1179-қ. 1-т. 2-іс. 60-п.).

1930 жылғы 10 тамыздағы Қазақ АКСР МСББ (ОГПУ) Уәкілетті Өкілдігінің БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті мен Жұмысшы-бақылау инспекциясы Халық комиссариатының атына жолдаған Қарқаралы округіндегі отырықшыландыру жөніндегі жұмыстардағы кемшіліктер туралы аса құпия түрде жолдаған мәліметінде төмендегідей деректер келтіріледі. «Қарқаралы ауданына отырықшыландыру жұмыстары барысында ақпарат ретінде бірқатар келеңсіз фактілер тіркелді. Округтік ұйымдарда отырықшыландыруға дайындық жұмыстары жүргізілмегені айтылды. Отырықшыландыру учаскелері мәселесі пысықталмаған, нәтижесінде таңдап алынған отырықшыландыру орындары сараптамасыз қалды. Өткен жылы Шұбартау ауданында, Бақанастағы 1500 гектар аумақта мелиоративтік жұмыстар жүргізілді. Суару құрылыстары әлі күнге дейін пайдаланылмайды және отырықшыландыру орындарының мәселесін пысықтау кезінде ескерілмейді. Отырықшыландыру жоспарланған бірқатар жерлерде құрылыс материалдары, жұмыс күші, азық-түлік жетіспеуінен құрылыс жұмыстары тоқтап тұр. Жерді қалпына келтіру жұмыстары бұзылуда. Оның басты себептерінің бірі – Округтік жер басқармасының жер-жердегі материалдық базасы мен алғышарттарын іздеп таппауынан туындап отыр. Балқаш және Берқара [Берікқара] аудандарында 11 мал шаруашылығы фермасының, 2 астық сақтау қоймасының, 2 машина сарайының, 2 ұстахананың және 1 ауыл шаруашылығы орталығының құрылыс жұмыстары жоспардағыдан алшақтап отыр. Дайындық-түсіндіру жұмыстары жүргізілмегендіктен тұрғындар отырықшыландыруға дайын емес. Егістік немесе шабындық жерлер қарастырылмаған; Балқаш ауданы № 8 ауылда бай туыстардың ықпалымен 108 колхозшы шабындық пен егістік жердің жоқтығын айтып, отырықшыландырудан бас тартты. Халыққа теріс ықпал жасағандарды оқшаулағаннан кейін колхоз отырықшы өмір салтына көшу туралы қаулы шығарды. Берқара [Берікқара] ауданында тұрғындардың отырықшылыққа көшу үрдісінің ауыртпалығы байқалады. Түрлі ауылдарда отырықшылыққа көшуге ниет білдірген 973 шаруашылық бар» деп көрсетілді (Саяси қуғын-сүргін, 2022: 166).

Ресейдегі деревняның кеңестік бағытта қалыптастырылуы жайында жазылған құжаттар жинағында көрсетілген жәйттер де қазақ даласында жүргізілген әлеуметтік-экономикалық реформалардың ұқсастығын, бір бағытта жүргізілгендігін көрсетеді. Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру КСРО тарихындағы маңызды оқиға ретінде қарастырылды. Коммунистік партияның тарапынан бұл кең көлемдегі әлеуметтік инженерияның алғашқы талпынысы және сталиндік жаппай террордың басы болып табылды. Ұжымдастыру дәстүрлі шаруа общинасын және шаруа

автономиясының басқа институттарын бұзып оның орнына түрі жағынан ғана социалистік, аграрлық өндірістің мәжбүрлі құрылымын орнатты. Жаңа колхоз жүйесі мемлекетке шаруаларды ауыл шаруашылық өнімдерін міндетті түрде өткізу түріндегі салық салуға және селодағы бюрократиялық үстемдікке негіз салды (Трагедия советской деревни, 1999: 7).

А. Жаманқұловтың еңбегінде көрсетілген Жер ісі жөніндегі Халық комиссариатының 1937 жылы жасаған кестесі отырықшылықтың 1930–1936 жылдары жүргізілгені жайында, аудандар бойынша нақты саны туралы мәлімет береді. Бұл кестеде отырықшылыққа көшкен шаруашылықтардың саны, көшпелі, дақылды, мақта, қызылша шаруашылықтарының әр жылдардағы саны көрсетілген.

№ 1 кесте. Жер ісі жөніндегі Халық комиссариатының отырықшылықландыру барысы туралы 1937 жылы жасаған кестесі

Table number 1. On the progress of settlement of the people's Commissariat for land affairs Table made in 1937

Жылдар	Отырықшылыққа көшкен шаруашылықтардың саны	Аудандар бойынша			
		Көшпелі	Дақылды	Мақта шаруашылығы	Қызылша шаруашылығы
1930	77,4	1,0	76,4	–	–
1931	57,5	22,5	31,8	1,5	1,7
1932	47,7	8,7	34,5	2,0	1,0
1933	11,3	21,0	85,3	4,0	1,0
1934	31,9	5,4	21,4	3,2	1,9
1935	6,0	2,7	-	1,9	1,4
1936	6,9	1,6	1,4	35,	0,4
Барлығы	378,7	62,9	250,8	16,1	8,9

Зерттеуші одан басқа «отырықшылыққа көшпеген 41 мың көшпелі шаруашылық қалған. 1930-жылдардың ортасында көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың отырықшылануы аяқталған жоқ. Ол екінші бесжылдықтың соңына дейін жалғасты» деп атап өтеді (Жаманқұлов, 1969: 6).

Қазақ АКСР ХКК жанынан құрылған Отырықшыландыру жөніндегі республикалық комитет өлке бойынша отырықшылыққа көшірілетін шаруашылықтар контингенті мен аудандарын айқындап, сол аудандарда жүргізілетін құрылыс жұмыстарына басшылық ету және жоспарланған қожалықтарды өнеркәсіп органдарына тарту жүктелді. Республикалық комитеттің жоспары бойынша отырықшыландыру жүргізілетін 34 ауданның 7-і батыс аймақтардан қамтылуы тиіс болды. 1930 жылға жобаланған 84 300 көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың 9877-і Ақтөбе округінде, 1000-ы Гурьев округінде орналастырылуы тиіс болды. Биліктің жоспарсыз, алдын-ала зерделеусіз жүзеге асырған науқанның асығыстығы мен шалағайлығы, бөлінген қаржының мардымсыздығы да аталған науқанның нәтижесіз аяқталуына әкеп соқтырды. Жоғары билік өкілдері мен жергілікті тұрғындар арасындағы қақтығыстар, директивалық нұсқаулардың өңірлерге кеш жеткізілуі, отырықшылануы тиіс шаруашылықтардың нақты есебінің болмауы жайындағы архив деректері кеңінен талданады (Таңатарова, 1999: 32).

Отырықшылыққа көшіру барысындағы кемшіліктерді кеңестік кезеңде атап өткен еңбектер де кездесті. «Отырықшылыққа көшкен шаруаларды ұжымдастыру үшін олардың тұрақты жем-шөп базасы, өздерін астықпен қамтитындай егістіктері болуы керек еді: осы шараларды жүзеге асырғанда ғана көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда мал шаруашылығын социалистік жолмен ілгері бастыру мүмкін еді. Отырықшыландыру ауылды әлеуметтік және техника жағынан жаңа жолға түсіріп, қайта құратын жұмыс еді» (Юсупов, 1957: 5).

Отырықшыландыру мен байларды тәркілеу мәселелері жөнінде партия-кеңес қайраткерлері өз пікірлерін білдіріп жатты. О. Исаев, Ұ. Құлымбетов, Е. Ерназаров және т. б. жиындарда, мәжілістерде баяндама ретінде, жарыссөздерге шығып сөйлеу, мерзімді баспасөз беттерінде жариялау арқылы білдірген пікірлері сарапталды. Шаруаларды отырықшылыққа көшіру жұмысы әлі қағаз жүзінде тұрған кезінде-ақ дәстүрлі ата салтын бұзбауды, егіншілік пен мал шаруашылығын қатар алып

жүруді ұсынғандар болғандығы белгілі. Қазақ ОАК 5-шақырылымының 3-сессиясының 1926 жылғы 5 желтоқсанда өткен кешкі мәжілісінде Н. Нұрмақовтың баяндамасы бойынша сөйлеген сөзінде С. Меңдешев ауылдағы шаруаларға салынатын салық жөнінде айта келе «мал шаруашылығына баса назар аудару негізсіз, егістік пен өндірісті дамытпай кеңестік халық шаруашылығын дамыту мүмкін еместігіне» назар аудартады. Тікелей экспроприацияға баруға әлі ерте екендігін алға тартты, салық салу жолының дұрыс жүргізілмеуі де қателіктерге соқтыратынын көрсетті. Байларды тәркілеу науқанының алдында сөйлеген сөзінде кеңес қайраткері халықтың негізгі күнкөрісіне айналған дәстүрлі шаруашылығын бұзбай, оларды шаруашылық түрлеріне біріктіруді ұсынды (Сейітқали Меңдешев, 2021: 370, 371).

Ресейлік зерттеуші А. Козлов «Қазақ даласында орын алған қасірет көп жағдайда өлкенің егіншілікпен айналысатын аймақтарына байырғы ұлтты топтастыруды көздеген, ойластырылмаған отырықшыландыру саясатының салдары болды» деп қорытындылайды. «1920-жылдардың басынан бастап республика басшылығының дәйекті түрде жүргізген отырықшыландыру саясаты, жер қорын титулдық ұлт пайдасына қайта бөлу деген желеумен 1929 жылы жаппай ұжымдастыруға көшумен ол күштеп жүзеге асырыла бастады» деп отырықшыландыру науқанына басқа қырынан баға беруге тырысады. «Ал егер орталық басшылық жағдайға араласпаса, «Қазақстан трагедиясы» бұдан да ауыр болып, оның салдары орны толмас қасіретке алып келуі мүмкін еді» деп атап өтеді (Козлов: 2015).

Осылайша отырықшыландыру идеологиясы большевиктердің басшылығымен қазақтардың дәстүрлі шаруашылық-әлеуметтік тәжірибесін толығымен өзгерту жолымен тығыз байланысты жүргізілді. Қазақ «шаруашылығының» прогрессивті дамуы мал шаруашылығынан егіншілікке немесе әкімшілік бағытталған стационарлық мал шаруашылығына көшуді, сондай-ақ рулық құрылымдардың дәстүрін жоюды ұсынды.

Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған алғашқы кезеңдерде жүргізілген ғылыми-зерттеулерде отырықшылық қалыпқа түсіру мәселесі жан-жақты сараланды. Шетелдік, отандық зерттеушілер аталған кезеңдегі әлеуметтік, экономикалық, саяси салдарын зерделеуге назар аударды. Зерттеуші Б. Ахметтің пікірінше: «Отырықшыландыру, ең алдымен, қазақтардың көпшілігін жаңа мал шаруашылығы колхоздарына біріктіруді білдіреді, ол үшін ғылыми-техникалық қызметкерлер «социалистік мал шаруашылығы-жайылымдық мал шаруашылығы» деп аталатын будандастыру түрін – теориялық тұрғыдан табын болатын шаруашылық түрін ойлап тапты. Жайылымға шыққан мал соңынан кәсіпқой бақташылар ілесіп жүреді. Ал елді мекеннің қалған тұрғындары өз мекен-жайларында, орнында қалып, шаруашылықтың басқа түрлерімен айналысады. Қоғамдық тепе-теңдікті түбегейлі бұзылды. Рулық топтарды көрсетілген аумақтарға көшіру, ата дәстүрдің сақталуы, ұрпақтар сабақтастығы мен ұлт зердесіне кері әсерін тигізді. Күштеп отырықшыландыру қазақ қоғамы үшін түбегейлі бетбұрыс және белгілі бір дәрежеде мәжбүрлі декультурация болды». Ол қазақтардың көшпелі өмірмен қоштасуына өкініш білдірудің қажеті бар ма деген сауалға жауап іздейді. Көшпеліліктен отырықшылыққа көшу әлемдік өркениеттің бір қырына қол жеткізу екендігін атап өтеді (Ахмет, 2018).

Шетелдік зерттеуші Р. Киндлер қазақ даласындағы отырықшыландыру үдерісін Сталиннің «жоғарыдан жүргізген революциясы» деп атап, толық отырықшылыққа көшу 1935 жылы аяқталды деп көрсетеді. Зерттеуші Ресей, Қазақстан архивтерінің дереккөздері мен жарияланған әдебиеттердегі мәліметтерге сүйене отырып, халықтың жаппай ашаршылыққа ұшырауы отырықшылыққа көшуді жеделдеткендігін атайды. Қолындағы малынан айырылған халық бір жерге тұрақтап отырықшылыққа көшуге мәжбүр болды деп көрсетеді (Киндлер, 2017).

Отырықшыландыру жұмысына баға берілген зерттеу еңбектердің бірінде «Қалай болғанда да, отырықшыландыру ісін біртіндеп, орындалып жатқан шаралар негізінде құрбандықсыз іске асыруға болатын еді. Алайда бұған мүмкіншілік болған жоқ. Себебі индустрияландыру жоспарын орындау шараларына байланысты шұғыл түрде іске асырыла бастаған ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру науқаны бұл эволюциялық жолды бұзып жіберді. Отырықшыландыру жұмысы шаруаларды жаппай ұжымдастырудың құрамдас бөлігіне айналып, сол негізде іске асырыла бастады» деген қорытындымен келісу қажет (Махмұтов, 2008).

Қорытындылар. Отырықшыландыру үдерісінің басталуы 1930 жылы ресми түрде биліктің заңды актісімен белгіленді. Ресми деректер көрсеткендей бұл үдеріс толығымен 1937 жылы аяқталды деген қорытынды жасалды.

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ бұқаралық ақпарат құралдары науқанның барлығы Коммунистік партияның басшылығымен жүзеге асырылып жатқандығын баяндады.

ҚР Президентінің Архиві мен ҚР Орталық мемлекеттік архивіндегі кеңестік билік кезең құжаттары науқанның асығыс жүргізілгендігін, жергілікті жерлерге нұсқаулықтар мен ережелердің, бұйрықтар мен өкімдердің кеш жеткізілуінен уақытында орындалмағандығын көрсетті. 1930 жылы қаңтарда жарияланған үкімет қаулысы жергілікті жерлерге түсіндіріліп, жетемін дегенше көктемгі егіс жұмысының уақыты өтіп кетті. Жаздың ортасында бір ауылға қаз-қатар тізілген киіз үйлер қалашығына жинақталған халық егістік жұмысынан кеш қалды. Үкімет бөлген қаржының игерілмеуі, мал қоралар мен машина-мотор станцияларының салынбауы да бұл жұмыстың есепсіз, жоспарсыз жасалғанын көрсетті.

Қазақстанда XX ғасырдың 30-жылдары жүргізілген отырықшыландыру науқаны Кіші Қазан революциясының құрамдас бөлігі ретінде әлеуметтік трагедия деп қарастырылуы тиіс.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві.

ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві.

Әдебиеттер

Ахмет, 2018 – Ахмет Б. Пинком – в цивилизацию. Стоит ли сожалеть об уходе казахов от кочевой жизни? 25 августа 2018 г. URL: Новости Центральной Азии на Camonitor.kz. (дата обращения 1 февраля 2025 г.).

Бадмаева, 2023 – Бадмаева Е. Животноводство Калмыкии в природно-климатических условиях региона и переход на оседлость кочевого населения в 1930-е гг. 2023 URL: <https://www.nomadic-kalmsu.ru/jour/article/download/95/106>. (қаралған уақыты 30 қаңтар 2025 ж.).

Ерназаров, 1931 – Ерназаров Е. Оседание казакского трудящегося кочевого и полукочевого населения (доклад на VIII Всеказакском съезде Советов. Москва-Алма-Ата: ОГИЗ, 1931. 32 с.

Жаманкулов, 1969 – Жаманкулов А. Опыт перехода казахских шаруа к оседлости (1917–1937 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Алма-Ата, 1969. 32 с.

Киндлер, 2017 – Киндлер Р. Сталинские кочевники: Власть и голод в Казахстане. Пер. с нем. Л.Ю. Пантиной. М. Политическая энциклопедия, 2017. 382 с. (История сталинизма) URL: <https://e-history.kz/media/upload/7405/2018/02/22/.pdf> (дата обращения 1 февраля 2025 г.).

Козлов, 2015 – Козлов А.П. Проблемы седентаризации казахского аула в аграрной политике советской власти 1920–1930-х гг. URL: https://www.gramota.net/article/hss_20151223/pdf. (дата обращения 1 февраля 2025 г.).

Махмұтов, 2008 – Махмұтов С.Қ. Қазақ шаруаларын отырықшылыққа көшірудегі мемлекет саясаты (XX ғ. 20–30-шы жж.) 07.00.02 – Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы): Тар. ғыл. канд. дисс. ... автореф. Алматы, 2008. 16 б. URL: https://IE.kz/?page_id=419 (қаралған уақыты 26 қараша 2024 ж.).

Огайон, 2009: – Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.). Пер. с франц. А.Т. Ракишева, Сост. Б.М. Сужиков. Алматы: Санат, 2009. 368 с.

Сахаров, 1934 – Сахаров М. Оседание кочевых и полукочевых хозяйств Киргизии. М.: Центральное бюро Краеведения, 1934. 220 с.

Саяси қуғын-сүргін, 2022 – Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 13: Государственные акты и документы по насильственной коллективизации, принудительному оседанию, заготовительным и другим политическим кампаниям. Сборник документов и материалов. Составители тома: Е.А. Әбіл, С.А. Жакишева, М.М. Козыбаева, А.М. Смағұлова. Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 296 с.

Сейітқали Меңдешев, 2021 – Сейітқали Меңдешев: құжаттары мен материалдар жинағы – Сейітқали Меңдешев: сборник документов и материалов. Құраст. автор: С.Қ. Шілдебай: Құраст.: А.Б. Ордаханова. Алматы: Полиграфия-сервис и К, 2021. 590 б.

Смағұлова, 2011 – Смағұлова С. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20–30 жж.). Алматы: Елтаным баспасы, 2011. 432 б.

«Совершенно секретно ...», 2021 – «Совершенно секретно»: рассекреченные нормативные правовые акты и документы. Сб. док. Т.1. Под общ. ред. К.Е. Кушербаева. Нур-Султан, 2021. 622 с.

Таңатарова, 1999 – Таңатарова Ж.Т. Қазақ шаруаларын зорлап отырықшыландыру және босқындарды шаруашылықтық орналастыру (Батыс Қазақстан және оған көрші аймақтардың материалдары негізінде (1930–1937 жж.): Тар. ғыл. канд. дисс. ... автореф. Алматы, 1999. 32 б.

Трагедия казахского аула, 2013 – Трагедия казахского аула. 1928–1934: сборник документов. Сост. А.С. Зулкашева (ответств.), Г.Т. Исахан, Г.М. Каратаева. Алматы: Раритет, 2013. Т.1. 1928 – апрель 1929. 744 с.

Трагедия советской деревни, 1999 – Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. Т.1. Май 1927 – ноябрь 1929. Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. 880 с.

Юсупов, 1957 – Юсупов Ш. Көшпелі қазақ шаруашылығын отырықшыландыру (1930–1934 жж.). Алматы: 1957. 260 с.

Sources

KR OMA – Қазақстан Respublikasy Ortalyk Memlekettik arhivi [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]

KR PA – Қазақстан Respublikasy Prezidentiniң Arhivi [President of the Republic of Kazakhstan]

References

Akhmet, 2018 – *Akhmet B. Pinkom – v tsivilizatsiyu. Stoit li sozhalet' ob ukhode kazakhov ot kochevoi zhizni?* [Kick – into civilization. Is it worth regretting the Kazakhs' departure from nomadic life?]. *Novosti Tsentral'noi Azii na Camonitor.kz*. 25 avgusta 2018 g. (accessed February 1, 2025). (In Rus.)

Badmaeva, 2023 – *Badmaeva E. Zhivotnovodstvo Kalmykii v prirodno-klimaticheskikh usloviyakh regiona i perekhod na osedlost' kochevogo naseleniya v 1930-e gg.* [Livestock breeding in Kalmykia in the natural and climatic conditions of the region and the transition to the settlement of the nomadic population in the 1930 s.]. 2023. URL: <https://www.nomadic-kalmsu.ru/jour/article/download/95/106>. Qaralğan uaqyty 30 qantar 2025 zh. (accessed January 30, 2025) (In Rus.)

Ernazarov, 1931 – *Ernazarov E. – Osedanie kazakskogo trudyashchegosya kochevogo i polukochevogo naseleniya (doklad na VIII Vsekazakskom s"ezde Sovetov* [The settling of the Cossack nomadic and semi-nomadic working population (report at the VIII All-Kazakh Congress of Soviets]. Moskva-Alma-Ata: OGIZ, 1931. 32 p. (In Rus.)

Zhamankulov, 1969 – *Zhamankulov A. Opyt perekhoda kazakhskikh sharua k osedlosti (1917–1937 gg.)* [The experience of the transition of the Kazakh Sharua to settlement (1917–1937)]: abstract for the degree of Candidate of Historical Sciences. Alma-Ata, 1969. 32 p. (In Rus.)

Kindler, 2017 – *Kindler R. Stalinskie kochevniki: Vlast' i golod v Kazakhstane* [Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan]. Per. s nem. L. Yu. Pantinoi. Moscow: Political Encyclopedia, 2017. 382 p. URL: <https://e-history.kz/media/upload/7405/2018/02/22/4cb4dd249218e3b37685d64a12cd8d99.pdf> (accessed: February 1, 2025). (In Rus.)

Kozlov, 2015 – *Kozlov A.P. Problemy sedentarizatsii kazakhskogo aula v agrarnoi politike sovetskoi vlasti 1920–1930-kh gg.* [Problems of sedentarization of the Kazakh village in the agrarian policy of the Soviet government in the 1920s and 1930 s.]. URL: <https://www.gramota.net/article/hss20151223/pdf>. (accessed: February 1, 2025). (In Rus.)

Makhmutov, 2008 – *Makhmutov S. Q. Qazaq sharualaryn otyryqshylyqqa koshirudegi memleket sayasaty (XX g. 20-30-shy zhzh.)* [State policy in the resettlement of Kazakh peasants (20–30s XX century.)). 07.00.02 – abstract of the dissertation prepared for the degree of candidate of Historical Sciences in the history of the Fatherland (history of the Republic of Kazakhstan). Almaty, 2008. 16 p. URL: https://iie.kz/?page_id=419 (accessed: February 1, 2025). (In Rus.)

Ogayon, 2009: – *Ogayon I. Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928–1945)* [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928–1945)]. Translated from French by A.T. Rakishev, Comp. by B.M. Uzhikov. Almaty: Sanat, 2009. 368 p. (In Rus.)

Sakharov, 1934 – *Sakharov M. Osedanie kochevykh i polukochevykh khozyaistv Kirgizii.* [Settling of nomadic and semi-nomadic farms in Kyrgyzstan]. M.: Tsentral'noe byuro Kraevedeniya, 1934. 220 p. (In Rus.)

Seitkali Mendeshev, 2021 – *Seitqali Mendeshev: quzhattary men materialdar zhinagy – Seitkali Mendeshev: sbornik dokumentov i materialov* [Seitkali Mendeshev: collection of documents and materials Seitkali Mendeshev: sbornik documents and materials]. Qurast.: A.B. Ordakhanova. Comp. Author: S. K. Shildebay: Comp.: A.B. Ordakhanova. Almaty: Polygraphy-service and K, 2021. 590 p. (In kaz., rus.)

Smagulova, 2011 – *Smagulova S. Qazaq merzimdi baspasozı: shygu tarikhy men derektik manyzy (XX g. 20– 30 zhzh.)*. [Kazakh Periodical Press: history of origin and historical significance (20–30 XX centuries.)). Almaty: Eltanym publishing house, 2011. 432 p. (In Kaz.)

«Sovershenno sekretno»..., 2021 – *«Sovershenno sekretno»: rassekrechennyye normativnye pravovyye akty i dokumenty* [«Top secret»: declassified regulatory legal acts and documents. Collection of documents]. Sb. dok. T.1. /Pod obshch. red. K.E. Kuserbaeva. Nur-Sultan, 2021. 622 p. (In Rus.)

Sayasi qugyn-surgin..., 2022 – *Sayasi qugyn-surgin qurbandaryn tolyq aqtau zhonindegi Memlekettik komissiyany materialdary (XX gasyrdyn 20 – 50 zhyldary) = Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhtv politicheskikh repressii (20–50 gody KhKh veka)* [Materials of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression (20 – 50 years of the XX century)]. T. 13: Gosudarstvennye akty i dokumenty po nasil'stvennoi kollektivizatsii, prinuditel'nomu osedaniyu, zagotovitel'nyim i drugim politicheskim

kampaniyam. Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli toma: E.A. Abil, S.A. Zhakisheva, M.M. Kozybaeva, A.M. Smagulova. Pod obshch. red. E.T. Karina. Astana, 2022. 296 p. (In Rus.).

Tanatarova, 1999 – *Tanatarova Zh.T.* Qazaq sharualaryn zorlap otyryqshylandyru zhane bosqyndardy sharuashylyqtyq ornalastyru (Batys Qazaqstan zhane ogan korshi aimaqtardyn materialdary negizinde (1930–1937 zhzh.) [Rape resettlement of Kazakh peasants and economic resettlement of refugees (based on materials from western Kazakhstan and neighboring regions (1930–1937).)]. Abstract of the dissertation prepared for the degree of candidate of historical sciences. Almaty, 1999. 32 p. (In Kaz.).

Tragediya kazakhskogo ayla, 2013 – *Tragediya kazakhskogo ayla*. 1928–1934: sbornik dokumentov /sost. A.S. Zulkasheva (otvetstv.), G.T. Isakhan, G.M. Karataeva. [The tragedy of the Kazakh village. 1928-1934: collection of documents] Almaty: Raritet, 2013. T.1. 1928 – aprel' 1929. 744 p. (In Rus.).

Tragediya sovetskoi derevni, 1999 – *Tragediya sovetskoi derevni*. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939. Documents and materials]. V 5-ti tt. T.1. Mai 1927 – noyabr' 1929. Pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy. M.: Rossiiskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 1999. 880 p. (In Rus.).

Yusupov, 1957 – *Yusupov Sh.* Koshpeli qazaq sharuashylygyn otyryqshylandyru (1930–1934 zhzh.) [Settlement of nomadic Kazakh economy (1930–1934)]. Almaty: 1957. 260 p. (In Kaz.).

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 105–123
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_105-123

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ И СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ГОРОДА АЛМАТЫ В 1854-1939 гг.

Гульнар Алимбековна Омарова^{1*}, Алтын Слямкайдаровна Уалтаева², Маргулан Аида Сериковна³

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Магистр гуманитарных наук, научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-0583-1113> E-mail: Gulnara_78@mail.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

³Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

PhD-докторант, научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-1260-6099> E-mail: aida.1@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Омарова Г.А., Уалтаева А.С., Марғұлан А.С., 2025

Аннотация. Введение. В статье рассмотрены социально-демографические процессы, происходившие в городе Алматы с конца XIX - начала XX веков. Проанализированы исторические этапы становления города от крепости Верный до конца 30-х годов XX века. **Цель и задачи исследования.** Основной целью статьи является исследование динамики демографического состояния городского населения по данным переписей населения 1897, 1926 и 1939 годов. **Материалы и методы.** Авторы руководствовались принципом историзма, а также основами теории познания. Методолого-теоретической основой исследования стало выявление диалектических закономерностей историко-демографического развития. В исследовании применены методы статистического анализа, сравнения, обобщения, системный подходы и др. **Результаты.** По хронологическому и тематическому принципам рассмотрено три периода. Первый берет свое начало от основания крепости Верный (1854 г.) до Первой Всероссийской переписи населения 1897 года. Второй охватывает тяжелое в социальном плане время до Всесоюзной переписи населения 1926 года. Третий затрагивает межпереписной промежуток с 1926 года по 1939 год. В этот момент город Алма-Ата приобретает первые очертания будущей столицы Казахстана. **Выводы.** В результате исследования была прослежена динамика роста населения города Алматы. На численность жителей города повлиял перенос столицы, который произошел вследствие в первую очередь политических факторов и

состоялся несмотря на отдаленность от других жизненно важных центров республики, частые землетрясения и селевые потоки, неопределенность промышленного профиля города, на тот момент труднодоступность железнодорожных путей, и др. Как и другие города республики Алматы несколько раз пережил демографическую катастрофу. Город был вовлечен во все государственно-политические преобразования в 20-30х годах XX века. Такие как индустриализация, коллективизация, НЭП, ликвидация безграмотности. Факторами, сказавшимися на городе в начале века, стали рост профессиональных навыков и социокультурного уровня населения за счет открытия новых рабочих мест путем строительства фабрик легкой и пищевой промышленности, общеобразовательных и культурных учреждений и др.

Ключевые слова: Верный, Алма-Ата, Алматы, город, демография, перепись, миграция, национальный состав.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта ИРН AP19678056 «Города Казахстана в 20-30-х гг. XX века как социокультурный феномен: этно-демографическое и социально-культурное развитие».

Для цитирования. Омарова Г.А., Уалтаева А.С., Маргулан А.С. Демографическое и социокультурное развитие города Алматы в 1854-1939 гг. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 105-123. (на русс.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_105-123

1854-1939 ЖЫЛДАРДАҒЫ АЛМАТЫ ҚАЛАСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ДАМУЫ

Омарова Гүлнар Әлімбекқызы^{*1}, Уалтаева Алтын Слямкайдаровна², Марғұлан Аида Серікқызы³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Магистр, ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-0583-1113>. E-mail: Gulnara_78@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD-докторант, ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Омарова Г.А., Уалтаева А.С., Марғұлан А.С., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Алматы қаласы халқының XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы әлеуметтік-демографиялық дамуы қарастырылады. Қала тарихының Верный бекінісінен бастап XX ғ. 30-жылдарының соңына дейінгі қалыптасу кезеңдері талданады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың негізгі мақсаты 1897, 1926 және 1939 жылдардағы халық санағы мәліметтеріне сүйене отырып, қала халқының демографиялық ахуалын зерттеу. *Материалдар мен әдістер.* Авторлар тарихи, сонымен қатар танымдық теория негіздерін басшылыққа алды. Зерттеудің әдістемелік-теориялық негіздері тарихи-демографиялық дамудың диалектикалық заңдылықтарын анықтауға негізделген. Зерттеу барысында статистикалық талдау, салыстыру, қорыту, жүйелік тәсіл сынды әдістер қолданылды. *Нәтижелер.* Хронологиялық және тақырыптық принциптерге сүйене отырып, зерттеу үш кезеңге бөлінді. Бірінші кезең – Верный бекінісінің негізі қаланған (1854 ж.) уақыттан бастап 1897 жылғы Бірінші Бүкілресейлік халық санағына дейінгі аралық. Екінші кезең – 1926 жылғы КСРО халық санағына дейінгі күрделі әлеуметтік кезеңді қамтиды. Үшінші кезең –

1926 жылдан 1939 жылға дейінгі аралықты қарастырады. Осы кезде Алматы қаласы еліміздің болашақ астанасы болып қалыптасты. *Қорытынды.* Зерттеу нәтижесінде Алматы қаласы халқының өсу динамикасы байқалды. Қала тұрғындарының санына бірінші кезекте, саяси факторлардың салдарынан орын алған, республиканың басқа маңызды орталықтарынан қашық орналасуы, жиі болатын жер сілкіністері мен сел тасқындарына, өнеркәсіп және теміржол қатынасының нашар болуына қарамастан астананың көшуі әсер етті. Алматы да өзге қалалар сияқты бірнеше демографиялық дағдарысты бастан өткерді. Қала XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы барлық ірі мемлекеттік-саяси индустрияландыру, ұжымдастыру, жаңа экономикалық саясат (ЖЭС), сауатсыздықты жою сынды өзгерістерді бастан кешірді. Алматының дамуына халықтың кәсіби біліктілігінің артуы мен әлеуметтік-мәдени деңгейінің көтерілуіне, жеңіл және тамақ өнеркәсібі кәсіпорындарының ашылуы, білім беру және мәдениет мекемелерінің салынуы нәтижесінде жаңа жұмыс орындарының пайда болуы айтарлықтай ықпал етті.

Түйін сөздер: Верный, Алма-Ата, Алматы, қала, демография, санақ, көші-қон, ұлттық құрам.

Алғыс. Ғылыми мақала «XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстан қалалары әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде: этно-демографиялық және әлеуметтік-мәдени дамуы» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP19678056).

Дәйексөз үшін: Омарова Г.А., Уалтаева А.С., Маргулан А.С. 1854-1939 жылдарда Алматы қаласының әлеуметтік-демографиялық дамуы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 105-123-бб. (орысш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_105-123

DEMOGRAPHIC AND SOCIOCULTURAL DEVELOPMENT OF THE CITY OF ALMATY IN 1854-1939

Gulnar A. Omarova^{1*}, Altyn A. Ualtayeva², Aida S. Margulan³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Master, researcher

<https://orcid.org/0000-0002-0583-1113>. E-mail: Gulnara_78@mail.ru

*Corresponding author

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of historical sciences, associate professor, leading researcher

<https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

PhD doctoral student, researcher

<https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Omarova G.A., Ualtayeva A.S., Margulan A.S., 2025

Abstract. Introduction. The article examines the socio-demographic processes that have been taking place in the city of Almaty since the late XIX-th and early XX-th centuries. The historical stages of the city's formation from the Vernyi fortress to the end of the 30s of the XX century are analyzed. *The purpose and objectives of the study.* The main purpose of the article is to study the dynamics of the demographic state of the urban population according to the population censuses of 1897, 1926 and 1939. *Materials and methods.* The authors were guided by the principle of historicism, as well as the fundamentals of the theory of knowledge. The methodological and theoretical basis of the research was the identification of dialectical patterns of historical and demographic development. The research uses methods of statistical analysis, comparison, generalization, systematic approaches, etc. Results. According to chronological and thematic principles, three periods are considered. The first one originates from the foundation of the Vernyi Fortress

(1854) to the First All-Russian Population Census in 1897. The second one covers the difficult time in social terms before the All-Union Population Census of 1926. The third concerns the inter-census period from 1926 to 1939. At this moment, the city of Alma Ata takes on the first outlines of the future capital of Kazakhstan. Conclusions. As a result of the study, the dynamics of population growth in Almaty was traced. The number of residents of the city was affected by the transfer of the capital, which occurred primarily due to political factors and took place despite its remoteness from other vital centers of the republic, frequent earthquakes and mudflows, the uncertainty of the industrial profile of the city, the inaccessibility of railway tracks at that time, etc. Like other cities of the republic, Almaty has experienced a demographic catastrophe several times. The city was involved in all the state-political transformations in the 20-30s of the XX century. Such as industrialization, collectivization, NEP, and the elimination of illiteracy. The factors that affected the city at the beginning of the century were the growth of professional skills and the socio-cultural level of the population due to the opening of new jobs through the construction of factories in the light and food industries, educational and cultural institutions, etc.

Key words: Vernyi, Alma-Ata, Almaty, city, demography, census, migration, national composition.

Acknowledgments. The scientific article was prepared as part of the project of grant financing «Cities of Kazakhstan in the 20-30s of the XX century as a socio-cultural phenomenon: ethno-demographic and socio-cultural development» (individual registration number: AP19678056).

For citation: Omarova G.A., Ualtayeva A.S., Margulan A.S. Demographic and sociocultural development of the city of Almaty in 1854-1939 // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 105-123 (In Russ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_105-123

Введение. Город Алматы, имевший на протяжении своего становления и развития статус столицы Казахстана, занимает особое место в исторической демографии. Он является не только крупным мегаполисом, но и крупнейшим городом республики, который развивается по многим направлениям, прежде всего как финансовый и культурный центр страны. Исследование многогранности бывшей столицы становится одной из актуальных вопросов изучения урбанизационных процессов не только в исторической науке, но и в прикладных исследованиях. Для более глубокого осмысления истории города безусловно необходимо изучение его социально-экономического, культурного развития, а также неотъемлемая составляющая исследования состоит в изучении демографического состояния и этнического состава, а также исторических последствий миграции. В настоящее время большое значение имеет исследование особенностей историко-демографического развития Алматы в ретроспективе.

Научная новизна статьи заключается в изучении особенностей динамики становления и развития имеющего почти тысячелетнюю историю города Алматы с демографической точки зрения. Исследуются популяционные изменения в этническом, половозрастном, образовательном, профессиональном, социальном составе населения, естественном приросте, а также миграционные процессы во второй половине XIX – начале XX в. В научный оборот вводятся новые статистические данные по неизученным ранее архивным документам и другим источникам.

В статье проанализированы основные показатели роста населения города Алматы с 1854 по 1939 года, зафиксированные в общегосударственных переписях населения, произошедшие в результате социально-экономических преобразований и в целях духовно-культурного развития общества во второй половине XIX – 30-х гг. XX в. Следует отметить, что до настоящего времени политика военно-административного управления Российской империи в Семиречье (Жетысу) по вопросам демографии не являлась объектом специальных исследований, оставаясь практически вне внимания ученых-исследователей.

Материалы и методы. При проведении исследования были взяты за основу новейшие достижения и фундаментальные наработки, использующиеся в последние годы в отечественной исторической науке. Так например были использованы оцифрованные документальные материалы, откуда были взяты новые статистические сведения и данные о развитии города. При проведении исследования использовались прежде всего многочисленные статистические данные национального, социального, половозрастного состава города Верный, сведения о рождаемости, смертности и миграции.

Основные сведения мы получили из материалов, хранящихся в фондах Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК), а также из хранилищ Городского архива г. Алматы. Из полученных документов выявлены важные сведения по истории формирования города

– сначала поселения, позже крепости, затем городом Верный Семиреченской области. В частности, документы, обнаруженные в фондах № 3, 44 Центрального государственного архива Республики Казахстан, подробно проливают свет на важные демографические аспекты темы, которые введены в научный оборот в качестве важных источников. Следует отметить, что в материалах фонда № 3 найдены сведения о политических событиях, которые происходили в регионе, что влияло на уровень развития торговли, информацию о социальной структуре населения города, сведения по истории строительства Верненской крепости.

Большую ценность представляет фонд Центрального статистического управления при Совете Министров Казахской ССР ЦГА РК, в которых хранятся документы Центрального статистического управления СССР. Эти материалы касаются численности населения Казахстана, сведения по национальному и половозрастному составу, естественному и механическому приросту населения, направлениях и темпах миграции и др. В статье также использованы имеющие ценность документальные сборники, энциклопедии конца XIX начала XX вв.

Материалы Казахского Центрального Исполнительного Комитета (КазЦИК) были найдены в Национальном архиве Республики Казахстан, документы по административно-территориальным изменениям в Средней Азии, особенно в контексте национально-государственного размежевания 1924 года, когда определялись границы между Казахской и Узбекской АССР хранятся в Центральном государственном архиве Республики Узбекистан, в Российском государственном архиве экономики были изучены фонды Государственного планового комитета СССР (Госплан СССР).

Наряду с этим, были использованы материалы собранные в ходе исследовательских экспедиций зарубежных ученых и сведения периодических изданий. Сведения о г. Верном имеются в записках путешественников дореволюционного периода по Семиреченской области Туркестанского края, а также в других источниках. К примеру, в изданиях «Вопросы колонизации», «Туркестанские ведомости», «Записки ИРГО» и многих других журналах и газетах приводятся итоговые отчеты, статистические данные, различные справочные данные («Вопросы колонизации», 1907 и др.). Из «Обзоров Семиреченской области» 1881–1886 гг., 1888–1896 гг. и 1899–1915 гг. использовались материалы для характеристики населения Верного, его политического и социально-экономического положения (например, «Обзор Семиреченской области за 1881» и др.).

При анализе источников исследовательской работы были привлечены новые данные и документы, а также проведено их сравнение в целях более глубокого и детального изучения историко-демографического прошлого г. Алматы, комплекс изученных материалов способствовал раскрытию проблем, поставленных в статье.

Хронологические рамки исследования охватывают период с 50-х годов XIX века по 1939 год, где показано историческое и социально-демографическое развитие г. Алматы.

Территориальный охват исследования, положенный в основу темы – это город Верный (Алма-Ата, Алматы), тогда являвшийся административным центром Семиреченской области, а после столицей Казахской ССР.

Обсуждение. История мегаполиса Алматы привлекала к себе внимание ученых, путешественников, чиновников, военных со второй половины XIX века. Исследователи изучали регион с разных сточек зрения, в том числе с экономической, географической, этнографической и др. Стратегически удобный плацдарм был удобен для чиновников Российской империи вести политику на юге Казахстана, с целью укрепления интересов царской России в Заилийском Алатау.

Историография, посвященная изучению города, подразделяется на несколько периодов. Дореволюционные исследования второй половины XIX века – начала XX века охватывали причины возведения крепости Верный, которые отражены в трудах Леденева Н.А. (Леденев, 1909: 75), Иванова А. (Иванов, 1890: 98), Фридерикса Н. (1869: 696), Сорокина Н.В. (Сорокин, 1886: 361), Юдина М.Л. (Юдин, 1914: 956). И. Зарубин в ходе путешествия в Среднюю Азию опубликовал ряд своих путевых заметок в номерах «Русского вестника» (Зарубин, 1879: 653), Калитин П. и Сорокин Н.В. описывая Верный до революции затрагивают повседневность смешенного русско-казахского города (Калитин, 1890: 80; Сорокин, 1886: 369-370). Путешественник Гинс Г.К. обращает внимание на обычаи и образ жизни местного населения (Гинс, 1911: 700). Экономика и торговля Верного рассматривается в труде Ротчева А.Г. (Ротчев, 1870: 410-414).

Об истории социального развития города Алма-Ата советского времени писали Троицкая А.Л. (Троицкая, 1937) Голиков Н.Ф., Двоскин Б.Я., Спектор М.Д. (Голиков, Двоскин, Спектор, 1989), Рабинович М. Г., Шмелева М. Н. (Рабинович, Шмелева, 1981: 23-34), Губогло М.Н. (Губогло, 1993),

Аккулов М. (Акқұлов, 1983), Аупбаев Ж. (Аупбаев, 1981). О социально-демографическом положении города в независимый период пиали Забиров А.Т. (Забирова, 2005), Бекмуратулы С. (Бекмұратұлы, 2007), Ауелбекулы К. (Әуелбекұлы, 1995) и др.

Результаты. О существовании поселения Алматы на Великом шелковом пути в своих трудах писали такие ученые как Настич В.Н. (Настич, 1993), Савельева Т.В. (Савельева, 1995), Байпаков К.М. (Байпаков, 2004) и др. На протяжении XX века археологи находили на территории города археологические артефакты, подтверждающие существование на территории города древнего поселения. В 1969 году найдены монеты периода Чагатайского ханства с наличием выгравированного названия поселения (Казахстан. Национальная энциклопедия, 2004). Русские путешественники в XIX веке, при строительстве крепости Верный, писали в своих записках об истории Яблоневого города, служившего станцией генуэзских купцов, следовавших в Китай. (Сорокин, 1886: 369) В 1879 году И. Зарубин пишет характеристику города Верный, как «столицы Семиреченской области, построенной на месте туземного поселения Алматы» (Зарубин, 1879: 653). Г. Потанин в своей статье о торговле с бухарцами, указывает о поселениях-зимовках XVIII века, которые он обнаружил «в Алматах и на Таласе» (Потанин, 1868: 22)

Намереваясь укрепить власть Российской империи в Семиреченской области в середине XIX века, генерал-губернатор Западной Сибири Г.Х. Гасфорд не ограничился возведением в этом регионе крепостей. По его приказу в этот регион было перенесено Пристаство казахов Старшего жуза с предложением разместить рядом с ним военных.

Обследование новых территорий поручено капитану М.Д. Перемышльскому, который обследовал северную часть Алатау, районы Талгара, Большой и Малой Алматинки, Каскелена и Шамалгана. В ходе поиска подходящего места было рассмотрено казахское поселение Алматы, находящееся на левом берегу Малой Алматинки. Данное место посчитали удобным расположением со стратегической и экономической точек зрения. В своем донесении Г.Ф. Гасфорду от 8 августа 1853 года М.Д. Перемышльский писал: «Когда мы вместе с инженер-лейтенантом Александровым посетили долину между первой и второй Алматинками, то убедились в том, что место, это очень богатое лесами и лугами, с каналами для посевов, превосходит Талгар и Иссык. Поэтому мы решили, что нашим будущим поселком будет Алматы. Кроме того, если мы поселимся в этом месте, то в наши руки перейдут богатейшие пастбища и урожаи дулатов» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 71. Л. 23).

Создание комплекса военно-административных центров Российской империи открыло широкие возможности для колонизации Илийского края. Инженер ведомства в своем заявлении № 64, отправленном военному министру 28 января 1854 года, говорит: «...недалеко от форта, на горе в 10 километрах, находится лес с прямоствольными деревьями, обильными и удобными для транспортировки и обработки. Кроме того, имеются плитные камни гранитного происхождения, которые можно использовать для строительства фундамента» (ЦГА РУз. Ф. 715. Оп. 1. Д. 15. Л. 82-84).

22 апреля 1854 года в письме № 2230 исполняющий обязанности генерал-губернатора Западной Сибири Яковлев предложил министру обороны В.А. Долгорукову назвать крепость «Верный» в поселении великоордынских казахов, о чем получил одобрение (ЦГА РУз 715. Оп. 1 Д. 15. Л. 84). Таким образом, в 1854 году на месте древнего казахского поселения «Алматы» русскими военными началось строительство крепости Верный.

Возведение Верненской крепости и превращение ее в мощную базу изменило экономическое положение края и сыграло важную роль в развитии торговли. Территория Верного постепенно становилась перспективным и безопасным местом для доставки товаров из внутренних губерний России в страны Средней Азии, а караваны из Средней Азии доставляли свои товары в крепости, расположенные дальше по Сибирской линии. Место было удобным не только с военной, но и с точки зрения торговли. Об этом говорится в докладе генерал-губернатора Западной Сибири Г.Х. Гасфорда царскому правительству. Он отмечал, что новая крепость будет иметь большое стратегическое, политическое и торговое значение: «Располагаясь в благодатном месте за рекой Или, крепость Верный... дает возможность контролировать караванные пути на Кашгар... ..на Ташкент и Коканд, в Семиреченский край» (Горячева, 1956:103).

Новая крепость и ее окрестности исследовались путешественником и ученым П.П. Семеновым (Тянь-Шанским станет намного позже). В своих воспоминаниях он писал: «В экспедицию на Иссыккуль мы отправились вечером 2 сентября 1856 года. На выезде из Верного мы встретили только что

переехавших группу русских крестьян», так ученый стал свидетелем прибытия первых поселенцев (Семенов-Тянь-Шанский, 1946: 94).

В 1855 г. военных казаков-переселенцев в крепости Верный насчитывалось 199 человек, а в 1856 г. – 189 человек. Из них обер-офицеров в 1855 г. – 3 чел., в 1856 г. – 15 чел., рядовых урядников в указанные годы, соответственно, 7 и 15, казаков – 129 и 121, приказчиков 9 и 11, музыкантов – 4 и 0, учителей – 1 и 1; урядников запаса – 7 и 7, запасных казаков – 39 и 41. Численность населения насчитывало 6 164 человек, в том числе 4 322 мужчины и 1 842 женщины. Что касается вероисповедания, то католиков было 46 чел., 1 лютеранин, иудеев – 44 и мусульман – 33 (Галиев, 2004: 54).

Прочно утвердившаяся в Семиречье русская военная администрация не считалась с местными казаками при расселении казаков в регионе. 16 мая 1857 года в инструкции о заселении казаков № 29 командиру Отдельного Сибирского корпуса подполковнику Абакумову говорилось следующее: «Ордынцы не должны знать о ваших мерах по увеличению числа казаков в Семиреченском крае, и не следует спрашивать их на то согласия. Что бы ни случилось, дайте им знать, когда все будет готово» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 366. Л. 143).

Казачьим семьям, переселявшимся в крепость, предоставлялась разного рода помощь и льготы за счет казны. Например, офицерам давали 100 руб., рядовым казакам – 50 руб., семена давались в долг на 4 года, кроме того – безвозмездно стройматериалы для постройки дома и земельные участки от 30 дес. на человека (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 6. Л. 5-8).

В 1856 году центр Алатауского округа был перенесен из Капала в Верный. Местные жители называли поселение Алматинск, но 11 апреля 1867 года по указу царя Николая II Верненская крепость получила статус «город Верный». Летом 1867 года образовано Туркестанское генерал-губернаторство состоявшее из Сырдарьинской и Семиреченской областей. Центром Семиреченской области был определен город Верный, первым военным губернатором края был назначен генерал Г.А. Колпаковский (История Алматы в документах, 2008).

Присоединение Семиреченского края к России открыло путь к усилению политики царизма в крае, строительству многочисленных военных крепостей в регионе, притоку русских казаков на казахские земли, захвату казахских пастбищ и другим последствиям. Казахи Старшего жуза окончательно оказались под колониальным гнетом Российской империи, иными словами, Российская империя вошла в регион Жетысу готовясь к последующей экспансии. С этой целью Жетысу превращался в военную базу, а Верный – в крупнейшую крепость в Казахской степи, в которой располагался сильный гарнизон, оснащенный самой современной военной техникой того времени. Задачей военного гарнизона было не только усиление власти Российской империи, но и готовность в любое время осуществить вторжение на территорию Средней Азии. Также регулярные казачьи войска направлялись на подавление выступлений коренного населения.

Со второй половины XIX века Верный становится центром Семиреченского края, здесь функционировал с 1867 года Комитет по устройству города, являлся временным исполнительным комитетом городского самоуправления. Этот комитет занимался реализацией генерального плана и нормами строительства города, благоустройством, освещением и водоснабжением. Помимо этого комитета, в структуру управления входили важные хозяйственные управления: транспорта, здравоохранения, социально-экономической сферы, образования, находившиеся в ведении Верненской городской головы, Верненского городского управления, Городской думы и т.д.

В декабре 1867 г., спросив разрешение у Туркестанского генерал-губернатора, Г.А. Колпаковский создал специальный комитет по строительству города. Комитету было поручено разработать план строительства нового города, а также решить проблему земельных площадей. Летом 1868 года готовый проект был отправлен на утверждение в Санкт-Петербург. Согласно проекту в территорию будущего города должны были войти земли возле станицы Большой Алматы, а также земельные владения казаков рядом со станицей, о чем губернатор подал в Министерство государственного имущества заявку на выделение земли под строительство. Однако, не дожидаясь одобрения проекта и официального выделения земельных участков, администрация города приступила к строительству сооружений согласно плану.

Развитие города и рост численности населения постоянно заботили городскую администрацию в части проблемы водоснабжения. В феврале 1868 года губернатор Г.А. Колпаковский издал распоряжение комитету по устройству города Верного: «В качестве благоустройства и гигиенической предосторожности в связи с приближением весны принять меры к починке и содержанию каналов в

чистоте...». При этом он потребовал от председателя окружного казачьего управления запретить сброс «грязи и прочих нечистот» возле рек и каналов (История Алматы в документах, 2008: 27).

По данным Л.О. Костенко, в 1863 году в Верненской крепости насчитывалось 6164 человек (из них мужчин - 4322, женщин – 1842). Что касается распределения жителей по религиозному признаку, то основное население было православным, к римско-католической церкви относились 137 чел., 24 чел. протестантов, 14 евреев, 702 мусульманина, 203 буддиста и 28 раскольников.

К 1871 году была проведена однодневная перепись населения, которая зафиксировала увеличение населения в два раза до 12 637 человек (8 186 мужчин, 4 451 женщин), преимущественно за счет военных. Если говорить о социальном составе населения города, то его основную часть составляли купцы, мещане, военные, казаки, дворяне, крестьяне и др. Хотя в городе проживали представители более 10 народностей и разных религий, 60% населения города составляли русские казаки. Затем шли украинцы, а также прибывшие из Поволжья чуваша, мордва и черемисы. Что касается татар, то в отдельной татарской слободе наряду с ними жили «сарты» (узбеки) из Аулие-Аты, Чимкента, Ташкента, Коканда и казахи.

В городе действовало 17 предприятий. На винном заводе работало 145 человек, производивших 45 тыс. ведер вина в год, а их годовой доход составлял 171 тыс. рублей. 5 рабочих пивоваренного завода произвели 1755 ведер пива, годовой доход составил 2 540 рублей. Всего функционировало 3 кожевенных завода, 11 кирпичных заводов и 1 спиртовой завод. На этих заводах работало 265 человек. Выручка от их годовой продукции составила 270 638 руб. В городе была также хорошо развита и торговля, действовало два больших и малых базара, включавших 390 магазинов.

Верный состоял из станицы Алматинской (старая часть города), Татарской слободки, где постройки были из еловых бревен, и нового строящегося города из каменных и кирпичных домов. Как старая, так и новая части города были правильно спланированы. Улицы были прямые, ровные, широкие, а во многих местах (хотя и крайне редко) были высажены деревья (Костенко, 1880: 420).

По требованию военного губернатора, на всех бульварах высаживались два ряда деревьев. Еще в 1856 году по инициативе Г.А. Колпаковского ученый-садовод Марк Крестопенко создал план и заложил основы Верненского казенного сада (ныне Центральный парк отдыха).

28 мая 1887 г. в районе Верного произошло землетрясение. Большинство зданий было разрушено, погибло 329 человек, в том числе 161 в самом городе. Военный губернатор Семиреченской области А.Я. Фриден в своем срочном письме генерал-губернатору Степного края Г.А. Колпаковскому сообщал следующее: «Сильное землетрясение, случившееся около пяти часов утра, разрушило многие здания в Верном, среди них: церкви, гимназии, дом губернатора; больница полностью разрушилась, что привело к огромному ущербу. По улицам ходят много раненых и напуганных жителей. Принимаются необходимые меры, для порядка вызваны военные. Как стало известно в 11 часов, погибли 112 человек, большинство из них – дети. Информация еще не полная. Слабые толчки продолжаются...».

Рис. 1. Верненская женская гимназия после землетресения 1887 г.
(«И вздрогнула земля», 2011)

После землетрясения 1887 года в Семиреченской области и окрестностях Верного в 1889 и 1910 гг. произошло еще два крупных землетрясения. Они оказали большое влияние на выдвижение проекта переноса города от гор к реке Или. Однако губернатор Колпаковский высказался категорически против. в своем докладе российскому императору сенатор В.К. Плеве заявил, что губернатор Г.Х. Колпаковский «с уважением отнесся к письму с поддержкой от Думы и очень решительно настаивал на том, чтобы областной город оставался на своем прежнем месте». После долгих дебатов было принято решение оставить город там, где он располагался ранее (Сатенова, 2014: 219-226).

Семиреченская область и являвшийся ее административным центром Верный, как и другие города Казахстана, имел свои особенности в развитии. Со времен царской колонизации город подвергался различным политическим, социальным и экономическим преобразованиям. В результате чего постоянно менялась численность, национальный, половой, возрастной состав населения, постепенно рос уровень образования населения города. В связи с тем, что в городе Верном были благоприятные природные условия это повлияло на увеличение миграционных процессов. Так, показатели механического и естественного прироста постепенно росли.

С 70–80-х гг. XIX в. история Семиреченской области являла собой историю края, который непрерывно заселялся различными этносами. Поставив перед собой цель закрепиться в Жетысу, царское правительство старалось заселить его представителями самых разных народов. В этот период наряду с русскими, украинскими и белорусскими крестьянами из губерний Центральной России, на территорию Семиреченской области переселялись беженцы из Китая, Восточного Туркестана – уйгуры и дунгане. Переселение представителей этих этносов в свою очередь отразилось на демографической ситуации и существенно повлияло на условия жизни местного титульного населения.

9 февраля 1897 года была проведена Первая Всероссийская перепись населения, охватившая и Казахский край. Программа единственной переписи населения Российской империи была разработана известным ученым-путешественником Семеновым-Тянь-Шанским и проводилась в интересах царизма.

Если сопоставлять национальный состав населения города с областью, то в Семиреченской области проживали 987 863 чел, из которых 93,6 % (924 889 чел.) размещались в селах и только 6,3 % (62 974 чел.) в городах. В основном национальном составе населения области преобладали казахи – 794 815 чел. (80,4 %) Среди представителей других этносов второе место занимали русские численностью 95 465 человек (9,66 %), за ними следовали таранчи – 55 999 (5,6 %), сарты – 14 895 (1,5 %) и татары – 8 353 (0,84 %). (Кудайбергенова, 2015: 14)

Более подробные сведения о населении г. Верного на конец XIX века мы имеем также из итогов указанной переписи населения Российской империи. Тогда в г. Верном проживало 22 744 чел., из них 54,3% (12 344 чел.) составляли мужчины, а 45,7% (10 400 чел) – женщины. Данные показывают, что в населении города доля мужчин существенно превышала долю женщин. По переписи 1897 года в городе Верном проживали представители нескольких народностей, в частности, русские, казахи, таранчи, дунгане, сарты, поляки, немцы и татары. Их национальная принадлежность определялась по родному языку, обычаям, традициям, стилю в одежде и ведении хозяйства. Напротив в населении Верного русские составляли 14511 чел. (63,8 %) населения города, таранчи (уйгуры) – 1970 чел. (8,6 %), казахи – 1869 чел. (8,2 %), сарты – 1582 (6,9 %) и дунгане – 1220 чел. (5,3 %) (ПВПНРИ, 1905: 34).

Такое же положение с городским населением было не только в Семиреченской области но и по всему Казахстану. По переписи 1897 года в состав Семиреченской области входили города Верный, Жаркент, Капал, Лепсы, Пишпек и Пржевальск. Если сравнить количество и долю русских и казахов в этих городах, то очевидно преобладание среди жителей городов лиц русской национальности. Больше всего русских проживало в г. Верном – 14 511 чел., Жаркенте – 3 575 чел., Пржевальске – 2 956 человек. Казахское городское население было сосредоточено в Капале – 2 093 чел., Верном – 1 869, Пржевальске – 1 366 человек (Первая всеобщая перепись, 1905: 9). Казахи составляли 10,5 % всех городских жителей региона, а русские – 45,6 %, напротив, 85,2 % казахи составляли в сельской местности, русские же – 7,2 %.

Анализ состава населения города в период 1901–1908 гг., показал, что хотя общая численность за семь лет несомненно увеличилась, доля казахов все же была низкой. Большую часть населения города образовывали русские – 67,4%. После них значились таранчи составлявшие 8,3% населения,

они превосходили по численности казахов. Казахи же были всего лишь 5,9% населения города. Росла и численность и других этнических групп: татары – 5,3%, дунгане – 5,2%, сарты – 4,6% (таб. 1).

Таблица 1. Национальный состав населения г. Верного 1901-1908 гг. (ЦГА РК. Ф. 41. Оп. 1. Д. 755. Л. 1-12)

Годы	Русские	Киргизы (казахи)	Таранчи	Дунгане	Калмыки	Татары	Сарты	Евреи	Другие нац-ти			
										Муж.	Жен.	Всего
1901	17643	1545	2197	1378	1	1393	1227	153	618	14629	11526	26155
1906	17915	1402	2977	1077	10	1462	1302	128	461	14094	12640	26734
1907	19490	1497	3134	1171	26	1585	1440	120	633	15518	13578	29096
1908	12639	1627	3169	1245	18	1627	1543	139	736	17049	14268	31317

Центральной улицей Верного была улица Колпаковского, в нижней части которой находился Гостевой дворец, богатый иностранными и местными товарами, в верхней части располагались знаменитые питейные заведения, пивоварни и мельницы наследников А.С. Гаврилева, промышленные площадки купцов В.П. Кузнецова и Н.И. Иванова. В центре города стояли здания государственных учреждений Верного, построен красивый православный собор, окруженный одно-двухэтажными домами горожан, т.е. все важные и значимые строения располагались вдоль одной улицы. Постепенно город застраивался и расширялся в западном направлении.

В 1913 году население Верного уже составляло 41,4 тыс. человек, существенных изменений в его социальном составе, роде занятий, половой принадлежности, возрастном и национальном составе не произошло. Тем не менее в результате значительных социальных потрясений, таких как Первая мировая 1914-1918 гг. и национально-освободительное восстание 1916 г., последовавшими за ними гражданской войны, «красного террора», принесших огромные людские потери, численность населения, особенно мужского, значительно сократилась. Под влиянием тяжелого лихолетья люди оказались в депрессивном состоянии, условия их жизни резко ухудшились.

Результат повлиял на половозрастную структуру населения, снижение показателей рождаемости и увеличение смертности привело к значительному снижению естественного прироста горожан. Предреволюционные события, происходившие в политической и общественной жизни, привели к изменению социальной структуры городского населения.

Рост численности населения Верного с 1887 по 1916 гг. не всегда был равномерным. В некоторые периоды можно заметить как рост, так и уменьшение в количестве (таб. 2).

Таблица 2. Динамика численности населения г. Верного с 1887 по 1916 гг. (ЦГА РК. Ф.41. Оп. 1. Д.755. Л.1; ОСО, 1890)

Город Верный	Годы	Муж.	Жен.	Всего
	1887	12 344	10 400	22 744
	1901	14 629	11 526	26 155
	1909	11 746	9 617	21 363
	1910	12 667	11 840	24 507
	1913	22 761	18 605	41 366
	1914	23 436	20 339	43 775
	1916	16 499	17 576	34 075

Как следует из вышеприведенной таблицы, в период с 1897 по 1916 гг., за первые два десятилетия после первой Всероссийской переписи населения Российской империи, население города увеличилось с 22 744 до 34 075 тысяч человек, то есть на 11 331 человек. Несмотря на общий рост

численности горожан, в период с 1901–1909 число жителей сократилось на 4 782 человека. По сравнению с 1914 года в 1916 году население уменьшилось на 9 700 человек и составило 34 075 горожан.

В 20-30-е годы XX в. казахский народ пережил катастрофические последствия советских преобразований, что несомненно привело к демографическим спадам. Большое количество переселенцев восполняли ряды горожан в периоды голода 1921–1922 гг. и 1931–1933 гг. Прибывающие из деревень и аулов искали любые способы заработка в городе, в первую очередь на стройках административных учреждений и частных домов. Но скопление рабочих при низкой санитарной обстановке на крупных стройках привели к широкому распространению инфекционных заболеваний, которые стали распространяться на городское население. По статистическим данным ежегодно малярией заражалось 3500 чел. В связи с высоким уровнем заболеваемости жителей небольшой станции санитарно-бактериологический институт направлял врачебных инструкторов для чтения жителям лекций, проводились противомаларийные мероприятия: все население подверглось обследованию, больные лечились до полного выздоровления.

Проведенная в 1926 г. перепись населения была второй советской и первой всесоюзной переписью. Вопросы, включенные в переписные листы, были аналогичны вопросам переписи 1920 г.: они характеризовали население по полу, возрасту, национальности, родному языку, месту рождения. Были также вопросы о безработице, ее продолжительности, дополнительной работе респондента, его социальном положении, профессии и месте работы. В переписи населения 1926 г. методика ее проведения была специально отработана и тщательно выверена (табл. 3).

Таблица 3. Национальный состав населения г. Алматы по переписи 1926 г. (Всесоюзная перепись населения, 1928: 2)

Национальность	Численность	Доля от общего в количества населения (%)
Русские	24996	55,1
Казахи	3006	6,6
Украинцы	4870	10,7
Татары	2321	5,1
Уйгуры	5459	12,0
Евреи	-	-
Мордовцы	131	0,3
Белорусы	217	0,5
Узбеки	1611	3,6
Другие национальности	2784	6,1
Всего	45395	100,0

Более развернута и продумана была методика сбора ответов на вопросы переписи, в том числе связанные с миграцией. В переписи с точки зрения методологии и организации использовались мировые научные и практические достижения учета населения. Подготовку программы переписи и работу по ее проведению возглавлял выпускник университета Сорбонна (Париж), математик, обучавшийся на медицинском факультете Московского государственного университета, медик О.А. Квиткин. Материалы этой переписи составили 56 томов и были полностью опубликованы в 1927–33 гг. Казахстану был посвящен 8-й том (Кудайбергенова, 2015: 96).

По итогам переписи 1926 года численность основных национальностей в г. Алма-Ате составляла: русские – 24 996 чел. (55,1 %) всех жителей города, казахов насчитывалось 3 006 чел. (6,6 %), далее шли украинцы – 10,7%, уйгуры 12%, татары – 5,1%, узбеки – 3,6%, белорусы – 0,5%, мордвы – 0,3% и представители других национальностей – 6,1%.

Летом 1928 года произведено административно-территориальное районирование. От пятизвенной аул/село – волость – уезд – губерния – центр перешли к четырехзвенной аул/село – район – округ – центр. После районирования Казахстан представляет собой 1 автономную область,

поделенную на 13 округов и 193 района. К наиболее существенным итогам районирования относятся: создание благоприятных условий для развития производственных сил края; правительство Казахстана стало ближе к массам населения; созданы национально-однородные округа, вследствие чего укрепились возможности хозяйственного и культурного развития широких масс коренного населения; районирование создало ряд новых городских центров. (НА РК. Ф. 482. Оп. 10. Д. 737. Л. 10.)

В годы советской власти Алма-Ата процветала, стала столицей, крупнейшим образовательным, научным, культурным и политическим центром, а после завершения строительства Турксиба – и крупным железнодорожным узлом, соединявшим Сибирь и Среднюю Азию. Здесь работали правительство Казахской ССР, Верховный Совет, Центральный комитет компартии Казахстана в составе КПСС, министерства, Академия наук, крупные учебные заведения, производственные предприятия (комбинаты, заводы, фабрики, транспортные системы). Присвоение Алма-Ате статуса столицы способствовало росту численности населения. Например, если на 1 января 1929 г. в городе проживало 48,3 тыс. чел., то в конце года было зарегистрировано 71 тыс. чел., т. е. население увеличилось в 1,5 раза (Алма-Ата, 1960: 56). А в 1939 году в городе насчитывалось 230,5 тысяч. (Асылбеков, Асылбекова, 2016: 38-39)

Если проанализировать первый межпереписной период, то в городе Верном в 1897 г. насчитывалось 22 744 чел., а в 1926 г. в городе Алма-Ате было зафиксировано уже 45 385 чел., увеличившись между двумя переписями на 22 641 чел. Казахи составляли в 1897 году 1 869 чел., т.е. всего лишь 8,2% населения города. В городах большинство составляли русские, затем шли уйгуры, дунгане, татары и др. национальности. По данным на 1897 г. доля русских в населении Верного составляла 58,3%, а в 1926 г. – 55,1%. И хотя доля русских начала снижаться, они оставались большинством населения города. Доля представителей уйгурской национальности также возросла: в 1897 г. – 8,4%, 1926 г. – 8,7%, по численности и удельному весу они уступали только русским, но превосходили казахов.

Согласно протоколу Народного комитета коммунального хозяйства РСФСР от 26 февраля 1932 года была образована правительственная комиссия для проработки вопроса по целесообразности дальнейшего нахождения столицы Казахской АССР в городе Алма-Ате, ввиду наличия ряда отрицательных моментов. Тогда же было направлено письмо уполномоченного Народного комиссариата путей и сообщения при СНК РСФСР Народному комиссару коммунального хозяйства Комарову Н.П., в котором упоминалось, что город Алма-Ата являясь столицей, все же находится на периферии, в отрыве от основных областей республики. Все железнодорожные узлы Казахской Республики обходят Алма-Ату, ближайшая линия железной дороги находится на расстоянии в 10 км от города, а также нет базы для строительства производства тяжелой индустрии, прокладка трубопровода затруднена и т.д. Город находится в неблагоприятных сейсмических условиях, кроме того, в Алма-Ате имели место селевые потоки и сильная заболоченность. Строительство зданий не могла превышать 2-х этажей. Учитывая что, местонахождение столицы Казахской ССР имеет не только техническое, но и политическое значение рассмотреть целесообразность дальнейшего строительства в г. Алма-Ате (НА РК. Ф. 314. Оп. 1. Д. 7426. Л. 2-7).

Согласно постановлению СНК РСФСР от 1936 года вместимость города была рассчитана на 300-320 тысяч человек. Основной промышленный район находился в северо-западной части, южнее Ташкентского шоссе. Трикотажная, швейные фабрики и типография находились в жилых районах города, биокombинат вынесен за пределы города. Поселок у железнодорожной станции Алма-Ата сохранился как самостоятельный сателлит с населением 25 тысяч человек. Район индивидуального рабочего строительства был намечен к юго-западу от Баумановской рощи с населением в 10 тыс. человек. Помимо Центрального парка культуры и отдыха планировалось 10 парков, как на периферии, так и в жилых районах. В силу подверженности города селевым потокам предусматривался целый ряд мероприятий по защите города от селевых потоков. Система водоснабжения базировалась на заборе воды из реки Большая Алматинка. Предусматривалось канализование города с использованием сточных вод для целей орошения сельскохозяйственных территорий, расположенных к северу от города. Учтены сейсмические условия – 15-20% застройки. Допускалось 3-х этажное кирпичное и 2-х этажное деревянное строительство. Плотность населения при 3-х этажном кирпичном строительстве - 250-275 чел. на га, в районах 2-х этажного 175-200 чел. на га. Планировалось строительство вокзала Алматы II с максимальным приближением к Ташкентскому тракту (НА РК. Ф. 482. Оп. 10. Д. 7426. Л. 29-29 об.) С целью разработки

антисейсмических мероприятий, которые были предусмотрены при строительстве Алма-Аты и способов защиты от грязекаменных потоков, привлечены специалисты Академии наук СССР. Целесообразно было закрепить за городом экономический профиль, направленный на развитие легкой и пищевой промышленности, разместить промышленность согласно схеме распределения территории в северном направлении (НА РК. Ф. 482. Оп. 10. Д. 7426. Л. 15 об.)

По статистическим данным, демографический рост ожидался не только в получившей статус столицы Алма-Ате, но и в пригороде, где шло возведение жилья из-за концентрации населения. Предполагалось, что число жителей города в течение трех лет удвоится, однако резкий демографический рост населения не соответствовал социально-экономической ситуации, поэтому уровень жизни снижался.

В период с 1929 по 1938 год число прибывших составило 396 601 чел., число выбывших – 180 521 чел., механический прирост увеличился до 216 080 чел., продемонстрировав положительное сальдо миграции (табл. 4)

Таблица 4. Миграционные процессы в г. Алма-Аты 1927–1938 гг. (ЦГА РК. Ф. 698. Оп. 14. Д. 204. Л. 2–4)

Годы	Прибывшие	Выбывшие	Механический прирост
1928	-	-	1238
1929	9600	2820	6780
1930	31677	13268	18409
1931	37706	14695	23011
1932	55192	15521	39671
1933	24696	9674	15022
1934	9605	5584	4021
1935	55168	20379	34789
1936	58067	24212	33855
1937	59820	28100	31720
1938	55070	46268	8802
Всего	396601	180521	216080

Приведем общие цифры по росту населения в городе Алма-Ате в 1930-е годы. В начале 1929 г. насчитывалось около 50 тыс чел., то в 1930 г. – 108 200, 1931 г. – 115 тыс чел., 1932 г. – 132 594, 1933г. (январь) – 167 662, 1933 г. (декабрь) – 170 683, т.е. прирост в более чем в два раза привел, прежде всего, к нехватке жилья (ЦГА РК. Ф. 698. Оп. 14. Д. 185. Л. 1, 70).

Согласно итогам следующей Всесоюзной переписи населения 1939 года население Казахстана составляло 798 718 человек, из них 401 617 мужчин и 397 101 женщин. Городское население по республике насчитывало 296 631 человек, из них 150 929 мужчин и 145 702 женщин. (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 264. Л. 1). Численность населения города Алма-Аты в 1939 году достигало 264 954 человека, из них 132 657 мужчин, 132 297 женщин. В это время город был разделен на 4 района. В Ленинском районе (ныне Жетысуский) проживало 50 989 человек, из них 25 614 мужчин и 25 375 женщин. В Сталинском районе (ныне Алмалинский) проживало 73 099 человек, из них 36 348 мужчин и 36 751 женщин. В Кагановическом районе (ныне Турксибский) проживало 30 778 человек, из них 15 977 мужчин и 14 801 женщин. В Фрунзенском районе (ныне Медеуский) проживало 75 662, из них 37 604 мужчин и 38 058 женщин (НА РК. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 174. Л. 2)

Представители русской национальности составляли 72,21%, казахи 11,1%, украинцы 7,23%, татары 2,6%, уйгуры 1,38%, белорусы 0,63%, дунгане 0,27% от всего населения города (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 391. Л. 1-5). К 1939 году население столицы Казахской ССР увеличилось по сравнению с 1926 годом с 45,3 тыс. до 264,9 тыс. человек, то есть в 5,8 раз, а в сравнении с 1897 годом в 11,6 раз.

Национальный состав населения города Алматы по данным переписей 1897, 1926 и 1939 гг.

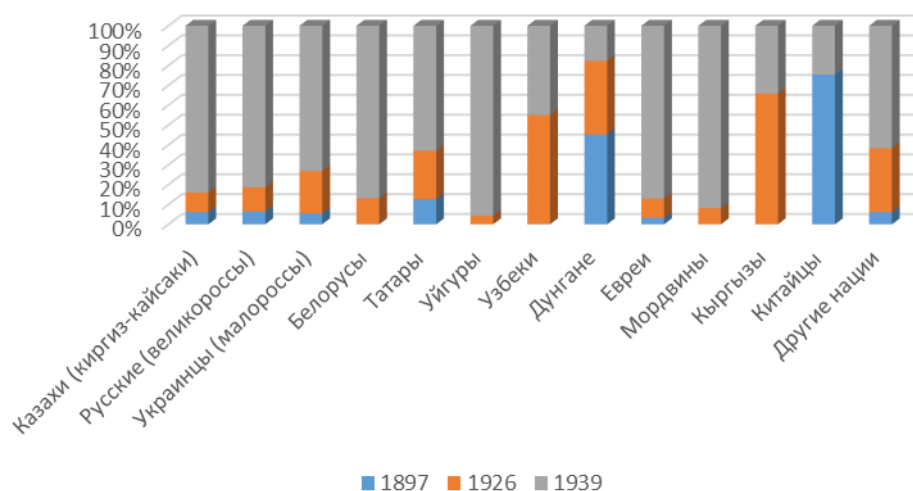

Диаграмма 1. Диаграмма национального состава населения города Алматы по данным переписей населения 1897, 1926 и 1939 гг. Диаграмма составлена авторами с использованием следующих материалов: (Первая Всеобщая перепись, 1897: 52-53; Статистический сборник 1917-1923, 1923: 34, 40, 45; Всесоюзная перепись, 1928: 148-149).

Коэффициент рождаемости на 1000 человек в Алма-Ате в 1939 году составляет 34,38. Согласно сведениям, в 1939 году родилось 7926 младенцев, по возрасту матери до 30 лет – 5746, что составляет 72,5% от общего числа рожденных. Число аборт за 1939 год по городе Алма-Ате составляло 2693 (33,9% к общему числу родившихся), из них криминальных аборт – 455 случаев. По всем произведенным аборт только 9 дел переданы в прокуратуру, при этом в 1937 году произведено 2 166 аборт, в 1938 году – 2 152, из них криминальных 133 случая. Передано в прокуратуру только 3 дела.

Коэффициент брачности по Казахстану в 1939 году был на уровне 6,8, по городу Алма-Ата на 1000 человек составлял 7,28, коэффициент разводимости 1,2 (НА РК Ф.1562. Оп. 20. Д. 148. Л. 1-33)

В начале XX в. уровень грамотности среди казахов был низким. До революции 1917 года в г. Верном было всего 20 школ, в том числе 2 гимназии, в них обучалось всего 3 тыс. учеников. Эти школы и гимназии в основном давали религиозное образование. Детских садов не было вообще. В 1917 году в Верном открылась первая детская площадка, позднее превратившаяся в детский сад (Великая Октябрьская, 1967: 25).

После 1917 года началось проведение мероприятий по ликвидации безграмотности, в рамках обучения письму для взрослых и «Красных юрт». С начала 1918 года в г. Верном открыты курсы обучения письму. Городские советы рабочих и солдатских депутатов приняли специальные решения о выделении на эти цели необходимых средств. В 1920 годы при городском отделе народного образования была создана комиссия по ликвидации неграмотности, которая прежде всего провела перепись неграмотных среди жителей города, подготовила педагогов для их обучения, снабдив их учебными пособиями.

В 1931 году СНК КазАССР принято постановление «Об обязательном семилетнем обучении», что привело к увеличению школ в 1927 году с 24 до 58 в 1940 году. Кроме того, в г. Алматы были открыты средние специальные учебные заведения (техникумы и школы), в 1930-е годы их насчитывалось шесть. Распахнули свои двери высшие учебные заведения, а именно, в 1928 г. нынешний Алматинский государственный институт им. Абая, в 1929 г. открылся Казахский ветеринарный, 1930 г. – сельскохозяйственный, а 1931 г. – медицинский, 1932 г. горно-металлургический институты. В 1934 г. начал свою деятельность Казахский государственный

университет им. С. Кирова (Алматы энциклопедиясы, 1996: 29–30). Росла сеть средних учебных заведений, число которых в 1939 году составило 51, а число учащихся возросло до 10,9 тысяч. Около 19 средних учебных заведений располагалось в Алма-Ате с учащимися в количестве 4,5 тыс. (Социалистическое строительство, 1940:211). Число столичных общеобразовательных школ в 1939 году по сравнению с 1926 годом выросло 2,7 раза (с 27 до 60). Профессорско-преподавательский состав увеличился с 190 до 1 327 человек, то есть в 7 раз, а количество учащихся с 4,9 тысяч человек до 38,7 тысяч, то есть в 7,8 раз (Социалистическое строительство, 1940:176-197).

Открывались и учреждения культуры. В 1933 году Л.И. Мирзоян в письме руководителю СНК СССР В. Молотову и секретарь ЦК партии Л. Кагановичу сообщал, что культурная и бытовая ситуация в Алма-Ате сложная: «В городе нет ни одного учреждения, театра или клуба, способных вместить 300–400 человек...» (Вершинин, 1936: 4).

Заключение. В статье изучены и проанализированы изменения численности и состава населения города Алматы, рассмотрены показатели внешней и внутренней миграции, их влияние на последствия в исторической ретроспективе.

За период с 1854 года по 1939 гг. в стране произошло ряд масштабных изменений. На месте средневекового поселения Алмату была построена крепость Верный, с целью укрепления интересов Российской империи в Семиреченской области. Постепенно город стал расти, сюда отправлялось переселенческое население с России. По улицам города Верный ходили казахи в национальных костюмах и ездили русские приказчики на повозках. Постепенно инфраструктура стала улучшаться.

В 1929 году состоялся перенос столицы из Кзыл-Орды в Алма-Ату, который привел к огромным изменениям. Численность жителей столицы возросла, постепенно повышался уровень образования населения, росли основные экономические показатели. Стало стягиваться население со всей Казахской ССР.

Население города увеличивалось за счет внешней миграции, а не за счет естественных причин. Закономерно, что крупные мегаполисы республики росли путем прибывших из других республик, то есть русских, украинцев, белорусов, татар, а также дунган, уйгуров, прибывших из Китая. Языком общения народов стал русский язык, на котором велось административное делопроизводство. В высших и средних специальных учебных заведениях, особенно в технической, медицинской и экономической сферах, обучение велось по российским учебникам и поэтому использовался русский язык. Можно сказать, что Алма-Ата советского периода стала центром русификации казахов. Активно проводилась политика мира и межнационального согласия, которая и продолжилась в начале XX века.

На протяжении почти 70 лет город Алма-Ата (переименован с г. Верный в 1921 г.), затем Алматы (с 1993 г.) имел статус столицы (до 1997 г.). С ростом населения советской республики увеличилось и количество предприятий, фабрик, школ, высших учебных заведений, медицинских учреждений, больниц, родильных домов, детских поликлиник, развивалась городская инфраструктура. А за социально-экономическими показателями росла численность населения и его интеллектуально-культурный уровень.

В последующем, население города к переписи 1989 г. возрастет с 45 тыс до 1 млн., то есть увеличится в 24 раза, город превратится в центр архитектуры, благоустроенный, политический, научный, образовательный, культурный, промышленный и транспортный узел. В СССР было 15 городов-миллионников – Москва, Ленинград, Киев, Минск, Омск, Свердловск, Ташкент, Баку, Горький, Ереван, Казань, Куйбышев, Тбилиси, Харьков, Челябинск и Алма-Ата (РГАЭ. Ф.1562. Оп. 336. Д. 391. Л. 5).

Источники

НА РК — Национальный архив Республики Казахстан
РГАЭ РФ — Российский государственный архив экономики
ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстана
ЦГА РУз — Центральный государственный архив Республики Узбекистан

Литература

Аққұлов, 1983 – *Аққұлов М.* Алматы наны: [Алматы өндірістік нан пісіру бірлестігінің жұмысынан] // Соц. Қазақстан. 1983. 27 март.
Алма-Ата, 1960 – Алма-Ата – столица Казахской ССР. Алматы, 1960. 123 с.

- Алматы энциклопедиясы, 1960 – *Алматы энциклопедиясы*. Алматы, 1996. 316 б.
- Асылбеков М.-А.Х., Асылбекова Ж. М.-А., 2016 – *Асылбеков М.-А.Х., Асылбекова Ж. М.-А.* Социально-демографическое развитие населения Казахстана в 1926-1939 гг. Алматы: Қазақ университеті. 2016. 146 с.
- Аупбаев, 1981 – *Аупбаев Ж.* Өсе бер, өрлей бер, ару Алматы: [Одақтағы миллион тұрғыны бар 22-ші қала] // Лениншіл жас. – 1981. – 30 дек.
- Әуелбекұлы, 1995 – *Әуелбекұлы Қ.* Астана халқы азайып барады: Демогр. шолу // Алматы ақшамы. 1995. 25 желтоқсан
- Байпаков, 2004 – *Байпаков К.М.* Жетысу в древности и средневековье: урбанизация и средневековый город Алматы // *Shygys*. 2004. № 1. С.190-208
- Бекмұратұлы, 2007 – *Бекмұратұлы С.* Алматы тұрғындарының саны 1,5 миллионға қашан жетеді? немесе демографияның тілімен сөйлесек // Алматы ақшамы. 2007. 12 маусым.
- Великая Октябрьская, 1967 – *Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане*. Летопись событий (27 февраля 1917 г.- 30 июля 1918 г.). Алма-Ата: Наука, 1967. 440 с.
- Вершинин, 1936 – *Вершинин Н.* Паспорт города. 2. Право на образование // Социалистическая Алма-Ата. 1936. 19 декабря. С.4
- Всесоюзная перепись населения, 1928 – *Всесоюзная перепись населения 1926 г.* Алма-Ата. 256 с.
- Галиев, 2004 – *Галиев В.З.* Алматы, или укрепление Верное, с его окрестностями. Члена сотрудника Н.А. Абрамова. 23 мая 1864 года. Записки ИРГО по общей географии С-Петербург. 1867 // Туған өлке. 2004. № 1. 51-58 с.
- Гинс, 1911 – *Гинс Г.К.* Таранчи и дунгане // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. Т. 125 (СХХV). 1911. СПб.: Типография А.С. Суворина. С. 672–708.
- Голиков, Двоскин, Спектор, 1989 – *Голиков Н.Ф., Двоскин Б.Я., Спектор М.Д.* Проблемы расселения населения Казахстана. Алма-Ата. 248 с.
- Горячева, 1956 – *Горячева А.А.* Исторические предпосылки основания города Верного. // Ученые записки. КарГУ. Т.20. Серия история. Алматы: КазГУ: Учеб.- педагог. изд., 1956. 156 с.
- Горячева, 1956 – *Горячева А.А.* Исторические предпосылки основания города Верного // Ученые записки. КарГУ. Т.20. Серия история. Алматы: КазГУ: Учеб.- педагог. изд. 1956. 156 с.
- Горячева, Фришман, 1987 – *Горячева А.А., Фришман Л.С.* Заря над Семиречьем. Алматы, 1987. С.71.
- Губогло, 1993 – *Губогло М.Н.* Этнодемографическая и языковая ситуация в столицах союзных республик СССР в конце 80-х – начале 90-х годов: [В т.ч. в Алматы] // Отеч. история. 1993. № 1. С. 53-64: табл.
- Джусупбеков, 1980 – *Джусупбеков С.* Город Верный. Алматы: Казахстан. 1980. 215 с.
- Забирова, 2005 – *Забирова А.Т.* Миграция казахов в г. Алматы и Астану: жилищные условия и занятость // Реалии и прогнозы демографического развития Еразийского пространства: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. Алматы, 2005. С. 96-108.
- Зарубин, 1879 – *Зарубин И.* По горам и степям Средней Азии. Путевые заметки от Москвы до Кульджи (окончание) // Русский вестник. М.: Университетская типография (М. Катков), 1879. Т. 144. Декабрь. С. 627–683.
- Иванов, 1890 – *Иванов А.* Русская колонизация в Туркестанском крае // Русский вестник. Т. 211. 1890. Ноябрь. М.: Типография товарищества «Общественная польза». С. 226–244.
- «И вздрогнула земля...», 2011 – *«И вздрогнула земля...»*: Из истории землетрясений в Семиречье. 1885–1912 гг. // Сост. И. М. Самигулин. Алматы: Издательство LEM. 760 с.
- История Алматы в документах, 2008 – *История Алматы в документах*. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2008. Т.1. 320 с.
- Казахстан: Национальная энциклопедия, 2004 – *Казахстан: Национальная энциклопедия*. Алматы: Мәдени мұра. Т. 1. А – В. 558 с.
- Калитин, 1890 – *Калитин П.* Ахал-Текинская экспедиция (начало) // Русский вестник. Т. 208. 1890. Май. М.: Типография товарищества «Общественная польза». С. 79–112.
- Костенко, 1880 – *Костенко А.Ф.* Туркестанский край. Т.1. СПб. 1880. 452 с.
- Қазақстан тарихы, 1994 – *Қазақстан тарихы*. Алматы: Атамұра, 1994. 333 б.
- Құдайбергенова, 2015 – *Құдайбергенова А.И.* Қазақстандағы халық санақтары /Қазақстан халқы: энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015. 484 б.
- Леденев, 1909 – *Леденев Н.А.* История Семиреченского казачьего войска. Верный: Типография Семиреченского областного правления, 1909. 828 с.
- Настич, 1993 – *Настич В.Н.* Алмату – неизвестный монетный двор XIII в. // Бартольдовские чтения, год десятый: Тезисы докладов и сообщений. М. С.50-51.
- ОСО, 1889 – *Обзор Семиреченской области за 1889 г.* Верный: Тип. Семиреч. обл. правления, 1883-1915. За ряд лет: Прил. к всеподд. отчету воен. губернатора. за 1889 год. 1890. 83 с.
- Первая Всеобщая перепись, 1897 – *Первая Всеобщая перепись* населения Российской империи 1897 г. LXXXV. Семиреченская область. 1905. С. 52-53

- Потанин, 1868 – Потанин Н.Г. О караванной торговле с Джунгарской Бухарией в XVIII столетии // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. 1868 (апрель–июнь). М.: Университетская типография. С. 21–113.
- ПВПНРИ, 1905 – *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* LXXXV. Семиреченская область. 1905. 149 с.
- Рабинович, Шмелева, 1981 – Рабинович М. Г., Шмелева М. Н. К этнографическому изучению города // Советская этнография. 1981. № 3. С. 23–34.
- Ротчев, 1870 – Ротчев А.Г. Очерки торговли Семиреченской области. 1868–1869 // Русский вестник. Т. 90. 1870. Ноябрь. М.: Университетская типография (Катков и Ко), 1870. С. 407–428.
- Савельева, 2016 – Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау. Алматы: Ғылым, 1994. 216 с.
- Сатенова, 2014 – Сатенова М. Из истории г. Верного // Вестник АН РК. 2014. № 2. С. 219–226.
- Семенов Тянь-Шаньский, 1946 – Семенов Тянь-Шаньский П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856–1857 годах. Мемуары. М., 1946. Т. 2. 256 с.
- Сорокин, 1886 – Сорокин Н.В. В горах и долинах русского Тянь-Шаня (начало) // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. СПб.: Типография А.С. Суворина, 1886. Т. 24 (XXIV). С. 360–386.
- Статистический ежегодник, 1924 – *Статистический ежегодник 1917–1923 гг.* 1924. Т. 1. Ташкент. 451 с.
- Троицкая, 1937 – Троицкая А.Л. Из отчета о командировке 1936 г. в национальные районы Среднеазиатских республик // Советская этнография. 1937. № 4. С. 137–149.
- Фридерикс, 1869 – Фридерикс Н. Туркестан и его реформы. Из записок очевидца // Вестник Европы. Журнал Истории, политики, литературы. Четвертый год. Кн. 6. 1869. Июнь. СПб. С. 691–712.
- Юдин, 1914 – Юдин М.Л. Памяти М.Г. Черняева // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. СПб.: Типография Т-ва А.С. Суворина «Новое время», 1914. Т. 137 (CXXXVII). С. 941–956.

Sources

- CGA RK — Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstana [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]
- CGA RUz — Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Uzbekistan [Central State Archives of the Republic of Uzbekistan]
- NA RK — Nacional'nyj arhiv Respubliki Kazahstan [National Archives of the Republic of Kazakhstan]
- RGAE RF — Rossijskij gosudarstvennyj arhiv ekonomiki [Russian State Archive of Economics]

References

- Akkulov, 1983 – Akkulov M. Almaty nany: [Almaty ondiristik nan pisiru birlestiginin zhumysynan] [Almaty bread: [From the work of the Almaty Industrial Bakery Association] // Soc. Kazakstan. 1983. 27 mart. (In Kaz.).
- Alma-Ata, 1960 – Alma-Ata – stolica Kazahskoj SSR. [Alma-Ata – the capital of the Kazakh SSR.] Almaty, 1960. 123 p. (In Russ.).
- Almaty enciklopediyasy, 1960 – Almaty enciklopediyasy. [Almaty Encyclopedia] Almaty, 1996. 316 p. (In Kaz.).
- Asylbekov, Asylbekova, 2016 – Asylbekov M.-A.H., Asylbekova ZH. M.-A. Social'no-demograficheskoe razvitiye naseleniya Kazahstana v 1926–1939 gg. [Socio-demographic development of the population of Kazakhstan in 1926–1939.] Almaty: Qazaq universiteti. 2016. 146 p. (In Russ.).
- Aupbaev, 1981 – Aupbaev Zh. Ose ber, orlej ber, aru Almaty [Odaktagy million turgyny bar 22-shi kala] [Grow, grow, beautiful Almaty: [The 22nd city in the Union with a million inhabitants] // Leninshil zhas. 1981. 30 dek. (In Kaz.).
- Auelbekuly, 1995 – Auelbekuly K. Astana halky azajyp barady: Demogr. sholu [The population of Astana is decreasing: Demographic survey] // Almaty akshamy. 1995. 25 zheltoksan (In Kaz.).
- Bajpakov, 2004 – Bajpakov K.M. Zhetysu v drevnosti i srednevekov'e: urbanizaciya i srednevekovyj gorod Almaty [Zhetysu in antiquity and the Middle Ages: urbanization and the medieval city of Almaty] // Shygys. 2004. № 1. Pp. 190–208 (In Kaz.).
- Bekmuratuly, 2007 – Bekmuratuly S. Almaty turgyndarynyn sany 1,5 millionga kashan zhetedi? nemese demografiyanyn tilimen soilesek [When will the population of Almaty reach 1.5 million? or, speaking in the language of demography, in Almaty there are five women for every three men] // Almaty akshamy. 2007. 12 mausym. (In Kaz.).
- Dzhusupbekov, 1980 – Dzhusupbekov S. Gorod Vernyj. [City of Faithful.] Almaty: Kazakhstan. 1980. 215 p. (In Russ.).
- Galiev, 2004 – Galiev V.Z. Almaty, ili ukreplenie Vernoe, s ego okrestnostyami. Chlena sotrudnika N.A. Abramova. [Almaty, or the Vernoye Fortress, with its Environs. By staff member N.A. Abramov.] 23 maya 1864 goda. Zapiski IRGO po obshchej geografij S-Peterburg. 1867 // Tugan olke. 2004. № 1. Pp. 51–58. (In Russ.).
- Gins, 1911 – Gins G.K. Taranchi i dungane [Taranchi and Dungane] // Istoricheskij vestnik. Istoriko-literaturnyj zhurnal. T. 125 (CXXV). 1911. SPb.: Tipografiya A.S. Suvorina. Pp. 672–708. (In Russ.).

- Golikov, Dvoskin, Spektor, 1989 – *Golikov N.F., Dvoskin B.YA., Spektor M.D.* Problemy rasseleniya naseleniya Kazakhstana [The problem of settlement of the population of Kazakhstan]. Alma-Ata. 248 p. (In Russ.).
- Goryacheva, 1956 – *Goryacheva A.A.* Istoricheskie predposylki osnovaniya goroda Vernogo. [Historical prerequisites for the foundation of the city of Verny] // *Uchenye zapiski. KarGU*. T.20. Seriya istoriya. Almaty: KazGU: Ucheb.- pedagog. izd., 1956. 156 p. (In Russ.).
- Goryacheva, 1956 – *Goryacheva A.A.* Istoricheskie predposylki osnovaniya goroda Vernogo [Historical prerequisites for the foundation of the city of Verny] // *Uchenye zapiski. KarGU*. T.20. Seriya istoriya. Almaty: KazGU: Ucheb.- pedagog. izd. 1956. 156 p. (In Russ.).
- Goryacheva, Frishman, 1987 – *Goryacheva A.A., Frishman L.S.* Zarya nad Semirech'em. [Frishman L.S. Dawn over Semirechye.] Almaty, 1987. 71 p. (In Russ.).
- Guboglo, 1993 – *Guboglo M.N.* Etnodemograficheskaya i yazykovaya situatsiya v stolicah soyuznykh respublik SSSR v konce 80-h – nachale 90-h godov: [V t.ch. v Almaty] [Ethnodemographic and linguistic situation in the capitals of the union republics of the USSR in the late 80s – early 90s: [Incl. in Almaty] // *Otech. istoriya*. 1993. № 1. Pp. 53-64. (In Russ.).
- Ivanov, 1890 – *Ivanov A.* Russkaya kolonizatsiya v Turkestanskom krae [Russian colonization in the Turkestan region] // *Russkij vestnik*. T. 211. 1890. Noyabr'. M.: Tipografiya tovarishchestva «Obshchestvennaya pol'za». Pp. 226–244. (In Russ.).
- «I vzdrognula zemlya...», 2011 – «*I vzdrognula zemlya...*»: Iz istorii zemletryasenij v Semirech'e. 1885–1912 gg. [«And the earth trembled...»: From the history of earthquakes in Semirechye. 1885-1912] // Sost. I. M. Samigulin. Almaty: Izdatel'stvo LEM. 760 p. (In Russ.).
- Istoriya Almaty v dokumentah, 2008 – *Istoriya Almaty v dokumentah*. [History of Almaty in documents] Almaty: Kazak enciklopediyasy, 2008. T.1. 320 p. (In Russ.).
- Kalitin, 1890 – *Kalitin P.* Ahal-Tekinskaya ekspeditsiya (nachalo) [Akhal-Teke expedition (beginning)] // *Russkij vestnik*. T. 208. 1890. Maj. M.: Tipografiya tovarishchestva «Obshchestvennaya pol'za». P. 79–112. (In Russ.).
- Kazakhstan: Nacional'naya enciklopediya, 2004 – Kazakhstan: Nacional'naya enciklopediya. [Kazakhstan: National Encyclopedia] Almaty: Mädeni myra. T. 1. A – V. 558 p. (In Russ.).
- Kazakstan tarihy, 1994 – Kazakstan tarihy. [History of Kazakhstan] Almaty: Atamura, 1994. 333 p. (In Kaz.).
- Kostenko, 1880 – *Kostenko A.F.* Turkestanskij kraj. [Turkestan region.] T.1. SPb. 1880. 452 p. (In Russ.).
- Kudaibergenova, 2015 – *Kudaibergenova A.I.* Kazakstandagy halyk sanaktary [Population censuses in Kazakhstan] / Kazakhstan halky: enciklopediya. Almaty: Kazak enciklopediyasy, 2015. 484 p. (In Kaz.).
- Ledenev, 1909 – *Ledenev N.A.* Istoriya Semirechenskogo kazach'ego vojska. [History of the Semirechye Cossack Army] Verny: Tipografiya Semirechenskogo oblastnogo pravleniya, 1909. 828 p. (In Russ.).
- Nastich, 1993 – *Nastich V.N.* Almatu – neizvestnyj monetnyj dvor XIII v. [Almatu – an unknown mint of the 13th century] // *Bartol'dovskie chteniya, god desyatij: Tezisy dokladov i soobshchenij*. M., 1993. Pp. 50-51. (In Russ.).
- OSO, 1889 – *Obzor Semirechenskoj oblasti za 1889 gg.* [Review of the Semirechensk region for 1889.] Verny: Tip. Semirech. obl. pravleniya, 1883-1915. Za ryad let: Pril. k vsepodd. otchetu voen. gubernatora. za 1889 god. 1890. 83 p. (In Russ.).
- Pervaya Vseobshchaya perepis', 1897 – *Pervaya Vseobshchaya perepis'* naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. [The first General Population Census of the Russian Empire in 1897]. LXXXV. Semirechenskaya oblast'. 1905. Pp. 52-53. (In Russ.).
- Potanin, 1868 – *Potanin N.G.* O karavannoj trgovle s Dzhungarskoj Buhariej v XVIII stoletii [On the caravan trade with Dzungarian Bukhara in the 18th century] // *Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostej Rossijskikh pri Moskovskom universitete*. 1868 (aprel'-iyun'). M.: Universitetskaya tipografiya. Pp. 21–113. (In Russ.).
- PVPNRI, 1905 – *Pervaya Vseobshchaya perepis'* naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. [First General Population Census of the Russian Empire 1897]. LXXXV. Semirechenskaya oblast'. 1905. 149 p. (In Russ.).
- Rabinovich, Shmeleva, 1981 – *Rabinovich M. G., Shmeleva M. N.* K etnograficheskomu izucheniyu goroda [Towards an Ethnographic Study of the City] // *Sovetskaya etnografiya*. 1981. № 3. Pp. 23-34. (In Russ.).
- Rotchev, 1870 – *Rotchev A.G.* Ocherki trgovli Semirechenskoj oblasti. 1868-1869 [Essays on Trade in the Semirechye Region. 1868-1869] // *Russkij vestnik*. T. 90. 1870. Noyabr'. M.: Universitetskaya tipografiya (Katkov i Ko). Pp. 407–428. (In Russ.).
- Satenova, 2014 – *Satenova M.* Iz istorii g. Vernogo [From the history of the city of Verny] // *Vestnik AN RK*. 2014. № 2. Pp. 219-226. (In Russ.).
- Savel'eva, 2016 – *Savel'eva T.V.* Osedlaya kul'tura severnykh sklonov Zailijskogo Alatau. [Sedentary culture of the northern slopes of the Zailiyskiy Alatau] Almaty: Gylym, 1994. 216 p. (In Russ.).
- Semenov Tyan-SHan'skij, 1946 – *Semenov Tyan-SHan'skij P.P.* Puteshestvie v Tyan'-SHan' v 1856-1857 godah. [Semenov Tyan-Shansky P.P. Journey to the Tien Shan in 1856-1857.] Memuary. M., 1946. T. 2. 256 p. (In Russ.).
- Sorokin, 1886 – *Sorokin N.V.* In the mountains and valleys of the Russian Tien Shan (beginning) [In the mountains and valleys of the Russian Tien Shan (beginning)] // *Historical Bulletin*. Historical and literary magazine. SPb.: A.S. Suvorin Printing House, 1886. Vol. 24 (XXIV). Pp. 360–386. (In Russ.).

Statisticheskij ezhegodnik, 1924 – *Statisticheskij ezhegodnik* 1917-1923 gg. [Statistical Yearbook 1917-1923]. 1924. T. 1. Tashkent. 451 p.

Troitskaya, 1937 – *Troitskaya A.L.* From the report on the 1936 trip to the national regions of the Central Asian republics [From the report on the 1936 trip to the national regions of the Central Asian republics] // *Soviet Ethnography*. 1937. No. 4. Pp. 137–149. (In Russ.).

Friedrichs, 1869 – *Friedrichs N.* Turkestan and its reforms. From the notes of an eyewitness [Turkestan and its reforms. From the notes of an eyewitness] // *Bulletin of Europe. Magazine of History, Politics, Literature*. The fourth year. Book 6. 1869. June. SPb. Pp. 691–712.

Yudin, 1914 – *Yudin M.L.* Pamyati M.G. Chernyaeva [In Memory of M.G. Chernyaev] // *Istoricheskij vestnik*. Istoriko-literaturnyj zhurnal. SPb.: Tipografiya T-va A.S. Suvorina «Novoe vremya». T. 137 (CXXXVII). Pp. 941–956. (In Russ.).

Velikaya Oktyabr'skaya, 1967 – *Velikaya Oktyabr'skaya socialisticheskaya revolyuciya v Kazahstane. Letopis' sobytij* (27 fevralya 1917 g.- 30 iyulya 1918 g.). [The Great October Socialist Revolution in Kazakhstan. Chronicle of Events (February 27, 1917 – July 30, 1918).] Alma-Ata, 1967. 440 p. (In Russ.).

Vershinin, 1936 – *Vershinin N.* Pasport goroda. 2. Pravo na obrazovanie [City passport.] // *Socialisticheskaya Alma-Ata*. 1936. 19 dekabrya. (In Russ.).

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya, 1928 – *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 g.* [All-Union Population Census] Alma-Ata. 164 p. (In Russ.).

Zabirova, 2005 – *Zabirova A.T.* Migraciya kazahov v g. Almaty i Astanu: zhilishchnye usloviya i zanyatost' [Migration of Kazakhs to Almaty and Astana: Housing Conditions and Employment] // *Realii i prognozy demograficheskogo razvitiya Erazijnskogo prostranstva: Materialy Mezhdunar. nauch.-prakt. konf.* Almaty, 2005. Pp. 96-108. (In Russ.).

Zarubin, 1879 – *Zarubin I.* Po goram i stepyam Srednej Azii. Putevye zametki ot Moskvyy do Kul'dzhi (okonchanie) [Across the Mountains and Steppes of Central Asia. Travel Notes from Moscow to Kuldja (end)] // *Russkij vestnik*. M.: Universitetskaya tipografiya (M. Katkov), 1879. T. 144. Dekabr'. Pp. 627–683. (In Russ.).

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 124–138
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.31.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_124-138

ОСМАН БИЛІГІНІҢ ТҮРКІСТАНДЫҚ ҚАЖЫЛАРҒА ҰСТАНҒАН САЯСАТЫ (XIX аяғы – XX ғғ. басы)

Нуржигит Момынбекович Абдукадыров,¹ Акнур Смаиловна Кобесова²

¹ Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Ph.D. доцент

<https://orcid.org/0000-0002-6811-9871> E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

² М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті (Тараз қ., Қазақстан)

Аға оқытушы

<https://orcid.org/0009-0007-8861-6633> Email: kobesovaa@bk.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Абдукадыров Н.М., Кобесова А.С., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазіргі кезде Қажылық тарихын зерттеу мәселесі отандық ғылымда жаңа және өзекті тақырыптардың қатарында саналады. Осындай тақырыптардың бірі Осман империясының әлем елдерінен келетін мұсылмандарға ұстанған саясатымен байланысты болды. Ғылыми мақалада, XIX ғ. соңғы ширегі мен XX ғ. басында Осман билігінің түркістандық қажыларға ұстанған саясаты қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеу жұмысының мақсаты осман билігінің түркістандық және жалпы Орта Азиядан келген қажыларға қарым-қатынасын тарихи тұрғыдан зерттеу болып табылады. Сондай-ақ, мақалада қойылған ғылыми міндеттер Осман билігі тарапынан түркістандық қажыларға көрсеткен әлеуметтік көмегі мен рухани қолдауына ғылыми талдау жасаумен сипатталады. *Материалдар мен әдістер.* Ғылыми жұмыста тарих ғылымының қалыптасқан дәстүрлі әдістері мен принциптері негізге алынды. Зерттеу жұмысында архив материалдары, құжаттар жинақтары және қажылардың естеліктері мен осы іспеттес материалдар қолданысқа тартылды. *Нәтижелер.* Осман билігінің Орта Азия мұсылмандарына деген ыстық ықыласы мен жоғары құрметі әр түрлі факторлармен сипатталды. Осман империясының түркістандық қажыларға ұстанған саясаты мен мақсаты айқындалды. Анадолы мен Орта Азияның түркі-мұсылман халықтары арасында өзара ынтықмақтастықтың дамуында Қажылықтың рөліне баға берілді. *Қорытынды.* Ғылыми мақаланың зерттеу нәтижелері Түркістан өлкесі мен жалпы Орта Азиядан шыққан мұсылмандардың Қажылық сапары мен оған Осман мемлекетінің билігінің ықпалын тарихи тұрғыдан терең түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қажылық, ислам, Осман империясы, Түркістан, Орта Азия, халықаралық қатынастар, панисламизм.

Дәйексөз үшін: Абдукадыров Н.М., Кобесова А.С. Осман билігінің түркістандық қажыларға ұстанған саясаты (XIX ғ.аяғы – XX ғ.басы) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 124-138-бб. (қаз.).

DOI: [10.51943/2788-9718_2025_28_1_124-138](https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_124-138)

ПОЛИТИКА ОСМАНСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ ТУРКЕСТАНСКИХ ПАЛОМНИКОВ (конец XIX - начало XX вв.)

Нуржигит Момынбекович Абдукадыров,¹ Акнур Смаиловна Кобесова²

¹ Казахский национальный университет имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Ph.D. доцент

<https://orcid.org/0000-0002-6811-9871> E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

² Таразский университет им. М.Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан)

Ст.преподаватель

<https://orcid.org/0009-0007-8861-6633> Email: kobesovaa@bk.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Абдукадыров Н.М., Кобесова А.С. 2025

Аннотация. *Введение.* В настоящее время изучение истории хаджа считается одной из новых и актуальных тем в отечественной науке. Одна из таких тем была связана с политикой Османской империи в отношении мусульман со всего мира. В научной статье рассматривается политика османских властей в отношении туркестанских паломников в последней четверти XIX и начале XX века. *Цель и задачи.* Целью исследования является изучение исторического отношения османских властей к паломникам из Туркестана и Средней Азии. Также научные задачи, поставленные в статье, характеризуются анализом социальной помощи и духовной поддержки, оказываемой туркестанским паломникам османскими властями. *Материалы и методы.* Научная работа основывалась на устоявшихся традиционных методах и принципах исторической науки. В научной статье использованы архивные материалы, сборник документов, воспоминания паломников и тому подобные материалы. *Результаты.* Теплая привязанность и высокое уважение османских властей к мусульманам Средней Азии характеризовались различными факторами. Разъяснены политика и цели Османской власти в отношении туркестанских паломников. Оценена роль хаджа в развитии взаимопонимания между тюрко-мусульманскими народами Анатолии и Средней Азии. *Заключение.* Результаты исследования научной статьи дают глубокое историческое понимание паломничества-хаджа мусульман Туркестанского региона и Средней Азии и влияния на него Османской империи.

Ключевые слова: хадж, Османская империя, Туркестан, Средняя Азия, международные отношения, панисламизм.

Для цитирования: Абдукадыров Н.М., Кобесова А.С. Политика османской власти в отношении туркестанских паломников (конец XIX в. - начало XX в.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 124-138. (на каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_124-138

OTTOMAN POLICY TOWARDS TURKESTAN PILGRIMS (LATE 19TH CENTURY - EARLY 20TH CENTURY)

Nurzhigit M. Abdukadyrov ¹, Aknur S. Kobesova ²

¹ Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

Ph.D, ass.prof.

<https://orcid.org/0000-0002-6811-9871>. E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

² Taraz University M.Kh. Dulati (Taraz, Kazakhstan)

Senior Lecturer

<https://orcid.org/0009-0007-8861-6633> Email: kobesovaa@bk.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Abdukadyrov N.M., Kobesova A.S. 2025

Abstract. Introduction. Currently, the study of the history of the Hajj is considered one of the new and relevant topics in Russian science. One of these topics was related to the policy of the Ottoman Empire towards Muslims from all over the world. The scientific article examines the policy of the Ottoman authorities towards Turkestan pilgrims in the last quarter of the 19th and early 20th centuries. **Purpose and objectives.** The purpose of the study is to research the historical attitude of the Ottoman authorities towards pilgrims from Turkestan and Central Asia. Also, the scientific objectives set in the article are characterized by a scientific analysis of social assistance and spiritual support provided to Turkestan pilgrims by the Ottoman authorities. **Materials and methods.** The scientific work was based on established traditional methods and principles of historical science. The scientific article uses archival materials, a collection of documents, memoirs of pilgrims and similar materials. **Results.** The warm affection and high respect of the Ottoman authorities for the Muslims of Central Asia were characterized by various factors. The policy and goals of the Ottoman government towards Turkestan pilgrims are explained. The role of Hajj in the development of mutual understanding between the Turkic-Muslim peoples of Anatolia and Central Asia is assessed. **Conclusion.** The results of the research of the scientific article provide a deep historical understanding of the Hajj pilgrimage of Muslims of the Turkestan region and Central Asia and the influence of the Ottoman Empire on it.

Key words. Hajj, Islam, Ottoman Empire, Turkestan, Central Asia, International relations, Pan-Islamism.

For citation: Abdukadyrov N.M., Kobesova A.S. Ottoman policy towards Turkestan pilgrims (late 19th century - early 20th century) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 124-138. (In Kaz.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_124-138

Қысқашы. Ислам дінінде бес парыздың бірі болған Қажылық сапары қай кезеңде де Орта Азия мұсылмандарының басты діни міндеті саналды. Қасиетті Меккеге аттанатын қажылық жолдардың үлкен, бөлігін өз бақылауында ұстаған Осман империясы бұл кезде қажылардың келуіне ерекше ықылас танытты. XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басы Осман мемлекеті мен Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтарының арасындағы байланыстардың негізгі бір кезеңі саналды. Тілі мен діні, мәдениеті мен дәстүрі бір болған халықтардың бұл кезеңдегі өзара ынтымақтастығының негізгі бір бағыты – Қажылық болды. Қажылық сапарда Осман билігі түркістандық мұсылмандарға ерекше жылы көзқарас танытып, бұл жағдай Орта Азия мен Анадолы халықтарын жақындата түсті.

Қажылық мұсылмандық міндет болып, бұл туралы зерттеу жұмыстары негізінен дінтанушылар мен дін саласының мамандарының назарын аударып келді. Соңғы жылдары Қажылық сапардың тек діни ғана емес, сонымен қатар басқа да қырлары мен мазмұны ашылып, бұл тақырыптың зерттеу қажеттілігі арта түсті. Зерттеуді қажет ететін Қажылықтың мазмұны ол халықаралық ынтымақтастық пен өзара қарым-қатынастар тарихы мен түркі-мұсылман халықтарының жақындығы болды. Қазіргі кезде шетелдік және отандық ғылымда Қажылық сапарының тарихы әр түрлі қырынан көрсетіліп келеді. Сонымен бірге, XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында Ресей империясының құрамында болған Орта Азияның түркі-мұсылман халықтарынан жыл сайын Қажылық сапарға аттануын тарихи тұрғыдан зерттеу ғалымдардың назарын өзіне аудара бастады. Себебі, Қажылық мәселелерін кеңестік ғылымда көтеріге мүмкін болмады. Ал, тәуелсіздік жылдарынан бастап, ол діни тақырыптардың аясында қарастырылды. Ендігі кезекте, осы бір рухани тақырыптың саяси және тарихи астарының болуы мәселені тарихи аспектіде зерттеу қажеттігін көрсетіп отыр.

Түрік сұлтандарының түркістандық қажыларға деген көзқарасы мен ұстанымдары әрқашан оң болды және қажыларға ерекше құрмет көрсетті. Қажылыққа келген түркістандық мұсылмандар мен осман билігі арасындағы саяси және әлеуметтік байланыстар дамыды. Мұндай ұстанымдар мен көзқарастардан туған өзара қарым-қатынастар тарихы да зерттеуді қажет ететіні даусыз. Атап отырғанымыздай, Қажылықты зерттеудің сан түрлі аспектілері бар. Соның бір бағыты ретінде Қажылықтың халықтар арасында саяси және әлеуметтік байланыстардағы ролін зерттеумен көрсетуге болады.

Түріктердің түркістандық, яғни ортазиялық қажыларды қолдауы ерте кезден басталған және ол осы кезеңде де жалғасты. Осман билігі Орта Азияны әрқашан «Түркістан» деп атап ол географиялық және саяси-әкімшілік тұрғысынан да солай аталған. Ал, Ресейде жүргізілген реформалар бойынша Орта Азия аумағында Дала және Түркістан генерал-губернаторлықтары құрылған еді және онда Хиуа мен Бұхара сияқты протекторат хандықтар болды. Дегенмен түркиялық және шетелдік зерттеушілер Орта Азияны өз ғылыми зерттеулерінде әлі де «Түркістан» деп жалпылама көрсетіп жүр. Қарастырылып отырған зерттеу жұмысында да Түркістан мен Орта Азия ұғымдарын кей жағдайда жалпы бірге көрсету басшылыққа алынды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу тақырыбының методологиялық негізін айқындауда қазіргі кезеңде отандық және шетелдік ғылымда қалыптасқан заманауи методология мен ғылыми әдістер негізге алынды. Заманауи методологияға негізделген әдістер мен принциптер және жаңарған теориялар мен ұстанымдар басты назарда болды. Атап айтқанда, қазіргі тарих ғылымында дүниежүзілік тарихты зерттеудің макро және микротарих сияқты жаңашыл бағыты мен дәстүрлі емес тәсілдер қажылардың әлеуметтік өмірі мен олардың Осман империясының аумағындағы жағдайын суреттеуге көмектеседі. Қажылықта әлеуметтік алмасу немесе тұлғааралық әрекеттестіктерді көрсетуде микротарихтың теориясы мен әдістеріне сүйенеді. Сондай-ақ, Қажылық тақырыбы әлеуметтік және мәдени тарихпен байланысты болғандықтан пәнаралық ғылымдардың қазіргі теорияларын басшылыққа алуға болады. Мысалы, Коллингвуд бастаған ғалымдардың теориялы аясында жеке адамдардың, яғни қажылардың іс-әрекеттерін айқындауға болады (Collingwood, 1999).

Зерттеу тақырыбы шетелдік тарихпен байланысты болғандықтан, онда түркиялық және шетелдік зерттеушілердің теориялары мен тұжырымдарына назар аударылды. Солардың бірі ретінде Айлин Кейн және басқа да ғалымдардың тұжырымдамалары талдауға түсті (Eileen, 2015:15-20). Олардың пікірінше, Осман мемлекетінде ортаазиялық қажыларды тарту мен оларға қолдау көрсетуде діни идеология және мәдениет теория ретінде қарастырылған. Қарастырылып отырған ғылыми жұмыстың теориялық-методологиялық негізі ретінде Қажылықтың мән-мазмұны әр қырынан зерттеуі, сондай-ақ оның тілі мен діні, руханияты мен мәдениеті жақын болған халықтардың арасында тұрақты қарым-қатынастың орнауы мен осман билігінің түркістандық мұсылмандарға көзқарасы мен ұстанымдары таңдап алынды.

Тақырыпты зерттеуде Түркия Республикасының Президенті жанындағы Мемлекеттік архивтер басқармасына қарасты Османлы архивінің материалдары пайдаланылды (BOA, HR. SYS). Келесі кезекте, осы Османлы архивінің материалдары негізінде жинақталған құжаттар жинақтары қолданылды. Оның ең негізгісі Осман мемлекеті мен Түркістан арасындағы байланыстарға арнаған құжаттар жинағы болып табылады (Osmanlı Belgelerinde. Cilt 1-2.). Олардың деректік құндылығы әртүрлі және олардың әрқайсысы қажылық мәселесінде белгілі бір дәрежеде айтарлықтай жан-жақты қарауға мүмкіндік берді. Бұдан тыс, түркістандық мұсылмандардың Қажылық сапары мен «киелі жерлерге» зиярат етуі туралы деректік материалдар қатарында империялық кезеңдегі Түркістанның мерзімді басылымдары ерекше материалдық құндылыққа ие (Туркестанские ведомости. 1894). Мерзімді басылымдар мұсылмандардың діни жағдайы туралы мәлімет береді.

Талқылау. Зерттеу тақырыбы отандық ғылымда аз зерттелген тақырыптар қатарынан орын алады. Зерттеу объектісіне қатысты ғылыми мәселелер бойынша шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылды. Түркістандық қажылар мен оларға түріктердің ықпалы туралы мәселелер түркиялық тарихшылардың еңбектерінде талқыға түскен. Атап айтқанда Мехмет Алпаргу, Юсуф Сарынай және басқа да тарихшылардың еңбектерінің ғылыми мазмұны Орта Азиялық қажыларға қатысты Осман империясының саясаты туралы мәліметтер қарастырылған. Юсуф Сарынайдың айтуынша саяси үзілістерге қарамастан, Осман империясы мен Түркістан аймағы арасындағы қарым-қатынастар мәдени және діни байланыстар мен тарихи жағдайларға байланысты жалғасты (Sarıнай, 2019: 5-10). Мехмет Алпаргу түркістандық қажылар мен осман билігі қарым-қатынастарының маңызды көрсеткіші Түркістан өлкесінен қажылыққа барған мұсылмандардың Халифаттың орталығы Ыстамбұлда аялдап және сол жолмен жүруінде өзара байланыстардың орын алғанын көрсетеді (Alpargu, Yazıcı, 2014: 410-415).

Қажылық әлемдік тарихтағы құбылыс ретінде, оның дәстүрлері мен аймақтық алуан түрлілігі, мемлекетпен байланысы туралы ресейлік зерттеушілер ғылыми жұмыстар жүргізгенін көрсетуге болады. Зерттеу тақырыбына тікелей қатысты зерттеушілердің еңбектерінде ғылыми тақырыпқа негізделген мәліметтер мен тұжырымдар берілген. Олар көбінесе империялық факторды басшылыққа алады. Түркістандағы мұсылмандардың қажылықтары дамыған халықаралық жағдайды қалпына келтіруге мүмкіндік беретіні туралы мәселелер тарихшы В.П. Литвиновтің еңбектерінде кездеседі (Литвинов, 2006:10-15).

Сондай-ақ, қажылық мәселесінде Д.Ю. Араповтың ғылыми зерттеулері (Арапов, 1999: 3-10), мен Түркістан тарихы бойынша маман С.Абашин сынды тарихшылар қалам тартты (Абашин, 2003:5-9). Орта Азиядан келген мұсылмандардың қажылық мәселелеріне қызығушылық танытқан ресейлік ғалымдар А.Д. Васильев, Ю.Н. Гусева қажылық мәселелерін зерттеу ғылымда ең аз қарастырылған мәселелердің бірі деп есептейді (Васильев, 2020: 215-220). Аталған ғалымдар өз зерттеулерінде

түркістандық қажылардың Ыстамбұл арқылы қажылыққа аттануы мен оларға деген осман билігінің саясаты туралы мәселелер бойынша жаңа тұжырымдар жасаған (Гусева, 2013:123-125).

Нәтижелер. *Осман мемлекетінде түркістандық қажыларды әлеуметтік қолдау.* Жаңа замандағы Қажылық процестер Орта ғасырларда басталған Қажылық парызды орындаудың заңды жалғасы іспеттес болды. Сан ғасырлар бойына Исламның Қасиетті орны Меккеге Қажылық сапарға аттану Осман мемлекетінің ішкі-сыртқы саясатына ықпал етті. Осман империясының құрамында болып, Ислам әлемінің рухани орталығы саналған Қасиетті орындарға Қажылық парызын өтеу мақсатында Орта Азиядан келетін мұсылмандардың саны XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап арта түсті. Осман билігі әдетінше түркістандық қажыларға «Атажұрттан» келген қонақтар ретінде жағдай жасады.

XIX ғасырда Осман империясының сұлтандары мұсылман халықтарының діни бірлігіне назар аударды. Мұндай саясат негізінен Танзимат реформаларының екінші кезеңінен, яғни Қырым соғысы аяқталғаннан кейінгі кезде күшейді деуге болады. Ғасырлар бойына Ислам дінінің халифтері болып келген түрік сұлтандары Осман империясының құрамында болған арабтар мен Балқандағы мұсылмандардан бөлек Орта Азия, Шығыста Ауғанстан, Шығыс Түркістан, Үндістан және Иран елдеріндегі мұсылмандарға жылы көзқараспен қарап, оларды өз жанына тартып отырды. Осының негізінде Ислам діні аясында түрік сұлтандары мұсылман әлемімен жаңа қарым-қатынастар орнатты. Ислам елдерінің басын біріктірген түрік сұлтандарының мақсаты бірінші кезекте мұсылман халықтарының арасында өзара ынтымақтастықты арттырып, сонымен бірге олардың бір-біріне саяси, әлеуметтік және мәдени қолдау көрсетуін қамтамасыз ету болды (Васильев, 2020: 218-220).

Тарихи шегініс жасасақ, Осман империясының әкімшілігі Орта Азиядан келетін қажыларға әрқашан оң көзқараста болған. Қажылардың жол-жөнекей кездесуі мүмкін болған барлық кедергілерге түріктер көмектесуге тырысып отырған. Бұл көбінесе сапарын Ыстамбұл арқылы жасаған қажылар үшін тиімді болды. Түркістандықтар қажылық сапарын Ыстамбұл арқылы өтеуге тырысып, түрлі қиындықтар мен қауіп-қатерге төтеп берді. Олар Ыстамбұлға келгенде әдетте шатыр тігіп, осман билігі оларға тынығатын арнайы тегін орын берген. Мұндай орындар Ыстамбұлдың Эюб Сұлтан аймағынан берілген. Сондай қажылық маусымының бірінде сұлтан III Мұстафа (1757-1774 жылдары билік құрған) бетперде киіп саяхаттап жүріп Түркістаннан келген қажылардың шатырларына барады, олардың көпшілігі өзбектер, басында накшбанди шейхтары болды (Eğahin, 1999: 233). Халифа-сұлтанның келуіне дән риза болған қажылар өздерінің дәстүрлі қонақжайлықтарын көрсетіп, сұлтанды қарсы алды. Сұлтан бұл ықылас пен құрметке қатты тәнті болып, Түркістаннан келген қажылар келген-кеткен кезде қонатын үй салуға уәде берді. 1757 жылы «Өзбек теккесі» деп аталатын ғимараттың құрылысы аяқталып, оның басшысы болып өзбек текті накшбанди шейхы тағайындалды. Теккелер қажыларға қызмет атқаратын тынығатын орын болып саналды. Сонымен қатар, Өзбек теккесінен бөлек Бұхара теккесі салынып жұмыс істеді. Өзбек теккесінде тұрғандардың көпшілігі Ташкент, Қоқан, Самарқан, Бұхара, Қашғар, Маргилан, Әндіжан, Ферғана және Ош қалаларынан келген. Бұл мәліметтер қажылыққа барушылардың басым бөлігінің аталған жылдарда осы қалалардан келгенін көрсетеді (Smith, 1980:130-132).

Мәселен, Осман империясының сұлтаны Абдулазиз (1861-1876 жж.) таққа отырған кезден бастап Түркістаннан Осман еліне келген молдалар мен зиялы азаматтарға барынша қолдау көрсету қажеттігін кеңінен насихаттап отырған. Мұндағы басты мақсат, Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтарымен жақын болу, олармен байланысты мүмкіндігінше нығайту және сол арқылы тұрақты байланысты орнату болды. Аталған дәстүрді Абдулазиз сұлтанның кейін таққа отырған II Абдулхамит сұлтан да жалғастырды. Сұлтан және халиф II Абдулхамит (1876-1909 жж.) осман үкіметіне (Порта) Орта Азия мен Ресейден келген қажыларға ыстық ықылас пен бауырмалдық ілтипат көрсетуді тапсырды. Осының негізінде түріктер түркістандық қажыларға мейлінше қолдау көрсетіп, қонақүйлерден орын беріп, қамқорлық танытты, қажылардың ризашылығын алды (Şakir, 2009:15-22).

Зерттеу тақырыбының хронологиясы көрсетіп тұрғандай, XIX ғасырдың соңғы ширегі Осман империясы мен Орта Азияның түркі-мұсылман халықтарын жақындастырған кезең болып, ол 1877-1878 жылдары болған орыс-түрік соғысынан кейін күшейді деуге болады. 1877-1878 жж. орыс-түрік соғысына байланысты Ресей билігі тарапынан қажыларға әр түрлі қысым көрсетілді. Мұнда тек соғыс кезінде емес, тіпті бұдан кейін де Қажылардың сыртқа шыға алмайтын жағдай орын алады деп көрсетілді. Бұл туралы Ресейдің Қазан, Орынбор, Ташкент және басқа да қалалардағы мұсылмандардан шағым түсірілді. Петербургтегі осман елшілігі бұл бойынша хабарлама таратты (BOA, HR. SYS, 4/32).

Соғыс аяқталған соң осман билігі келісімшарттарда ресейлік мұсылмандардың да мүддесіне қатысты пікірлер айтып, ол бойынша Қажылыққа рұқсат етілді.

Панисламизмнің басты дәріптеушісі саналған сұлтан II Абдулхамит өзін Ислам әлемінің халифі ретінде сақтай отырып, барлық мұсылмандарды одан сайын жақындастыра түсті. Осман сұлтаны Ислам дінінің жанашыры болып қана қоймастан, әлемнің әр бұрышынан келетін мұсылмандарға көмек көрсетуші ретінде танылды. Ол бойынша жол білмегенге жол көрсету, түрлі қиындықтардың алдын алу, қажылықта қаржылай қиындыққа ұшыраған қажыларға көмектесу және осы секілді жағдайлардың алдын алуды басшылықта ұстады. Сұлтан II Абдулхамиттің қажыларға көрсеткен мұндай қолдауы мен көмегі туралы сол заманда Хижазда болып, сұлтанның қажыларға көмегін көзімен көрген Шакир бейдің естеліктері өте құнды саналады. (Sarıyıldız, 2009:54-64).

1877-1878 жылғы орыс-түрік соғысы аяқталған соң, Ресей мен Осман мемлекеті арасындағы саяси жағдай реттелген соң XIX ғасырдың 70-80 жылдарынан бастап қажылардың келуі саны жағынан еселеп артты деуге болады. Бұған бірінші кезекте Орта Азияда халықтың рухани санасының жаңғыруы мен қажылыққа баруға деген әлеуметтік мүмкіндіктің артуы себеп болған болса, екіншіден Осман империясы мен Ресей арасындағы саяси, әлеуметтік байланыстардың жақсаруы септігін тигізді. Ең маңыздысы – Ресей билігі XIX ғасырдың 80-жылдарынан бастап қажылыққа баруға ниет еткен мұсылмандарға кедергі келтірмей, керісінше жағдай жасады. Соның негізінде жыл санап қажылардың саны артты. Бұл әсіресе XX ғасырдың алғашқы онжылдығында анық байқалды. Тек ауру-сырқау мен вирустардың таралуы және тыңшылар мен көтеріліс жағдайлары орын алған кездері ғана белгілі бір уақытқа тыйым салынды (Ахмадуллин, 2023:18-19).

Айта кететін маңызды жәйттердің бірі, бұл кезде жыл сайын барып отырған қажылардың санын нақты анықтау қиын болды. Себебі, Дала өлкесі мен Түркістаннан барған қажылардың аймақтар бойынша шыққан қажылардың саны нақты белгісіз. Орта Азияның әр аймағынан барған қажылардың саны әр түрлі болы. Қажылардың қатары XIX ғ. 90-жылдары көп болды. Бұл кезеңде олардың дені Түркістан өлкесінен барды. Шамамен Түркістан өлкесінің өзінен қажылыққа жыл сайын бес-алты мыңнан астам адам барып отырған. Қажылыққа баратын адамдардың санының артуы Түркістанда діни жағдайдың дамуы мен Исламды терең ұстанушылардың қатарының көбеюімен байланысты болды (Туркестанские, 1894. 13 с.).

Осман мемлекетінің түркістандық қажыларға қатысты саясатының ең негізгі бағыты ол жоғарыда аталғандай әлеуметтік жағдаймен, дәлірек айтқанда қаржылай қолдаумен байланысты болды. Бір айта кетерлігі Түркістаннан барған қажылар арасынан Қажылық сапарға шығуда тек жолға жетерлік қаражат алып, әр түрлі транспорт түрлерін қолданды. Тамақ, жатын орын сияқты шығындарды қажылар көбінесе есепке алмады. Бұл жағдай айдалада бір дәруіштің өмірі сияқты жағдайды көзге елестетті. Әрине, осы тұста қажылардың жолында әр түрлі әлеуметтік факторлардың орын алғанын атап өткен орынды.

Осман империясының аумағында болған түркістандық қажыларға осман билігі тарапынан тек моральдық, әкімшілік тарапынан емес, сонымен қаржылай, әлеуметтік көмек көрсетті. Бұл туралы XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында түркістандық қажыларға қатысты материалдар дәделдейді. Мысалы, 1977 жылы Османлы жеріне қажылық парызын өтеу үшін келіп, алайда жокшылықтан айдалада қалып қойған Бұхара мен Қытайдан келген қажыларға Одесса жолымен Жидда жеткізу үшін қаржылай көмек көрсетілді. Осы сияқты жол-жөнекей әр түрлі жағдайларға байланысты жолда қалып қойған қажыларға отыз мың куруш қаражат бөлінді (BOA, MV, 163/36).

Уақыт өте Түркістанда діни фанатизмнің күшеюі мұсылмандардың арасында Қажылыққа бару қажылардың санын арттырды. Орта Азияда Түркістан өлкесінен, Бұхара мен Хиуадан қажылыққа әйелдер мен жас балалар баратын болды. Сонымен қатар, Қажылардың қатарының артуына XX ғасырдың басында теміржол және су жолдары арқылы қатынаудың дамуы ықпал етті. Алайда, көліктің дамуы жол жүруді оңайлатқанымен ол үлкен қаражатты талап етті. Мысалы, көптеген түркістандық қажылар әйелдері мен балаларымен қажылыққа барды. Әсіресе әйелдер мен жас балалардың кемедегі жағдайы қиындау болды, өйткені көлік түрлеріне көп адам сыймады. Мұның барлығы үлкен ауыртпалықтар тудырды (Seyfettin, 1999:239).

Атап отырғанымыздай, қажылардың сапары мен Қажылық жолдағы ауыртпалықтары туралы сапарды өз көзімен көрген қажылардың мәліметтерне сүйене отырып талдаған орынды. Түркістандық қажылардың жолда үлкен қиындықтарға тап болғаны туралы түркістандық жәдитшілердің ірі өкілі Махмұтқожа Бехбудийдің естеліктерінен көруге болады. 1899 жылы 25 жасында Бехбуди қасиетті жерлерге алғашқы қажылығын жасады. Қажылық кезінде ол көп жағдайды көзімен көрді және түсінді.

Бехбудийдің сөзінше Қажылықтың сапар кезіндегі жазбаларынан түсінгеніміз, «Қажылар қалтасында көп қаражаты болмағандықтан тойып тамақ іше алмайды. Карантин кезінде өзін кедей етіп көрсетеді». Бехбудийдің естеліктерінде түркістандық қажылар қиын жағдайға душар болғаны айтылады. Оның айтуынша әсіресе әйелдердің қажылық сапары қиынырақ болды (Алимова, Рашидова, 1998:6-8).

Бұрынғы керуен сапарларында белгілі бір жерлерде дәстүрлі орналастыру орындары мен қауіпсіздік жүйелері болған. Теміржол көлігінде мындаған қажылар пойыздарға уақытында отыру үшін сыйымдылығы жеткіліксіз болып саналатын станцияларға жиналды. Мұнда қажылардың өміріне қауіп төндіретін денсаулық пен қауіпсіздік мәселелері туындады. Қажылардың көбі халық арасында тазалыққа жете мән бере алмағандықтан ауырып, көбінің ақшасы ұрланған. Мұндай жағдайға тап болған қажылар Хиджазға немесе Ыстамбұлға жеткенде қайыр сұрауға немесе Ресей консулдықтарына жүгінуге мәжбүр болды. Егер жағдайы қиын болса, Османлы мемлекетінің билігіне жүгініп, көмек алатын болды (Абашин, 2016: 368-370).

Сонымен қатар, осман билігі Орта Азиядан келетін билеушілер мен мәртебелі қонақтарды да күтіп алу мен олардың қажылық зияратын өтуіне жағдай жасады. Солардың бірі 1887 жылы қажылық парызын өтеу ниетімен Осман империясына келген Хиуа билеушісінің елшісі болған Иса Тұра хан осында болған кезінде оған лайықты құрмет көрсетіліп, ол жоғары мәртебелі мемлекет мейман ретінде қабылданды. Барлық діни рәсімдер орындалған соң сұлтанның қолымен белгіленген Құран Кәрімнің бір нұсқасы берілді. Зиярат кезінде тиісті міндеттер мен рәсімдер орындалып біткен соң, Мысырға бару жоспарланды және онда үлкен қошеметке ие болды. Сондай-ақ Каирге әкелініп, мұндағы қасиетті жерлерді зиярат етіп, өзінің жақтастарымен бірге қонақ болатын арнайы зал әзірледі. Ол да шапағат ету рәсімін орындағаннан кейін, Мысыр Хидиві (Мысыр провинциясының билеушісі) тарапынан да оған ерекше құрмет көрсетілді (Osmanlı Belgelerinde I cilt, 2011: 293-294).

Қажылардың Осман мемлекетіне баруы мен Ыстамбұлда тұрақтауы көбінесе түріктер үшін тиімді бола түсті. Себебі, түріктер түркістандық мұсылмандармен барынша жақын болудың қажеттігін және болашақта оның маңызды болатынын алға тартты. Осы тұста айта кетерлігі, түркістандықтар мен түрік билігі арасындағы байланыстар мен аймақ халықтарының арасындағы көзқарастар өте жақын болған. Қажылық түркістандықтар үшін Ташкент пен Ферғананы айтпағанда бұхаралықтар, қокандықтар және хиуалықтар болып бұрынғы үш ортаазиялық хандықтың кезінде қызу жүргізілген байланыстың жалғасы секілді болды.

Өз кезегінде, Осман билігі тарапынан қолдау көрген түркістандық қажылардың қатарында ұзақ уақытқа Осман империясының аумағында қалып, осы елде ұзақ уақыт тұрақтауға мүмкіндік алған азаматтар болды. Мысалы, 1904 жылы Бұхарадан Қажылыққа келген Мұхаммед Омар мен оның серігі Мирза Рахим және олардың он шақты достары алдымен қажылық парызын өтеу үшін Хижазға барып, кейін осында ұзақ уақыт тұрақтауға тілек білдірген. Аталған азаматтардың өтініші бойынша олардың Османлы азаматтығын алғысы келетіні айтылған. Осман билігі тарапынан Ресей азаматы болған Мұхаммед Омар мен Мирза Рахим және олардың жақтастарына Османлы азаматтығын алуға рұқсат етілді (Osmanlı Belgelerinde II cilt, 2011: 159-160). Сонымен бірге олардың Хижазға жол шығындары өтелді және сонда қоныстандырылды. Бұл қажылардың қайтып оралуына рұқсат етілмегендіктен, олардан қайтып оралған кезде Османлы елінде қалаған жерлеріне орналасуларын сұрап, Сыртқы істер және Ішкі істер министрліктерінен нұсқаулық хат жіберілді. Меккеден қажылық парызын өтеп, Ыстамбұлға оралған Мырза Рахимнің тоғыз адамнан тұратын отбасымен Бурсада тұруы туралы өтініші билік тарапынан (Meclis-i Vâlâ) қаралып, бұл тоғыз адам Османлы мемлекетінің азаматтары ретінде қабылданды және Османлы куәліктері берілді (Osmanlı Belgelerinde II cilt, 2011: 162-163).

Осман билігі тарапынан түркістандық қажыларға әлеуметтік және қаржылай қолдау немесе көмек көрсету фактілері өте көп кездесті деуге болады. Бұларды жеке-жеке санап көрсету мүмкін емес. Бұл туралы түрік тарихшылары Осман империясы мен Ресей арасындағы саяси факторларға байланысты Түркістаннан келетін қажылардың жол қауіпсіздігін қамтамасыз етуді (Sarınay, 2019: 5-15) және олардың Ыстамбұлда тұруы мен қажылық кезіндегі қажетті қаржылық шығындарын жабуды мемлекеттік саясатқа айналдырды. Себебі, ресейлік мұсылмандардың қажылыққа келуінде әлеуметтік мәселелер жиі туындап отыратын болған. Дегенмен, XIX ғ. 90-жылдары Түркістан мұсылмандары арасында діни бірлік пен Исламды терең игеру жағдайы орын алғандықтан, билік тиісті шараларды қабылдауды күшейткен (Туркестанские, 1894. 14 с.).

Қасиетті Меккеге зияратқа келген түркістандық мұсылмандардың ең басты мәселесі ол жеке бастың қауіпсіздігі, қарақшыларға алданып қалмау, сан түрлі аурулар мен індеттер және осы секілді мәселелер болды. Осман билігі қажылардың денсаулығын қорғауға күш салып, оларды материалдық

жағынан қолдауды да ұмытпады. Қажылықты ұйымдастыру туралы Құрбан айт мерекесіне бір жарым ай қалғанда хабарланды. Қажылардың қауіпсіздігі туралы қазақстандық қажылардың мәліметтерінде де кездеседі. Онда барлық жерден келген мұсылман қажыларды кез келген бәле-жаладан, зорлық-зомбылық пен қысым көрсетуден қорғалатыны және оның тек Рахман сақшы халиф (Ұлы мәртебелі Сұлтан) атымен кепілдік берілетіні айтылған (Қазақстандағы ислам, 2009:309-311).

Осман империясының ең жоғарғы мемлекеттік мекемесі қабылдаған шаралар осы киелі елге шариятпен белгіленген қажылық парызын өтеу үшін белгіленіп, оның мақсаты басқа да аймақтардан және Орта Азиядан келетін қажылардың қауіпсіздігі болды. Расында да осман билігі барлық жағдайды бақылауға алды. Түрік билігі қажылардың өз аумағы арқылы өтуіне ешқандай кедергі жасамады, керісінше, кейбір жағдайларда олар үшін, атап айтқанда, арзанырақ, тіпті тегін тасымалдау, моральдық қолдау көрсету арқылы қамқорлық көрсетті.

Қажылар арасында, қоғамда ресейлік мұсылмандарға тек осман билігі қолдау көрсететіні және оның басты себебі, оларға Ресей билігі тарапынан ешбір қолдау көрсетілмейтіні айтылған. Мысалы, Мекке мен Хижазда Үндістан қажыларын британ консулдары, африкандық қажыларды француз консулдары қарсы алып, олардың тыныштығы мен әлеуметтік жағдайын қамтамасыз ететін болған. Ал, Ресей билігі Хижазда өз консулдығын 1891 жылы ашты. 1891 жылы Ресей консулдығы ашылғанға дейін түркістандық қажылар өз еркімен қалып отырды және тек түрік билігінің ықыласы мен қорғанысына сене алды. Осман билігінің қолдауына үйренген түркістандық мұсылмандар осман сұлтанының жақсылығын өте жиі дәріптейтін болды. Сұлтанның есімі мен оның жомарттығын айту Ресей билігіне ұнамады. Сондықтан, бұл жағдай тез арада Хижазда ресейлік өкілдіктің ашылуына түрткі болған еді (Байдакова, 2006: 404).

Осылайша, Осман империясы аталған кезеңде қажылыққа барған түркістандық қажылардың саяси, әлеуметтік тұрғыдан толық қолдауға тырысып отырды. Айта кетерлік ең маңызды жәйттердің бірі, Қажылық үдерісіндегі Осман билігінің түркістандық қажыларды қолдау мен оларға қажетті жағдайда көмек көрсетуде өзіндік мақсаты мен мүддесі болды. XIX ғасырдың соңғы ширегі мен I Дүниежүзілік соғыс жылдарына дейінгі кезеңде Осман билігінің мақсаты мен мүддесіне сай жасалған мұндай жұмыстарға және Қажылық кезінде болып өткен процесті ғылыми талдаудың нәтижесінде бірнеше факторлар бойынша қорытынды шығаруға болады. Олар:

1. Осман империясы өзінің империялық қуатын көрсете отырып, өзімен жақын болған халықтарға өзін Ислам әлемінің лидері екенін көрсете алды. Түркістандық мұсылман халықтарына барынша қолдау көрсете алатын негізгі орталық ретінде сипаттай алды.

2. Анадолы түріктері мен Орта Азия түркі халықтарының бірнеше ғасыр бойына ажырап қалған мәдени-рухани байланыстарын қайта жаңғыртты. Орта Азия халықтары өзінің Осман билігін түркі-мұсылман халықтарының жанашыры ретінде тани алды.

3. Панисламизм идеологиясының аясында түркістандық мұсылмандарды түріктермен барынша жақындаса түсті. Дала өлкесі мен Түркістаннан Осман империясына оқуға немесе діни білім алуға барғысы келетін азаматтардың қатары көбейді.

4. Осман билігі Қажылыққа келген Орта Азияның мұсылмандарына әлеуметтік қолдау көрсете отырып, оларды әр түрлі саяси мақсаттарда (тыңшылық, барлау т.б.) пайдаланды. Негізгі әрекеттер Ресей билігіне қарсы бағытталды.

5. Қажылардың санын арттыра отырып, олардың арасынан болашақта стратегиялық мақсаттарға пайдалануға мамандар тәрбиелеу жұмыстары да жүргізілді.

Осман мемлекеті түркістандық қажылардың жол қауіпсіздігін қамтамасыз етумен қатар, жатақхана, тамақ, қаржылай көмек көрсету, бюрократиялық мәселелерді шешу және бюрократиялық процедураларды жеңілдету, тіпті қажыларды қасиетті жерлерге тегін және олар жасаған жағдайда мемлекет қаражаты есебінен тасымалдауды қамтамасыз етті (Toshova, 2021:404). Ыстамбұлдан кейін сапарларын жалғастыру үшін қаржылық мүмкіндіктері жоқ жандарға арнайы көмек көрсетілді. Осының негізінде, яғни қажыларға мұндай жан-жақты қолдау мен көмектің арқасында осман билігі түркістандық қажылардың санасында аса жақын, жомарт, бауырмал кейпінде сақталды.

Қажыларды қолдау саясатының халықаралық мәні мен маңызы. Исламның қасиетті орындарын өз қоластында ұстаған Осман империясы әлемдегі мұсылман елдері мен халықтарының лидері болып, ал осман сұлтаны халиф болғаны белгілі. Тек XIX ғ. екінші жартысынан бастап Осман империясының Еуропада беделінің түсуіне байланысты кейбір мұсылман халықтары түріктерге құрметі азайған еді. Дегенмен халиф ретінде осман сұлтаны Исламды ұстанатын тәуелсіз мемлекеттермен діни тұрғыдан тікелей қарым-қатынасты бұзбады, керісінше арттырды. Олардың қатарында Персия,

Ауғанстан және басқа да мемлекеттерді атауға болады. Өкінішке орай бұл кезеңде мұсылман халықтарының басым бөлігі еуропалық империялардың қоластында еді. Атап айтқанда қазіргі Үндістан, Бангладеш, Пәкістан және Оңтүстік Шығыс Азиядағы Индонезия, Малайзия т.б. мұсылман халықтары Британ, Француз және Голланд империяларына бағынышты болды. Ал Орта Азиядағы және Еділ мен Оралдағы түркі-мұсылмандар Ресей империясының құрамында болды. Осыған қарамастан, осман сұлтаны II Абдулхамит Ислам елдерін бір орталыққа біріктіру саясатын күшейтті. Мұндай саясатты жүзеге асыруға, Орта Азиядан келген қажылардың ықпалы мен мүмкіндігі көп болды (Zarcone, 1991: 139-145).

Мұндай саясат түріктер тарапынан бұған дейін де басшылыққа алынған болатын. Сұлтан II Абдулхамит тұсында осман билігі мұсылман халықтарының бірлігіне белсене кірісті. Осман билігі қолға алынған Ислам дінінің аясында бірігу саясаты Панисламизм идеологиясының аясында жүргізілді. Ал Қажылық сапары осы бір діни бірлік пен идеологияның негізгі құралдарының бірі саналды. Мұсылман халықтарының арасындағы ынтымақтастық пен өзара байланысты арттыру және бірігу мақсатында осман билігі Қажылық сапарды пайдаланды. Ыстамбұлдан сонау Орта Азия, Персия, Үндістан, Малайзия мен Индонезияға дейінгі мұсылман қауымдастықтары арасында Қажылық арқылы саяси-идеологиялық байланыс және ең маңыздысы діни салаға негізделген бір жақындық пайда болды. Осман сұлтандарының қажыларға жақындығы мен оларды қолдауы орта ғасырлардан басталып, ол әр сұлтанның кезінде әр түрлі болған (Farooqi, 1994:27-33).

Сол сияқты, осман билігі Қажылық кезінде Орта Азиядан келген түркі-мұсылман қажыларын өзіне мейлінше тартты. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей Осман империясы түркістандық және жалпы ортаазиялық қажыларды қабылдауда және олармен тығыз қарым-қатынас жасауда өзіндік көздеген саяси мақсат-мүдделері де бар еді. Қажылардың арасынан өзіндік әр түрлі саяси-идеологиялық жұмыстарды жүргізуге бейім болған адамдардың қызметін пайдалануға тырысты. Соның салдарынан түркістандық қажылар арасынан осман элитасымен тығыз байланыс орнатқан саяси тұлғалар, Осман мемлекетіне тұрақты түрде барып отыратын діни адамдар, молдалар, болашақта тіпті барлаушылар мен агенттер шығып отырды.

Қажылық сапарда осман билігінің ортаазиялық түркі-мұсылмандарға қатысты ұстанған саясаттың өзіндік белгілі бір маңызды себептері болып, оның ең негізгілері Панисламизм және Пантүркизм идеологиясымен байланысты болды. Сол арқылы түркі халықтарын саяси, әлемуметтік, мәдени салаларда жақындастырып, бірлікті арттыру болды. Әрине, кез-келген империяның сыртқы саясатта өзінің стратегиялық жоспарлары, көздеген мақсаты мен ұстанымдары болатыны анық. Сондықтан, Осман империясы Орта Азия мұсылмандарын өз назарынан тыс қалдырғысы келген жоқ. Әр түрлі жолдар арқылы түркістандық түркі-мұсылман халықтарын өзінің жанында ұстауға тырысты. Қажылық – осындай жолдардың бірі еді (Yalçınkaya, 1997:139-145).

Жалпы, ғасырлар бойына түріктердің Орта Азияға деген саясаты тек Қажылық жолмен жүргізілген жоқ. Орта Азия хандықтары, (Хиуа, Бұхара, Қоқан) осман сұлтандарымен бұған дейін де тығыз қарым-қатынаста болған. Ыстамбұлда бұл хандықтардың арнайы елшіліктері болған. Осман империясы мен Түркістан хандықтары арасындағы қарым-қатынастардың тарихымен айналысушы тарихшы Мехмет Сарай осман сұлтандарының ортаазиялық хандықтармен орта ғасырлардан бері және Жаңа заманда да байланыста болғанын айтады (Saray, 1994:165-169). Демек, түріктердің мұндай халықаралық стратегиясы бұрыннан қалыптасқан. Бұл туралы тарихшы А.Д. Васильев өз зерттеулерінде көрсетіп, онда негізгі байланыстар елшілердің баяндамалары мен есептік жазбалары арқылы ашылған (Васильев, 2014: 260-264). Мұндай жағдайлар біздің қарастырып отырған кезеңде күшейтілген. Қажылық осындай процестердің бір тармағы ретінде саналғанымен, ол іс жүзінде ең негізгі байланыс жолы болды.

Қажылық кезінде Осман мемлекетінің ресейлік Түркістан немесе бүкіл Орта Азия халықтарымен байланыстары мен жалпы түріктердің бұл аймақтың саяси өміріне әсер ететін негізгі элементтерін бірнеше бағыт бойынша қарастыруға болады. Олар:

Біріншіден, Османлы мемлекетінің дүниетанымы да, мемлекет-қоғам қарым-қатынасы да түріктердің Орта Азия тарихымен тығыз байланыста болуынан туындайды. Бұл тұрғыдан алғанда Түркістан саясатын жай ғана бір алыстағы шетелдік мұсылмандық қоғамға бағытталған саясат ретінде емес, керісінше тереңде жатқан тарихи тамырдан нәр алған ұқсас тарихи-мәдени элементтердің қарым-қатынасы ретінде қарастырған жөн.

Екіншіден, осман билігі бұл аймақтың халқымен этникалық тегінің бірлігін, сонымен бірге діни және мәдени тамырластығын өте терең ұғына отырып оны пайдалануға тырысты. Осы себепті

Османлылар Түркістанның осы ерекшелігін ескере отырып, жаңа саяси көзқарастар мен ұстанымдарды анықтап алды. Тарихи, мәдени, рухани жаңғыртуды алға тарта отырып, олар саяси байланысты алдыңғы қатарға шығарды. Бұл үшін қажылардың жүрген жолы мен олардың қызметі тиімді деп қабылданды және ол пайдаланылды.

Үшіншіден, Орта Азияның түркі-мұсылман халықтары осы кезеңде әуелде Ресейдің бодандығынан құтылуда және бұдан бөлек сыртта анталап тұрған Қытай, Англия сияқты империялардың қысымына ұшырап кетпес үшін Осман империясының күшіне арқа сүйеді. Бұл кезеңде Осман мемлекеті Германияның әскери тәртібі мен тактикасын игеріп, Еуропада қуатты армиялардың біріне айналып келе жатыр еді. Аталған сыртқы факторларды ескере отырып осман билігі түркістандықтарға қандайда бір саяси көмек беруге дайын болды. Қажылық өз кезегінде осындай саяси байланыстарды қалыптасуы мен оның дамуына ықпал ете алды.

Қазіргі кезде В. Литвинов сынды тарихшылардың еңбектерінде, Осман империясының мұсылман халықтарының басын біріктіріп, оларды өзіне тартуда түріктердің үлкен күшке ие болу мақсатының болғаны айтылады. Мұндай ғылыми еңбектерде Осман билігінің Қажылық арқылы түркістандық мұсылмандармен байланысын сақтап, олардың арасында сұлтанның мұсылман бірлігі туралы хаттары мен хабарламаларын таратқаны туралы сілтемелерді үнемі кездестіреміз (Литвинов, 2006: 235-236). Әрине, түріктер мұндай саясатты бұрыннан ұстанған болатын және ол сыртқы саясатта еуропалық империяларға қарсы бағытталған османдық реваншистік саясаттың бір бағыты ретінде танылды. Әлем мұсылмандарынан бөлек Орта Азияның түркі-мұсылман халықтарымен бірігу, болашақта кез-келген саяси мәселеге тізе қосып қарсы тұру жоспарлары негізгі стратегиялық жоба іспеттес болды.

Дегенмен, Осман империясының Орта Азияның түркі-мұсылман халықтарының басын біріктіріп, қандай да бір стратегиялық жоспарларды жүзеге асыруға тырысты және сол үшін қажыларды өзіне тартып тыңшылық жұмыстар жүргізді деп біржақты тұжырым жасау орынсыз саналады. Сөз жоқ, түбі бір, діні бір халықтардың бірлігі белгілі бір стратегиялық мақсаттарды терең айқындауға мүмкіндік береді. Бірақ, түріктер бірінші кезекте түркістандық және жалпы ресейлік түркі-мұсылмандардың басын біріктіріп қандай да бір үлкен соғысқа дайындады немесе саяси мәселелерді шешу үшін әрекет етті деу жаңсақ пікір (Kanlidere 2013: 92). Себебі, түріктердің бірінші кезекте Ислам дінінің және оның ілімінің даму жағдайын ойластырғанын ұмытпаған дұрыс. Ол үшін араб, түрік және бүкіл мұсылман әлемінің ғұламалары Ыстамбұлға жиналып, Ислам дінінің ілімі мен қағидаларын берік ұстану мен оның ілімін дамытуды ойластырған.

Осман мемлекеті мен саяси элитасының сырт аймақтардағы түркі халықтарына деген жақындығы, қызығушылығы және Османлы қоғамдық пікірінде түркістандықтарға деген бауырластық сезімнің оянуы туралы Дэвид Кушнердің еңбегінде де осындай жағдайлар жан-жақты қарастырылған. Яғни түркі халықтарының саяси жақындасуымен шектелместен, сондай-ақ негізінен Осман мемлекеті мен сырт жерлердегі түркілердің бірлігіне және олардың өзара мәдени, рухани жақындығы мен оның сақталуы туралы мәселелерге назар аударылған (Kushner, 1977:91-106). Мұндай тұжырымдар түркі халықтарының жақындығына қатысты мәселелердің шынайылығын барынша аша түседі.

Сонымен, XIX ғасырдың 70-жылдары ресейлік мұсылмандарды, оның ішінде әсіресе түркістандық мұсылмандарды қолдауға белсендірек кірісті. Бұған сыртқы факторлар мен ірі империялық күштердің ықпалы өте жоғары болып, олар осман билігі түркістандық мұсылмандарды өзіне одан сайын жақын тартты және Қажылық жолы оның негізгі жолдарының бірі болды. Осман билігі нақты істерге көшіп, Орта Азиядағы мұсылман халықтарды діни тұрғыдан қолдап, оларға мүмкіндігінше жан-жақты қолдау көрсетуді көздеді.

Қажылық діни парыз болғандықтан, ол діни фактор болып табылатыны анық. Жоғарыда аталғандай, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Осман империясы Ислам мемлекеттерінің біріктірушісі мен Панисламизмнің жаршысы болғандықтан ол Қажылық процесін белгілі бір халықтар мен ұлттар арасындағы байланыстарды біріктіруге пайдаланғысы келетіні айтпаса да түсінікті еді.

XIX ғ. 70-80 жылдары Осман билігі көптеген мұсылман елдерінің басшыларымен, тайпа көсемдерімен, ғұламалармен және элита өкілдерімен қарым-қатынаста болды. Сұлтан II Абдулхамиттің олармен байланыс жасау үшін тікелей елшілерін жіберуі және елдің жалпы және нақты мәселелерін талқылау үшін сарай төңірегіне лайықтылардың орналастырылуы барлық мәліметтерде Панисламизмнің ең нақты дәлелі ретінде келтірілген (Deringil, 1998: 37-48). Одан да ең маңыздысы Осман империясынан басқа аймақтардағы мұсылмандармен қарым-қатынас жасауы болды. Сұлтан II Абдулхамит Түркістанның көрнекті діни білім адамдарымен және басқа да да өлкелер мен мемлекеттердің

мұсылмандармен өте жақсы қарым-қатынаста болуда мұқият болды және бұл істе сәтті қадам жасай алды.

Бұл дегеніміз – XIX ғасырдың 70-жылдарынан бастап Панисламизм идеологиясының аясында Анадолы мен Орта Азия мұсылмандарының ынтымақтастығы күшейді. Түркістан халықтары түріктерге тек діни тұрғыдан ғана емес, тілдік және мәдени тұрғыдан жақын екені өз алдына бөлек тақырыпты құрайды (Alyılmaz, 2009:120-124). Осман империясының әлем мұсылмандары, соның ішінде Түркістан мұсылмандарына ерекше назар аударуына сыртқы факторлар да ықпал етіп, оның ең негізгісі Ресей империясының Балқан мен Шығыс Еуропадағы діні мен тілі бір болған славян халықтарын басын бір арнаға тоғыстырып, өзін славян әлемінің лидері санауы түрткі болды. Керісінше түріктер де Ресейдің қоластында өмір сүріп жатқан миллиондаған мұсылмандарды да өзіне тартты (Абдукадыров, Мулдахметова, 2022:164-166).

Бұлай деп топшылаудың басты себебі, Осман империясының әлем мұсылмандары арасында Панисламизм идеологиясы мен саясатын жүргізуі сол кездегі әлемдік империялардың назарында болды. XIX-XX ғғ. тоғысында осман билігінің мұсылман әлеміне және соның ішінде түркістандық мұсылмандарға Қажылық пен басқа да қатынастарда бейбіт қимыл жасауына Батыс империялары оң көзқарас танытты. Батыс билеушілері осман сұлтанын Ислам әлемінің лидері екенін қайта мойындады. Өйткені, XIX ғасырда Англия мен Франция арабтарды, Үндістан мен Персия мұсылмандарын Ыстамбұлдан ажыратуға тырысқан еді. Мұны Германия да қолдап, герман кайзері II Вильгельм осман сұлтанымен жеке достық қарым-қатынас орнатты. Бұл достық қатынас әскери және сыртқы саясат салаларында өз жемісін берді, кайзер Вильгельм өзін 300 млн. мұсылманның «жақын досымын» деп көрсетті. Ал, Ресей билігі өзінен баратын мұсылмандардың Қажылық сапарын бақылауда ұстады. Себебі, түркістандық қажылардың арасынан осман билігін мойындайтын және оның саясатын азаматтар шығып отырды. Мұндай жағдайлар Ресей мен Осман мемлекетінің арақатынасына сызат түсіріп, кейіннен ол халықаралық проблемаға айналды (Buyar, İdikurt, 2022: 136-140).

XIX ғ. 70-80 жылдарынан бастап әлем мұсылмандарының үлкен бөлігі отаршыл империялардың бодандығында болды және олардың дербестігі мен бірлігі халықаралық қатынастарда ірі тақырыптардың біріне айналды. Соның ішінде осы Қажылық және қажылардың әрекеттері саяси-әлеуметтік мәнге ие бола бастады. Қажылар Меккеге әр жылдарда жиналған мұсылмандардың саяси дербестік мәселелерін талқыға салды. Осыдан барып Қажылықтың Панисламизм идеологиясын дамытудағы ролі айрықша көрінді.

Меккеден өз отандарына панисламистік ағымдарды тасыған қажылардың мүдделері көп жағдайда еуропалық империялардың отаршылдық мүдделеріне қарама-қайшы келеді. Сол сияқты түркістандық қажылардың да осындай қимылдары Ресей билігіне ықпалы өте жоғары болуы мүмкін деп күтілді. Ал, бұл жағдай Осман империясы үшін өте тиімді бола түсті. Себебі, жоғарыда аталғандай, Осман империясы әлемдік империялар арасында реваншистік әрекеттерді жүзеге асырғысы келді және ол үшін әлем мұсылмандарының көмегі мен қатынасы өте қажет саналды.

Айта кетерлігі, Қажылықтың осындай бір халықаралық істерде мән-маңызы ғылымда белгісіз болып келді. Соңғы жылдары жүргізіген зерттеулер оның мазмұнын ашуда. Дегенмен, Қажылық парызды орындаушылардың болашақта халықаралық қатынастарда бірқатар істерді атқарғаны туралы көптеген фактілер анықталды. Оның негізгі бөлігі атап отырған діни-саяси бірлікпен байланысты еді. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қажылықтың Анадолы және Орта Азия мұсылмандарының бірлігінде алар орны туралы атақты исламтанушы, шығыстанушы Христиан Снук-Хюргронье өз заманында жазып қалдырған. Ол Қажылықты көзімен көріп, Осман империясының Панисламизм идеологиясы мен саясаты туралы мәлімет берген (Hurgronje, 1886: 33-38). Христиан Хюргроньенің Меккедегі жинақтаған мәліметтерін (жазба және фото) талдай отырып, XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында Қажылықта өзге аймақтың мұсылмандарының өте көп болғанын және Осман мемлекетінің оларды асқан шеберлікпен ұйымдастырғанын көруге болады (Hurgronje, 1889: 3-8).

Снук Хюргронье өзінің еңбектерінде мұсылман қажылары туралы былай дейді: «Қажылар жанғыш элемент сияқты, олардың мүдделері негізінен христиандық үкіметтердің мүдделеріне қайшы келеді, өйткені қажылар кейде Арабиядан өз отандарына панисламистік идеяның ықпалы мен күшін әкеледі, олар оңай фанатизмге айналады» (Қазақстандағы Ислам, 2009:318).

Осман билігінің түркістандық қажыларға деген ұстанымының өте жоғары болуының келесі бір маңызды себебі, түркістандық қажылар Нақшбандия және Ясауи ілімін ұстанды және олар түріктерге жақын саналды. Бұл кезде түріктер арасында Нақшбандия мен Ясауи ілімі өте маңызды еді. Ислам мемлекеті болған Осман империясы үшін түркі-мұсылман халықтарының арасында осы бір діни

мектептердің орны маңызды болды. Ыстамбұлдағы ресейлік түркілердің теккелерінде осы аталған Нақшбандия мен Ясауи ілімдерін оқытты. Теккелерде түркістандық қажылар өзінің діни білімдерін жалғастырды. Түркістан түркілері мен Осман түріктері арасындағы достық пен толеранттылықтың жалғасуында маңызды рөл атқарды (Найт, 1999:4-5).

Қорытынды. Зерттеу тақырыбы бойынша жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде бірқатар ғылыми қорытынды жасалды. Зерттеу тақырыбына қатысты басты қорытындылардың бірі – Осман империясы мен түркістандық мұсылмандардың арасындағы байланыстарда Қажылықтың орны ерекше болды. Қажылық – тек мұсылмандық парыздың бірі ғана екені көрсетілмей, келесі кезекте ол аймақ халықтарын мәдени-рухани тұрғыдан жақындастыруда маңызды салалардың бірі болды. Осман империясының түркістандық қажыларға ұстанған саясатының нәтижелері кейіннен өзінің саяси, әлеуметтік жемісін берді. Тарихи тамыры, мәдениеті мен діні бір түркі халықтарының бір-бірімен жақындығы арта түсті.

Қажылық сапардың нәтижесінде Осман империясы мен Орта Азия мұсылмандарының арасында бұрын-соңды болмаған жақындық күшейді. Діні мен мәдениеті бір болған халықтар арасында бір-біріне деген көзқарас өзгерді. Түркістандық қажылар түріктерді өзіне жанашыр ретінде қабылдады және олармен барынша тығыз байланыста болуға тырысты. Діні бір, түбі бір халықтар ретінде ортаазиялық түркі-мұсылман халықтары да түріктерге қиын жағдайда көмек көрсетуге дайын болды. Мұның нақты мысалдары XX ғ. басында түріктердің халықаралық соғыстарға қатысуы кезінде көрінді. Түркістандық және жалпы ортаазиялық мұсылмандар түріктерге Балқан соғыстары мен Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында жан-жақты моральдық, әлеуметтік және қаржылай қолдау көрсетті.

Қажылықтың басты қызметі Панисламизм болды. Панисламизмнің халықаралық рөлі өте күшті болып, ол бойынша бүкіл әлемдегі мұсылмандарға рухани тұрғыдан бірлесу туралы үндеу тасталды. Діні бір халықтардың Христиан әлеміне қарсы бірлігін құру идеясы алға тартылды. Қажылық арқылы тек халықтар арасындағы байланыстар ғана емес, сонымен бірге діни-идеологиялық факторлар орын алды. Ол бойынша Осман империясынан Түркістан өлкесіне, қазақ даласына діни кітаптар әкелініп, ол бойынша Исламның құндылықтары мен діни білімді тарату жұмыстары қолға алынды. Қажылықтың Орта Азия халықтарында діни білім саласында да қызметі мен маңызы өте жоғары болды. көріп отырғанымыздай Қажылық қызметтің әр түрлі салада қызметі болған және оны осман билігі барынша пайдалануға тырысып отырған. Қажылықтың мұндай қызметтерін алдағы уақытта одан да терең зерттеуді қажет етеді. Ол бойынша болашақта ғылыми жұмыстар өзінің жалғасын табатын болады...

Деректер

BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Әдебиеттер

Абашин, 2003 – *Абашин С.Н.* Ислам в бюрократической практике царской администрации Туркестана (вакуфное дело дахбитского медресе) // *Сборник Русского Исторического Общества*. М., 2003. № 7 (155). С. 180-186.

Абашин, 2016 – *Абашин С.Н.* Туркестан в имперской политике России. Монография в документах. М.: Кучково поле, 2016. 667 с.

Абдукадыров, Мулдахметова, 2022 – *Абдукадыров Н.М., Мулдахметова Ж.И.* Осман империясының Орта Азиядағы саясатының рухани-идеологиялық бағыттары. (XX ғ. басы). // *Bulletin of history*. №1 (104). 2022. 160-170 б. <https://doi.org/10.26577/JH.2022.v104.i1.18>.

Алимова, Рашидова, 1998 – *Алимова Д., Рашидова Д.* Бехбудий и его исторические воззрения / Отв. ред. Б. Касымов. Ташкент: Маънавият, 1998. 40 с.

Арапов, 1999 – *Арапов Д.Ю.* Первый российский указ о паломничестве в Мекку // *Россия в средние века и новое время*. М.: РОССПЭН, 1999. 348 с.

Ахмадуллин, 2023 – *Ахмадуллин В.А.* Паломничество мусульман: от Российской империи до Российской Федерации. Москва: ИД «Читай», 2023. 468 с.

Байдакова, 2006 – *Байдакова Н.Н.* Хадж и миграционные процессы среди мусульман России в XIX в. // *Вестник ТГУ*. Вып. 3 (43). 2006. С. 261-265.

Васильев, 2014 – *Васильев А.Д.* «Знамя и меч от падишаха». Политические и культурные контакты ханств Центральной Азии и Османской империи (середина XVI – начало XX вв.). М.: Институт Восток. РАН; Пробел-2000, 2014. 354 с.

Васильев, 2020 – *Васильев А.Д.* Панисламизм и политика Османской империи в Центральной Азии в последней трети XIX в. // *Центральная Азия на перекрестке европейских и азиатских политических интересов: XVIII–XIX вв. Сборник научных трудов*. 24-28 августа. 2020. Санкт-Петербург, 2020. С. 215-228.

Гусева, 2013 – Гусева Ю.Н. Хадж мусульман Волго-Уральского региона в первой трети XX в.: к постановке проблемы. // *Известия Уфимского научного центра РАН*. 2013. № 2. С. 123-129.

Қазақстандағы ислам, 2009 – Қазақстандағы ислам діні: қажылық (XIX-XX ғ. басы) = Ислам в Казахстане: паломничество (XIX-начало – XX в.): материалдар жинағы / Құрас. Г.Р. Мухтарова. Алматы: Баспалар үйі, 2009. 592 б.

Литвинов, 2006 – Литвинов В.П. Внерегиональное паломничество мусульман Туркестана (эпоха Нового времени). Елец: ЕГУ им. И.А. Бунина, 2006. 311 с.

Туркестанские, 1894 – *Туркестанские ведомости*. 1894. № 3. 13 январь

Alyılmaz, 2009 – *Alyılmaz Cengiz*. “Valeh Hacılar”ın Türklük Bilimine Katkıları Ve Yeni Kitabı: Heste Hasan” // *Karadeniz Araştırmaları*. 2009. Sayı 23. Cilt: 6. Pp.117-129.

Alpargu, Yazıcı, 2014 – *Alpargu Mehmet, Serkan Yazıcı, Fikrettin Yavuz*. Arduous Journey to Hedjaz: Turkestani Pilgrims, the Caliph and Istanbul (16th -20th Centuries). // *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 2014. 54. Pp. 401-416.

Buyar, 2022 – *Buyar Cengiz, İdikurt Derya*. Türkistanlıların Hac Yolculuğunun Osmanlı-Rus İlişkilerindeki Yeri. / XIX. Türk Tarih Kongresi 3-7 Ekim 2022. Ankara. Pp. 135-149.

Collingwood, 1999 – *Collingwood Robin George*. The Principles of History: And Other Writings in Philosophy of History. Oxford University Press, 1999. 293 p.

Deringil, 1998 – *Deringil Selim*. The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909. London and New York: I. B. Tauris, 1998. 272 p.

Eileen, 2014 – *Eileen Kane*. Russian Hajj: Empire and the Pilgrimage to Mecca. Ithaca: Cornell University Press, 2014. 241 p.

Faroghi, 1994 – *Faroghi Suraiya*. Pilgrims and Sultans: The Hajj Under the Ottomans. Bloomsbury Academic, 1994. – 256 p.

Hayit, 1999 – *Hayit Baymirza*. Türkistan' dan Osmanlı Devletine: Türk-İslam Kültürü Üzerine. Bazı İzahatlar. // *Akademik Araştırmalar Dergisi*. 1999. № 3. Pp. 1-6.

Hurgronje, 1886 – *Hurgronje Ch. Snouck*. Mekkanische Sprichwörter und Redensarten, gesammelt und erläutert von Dr. C. S. Hurgronje. Haag 1886. 144 p.

Hurgronje, 1889 – *Hurgronje Ch. Snouck*. Bilder Aus Mekka. Mit Kurzem Erläuterndem Texte. von C. Snouck Hurgronje. Leiden, E.J. BRILL. 1889. 29 p.

Kanlidere, 2013 – *Kanlidere Ahmet*. XIX. Yüzyıl Türk Dünyası. Editör: Ahmet Kanlidere. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi 2013. 219 p.

Koloğlu, 1987 – *Koloğlu Orhan*. Abdülhamid Gerçeği. İstanbul: GÜR Yayınları, 1987. 440 p.

Kushner, 1977 – *Kushner David*. The Rise of Turkish Nationalism, 1876–1908. London: Frank Cass, 1977. 126 p.

Norihito, 2012 – *Norihito Naganawa*. The Hajj Making Geopolitics, Empire, and Local Politics: A View from the Volga-Ural Region at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries.168-198 / Central Asian Pilgrims. Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijaz (Eds. Alexandre Papas / Thomas Welsford / Thierry Zarcone.). Berlin, Klaus Schwarz, 2012. 331 p.

Osmanlı Belgelerinde I cilt, 2011 – Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi. Cilt I. Politik ve Diplomatik ilişkiler. Ed: Şahin Mustafayev, Mustafa Serin. Semerkand. IICAS, TAD. 2011. 310 p.

Osmanlı Belgelerinde II cilt, 2011 – Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi. Cilt II. Manevi ve dini bağlar. Ed: Şahin Mustafayev, Mustafa Serin. – Semerkand. IICAS, TAD. 2011. 222 p.

Saray, 1994 – *Saray Mehmet*. Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1994. 188 p.

Sarınay, 2019 – *Sarınay Yusuf*. Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul // *Bilig*. 2019. №. 88. Pp. 1-18.

Sarıyıldız, 1994 – *Sarıyıldız Gülden*. II. Abdülhamid'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhâne, // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi. 1994. sayı:14. Pp. 121-145.

Sarıyıldız, 2009 – *Sarıyıldız, G*. Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti Dr. M. Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları. İstanbul. Timaş Yayınları, 2009. 364 p.

Erşahin, 1999 – *Erşahin Seyfettin*. Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri (Çarlık Döneminden Günümüze). // *Diyanet İlmî Dergisi* 1999 Sayı:1 cilt № 35. Pp. 231-248.

Smith, 1980 – *Smith G.M*. The Özbek Tekkes of Istanbul // *Der Islam*. 1980. 57 (2). P. 130-139.

Şakir, 2009 – *Şakir Mehmed*. Halife II. Abdülhamid'in hac siyaseti. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009. 364 p.

Toshova, 2021 – *Toshova Sharifa*. Türkistanlı Hacı ve Seyyahların Gözüyle İstanbul // GTTAD, 2021. Cilt: 3ю. Sayı: 6. Pp. 401-408.

Yalçınkaya, 1997 – *Yalçınkaya Alâeddin*. Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze. İstanbul: Timaş Yayınları 1997, 477 p.

Zarcone, 1991 – *Zarcone, Thierry*. “Histoire et Croyances des Derviches Turkestanais et Indiens à Istanbul.” Anatolia Moderna/Yeni Anadolu, II: Derviches et Cimetières Ottomans (Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul, XXXIV). Paris: Adrien Maisonneuve, 1991. Pp. 137-200.

Sources

BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivi [Prime Ministry Ottoman Archives]

References

- Abashin, 2003 – *Abashin S.* Islam v byurokraticheskoy praktike tsarskoy administratsii Turkestana (vakufnoe delo dahbitskogo medrese) [Islam in the bureaucratic practice of the tsarist administration of Turkestan (waqf case of the Dagbit madrasah)] // *Sbornik Russkogo Istoricheskogo Obschestva*, M., 2003. № 7 (155). Pp. 180-186. [In Rus.]
- Abashin, 2016 – *Abashin S.N.* Turkestan v imperskoy politike Rossii. Monografiya v dokumentah. [Turkestan in the Imperial Policy of Russia. Monograph in documents]. M.: Kuchkovo pole, 2016. 667 p. [In Rus.]
- Abdykadyrov, Mýldahmetova, 2022 – *Abdykadyrov N.M., Mýldahmetova J.I.* Osman imperiasynyń Orta Aziadaǵy saiasatynyń rýhani-ideologıalyq baǵyttary. (XX ǵ. basy). [Spiritual and Ideological Directions of the Politics of the Ottoman Empire in Central Asia (early XX c.)] // *Bulletin of history*. 2022. №1 (104). Pp. 160-170. URL: <https://doi.org/10.26577/JH.2022.v104.i1.18> [In Kaz.]
- Alimova, Rashidova, 1998 – *Alimova D., Rashidova D.* Behbudiy i ego istoricheskie vozzreniya [Behbudiy and his historical view] / *Otv. red. B. Kasyimov*. Tashket: Maynavyat, 1998. 40 p. [In Rus.]
- Ahmadullin, 2023 – *Ahmadullin V.A.* Palomnichestvo musulman: ot Rossiyskoy imperii do Rossiyskoy Federatsii: monografiya [Muslim Pilgrimage: from the Russian Empire to the Russian Federation]. V.A. Ahmadullin, R.R. Abbasov, V. V. Ahmadullin. Moskva: ID «Chitay», 2023. 468 p. [In Rus.]
- Alyılmaz, 2009 – *Alyılmaz Cengiz*. “Valeh Hacılar’ın Türklük Bilimine Katkıları Ve Yeni Kitabı: Heste Hasan” // *Karadeniz Araştırmaları*. 2009. Sayı 23. Cilt: 6, Pp.117-129.
- Alpargu, Yazici, 2014 – *Alpargu Mehmet, Serkan Yazici, Fikretin Yavuz*. Arduous Journey to Hedjaz: Turkestani Pilgrims, the Caliph and Istanbul (16th -20th Centuries) // *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 2014, 54. Pp. 401-416.
- Arapov, 1999 – *Arapov D.Yu.* Pervyy rossiyiski ukaz o palomnichestve v Mekku [The first Russian decree on pilgrimage to Mecca] // *Rossiya v srednie veka i novoe vremya*. M.: ROSSPEN, 1999. 348 p. [In Rus.]
- Baydakova, 2006 – *Baydakova N.N.* Hadj i migratsionnyie protsessy sredi musulman Rossii v XIX v. [Hajj and migration processes among Muslims of Russia in the 19th century] // *Vestnik TGU*. Vyipusk 3 (43). 2006. Pp. 261-265. [In Rus.]
- Buyar, 2022 – *Buyar Cengiz, İdikurt Derya*. Türkistanlıların Hac Yolculuğunun Osmanlı-Rus İlişkilerindeki Yeri. / XIX. Türk Tarih Kongresi 3-7 Ekim 2022. Ankara. Pp. 135-149.
- Collingwood, 1999 – *Collingwood Robin George*. The Principles of History: And Other Writings in Philosophy of History. Oxford University Press, 1999. 293 p.
- Deringil, 1998 – *Deringil Selim*. The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909. London and New York: I. B. Tauris, 1998. 272 p.
- Eileen, 2014 – *Eileen Kane*. Russian Hajj: Empire and the Pilgrimage to Mecca. Ithaca: Cornell University Press, 2014. 241 p.
- Faroghi, 1994 – *Faroghi Suraiya*. Pilgrims and Sultans: The Hajj Under the Ottomans. Bloomsbury Academic, 1994. 256 p.
- Guseva, 2013 – *Guseva Yu.N.* Hadj musulman Volgo-Uralskogo regiona v pervoy treti XX v.: k postanovke problemyi. [Hajj of Muslims of the Volga-Ural region in the first third of the twentieth century: towards the formulation of the problem] // *Izvestiya Ufimskogo nauchnogo tsentra RAN*. 2013. № 2. Pp. 123-129. [In Rus.]
- Hayıt, 1999 – *Hayıt Baymirza* Türkistan'dan Osmanlı Devletine: Türk-İslam Kültürü Üzerine. Bazı İzahatlar // *Akademik Araştırmalar Dergisi*. 1999. № 3. Pp. 1-6.
- Hurgronje, 1886 – *Hurgronje Ch. Snouck*. Mekkanische Sprichwörter und Redensarten, gesammelt und erläutert von Dr. C. S. Hurgronje. Haag 1886. 144 p.
- Hurgronje, 1889 – *Hurgronje Ch. Snouck*. Bilder aus Mekka. Mit kurzem erläuterndem Texte. von C. Snouck Hurgronje. Leiden, E.J. BRILL. 1889. 29 p.
- Kanlidere, 2013 – *Kanlidere Ahmet*. XIX. Yüzyıl Türk Dünyası. Editör: Ahmet Kanlidere. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi. 2013. 219 p.
- Koloğlu, 1987 – *Koloğlu Orhan*. Abdülhamid Gerçeği. İstanbul: GÜR Yayınları, 1987. 440 p.
- Kushner, 1977 – *Kushner David*. The Rise of Turkish Nationalism, 1876–1908. London: Frank Cass, 1977. 126 p.
- Qazaqstandaǵy Islam, 2009 – *Qazaqstandaǵy Islam dini: qajylyq (XIX-XX ǵ. basy) [Mátin] = Islam v Kazahstane: palomnichestvo (XIX-nachalo – XX v.): materialdar jınaǵy.* [Islam in Kazakhstan: pilgrimage]. (19th-early – 20th century) / *Qurast. G.R. Mýhtarova*. Almaty: Baspalar úii, 2009. 592 p. [In Kaz.]
- Litvinov, 2006 – *Litvinov, V.P.* Vneregionalnoe palomnichestvo musulman Turkestana (epoha Novogo vremeni) [Extra-regional pilgrimage of Muslims of Turkestan (New Age)]. *Elets: EGU im. I.A. Bunina*, 2006. 311 p. [In Rus.]
- Norihiro, 2012 – *Norihiro Naganawa*. The Hajj Making Geopolitics, Empire, and Local Politics: A View from the Volga-Ural Region at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries. 168-198 / *Central Asian Pilgrims. Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijaz* (Eds. Alexandre Papas / Thomas Welsford / Thierry Zarcone). Berlin, Klaus Schwarz, 2012. 331 p.

- Osmanlı Belgelerinde I cilt, 2011 – Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi. Cilt I. Politik ve Diplomatik ilişkiler. Ed: Şahin Mustafayev, Mustafa Serin. Semerkand. IICAS, TAD. 2011. 310 p.
- Osmanlı Belgelerinde II cilt, 2011 – Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi. Cilt II. Manevi ve dini bağlar. Ed: Şahin Mustafayev, Mustafa Serin. Semerkand. IICAS, TAD. 2011. 222 p.
- Saray, 1994 – *Saray Mehmet*. Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1994. 188 p.
- Sarınay, 2019 – *Sarınay Yusuf*. “Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul” // *Bilig*. 2019. № 88. Pp. 1-18.
- Sarıyıldız, 1994 – *Sarıyıldız Gülden*. II. Abdülhamid'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhâne, // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi. 1994. sayı:14. Pp. 121-145.
- Sarıyıldız, 2009 – *Sarıyıldız, G.* Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti Dr. M. Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları. İstanbul. Timaş Yayınları, 2009. 364 p.
- Erşahin, 1999 – *Erşahin Seyfettin*. Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri (Çarlık Döneminden Günümüze). // Diyanet İlmi Dergisi 1999 Sayı:1 cilt № 35. Pp. 231-248.
- Smith, 1980 – *Smith G.M.* The Özbek Tekkes of Istanbul // *Der Islam*. 1980. 57 (2). P. 130-139.
- Şakir, 2009 – *Şakir Mehmed*. Halife II. Abdülhamid'in hac siyaseti. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009. 364 p.
- Toshova, 2021 – *Toshova Sharifa*. Türkistanlı Hacı ve Seyyahların Gözüyle İstanbul // GTTAD, 2021. Cilt: 3ю. Sayı: 6, Pp. 401-408.
- Vasilev, 2014 – *Vasilev A.D.* «Znamya i mech ot padishaha». Politicheskie i kulturnye kontaktyi hanstv TSentralnoy Azii i Osmanskoy imperii (seredina XVI – nachalo XX vv.). ["The Banner and Sword from the Padishah." Political and Cultural Contacts of the Khanates of Central Asia and the Ottoman Empire (mid-16th – early 20th centuries)]. M.: Institut Vostok. RAN; Probel-2000, 2014. 354 p. [In Rus.]
- Vasilev, 2020 – *Vasilev A.D.* Panislamizm i politika Osmanskoy imperii v TSentralnoy Azii v posledney treti XIX v. [Pan-Islamism and the Policy of the Ottoman Empire in Central Asia in the Last Third of the 19th Century]. // TSentralnaya Aziya na perekrestke evropeyskih i aziatskih politicheskikh interesov: XVIII–XIX vv. Sbornik nauchnykh trudov. Sankt-Peterburg, 24-28 avgusta. 2020. Pp. 215-228. [In Rus.]
- Yalçinkaya, 1997 – *Yalçinkaya Alâeddin*. Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze. İstanbul: Timaş Yayınları 1997. 477 p.
- Zarcone, 1991 – *Zarcone, Thierry*. “Histoire et Croyances des Derviches Turkestanais et Indiens à Istanbul.” Anatolia Moderna/Yeni Anadolu, II: Derviches et Cimetières Ottomans (Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul, XXXIV). Paris: Adrien Maisonneuve, 1991. Pp. 137-200.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 139–151
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_139-151

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕ ОҚУ-АҒАРТУ МӘСЕЛЕСІНІҢ КӨТЕРІЛУІ

Бақыт Серікқызы Тұрлыбай¹, Ғабит Қанезұлы Кенжебаев²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті (050010 Алматы қ., Жамбыл 25, Қазақстан, Алматы қ.)
PhD докторант

<https://orcid.org/0009-0008-7782-0791> E-mail: t.bakyt94@mail.ru

² Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті (050010 Алматы қ., Жамбыл 25, Қазақстан, Алматы қ.)
Тарих және құқық факультетінің деканы, ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д.,

<https://orcid.org/0000-0001-5341-5603>. e-mail: kgabit62@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2025

© Тұрлыбай Б.С., Кенжебаев Ғ.Қ. 2025

Андатпа. *Kіріспе.* XX ғасырдың басындағы Қазақ қоғамының ағартушылық мәселелері және оның «Қазақ» газетінің беттерінде көрініс табуы мәселесін зерттеу ұлттық тарихымыздың белгісіз беттерін ашуға мүмкіндік беріп, ұлттық тарихи сананы дұрыс қалыптастыруға септігін тигізуімен құнды. Әрине, әр ғылымның өзіне ғана тән методологиялық ұстанымы болатыны ақиқат. Мәселен, тарих ғылымында, уақыт пен кеңістіктің, саяси идеологиялық, фактордың рөлі мен ықпалы қашан да жоғары болған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері:* Ағартушылықтың әлемдік тәжірибесін зерделей отырып, XX ғасыр басындағы «Қазақ» газеті арқылы Алаш қайраткерлерінің бұл үдеріске қосқан үлесін бағалау. Қазақ жеріндегі ағартушылықтың пайда болуы мен даму кезеңдерін анықтау; Қазақ газетінің қалыптасуына ықпал еткен факторларды анықтау; Қазақ газетіндегі алға қойылған ағартушылық, білім беру және сауатсыздықты жою мәселелеріне қатысты көзқарастарды талдау; Қазақ газетіндегі оқу-ағарту мәселелеріне қатысты еңбектерді саралау. *Материалдар мен әдістер.* Қазіргі кездегі зерттеулердің маңыздылығы, мәселенің ауқымды және дерек көздерінің кеңейюінде. Мақалада зерттеудің негізгі бағыттары көрсетілген. *Бірінші бағыт,* «Қазақ» газеті бетіндегі білім мәселесінің тарихы бойынша жұмыстардың ерекшелігі. Ағартушылықтың мәні мен тарихи формасының алғашқы даму кезеңдеріне шолу жасалынып, теоретиктер мен философтардың ой-пікірлері қарастырылды. *Екінші бағыт,* «Қазақ» газетіндегі баспасөз бен кітап мәселесі бойынша жұмыстарға зерттеу жасалынды. Сонымен қатар, Қазақтың тұңғыш ағартушыларының философиялық ойларына, көзқарастары мен шығармаларына талданды. Қазақ ағартушылығы: Абай, Шоқан, Ыбырай есімдерімен тығыз байланыстылығы сараланды. *Нәтижелер:* «Қазақ» газеті бетінде жарияланған ғылыми және ғылыми-көпшілік мақалалар кеңінен пайдаланылды. Оларды ғасыр басындағы қоғамдық ой-сананың айнасы ретінде бағалауға болады. «Қазақ» газеті ағартушылыққа анықтама берумен, оның мәнін арнайы талдаумен айналысқан жоқ. Дегенмен, білім мен тәрбие, әдебиет пен өнер, ғылым жетістіктері мен саясат туралы айтқандары қазақ қоғамындағы ағартушылық идеясының басты-басты бағытын мазмұнын және ерекшелігін зерделеуге мүмкіндік береді. Мәселен, сол замандағы өзекті мәселенің бірі кітап шығару мен тарату еді. «Қазақ» ұлт тілінде жарияланған басылымдардың саны, шыққан баспасы, сатылым бағасы, кітап дүкені, тапсырыс беру жәйінен жиі ақпарат беріп тұрған. Сол мақалалар арқылы А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың,

Ш. Құдайбердіұлының, Қ. Халидтің, Ш. Маржанидің т.б. ойшылдардың еңбектерімен танысуға болады. Тек 1913 жылы ғана ұлттық бас газет қазақ жеріндегі мектептердің саны мен жағдайы туралы 40-тан астам мақала жариялағандығына салыстыру жұмыстары жасалынды. *Қорытынды:* «Қазақ» газетінің шығу тарихы мен шығармашылық қызметі біршама зерттелген. Алайда, «Қазақ» газетінің ағартушылық қызметі арнайы зерттелген жоқ. Сондықтан осы бағыттағы зерттеулер аса қажет.

Түйін сөздер: ұлт зиялылары, алаш, оқу-ағарту, ағартушылық, білім беру, тарих, медресе, мектеп, мұғалім, XX ғасырдың басы, «Қазақ» газеті, кітап шығару.

Дәйексөз үшін: Тұрлыбай Б.С. Кенжебаев Ф.Қ. «Қазақ» газетінде оқу-ағарту мәселесінің көтерілуі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 139-151-бб. (каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_139-151

THE RISE OF THE PROBLEM OF EDUCATION IN THE NEWSPAPER "KAZAKH"

Bakyt S. Turlybay¹, Gabit K. Kenzhebaev²

¹ Abay Kazakh National University (25, Dzhabula str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

PhD student,

<https://orcid.org/0009-0008-7782-0791> E-mail: t.bakyt94@mail.ru

² Abay Kazakh National Pedagogical University (25, Dzhabula Shevchenko str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Academician of the National Academy of Sciences

of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Faculty of History and Law

<https://orcid.org/0000-0001-5341-5603>. e-mail: kgabit62@mail.ru

© Valichanov IHE, 2025

©Turlybay B.S., Kenzhebaev G.K. 2025

Abstract. Introduction. The study of the educational problems of the Kazakh society at the beginning of the 20th century and its reflection on the pages of the "Kazakh" newspaper is valuable as it allows us to open the unknown pages of our national history and contributes to the correct formation of national historical consciousness. Of course, it is true that each science has its own methodological position. For example, in the science of history, the role and influence of time and space, political and ideological factors have always been high. *Goals and objectives:* The purpose and objectives of the research: to evaluate the contribution of Alash figures to this process through the newspaper "Kazakh" at the beginning of the 20th century, while studying the world experience of enlightenment. Determining the stages of emergence and development of enlightenment in the Kazakh land; Identify the factors that contributed to the formation of the Kazakh newspaper; Analysis of views on the issues of enlightenment, education and elimination of illiteracy put forward in the Kazakh newspaper; Differentiation of works related to educational issues in the Kazakh newspaper. The importance of modern research lies in the scope of the problem and the expansion of data sources. The article shows the main directions of research. *Materials and Methods.* The first direction is the peculiarity of works on the history of the issue of education on the pages of "Kazakh" newspaper. The essence and historical form of the Enlightenment was reviewed, and the views of theorists and philosophers were considered. In the second direction, a study was made of works on the issue of press and books in "Kazakh" newspaper. In addition, the philosophical thoughts, views and works of the first Kazakh educators were analyzed. Kazakh education: the close connection with the names of Abay, Shokan, Ybrai is differentiated. *Results:* scientific and public scientific articles published on the page of "Kazakh" newspaper were widely used. They can be evaluated as a mirror of the public mind at the beginning of the century. "Kazakh" newspaper was not engaged in providing a definition of enlightenment and specifically analyzing its meaning. However, what they say about education and upbringing, literature and art, scientific achievements and politics allows to study the content and features of the main direction of the idea of enlightenment in the Kazakh society. For example, publishing and distributing books was one of the pressing issues of that time. "Kazakh" often provided information about the number of publications published in the national language, publishing house, sales price, bookstore, place of order. Through those articles, A. Baitursynov, M. Dulatov, Sh. Kudaiberdiuly, K. Khalid, Sh. Marjani, etc. you can get acquainted with the works of thinkers. Only in 1913, the main national newspaper published more than

40 articles about the number and condition of schools in the Kazakh territory. *Conclusion:* the history of the origin and creative activity of "Kazakh" newspaper has been studied to some extent. However, the educational activities of "Kazakh" newspaper have not been specifically studied. Therefore, research in this direction is very necessary.

Key words: National intellectuals, Alash, education, enlightenment, education, history, madrasa, school, teacher, the beginning of the 20th century, "Kazakh" newspaper, book publishing.

For citation: Turlybai B.S., Kenzhebaev G.K. The rise of the problem of education in the newspaper "Kazakh" // Otan tarikhy. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 139-151 (In Kaz). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_139-151

ПОДНИМАНИЕ ВОПРОСА ОБ ОБРАЗОВАНИИ В ГАЗЕТЕ «КАЗАХ»

Бакыт Сериковна Турлыбай¹, Габит Канезович Кенжебаев²

¹ Казахский национальный университет имени Абая (д. 25, ул. Жамбула Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

PhD докторант,

<https://orcid.org/0009-0008-7782-0791> Электронная почта: t.bakyt94@mail.ru

² Казахский национальный университет имени Абая (д. 25, ул. Жамбула, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

д.и.н., Академик НАН РК, декан факультета истории и права

<https://orcid.org/0000-0001-5341-5603>. e-mail: kgabit62@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

©Турлыбай Б.С., Кенжебаев Г.К., 2025

Аннотация. *Введение.* Исследование образовательных проблем казахского общества начала XX века и их отражение на страницах газеты «Казах» ценно, так как позволяет открыть неизведанные страницы нашей национальной истории и способствует правильному формированию национального исторического сознания. Конечно, верно, что каждая наука имеет свою методологическую позицию. Например, в исторической науке всегда были высоки роль и влияние времени и пространства, политических и идеологических факторов. *Цель и задачи исследования:* оценить вклад деятелей Алаша в этот процесс через газету «Казах» в начале XX века, изучая мировой опыт просветительства. Определение этапов зарождения и развития просвещения на казахской земле; Выявить факторы, которые способствовали становлению казахской газеты; анализ взглядов на вопросы просвещения, образования и ликвидации неграмотности, высказанных в казахской газете; дифференциация работ, связанных с вопросами образования в казахстанской газете. Значимость современных исследований заключается в масштабах проблемы и расширении источников данных. *Материалы и методы.* В статье показаны основные направления исследований. *Первое направление* – это особенность работ по истории вопроса образования на страницах газеты «Казах». Рассмотрены сущность и историческая форма просвещения, рассмотрены взгляды теоретиков и философов. *По второму направлению* были изучены работы по вопросам печати и книги в газете «Казах». Кроме того, были проанализированы философские мысли, взгляды и труды первых казахских просветителей. Казахское образование: дифференцируется тесная связь с именами Абая, Чокана, Ыбрая. *Результаты:* получили широкое распространение научные и общественно-научные статьи, опубликованные на странице газеты «Казах». Их можно оценить как зеркало общественного сознания начала века. Газета «Казах» не занималась определением просвещения и конкретным анализом его значения. Однако то, что они говорят об образовании и воспитании, литературе и искусстве, научных достижениях и политике, позволяет изучить содержание и особенности основного направления идеи просвещения в казахском обществе. Например, издание и распространение книг было одной из актуальных проблем того времени. Газета «Казах» часто предоставляла информацию о количестве изданий, вышедших на национальном языке, издательстве, цене реализации, книжном магазине, месте заказа. Благодаря этим статьям А. Байтурсинов, М. Дулатов, Ш. Кудайбердиулы, К. Халид, Ш. Марджани и др. можно познакомиться с

произведениями мыслителей. Только в 1913 году в главной республиканской газете было опубликовано более 40 статей о количестве и состоянии школ на казахском крае. **Вывод:** история возникновения и творческой деятельности газеты «Казах» в определенной степени изучена. Однако просветительская деятельность газеты «Казах» специально не изучалась. Поэтому исследования в этом направлении очень необходимы.

Ключевые слова: Национальная интеллигенция, Алаш, образование, просвещение, просвещение, история, медресе, школа, учитель, начало XX века, газета «Казах», книгоиздание.

Для цитирования: Турлыбай Б.С., Кенжебаев Г.К. Поднятие вопроса об образовании в газете «Казах» // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 139-151 (на каз.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_139-151

Кіріспе. 1913-1918 жылдары Орынбор қаласында жарияланып тұрған «қазақ»газетінде, оқу-ағарту мәселелеріне көп көңіл бөлінді. Себебі, дәл осы кезеңде қазақ қоғамындағы күн тәртібіндегі, ең өзекті мәселелер ағартушылық, оқу-білім болған еді. Өз заманындағы оқу-білім туралы мәселелерді көтеріп, халық арасында барынша насихаттаған маңызды басылымдардың бірі осы «Қазақ» газеті болды. Оның шығу тарихы тереңінен бастау алады.

«Қазақ» газетін ұйымдастырушы Ахмет Байтұрсынұлы да қазақ қоғамындағы оқу-ағарту мәселесіне белсенді араласты. Ол да өзіне дейінгі Абай, Ыбырай, Шоқан іспетті ағартушылар сияқты үлкен еңбек сіңірді. Өйткені, осындай «Қазақ» сияқты ірі газеттің жарыққа шығуы білім мен ғылымның, баспасөздің, түптеп келгенде оқу-ағарту ісінің дамуына елеулі үлес қосты. Осылайша, «Қазақ» газеті 1913 жылы 2-ақпанда ұзақ дайындалып, қажетті келісімдерден кейін бірінші нөмірі басылып шықты. Газеттің басылуына Ахмет ишан Оразбаев тікелей қаржылық көмек көрсетті. Алғашқы газет сандары Хусаинов Карим баспаханасында басылып тұрды. Ал, 1918 жылғы газеттің сандарында редакторлық қызметті Жанұзақ Жәнібеков атқарды. Сол тұста газеттің барлығы 265 нөмірі жарыққа шықты. Бар болғаны 5 жылды қамтыған уақытта, газет Орынбор, Торғай, Ақмола, Жетісу, Семей облыстарына кеңінен таратылған (Нұсқабайұлы, 2018: 63-65).

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында автор XX ғасырдың басындағы қазақ тілінде шыққан алғашқы «Қазақ» газеті, Алаш қайраткерлерінің ағартушылыққа қосқан үлесін анықтауға мүмкіндік беретін еңбектері пайдаланылды. Өйткені ұзақ жылдар бойы басқа елдің бодандығында болған, тәуелсіздікке қол жеткізген ұлт үшін зиялы қауымымызды ұрпаққа танытып, олардың жүріп өткен жолдарымен таныстыру рухани тұрғыда үлкен маңызға ие. Себебі олар ұлт үшін, жер үшін аянбай қызмет етіп, үлкен күрес жолынан өтті. Ал оны заман талабына сай қайта жандандыру зерттеушінің алға қойған міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл тұрғыда зиялы қауымның алатын орны үлкен.

Мақала, проблемалық-хронологиялық принципке негізделі отырып, тарихнамалық талдау көздері үш тақырыпқа бөлінген. Бірінші тақырып, «Қазақ» газеті бетіндегі білім мәселесінің тарихы бойынша жұмыстармен байланысты. Екінші тақырып, «Қазақ» газетіндегі баспасөз бен кітап мәселесі бойынша жұмыстарды қамтиды. XX ғасыр басындағы қазақ ағартушылығының тәжі А. Байтұрсынұлының шығармашылығы арқылы өмірге келген қазақ алфавиті, қазақ тілінің грамматикасы мен теориясы еді, сол арқылы оның тарих және ғылым тіліне айналуы болды. Сондықтан, үшінші тақырып, «Қазақ» газетіндегі ғылымға байланысты жұмыстар қатарын қамтиды.

Мақалада қолданылған негізгі әдіс- сапалы жалпылау әдісі – Qualitative data synthesis. Бұл әдіс, ағартушылықтың әлемдік тәжірибесін зерделей отырып, XX ғасыр басындағы «Қазақ» газеті арқылы Алаш қайраткерлерінің бұл үдеріске қосқан рөлі мәселесіндегі жұмыстарына сапалы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмыстары арасында аналитикалық байланысын құру мақсатында, қазақстандық авторлардың жарияланымдарын тақырыптық тұрғыда талдауды көздейді. Және де жазылған еңбектер жиынтығына, сапалы түрде зерттеу нәтижелерін шығаруға мүмкіндік береді.

Талқылау. Қазақ оқығандарының дербес саяси күш ретінде белсенді қоғамдық күреске араласуы 1905 жылдан басталады. Қоғамдық дамуда алдыңғы елдермен салыстырғанда қазақ қоғамының кешеуілдеп қалуы, сондай-ақ отарлық тәуелділікке түсуінің себеп-салдарын анықтау, төніп келе жатқан қауіп жағдайында бұл күйден шығудың жолын іздеу, қазақ оқығандарының алдында тұрған негізгі мәселеге айналды. Қазақ елі саны жағынан империя құрамындағы үлкен елдердің қатарында емес еді, сонымен қатар аз және әлсіз елдердің де санатына жатпайтын.

Дегенмен, оның халық ретінде жүріп өткен жолы, ерлік тарихы, ең негізгісі ғасырлар бойы қанды күрес арқылы қалыптасқан атамекен жері бар. Осы және басқа да сауалдарға жауап іздеу, заман сұранысына лайық шаруашылық құру, күні өткен өмір салтын қайта қарап, жаңа талаптарға бейімдеу екендігін олар жақсы түсінді. Аталмыш тұжырымға тоқтаған ұлт оқығандары қоғамдық қызметін ағартушылықтан бастады. Ендігі уақытта халық арасына білім нұрын себу арқылы оларды өз тағдырын шеше алатын белсенді субъектіге айналдыру басты міндетке айналуға тиіс. Олар нағыз білім, осы жолдағы мақсатты ағартушылық қызмет және тәрбие халықты өзгертетіндігіне сенімді болды.

Міне, сондықтан да ұлт оқығандары қазақ жерінде заман сұранысына жауап бере алатындай жаңа сапа, мазмұндағы білім жүйесін қалыптастыру ісін барлық бағдарламалық құжаттарына енгізді, бұл межені жақындата түсу үшін қазақ тілін білім және ғылым тіліне айналдыру, осы мақсатта оқулықтар мен оқу құралдарын даярлау, ұлтқа арнап кітап, газет журналдар шығару ісін қолға алды. Қорыта айтқанда, ағартушылық ісі ұлт оқығандарының жұмылып атқаратын негізгі ортақ жобасына айналды.

Газет халық арасына кеңінен танылып, өзіндік маңыздылыққа ие болды. Маңыздылығы сол, оның оқырмандары 3 мыңға дейін, ал таралымы 8 мың данаға жетті. Қалың оқырманға кеңінен танымал газеттің таралуы: Днепрден бастау алып, Қытай мен Шыңжаңға дейінгі аумақты қамтыды. Редактор Ахмет Байтұрсынұлы газет материалдарын басып шығару, және шығару фактісін халықтың тағдырына алаңдаулы саясат екенін айқындап берді.

Әр дәуірдің өзіндік ерекшелігі бар. Заман талабы – өмір талабы. Қараңғылықтың шырмауында, ескіліктің, әдет-ғұрпымыздың зиянды жақтарын басынан кешірген халқымыздың тағдыры көңілімізге үлкен ой салды. Осы орайда тұяғымен кең даланы дүбірге бөлеп, талай тұлпарлар өткен, ел бірлігін ойлаған даналар туған өлкенің көгін қаламның ұшымен ұштаған есімдері тарихымызда алтын әріппен жазылған. «Халқымыздың бай мұрасы, ұмытылмас тарихы бар», – деп мақтаныш еткен тарихи мұралары еліміздің болашағына жол көрсетті. Бүгінгі тақырыбымызға арқау болған «Қазақ» – қоғамдық-саяси және әдеби газетін 1913-1918 жылдар аралығында жаңа өріс алған азаттық күрестің ұйытқысы болды.

Алаш зиялыларының ағартушылық қызметі осы уақытқа дейін әр түрлі бағыттарда қарастырылып келді. Өйгілі тарихшы М. Қозыбаев «Алаш қозғалысы XIX ғасырдағы ағартушылар қозғалысының жалғасы, оның жоғары сатысы. Абай заманында ағартушылық ұлтымызды өркениетке таныстыру кезеңі болды. Ыбырай Алтынсарин бұлағынан бастау алған Ахмет заманасы – ағартушылықты ұлтымыздың болмысын сақтап, оны өркениетті халықтармен жарыстыруға қажет алғышарттар үшін жүргізілген күрес заманасы еді» (Қозыбаев, 2009: 189) деп, XIX ғасыр мен XX ғасырдағы ағартушылық қозғалыстың бір-бірімен тығыз байланысты екенін негіздейді. Ал ҚР ҰҒА академигі М. Қойгелдиев: «Алаштық қазақ ағартушылары, әрине халықты білім алуға үндегені рас, дегенмен олар осы міндетті ғана атқарумен шектелген жоқ» (Қойгелдиев, 2004:235-236) деп көрсетеді. Олардың түсінігінде қазақ жастары алған жаңа сападағы білім қазақ халқының өмірін заман сұранысына лайық мазмұн және бағытта өзгертуге тиіс еді. «Бүгінгі адамзат қоғамында - А. Байтұрсынұлы, өміршең мәдениет салтанат құрмақ, ал мәдениеттер теңдігін қуатты мәдениет арқылы ғана орнатуға болады, олай болмаған күнде жоғары сатыдағы мәдениеттер төменгі деңгейдегі мәдениеттерді қанамақ» (Байтұрсынұлы, 2013:110), – деп тұжырым жасады. Басқаша айтқанда, жаңа сападағы білім қазақ қоғамын феодалдық мешеуліктен және отарлық тәуелдіктен құтқара алатын бірден-бір құралға айналуға тиіс еді. Қазақ қоғамының өзекті мәселелерін анықтау ісінде «Қазақ» газеті шешуші рөл атқарды. XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі қазақ жерінің одан әрі отарлану тарихынан бастап, бүгінгі тәуелсіз мемлекет құру тарихына дейінгі қазақ халқының жүріп өткен жолын «Қазақ газеті» бетінен көруімізге болады (Смағұлова, Әнес, Замзаева, 2009 :10).

Біріншіден, мерзімді басылымды ұйымдастыру арқылы жүзеге асыруы тұрғысынан. Осы орайда, «Қазақ»газетінің алғашқы нөмірінде «Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі», -дей отырып, «газет- халыққа білім таратушы, олай дейтініміз газетадан жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірте-бірте білімі молайып, зейіні өсіп, пікірі ашылып, іс те жеттікпекші»деп жазды Ахмет Байтұрсынов (Қозыбаев, 2009: 9).

Екіншіден, адамға көз құлақ, тіл қандай керек болса, халыққа да дәл сондай маңызды еді. А.Байтұрсынов «Қазақ» газетінің алғашқы оқырмандарына арнап «Құрметті оқушылар» атты мақаласында, газеттің қоғам өміріндегі атқарар қызметі мен рөлін айқындап, халқы үшін бағалы төрт қасиетін көрсеткен: «Бірінші, әуелі газет халықтың көзі, құлағы һәм тілі, екіншіден газет

халыққа қызмет ететін нәрсе, олай дейтініміз себебі жұрттың білімді пікір, оқығаны көп адамдар газет арқылы халықтың сөзін сөйлеп, пайдасына іс істеп, жол сілтеп отырған; үшіншіден газет халыққа білім таратушы. Жұрт газет арқылы қоғам өміріндегі күнделікті жаңалықтардан хабардар болып отырды. Бірте-бірте халықтың білімі молайып, зейіні оянып, пікірі ашылып, парасатқа жетпекші. Ал төртіншіден газет халықтың даушысы. Яғни, газет арқылы халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шоқытпаққа қарсы тырысады». Жоғарыда айтылғандардан ой түйер болсақ, «Қазақ» газеті халық дертінің себебін, емін түсініп, қазақты оятуға бар күшін жинап, патша саясатына қарсы қызмет атқарды.

Ағартушы, ұлт көсемі А. Байтұрсыновтың айтуы бойынша «Газетасы жоқ жұрт, басқа газетасы бар жұрттардың қасында құлағы жоқ керең, тілі жоқ мылқау, көзі жоқ соқыр сықылды. Дүниеда не болып жатқанынан көру жоқ, не сөйлеп жатқанын есту жоқ, өз пікірін айту жоқ», дей келе, қайраткер «жұртым деп халықтың арын арлар, зарын зарлап, газет арқылы халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарына қарсы тұруды» мақсат етті.

Газет беттерінде Әлихан Бөкейханның ақын және философ ретіндегі Абай туралы ой-пікірін дамыта отырып, Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылы Абай шығармашылығы туралы үлкен мақала жариялайды. Ол Абайды қазақ даласының бас ақыны деп атады. Мақалада Абайдың «Поэзия – сөз иесі» өлеңі толық келтірілген. Бұл мақалада ұлы ойшылдың жалпы поэзияға, оның қоғам мен жеке адам өміріндегі гуманистік рөліне деген көзқарастарына талдау жасалған. Мақала авторы алғаш рет өзі туралы әдебиеттанушы ретінде мәлімдеді. Бүгінде, Ұлы ағартушы, философ Абай Құнанбайұлының туғанына 179 жыл. Адам жанының барлық қырын өлеңмен жырлаған Абай шығармалары әлі күнге дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ. Қазақ халқымен мәңгі жасамақ.

Осы мәселеге қатысты тарихшы М. Қозыбаев «...1864 ж. патшаның жазалаушы әскери қосыны Түркістанды басып алды. Қазақ елі, түркі тілдес халықтар жері патшалық басыбайлық империяның табанына түсті. Азғана уақытта отаршыл жүйе қалыптасып, қазақ жері әскери қорғандардың торына қамалды. ...Міне, осы бір тұста қазақ елінің зиялы қауымының жаны егілді, көз жасы төгілді, іргесі сөгілді. Замана сол бір шақта ағартушылық қозғалысты тудырды. Өркениетті дамыған елге көз салып, ағартушы қауым қайткенде қазақ елі іргелі ел болады, қайткенде қазақ жері талан-тараждан аман қалады, ұлттық сана көтеріледі? – деген стратегиялық мәселелерге жауап іздеді де ізденді, құлшынды да, бұлқынды. Сол Шоқан, Ыбырай, Абай заманасында ұлттық мүддені қорғау ағартушылықтың еншісіне тиді» (Қойгелдиев, 2004: 93) деп түйіндейді.

XX ғасырдың басындағы қазақ елінің саяси-әлеуметтік өмірдің маңызды мәселелеріне қазақ шаруашылығы жағдайына, оқу-ағарту, бала тәрбиесіне, жер мәселесіне, басқа елдермен қарым-қатынасына, әдебиет пен мәдениет, әдет-ғұрып, салт-санаға, тарих шежіреге арналған құнды мақалалар жарияланды. Газет ұлт тілінде басылғандықтан қазақтың ой-пікірінің жаңаша қалыптасуына белгілі дәрежеде әсер еткені сөзсіз. Алғаш жарық көрген күнінен бастап «Қазақ» газеті қазақ даласының қоғамдық-саяси және мәдени өміріне бес жылдан ұзақ жападан-жалғыз қызмет етті. А. Байтұрсынов Кеңес үкіметі орнағанға дейінгі қайраткерлік пен ағартушылық қызметі «Қазақ» газетімен тығыз байланысты болғаны бізге мәлім. «Қазақ» газеті алғашқы сандарынан бастап ел өміріндегі ең күрделі де, өзекті Қазақтың тарихы, Дін таласы, Ұры тию, Қазақтан солдат ала ма? Земство не нәрсе? атты мәселелерді көтерді. Оларға жауап іздеді.

«Қазақ» тігінділеріне зер салсақ сол кездегі қазақ қоғамы тұрмысында оның қандай маңызды рөл атқарғанын байқаймыз. Әр облысқа таратылып отырған газет беттерінде хабар-ошарлар, елдің жағдайы, әр өңірде болып жатқан оқиғалардан хабар алатын мүмкіндікке ие болды.

Нәтижелер. Халқымыздың әдеби, мәдени ой- пікірін оятып, қалыптастыруға септігін тигізген ұлттық тарихымыздың рухани шежіресі «Қазақ» газеті екені бәрімізге мәлім. XX ғасырдың басындағы «Қазақ» ұлттық төл энциклопедиямыз. Алаш қайраткерлері ұлтының теңдігі үшін қаламмен, күреске түскен. Қазақ зиялылары еуропалық деңгейдегі білім алғандықтан, халықтың өркениетке жетуін қалады. Олардың көрнекті өкілдері ұлттық баспасөзде қазақтар дәстүрлі өмір салтында қалса, білімі дамымай қалатынын айтып отырды. Ал білімсіз халық білімді халықпен қатар жүріп, болашаққа сенімін жоғалтып, ұлт ретінде жойылып кететінін айқындады.

Жалпы баспасөз материалдарын тарихта дерек ретінде қолдану, үстемдікке ие болып отырғандығын қазақ баспасөзінің тарихын зерттеуші С. Смағұлова: «мерзімді баспасөзі қоғамдық өмірдің маңызды бір саласы болып табылады. Баспасөз халық ағартудың, қоғамдық ой-пікірді дамытудың маңызды құралы. Бұдан біздер әсіресе, XX ғасырдың басында шыға бастаған биресми ұлттық басылымдарда әдет-ғұрып, оқу-тәрбие мәселелерінің бірте-бірте алдыңғы қатарға шығып,

халықтың рухани байлығын бұрынғыдан да байыта түсуге, отарлықтың кесірінен барынан айырылғандардың санасын оятуға барынша күш салғандығын байқаймыз. Адамзат өркениеті тарихында тіл мен жазудың пайда болғанынан кейінгі үшінші орында кітап шығару тұр. Кітап уақыт пен ұрпақтар сабақтастығын сақтап қалған алтын көпір», - деп жазды (Байтұрсынұлы, 2013: 7-8).

Адамзат тарихындағы тұңғыш бұқаралық ақпарат құралы кітап. Оның шығуы, дамуы жазу мәдениетімізбен тығыз байланысты. Ежелден тас кітаптан, одан ғана қағаз бетіне түсе бастады. Біздің алғашқы қолжазбаларымыз Әл-Фарабидің, М. Қашқаридің шығармалары дәлел. Алаштықтар өздерінен бұрынғы ұлы ағартушылар секілді ұлттық дамуда шешуші орынды білімге сүйене отырып тәрбие берді. Олардың дәйектеулерінше нағыз білім жолындағы мақсатты ағартушылық қызмет пен тәрбие халықты өзгертетіндігіне кәміл сенді. Алайда, алаштық ағартушы буын қазақ жерінде заман сұранысына жауап бере алатындай жаңа сапа, мазмұндағы білім жүйесін қалыптастыру ісін барлық бағдарламалық құжаттарына енгізді, тек онымен шектелмей, бұл мақсатты жақындата түсетін нақты істер атқарды. Нәтижесінде кітап бастыру, оқулықтар жазу, газет-журналдар шығаруға белсене кірісті. Бұл қазақ ұлтының өміріндегі жаңа толқын болатын. Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, А. Байтұрсынов бастаған ұлт зиялылары бала оқытуды қазақ қоғамы үшін күнделікті өмірлік қажеттілікке айналдыру жолын іздеді. Оқулық жазуды ғылым-білімнің алғашқы баспалдағы деп санаған. Олар жоспарлы түрде әр саланы, бірінші кезекте қоғамдық ғылымдарды дамытуға күш салды. 1913–1918 жылдар аралығында, екі миллионға жуық басылған қазақ кітаптарының жарық көруі осы атқарылған істер тұжырымға негіз болды. XX ғасырдың бірінші жартысында кітап шығару ісі алға басып, қарқынды дамыды. Алғашқы жиырма бес жылда бес жүзге жуық кітап жарыққа шықты. Келесі кезекте кітап ісіндегі Алаш зиялыларының ғылыми мұраларын, тәжірибелік, тұжырымдарын, қызметін мынадай жеті салаға жіктеді:

- Өздерінің қаламынан туған, жарыққа шыққан төл туындылары;
- Қазақ тілінде немесе басқа тілде жарияланған кітаптарды таныстыруы, жарнамалауы;
- Рецензиялары;
- Алыс-жақын елдерде жарық көрген кітаптарды қазақ тіліне аударуы; - Кітап шығару ісінің ережелері мен талаптарын тиянақтауы;
- Кітап авторы жайлы ой-пікірін білдіру, мәлімет тарату;
- Кітаптың қазақ тағдырындағы, ұлттық тілін сақтаудағы, миссиясын ашуы.

«Қазақ» газетінде «Жаңа шыққын кітаптар», «Жақын арада басылып шыққан һәм шығатын кітаптар» айдарымен берілген материалдардан Алаш зиялыларының қолтаңбасын байқау қиын емес. Мысалы, 1913 жылы «Қазақ» газетінің 12 нөмірінде басылған «Оқшау сөз» айдарымен Ә. Бөкейханұлы, Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі» атты кітабына пікірін білдірген. Онда «...Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі Шаһкәрімнің кітабын әбден білмей қадам баспасын» дей отыра, Ә. Бөкейханов кітаптың кемшін тұстарын көрсетуді де назардан тыс қалдырмаған. Қазақ авторлары жайлы сөз қозғағанда, дәлдік пен ұқыптылықтың айқын көрінісін көрсетеді. Мысалы, Алаш зиялылары кітап басу ісіне жауапкершілікпен қараған. Олай дейтініміз оқыған кітаптарға келтірген шолудан, рецензиядан, айқын көрініс тапқан. Кітап шығару ісімен қатар, жаңа басылған кітаптарды насихаттап жарнамалап отырған.

Газеттің әр санында кітапханалар мен кітап дүкендерін таныстыруды ұмытпаған. Мысалы, Орынбордағы «Білік» кітапханасы жайын атты мақалада: «Қазақша һәр бір түрлі өлеңдер, қиссалар һәм мектеп кітаптарының қайсы бір түрі де бар. Үлкен һәм уақ арабша уа түрікше дәріс кітаптарының ең мол һәм жақсы орны да «Білік» кітапханасы» - деп жарнамалайды (Қозыбаев, 2009:30). Газеттің 1913 жылғы нөмірінде қазақ және түркі тілдерінде жарық көрген кітаптарды Орынбордағы «Білік» кітапханасынан сатып алуға болатындығы жайлы, хабарлама басылды (Қозыбаев, 2009:29). Газет беттерінде жарияланған жарнама бойынша кітаптар тез арада сатылып отырған. Алайда, кейбір кітаптар сатылымда жоқ болуына орай кей уақыттарда «ол кітап сатылмайды» немесе «сатылымда жоқ» деген айдармен жарияланып тұрған.

Газеттің № 42 санында жарияланған, «Алаш азаматтарына» атты мақалада А. Байтұрсынов, М. Дулатов «халықтың мәдениет жолында ілгері басып, ел қатарынан қалмасына себепші болатын нәрселердің бірі баспасөз, иәғни газета, журнал, кітаптар екендігі шексіз». Баспасөздің әуелі керектігін түсініп ілу қажет, екінші білгеннен кейін баспасөзбен жұрттың пайдалану жағын ойлап іс қылу керек деп, ой тұжырымдады (Қозыбаев, 2009: 418-419).

Газеттің №12 санында жарияланған, Жапония мақаласында Әлемдік баспасөз тәжірибелеріне сүйене отырып, 1908 жылы шыққан кітаптар: Англияда 9 мың, Францияда 8 мың, ал Жапонияда 29 мың. 1910-ншы жылы Еуропа жұртының бәрінен ең көп кітап басып шығарған Германия 31 мың, ал Жапония 1910-ыншы жылы 41 мың 620 атты кітап басып шығарды (Қозыбаев, 2009:126).

1915 жылы Уфа қаласындағы «Тұрмыш» баспаханасынан Көлбай Төгісовтің «Надандық құрбаны» атты пьесасы жарыққа шықты. Пьесса үш бөлімнен тұрды. Кітап басылып шыққан соң, бірден сынға ілінді. М. Дулатов пьесаның мазмұнын жіті талдап, мазмұнына мүлде келіспейтіндігін айтып қарсы шықты.

Баспахана құру, газет-журнал шығарудың қиындығын, М. Дулатов «Қазақ» газетіне жариялаған «Қазақ баспаханасы» мақаласында: «Газет шығару, баспахана ашу секілді істер көлденең адамға сауда-саттық ісі секілді көрінсе ғажап емес, ақшаң болды – алдың, қаламың болды – жаздың, бірақ бізге олай емес» дей келе, газет шығарудың өз қиыншылығы барлығын, оны көпшілік түсіне бермейтіндігін және үнемі сынға тап болатындығын, бұл күнделікті қайталанып отыратындығын айта отырып, осындай кедергілерге қарамастан баспахана ашу, газет шығару, кітап басу халық игілігі үшін істелінетінін алға тартты (Смағұлова, Әнес, Замзаева, 2009: 37). Келесі кезекте, қазақ тіліндегі шығатын кітаптар мен олардың бағасы жайындағы хабарлар «Қазақ» газетінің беттерінде жарияланып тұрды.

1913-1918 жылдары «Қазақ» газеті, басылып шыққан кезінен бастап кітаптар мен оларға жазылған сын, пікірлер жайында үзбей жарияланып отырды.

Әр жылдарға бөліп қарастырсақ, нәтижесінде 1913 жылы А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ш.Құдайбердиев, М.Малдыбаев, «Медресе Ғалия» шәкірттерінің «Әліппесі», Ғ.Қарашев кітаптары жайлы хабарламалар берілсе, ал 1914 жылы А.Құнанбаев, М.Дулатов, «Қара қыпшақ Қобыланды» және Ғ. Қарашев, А. Байтұрсынов, С. Көбеев кітаптары жайлы жазылып, кітаптарға сын жазылған. 1915 жылы баспаханадан шыққан А. Байтұрсынов, М. Тұрғанбаев, М. Малдыбаев, Н. Күзенбаевтың кітаптары жайында, сондай-ақ 1916 жылы жарыққа шыққан А.Байтұрсыновтың оқу құралдары, К. Көпеевтің басылған кітаптары мен оқулықтарына, М. Дулатов, Ж.Темірбековтің және басқа да авторлардың кітаптары мен оқу құралдарына сындар айтылып мақалалар мен қысқаша жарнамалар жарияланып тұрған. Алайда, қазақ жерінде елеулі өзгерістер болды (Қозыбаев М., 2009:82). Қазақ қоғамының XX ғасырдың бірінші жартысында жаңа серпіліс жергілікті хабарлар газет беттерінде жариялана бастады. Кітап әлеміне қатысты жаңа үлгідегі мектеп оқулықтарын жасау мәселесі қолға алынып, күн тәртібіне қойылды. Сонымен қатар, ұлт мектептерінде ана тілін оқытуға байланысты төл әліппе мен хрестоматия құралдарын жасауға үлкен мән берілді.

Қазақ баспасөзі халықтың сауатты, көзі ашық, оянуына жәрдемдесті. Ә. Бөкейхановтың ағартушылық қызметі көп қырлы болды деп айтуымызға толық негіз бар (Смағұлова С., 2011:11-13). Алайда, қазақ ұлттық баспасөзінің қарлығашы «Қазақ» газетін дүниеге әкелуде, газеттің ұлттық деңгейге көтерілуіне зор еңбек сіңірген қайраткер. Қазақ баспа тарихында «Қазақ» газетінің алатын орыны ерекше. Алаш зиялыларының көтерген ағартушылық идеясы ұлт-азаттық идеясына ұласты. Қараңғы қазақ халқына ағартушылық жүргізу мақсатында жазылған көп еңбектері, баспа ісіндегі құнды мұралар қатарында. Олар кітап басу ісін ұйымдастырумен айналысты. Осы жерде «Алаш» партиясының бағдарламасында кітап бастыруға еркіншілік негізгі құқтардың бірі ретінде қарастырылғанын да айта кеткеніміз жөн. Бұл мәселені қарастырғанда Алаш қайраткерлері жазған және, олардың бастамасымен жарық көрген кітаптарды да жатқызамыз. Мысалы, А. Байтұрсыновтың 1909 жылғы «Қырық мысал», 1911 жылы басылған «Маса», М. Дулатовтың 1909 жылы жарыққа шыққан «Оян, қазақ!», М. Жұмабаевтың 1913 жылғы «Шолпан» атты кітаптары айғақ. Нәтижесінде, осы кезеңде жарық көрген Абайдың өлеңдер жинағы, Ш. Құдайбердіұлының кітаптары дәлел. Олар мұндай кітаптарды шығарып қана қоймай, «Қазақ» газетінің әрбір нөмірінде жарық көрген кітаптар туралы хабарлама беру арқылы кітаптарды оқырманға жеткізіп отырды (Смағұлова, Әнес, Замзаева, 2009:124).

Осы жерде тоқталатын тағы бір мәселердің бірі - Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаевтың және тағы басқа жарық көрген кітаптарға қатысты өздерінің сын-пікірлерін білдіріп, жан-жақты талдап отырғаны. Тәуелсіздік алғаннан кейін «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» ағдарламалары аясында әлемдік үздік авторлардың кітаптарының, қулықтарының қазақ тіліне аударылғаны белгілі, ал осы істің бастауында Алаш ағартушылары тұрды. Атақты «Маса» атты шығармасы 1911 жылы Орынборда «Дин уә мағишат» баспасынан 2000 дана тиражбен жарық көрді. А. Байтұрсынұлының халық ағарту ісіндегі маңызды еңбектерінің бірі араб графикасын

қазақтарға ыңғайлап жетілдірді. Оқылуы, жазылуы қиын әліппеге қазақ тілінің ерекшеліктеріне қарай өзгерістер енгізді. Осылайша жазылған оқулықтар халық арасында үлкен сұранысқа ие болды. 1912-1916 жылдар ішінде Орынборда осы қазақ тілі жөніндегі оқулық бес мәрте басылып шықты. 1911 жылы революцияға дейін, А. Байтұрсынов «Қырық мысалын», ал 1914, 1916 жылдар аралығында тіл жөніндегі оқулық «Оқу құралын» жазды. Ол баспа ісінің дамуында өшпес із қалдырды. Халықты ағарту жолында тынбай еңбек еткен алаш зиялысы (Нұрғалиева, 1998: 258).

Қазақ мектептерін қандай оқулықпен оқыту қажеттігі жөнінде талқылауда А. Байтұрсыновтың «Оқу құралының» мектеп, медреселерде қолданудың маңыздылығы нақтыланды. «Қазақ» газетінде жарияланған Абдолла Шоқаевтың «Қазақ мұғалімдері! Қазақ шәкірттері!» атты мақаласында: «Осы күні шығып жатқан Ахмет Байтұрсыновтың жаңа емлемен жазылған «Баянышы», «Оқу құралдары» бар, мұны қаншамыз қабыл етіп жатырмыз» (Қозыбаев, 2009: 407). – деген, пікір айта келе, нағыз мектепке қажетті оқулық екендігін анықтаған.

Ордалық «Ш.Б.» деген бүркеншік атпен мақала жариялаған азамат: «Бірінші, бұл кітаптар қазақтың жалпақ тілімен жазылған, сондықтан қазақ балалары тез түсінерлік оңай. Екінші, мүмкін қадыр бір әріпке екінші әріпті қосқан уақытта бір мағыналы сөз шығарылып жазылған. Үшінші, «Баянышы» деген кітап қосқан. Бұл кітапта «Оқу құралы» мен қалай пайдалану, баланы қалай оқыту һәм жаздыру керек екендігі көрсетілген. Шу дегенде көпке бірдей жазу оңай емес. Сондықтан, А.Б.-ның әліппесін ұнатпайтын да кісілер бар шығар, сонда да олардың қолдарында да осы жолмен оқытуға керек деп ұстап тұрған мінсіз кітаптары болуы қиын болар» (Қозыбаев, 2009: 409). – дей тұрып, бала оқытуға лайықты оқулық ретінде бағалады.

Сонымен, А. Байтұрсыновтың барлық оқулықтары, оқу құралдарына жақсы пікірлер айтылды. Ахмет Байтұрсынов пен Әлихан Бөкейханов кітап, газет, журнал шығаруды елдің дамығанын көрсеткіш ретінде дәйектеді. Бұл пайым-тұжырымдарын ірі зерттеулерінде ғана емес, балаларға арналған шағын суреттемелерінде де қағазға түсірген. Әсіресе Ә.Бөкейханның 1915 жылы «Қобыланды» кітабына жазған сынының тағылымы мол. «Қолға не түсті соны баса бермей, жақсы, көркем қылып басуды көздеу керек», – дейді. Кітап авторларының талант көзін ашуда ұлт зиялылары тынбай қызмет етті. Ауызша үгіт-насихатымен, газет-журналдардағы сөзімен, кітаптарымен, қажымас қайраткерлігімен қазақты оятқан, өшпес мұралары – оқулықтары мен оқу құралдары, көркем шығармалары. Осы тұста қазақ авторларының ұқыптылығын көрсетеді.

Міржақып Дулатұлы өзі ақын бола тұра, арифметикадан қазақ тілінде тұңғыш «Есеп құралын» жазады. Жарыққа шыққан тағы бір кітабы – «Оқу құралы. Оқу кітабына А. Құнанбайұлы, Ы. Алтынсарин, Ғ. Қарашев, А. Ғалимовтардың өлең, әңгімелері және орысшадан аударма шығармалары енгізіледі. Сол қиын кезеңдерде басылып шыққан кітаптар қазақ қоғамын оқуға шақырып, санасын оятып, халықты білімді болуға, сонымен қатар сауаттылыққа шақырды. Аталған оқулық, оқу құралдары қазақ баспа тарихында өзіндік орыны болды. «Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі, Пайдалан шаруаңа жараса, алаш!» деп ұрандатқан Міржақып, қараңғылықтың шырмауында жатқан еліне ес болуға өз-өзіне серт берген және сол сертін орындады. Міржақып Дулатұлы жайлы сөз етпеу мүмкін емес. Еңбек жолында 1917 жылға дейін жеті басылымды төрт аталым кітап шығарды. 1914 жылы «Бақытсыз Жамал», сонымен бірге «Азамат» атты өлеңдер жинағы да екінші рет басылып, жарық көреді. А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы жасөспірім ұрпақ үшін оқу құралы, оқулық жазуды өздерінің азаматтық борышы санаған. Газет беттерінде тек жарнамалар ғана жарияланбаған сондай-ақ кітаптарға сыни пікірлер мен қорытындылар жасады.

1916 жылы Орынборда М. Дулатовтың Ғ. Құсанов баспасынан бастауыш мектепке арналып тұңғыш «Қирағат» оқу құралы басылып шықты (Бексұлтан, 2005:45). Кітап авторларының мұғалімдерге арнап жазған алғы сөзімен басталады. Алғы сөзде қазақ даласында екі түрлі (орысша, мұсылманша) оқыту тәртібіне талдау жасайды да, ескі мұсылманша хадим оқуының кемшіліктеріне тоқталады. Ескі араб әрпімен жазылған кітаптарды мұсылман мектептерінде шәкірттердің түсінбей, құрғақ жаттауы салдырынан 5–6 жыл оқысада хат танымай қалатыны айтылады. М. Дулатұлы қазақтың оқыған жастарын ана тілін қадірлеуіне үндей келе, оған қолдарында таза қазақша жазылған оқу құралдарының болмауы да есеп болғанын ескертіп, «...міне, сіздер керек еткен қазақ тіліндегі оқу кітаптарының бірі осы-біз ұсынып отырған» «қирағат», кітабы дейді (Бексұлтан, 2005:194). «Қазақ» газетінің әрбір нөмірінде жарық көрген кітаптар туралы хабарлама беру арқылы кітаптарды оқырманға жеткізу жолдарын қарастырып, тиімді шешіп отырған. Осы жерде көңіл бөлетін тағы бір мәселе бар. Ол Ә. Бөкейханұлының, А. Байтұрсынұлының, М. Жұмабаевтың және тағы басқа жарық көрген кітаптарға қатысты

өздерінің сын-пікірлерін білдіріп, оң-теріс жақтарын жан-жақты талдап отырғаны. Мысалы, 1913 жылы «Қазақ» газетінің 12 нөмірінде «Оқшау сөз» айдарымен Ә. Бөкейханұлы Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі» атты кітабына пікірін білдірген. Онда «...Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі Шаһкәрімнің кітабын әбден білмей қадам баспасын» дей отыра, Ә. Бөкейхан кітаптың кемшін тұстарын көрсетуді де назардан тыс қалдырмаған.

Ал, Орынборда өткен жалпы қазақ-қырғыз съезінде оқу мәселесіне айырықша көңіл бөлінді. Оқу мәселесі жөнінде М. Дулатұлы баяндама жасап, ұлт мектебін көркейтуге оқытушымен оқу құралының тапшылық көрсетіп отырғанын баса айтты. Съезд делегаттары М. Дулатұлы пікірін қызу қолдап, оқу құралдарын дайындауға мұрындық болатын оқу комиссиясын құруға шешім қабылдады. Съезд оқу комиссиясына мынадай міндеттер жүктетілді: ұлт мектептеріне бағдарлама жасау; мұғалімдерге жолбасшы кітаптар жазу; тәрбие жайынан кітаптар жазу; бүкіл қазақ-қырғызға оқу ісін жүргізу жайлы жоба шығару; «қазақ емілесін тексеріп, түзету, қазақ тіліне пайдалы кітаптарды аудару. Оқу комиссиясы құрамына А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев, Е. Омаров, Б. Сәрсенов, Т. Шонанұлы сайланды. Комиссия 1918 жылдың басынан бастап іске кіріседі деп тарасады. «Алаш» партиясының съезінде көтерілген ана тілінде оқулықтар дайындау ісі 1921 жылы қолға алынғаны байқалады.

1914 жылы «Қазақ» газетінің «Басқармадан» айдарында, қазақ тіліндегі сонымен қатар, басқа тілде жазылған кітаптардың, әр қайсысынан бір данадан жинап кітапхана құрмақшы жайында хабар берілген. Газеттің № 47санында, Абай өлеңдері кітабы басылып шыққандығы хабарланған. Ал 1915 жылғы газет тігіндісінде «Школдар ана тілімен оқу» атты мақалада оқу кітаптары ана тілінде басылуына баса назар аударылған.

Қазақ баспа ісінің көркемдеуіндегі біріншілерінің қатарында «Қазақ» газеті болды. «Қазақ» газеті қазақ халқының көзін ашқан, ағартушылық мәселесін сәтті орындаған басылымдар болды. Баспа ісінің дамуына, қазақ ғылымының тууына Алаш зиялыларының тікелей ықпалы тиді. Ахмет Байтұрсынов қазақ тіл білімі мен әдебиеттану бойынша кітаптар жазса, медицина, биология, табиғаттану пәнінен Х. Досмұхамедұлы еңбектерін жариялаған (Суханбердина, 1999: 77). Математика саласы бойынша М. Дулатов пен Ә. Ермеков, психологиядан- Ж.Аймауытов, педагогикадан М. Жұмабаев, ауыл шаруашылығынан Т. Шонанұлы, Қ. Кемеңгерұлы арнайы еңбектер жазып, басып шығарған. Ұлт зиялыларының бұл оқулықтары педагогика, әдістеме ғылымының іргетасын қалады десек те болады. Кеңестік жүйе орнаған кезде ұлт зиялылары оқу-ағарту салаларына өлшеусіз үлес қосты.

Қазақ баспа ісінің дамуына өшпес үлесін қосқан Алаш қайраткерлері отаршылардың арбауындағы ұйқыда жатқан қалың қазақты сілкініп оятты, білім сыйлады. Қазақ қоғамының назарын білім, ғылым бастауы кітапқа аударуды мақсат тұтқан алаш зиялылары басқа да ұтымды жұмыс тәсілдерін қолданды. Ал, революциядан бұрын жазған еңбектердің басым көпшілігінің негізгі идеясы ағартушылық, демократтық, прогрестік биік нысана, олар біздің азаматтық, рухани дамуымыздағы маңызды, мәнді кезеңдер шындығын ашады, әр түрлі ойлар, пікірлер дәл қазіргі уақытқа қызмет ететінін көруге болады. Қазақ зиялыларының, қоғам және мемлекет қайраткерлерінің бірі Әлихан Бөкейхан. Көрнекті қоғам қайраткері, ғалым ормантанушы, экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, дарынды публицист (Қожамжарова, 2014: 12). Әлихан Бөкейханұлының өмірі жолы мен ғылыми-шығармашылық еңбегі және қоғамдық-саяси қызметі халқы үшін, халқының жарқын болашағы үшін атқарылды.

Әлихан Бөкейханұлының «Қазақ» газетіне мақалалар, ғылыми зерттеулері, аудармалары жарияланған. Оның өмірдегі атқарған қызметінен құнды деректер беретін «Қазақ» қоғамдық саяси және әдеби газеті. «Қазақ» газеті қазақтың ұлттық төл басылымы деуге толық негіз бар. Әлихан Бөкейхан қазақ жұрты үшін ең өзекті мәселелерді көтерді. Көркем аудармамен, ғылыми, ғылымтанымдық, саяси әдебиеттер мен қата түрлі пән оқулықтарын, оқу-ағартуға арналған құралдарды аударумен де айналысты (Әнес, 2017: 221).

Мерзімді басылымдарда басылған Әлихан Бөкейханұлының мақалалары бүркеншік есімдермен жариялағандығы белгілі. Ол зерттеуші ғалымдар зерттеулерінен Әлихан Бөкейханұлының бүркеншік есімдермен мақала бергенін байқаймыз. Олар: «Қыр ұғлы», «Қыр баласы», «Ғали хан», «Әлихан», «Ғ.Б», «Ә.Б», «Арыс ұлы», «Түрік баласы», «Қалмақбай» (Дулатов М., 2003:93) бұл аталған есімдер қазақша басылған мақалаларда кездессе орыс басылымдарында бұданда асып

түсетіндігін мерзімді басылымдардан байқаймыз. Әлиханнның бүркеншек есімдерінің осы күнге дейін 30-дан асады.

Алаш зиялылары кітап жазу, кітап басып шығару ісімен шектелген жоқ, Әлемдік әдебиет өкілдерінің шығармаларын аударып, оларды қазақ қоғамына етене таныстырды. «Қазақ» газетінің әр санында жариялап отырды. Деректерге сүйенсек, Ә. Бөйхан «Қыр баласы» деген бүркеншік атпен, А.П. Чеховтың «Хамелеонын», Ги де Мопассанның «Симонның әкесі», «Жарасын алдырған ана», Короленко В.Г. «От» (әңгімесін), Л.Н. Толстойдың «Жұмыртқадай бидай», Н. Маркестен «Керейдің жоғалуы», Қырым сөзі, «Сұлтан Сәли», «Құрбанқия», «Ешкітау» (әңгімесін), Аңыз ертегілері, М. Дулатұлын М.Ю. Лермонтовтың Айтыс (өлеңін), А. Байтұрсынұлы, И.А. Крыловтың «Қырық мысал» аударған. Алаш қайраткерлері Л.Н. Толстойды, А.П. Чеховті, В.Г. Короленконы, И.С. Тургеневті, Г.Д. Мопассанды, Д.М. Мамин Сибиряқты қазақша сөйлетті (Бөкейхан, 1994: 202).

Қорыта келе, жалпы қоғам дамуындағы алдыңғы қатарлы ой-сана баспасөзде көрініс тапты. Жоғарыда аталған зиялылардың көпшілігі өздерінің өркениетті ойларына шығармашылықты серік етті. Олар әр түрлі аудармалары, төл туындылары, публицистикалық шығармалары арқылы халықтың жүрегіне ой салып, көп сұрақтарға жауап берді. Халқына дамуына даңғыл жол жол ашты. Сонымен, Алаш зиялылары оқу-ағарту саласында мектеп, оқу-әдістемелік құралдар туралы зерттеу әдістерін жазып, бірін-бірі толықтырып отырған (Атабаев, 2000: 312). «Қараңғы қазақ көгінен өрмелеп шығып күн болуды» армандаған алаш қайраткерлері өз заманының көзі ашық, көкірегі ояу бір туар тұлғалары еді. Олардың бар өмірі ұлтты сүюдің, ел мүддесіне қалтықсыз қызмет қылудың нағыз үлгісі болады. Алаш зиялыларының көп салалы қызметінің бағыты ғылыми-педагогикалық іс-әрекетінің тамыры тереңге тарап, бүгінгі қазақстанның зияткерлік ұлт қалыптастырудың түпкілікті негізінен бастау алғандығын байқаймыз.

Қорытынды. XX ғасырдың басындағы Қазақ даласындағы жаңа есім «Қазақ» газеті мәнәсініндегі көрінісі жүйелі түрде сараланып, мәдени құбылыстармен байланыста қарастырылды. XX және XXI ғасырдың басындағы Алаш қайраткерлерінің, соның ішінде ағартушылардың мақалалары талданып, зерттелді. Ұлттық идеяның шырақшысы, азаттық рухының қоңырауы «Қазақ» газеті. XX ғасырдың алғашында, Ресей империясының қоластындағы қазақ және басқа да түркі халықтары өркениетке ұмытылып, ұлттық сана-сезім күрт өсті. Қазақ даласындағы қоғамдық-саяси өмірге елеулі өзгеріс әкелді. Алғашқы баспасөз, идеологиялық концепциялар, әдебиет нұсқалары дүниеге келді.

XX ғасырдың басында ұлтымыздың жаңа деңгейге көтерілуіне, мәдени, саяси-әлеуметтік ұйысуына негіз болған: қазақ білімділерінің элитасы қалыптасты. Мектеп-медресе, діни бостандық, адам құқығы, оқу, білім, тағы сол сияқты мәселелер алға шықты.

XX ғасырдың басындағы Ахмет Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, Ә. Бөкейханов сынды ұлт зиялыларының шығармашылығына шолу жасап, мақалаларына талдау барысында әрқайсысының өзіне тән маңызы мен ерекшеліктері айқындалды. Ә.Бөкейхановтың оқу-ағарту тақырыптағы мақалалары ұлттың тарихы мен мәдениетімен тығыз байланыста, олардың рухани маңыздылығы да осында екені анық. М.Дулатовтың шығармаларының ерекшелігі, ұлт басылымдарының қазақ тілінде оқулықтар мен оқу құралдарын шығаруда тілі жатық, балаларға түсінікті жазудан алшақтамауы оның өзіндік қолтаңбасын айқындайды.

Ахмет Байтұрсыновтың ағартушылық бағыттағы шығармалары автордың ғылыми, философиялық зерттеулерінің толғауынан туындап, күрделі танымдық көркемдік тілін көрсетті. Оның шығармалары қазақ ағартушылар қатарында үлкен құбылыс ретінде ерекшеленетіндігі анықталды. Сондай-ақ, оқу-ағарту шығармашылығы оның оқулықтары мен оқу құралдары, тікелей ағартушылыққа негізделіп, қазақ халқына газеттің шығу тарихы мен баспасөздің пайда болуын кеңінен зерттеуден пайда болған пайымдарынан туындағанын көрсетеді.

«Қазақ» газеті, XX ғасырдың басында шыға бастаған бейресми ұлттық баспасөз саласында ұзақ уақыттар бойы тарих зерттеушілерінің тарапынан қызығушылық тудырып келді. Соның ішінде, Нұрпейісов К., Қойгелдиев М., Омарбеков Т., Әбжанов Х., Смағұлова С., Сақов Қ., Субханбердина Ү., қазақстан тарихында өзіндік мектеп қалыптастыруға талпыныс жасап, үлкен қолтаңбаларымен құбылыс жасады.

Сонымен бірге, қазақ даласында шешілмей жатқан күрделі мәселелер шаш етекпен болғанымен жетістіктері де, баршылық екендігін «қазақ» газетіндегі баспасөз бен кітап шығарылуы туралы жан-жақты жазылды.

Қазіргі таңда ұлттық тарихымызды қайта жаңғыртып, өткенімізді шынайылық тұрғысынан зерделеу арқылы тарихи тұлғаларымыздың өмірін зерттеу кезек күттірмейтін мәселенің бірі. Жаңа ғылыми ізденістерге, ұмтылу тарих үшін үлкен табыс. Қазақстан тарихы, оның ішінде «Қазақ» газетінің болашағы қажымас қайратпен, үздіксіз еңбек ететін ғалым, зерттеуші тарих еншісінде. Сан ғасырлар бойы патшалық өкіметтің отарлық езгісінде келген қазақ елінің егемендікке қол жеткізуі арқасында Алаш қайраткерлеріміздің өткен өмірі мен олардың шығармашылық мұрасын зерттеп, тарих беттерін қайта парақтап, жаңа заман талабына лайықты зерделеудің маңызы зор.

Әдебиеттер

- Атабаев, 2000 – *Атабаев Қ.* Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). Ғылыми монография. Алматы: Қазақ университеті, 2000. 358 б.
- Байтұрсынұлы, 2013 – *Байтұрсынұлы А.* Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. 640 б.
- Бөкейхан, 1994 – *Бөкейхан Ә.* Шығармалар. Алматы: Қазақстан, 1994. 384 б.
- Досмұхамедұлы, 2017 – *Досмұхамедұлы Х.* Еңбектері: Бірінші том. Жан саулығы / Құраст. проф. Ғ. Әнес. Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. 432 б. + 16 бет суретті жапсырма.
- Дулатов, 2003 – *Дулатов М.* Бес томдық шығармалар жинағы. 4 том. Алматы: Мектеп, 2003. 344 б.
- Жүз тұңғыш, 2005 – *Жүз тұңғыш.* Жинақ. 2-кітап. Құраст. Бексұлтан Нұржекеұлы. Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2005. 352 б.
- Қожамжарова, 2014 – *Қожамжарова Д.* Алаш қозғалысының тарихы: Оқулық. Тараз: Тараз мемлекеттік педагогикалық институты, 2014. 332 б.
- Қойгелдиев, 2004 – *Қойгелдиев М.* Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII-XX ғғ.). Алматы: Жалын, 2004. 400 б.
- Қазақ, 1913 – *«Қазақ» газеті* 1913 жыл / Репрессияға ұшыраған қазақ зиялыларының мұрасын зерттейтін «Арыс» қоры; құраст.: Смағұлова С., Әнес Ғ., Замзаева Т. Астана: Арыс, 2009. 480 б.
- Қазақ, 1914 – *«Қазақ» газеті* 1914 жыл / репрессияға ұшыраған қазақ зиялыларының мұрасын зерттейтін «Арыс» қоры; құраст.: Смағұлова С., Әнес Ғ., Замзаева Т. Астана: Арыс, 2009. 480 б.
- Қозыбаев, 2009 – *Қозыбаев М.* Ахмет Байтұрсынов – XX ғасырдың ұлт реформаторы // Тұлғалар тұғыры / Құраст. І. Қозыбаев. Алматы, 2009. 540 б.
- Қозыбаев, 2009а – *Қозыбаев М.* Киелі тәуелсіздік / Құраст. І. М.Қозыбаев. Алматы: Баспалар үйі, 2009. 448 б.
- Нұсқабайұлы, 2018 – *Нұсқабайұлы Ж.* Қазақ журналистикасының тарихы (1870-2008 жылдар). Алматы: «Білім» баспасы, 2018. 400 б.
- Нұрғалиева, 1998 – *Нұрғалиева Л.* 1917–1937 жылдарда Қазақстан тарихының өзекті мәселелері баспасөзде: тарихнамалық зерттеу: Тар. ғыл. канд. дисс. ... Алматы, 1998. 143 б.
- Смағұлова, 2011 – *Смағұлова С.* Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20-30 жж.). Алматы: Елтаным баспасы, 2011. 432 б.
- Суханбердина, 1999 – *Суханбердина Ү.* Қазақ халқының атамұралары. Алматы, 1999. 93–247-бб.

References:

- Atabaev, 2000 – *Atabaev Q.* Qazaq baspasózi Qazaqstan tarihyńyń derek kózi [Kazakh Press source of the history of Kazakhstan] (1870-1918). Ǵylymı monografıa. Almaty: Qazaq ǵnıversiteti, 2000. 358 p. (in Kaz.)
- Baytursınulı, 2013 – *Baytursınulı A.* Qazaq til biliminiń máseleleri [Problems of Kazakh linguistics] / Qurast.: Ğ. Ąnes. Almatı: «Abzal-Ay» baspası, 2013. 640 p. (in Kaz.)
- Bókeihan, 1994 – *Bókeihan Á.* Shyǵarmalar [Works]. Almaty: Qazaqstan, 1994. 384 p. (in Kaz.)
- Dosmuhameduly, 2017 – *Dosmuhameduly H.* Eńbekteri: Birinshi tom. Jan saýlyǵy [Works: the first volume. Health of the soul] / Qurast. prof. Ğ. Ąnes, Almaty: «Arys» baspasy, 2017. 432 p. + 16 bet syretti japsyrma. (in Kaz.)
- Dýlatov, 2003 – *Dýlatov M.* Bes tomdyq shyǵarmalar jınaǵy [Collection of works in five volumes]. 4 tom. Almaty: Mektep, 2003. 344 p. (in Kaz.)
- Júz tuńǵysh, 2005 – *Júz tuńǵysh.* Jınaq. 2-kitap [One hundred firstborn. Collection. Book 2]. Qurast. – Beksultan Nurjekeuly. Almaty: «Jalyn baspasy» JShS, 2005. 352 p. (in Kaz.)
- Nurǵalieva, 1998 – *Nurǵalieva L.* 1917–1937 jıldarda Qazaqstan tarihyńyń ózekti máseleleri baspasózde [Actual problems of the history of Kazakhstan in 1917-1937 in the press: historiographic research]: tarihnamalyq zertteý: t.ǵ.k. ... diss. Almaty, 1998. 143 p. (in Kaz.)
- Nusqabauuly, 2018 – *Nusqabauuly J.* Qazaq jýrnalistikasynyń tarhy [History of Kazakh journalism] (1870-2008 jylдар.). Almaty: «Bilim» baspasy, 2018. 400 p. (in Kaz.)
- Qojamjarova, 2014 – *Qojamjarova D.* Alash qozǵalysynyń tarhy: Oqýlyq [History of the Alash movement: textbook]. –Taraz memlekettik pedagogikalyq institýtı, 2014. 332 p. (in Kaz.)

Qoygeldiev, 2004 – *Qoygeldiev M.* Ulttiq sayası élita. Qızmeti men tağdırı [National political elite. Activity and fate] (XVIII-XX ğğ.). Almatı: Jalin, 2004. 400 b. (in Kaz.)

Qozıbaev, 2009 – *Qozıbaev M.* Axmet Baytursınov – XX ğasırdıñ ult reformatorı [Akhmet Baitursynov-national reformer of the XX century] // Tulğalar tuğırı. / Qurastırğan I. Qozıbaev. Almatı, 2009. 540 p. (in Kaz.)

Qozıbaev, 2009a – *Qozybaev M.* Kıeli táýelsizdik [Holy independence] / Qurast. I.M. Qozybaev. Almaty: Baspalar úii, 2009. 448 p. (in Kaz.)

Qazaq, 1913 – «*Qazaq*» gazeti 1913 jyl [Newspaper "Kazakh" 1913] / repressıağa ushyrağan qazaq zııalylarynyñ murasyn zertteitin «Arys»qory; qurast.: Smağulova S., Ánes Ğ., Zamzaeva T. Astana: Arys, 2009. 480 p. (in Kaz.)

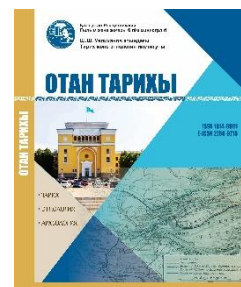
Qazaq, 1914 – «*Qazaq*» gazeti 1914 jyl [Newspaper "Kazakh" 1913] / repressıağa ushyrağan qazaq zııalylarynyñ murasyn zertteitin «Arys»qory; qurast.: Smağulova S., Ánes Ğ., Zamzaeva T. Astana: Arys, 2009. 480 p. (in Kaz.)

Smağulova, 2011 – *Smağulova S.* Qazaq merzimdi baspasózi: shyǵý tarihy men derektik mańyzy [Kazakh Periodical Press: history of origin and source significance] (XX ğ. 20-30 jj.)/ Svetlana Smağulova. Almaty: «Eltanym baspasy», 2011. 432 p. (in Kaz.)

Sýhanberdına, 1999 – *Sýhanberdına Ú.* «Qazaq halqynyñ atamuralary [Heritage of the Kazakh people]». Almaty, 1999. Pp. 93–247. (in Kaz.)

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 152–164
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.01.09

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_152-164

КАЗАХСКО-РУССКОЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ Х.А. АРГЫНБАЕВА

Денис Аркадьевич Черниенко¹, Гульнур Атымтаевна Абенова²

¹ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко 28, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-1205-0473>. E-mail: denis_chernienko@mail.ru

² Университет имени Шакарима города Семей (д. 20А, ул. Глинки, 071412 Семей, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, старший преподаватель

<https://orcid.org/0000-0001-7845-182X>. E-mail: b.gulnur@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Черниенко Д.А., Абенова Г.А., 2025

Аннотация. *Введение.* Научная деятельность Х.А. Аргынбаева и ее значение для отечественной исторической науки вызывает все более устойчивый интерес. В связи со 100-летием со дня рождения ученого многие аспекты богатого наследия получили дополнительную актуальность. При этом тема казахско-русских историко-культурных связей, с которой он начинал свой путь в большую науку, до настоящего времени специально не рассматривалась. *Цель статьи* – показать основные вехи в разработке Х.А. Аргынбаевым данной проблематики и ее рецепцию в историографии. *Материалы и методы.* Материалами для настоящей статьи послужили труды Х.А. Аргынбаева, а также работы современных авторов, в которых даются некоторые оценки результатов его работы. Историко-научные факты рассматриваются в контексте конкретных условий, общего состояния научного знания изучаемой эпохи и обстоятельств биографии ученого. Методика исследования основана на синтезе герменевтического, историко-генетического, проблемно-хронологического подходов. *Обсуждение.* В публикациях С.Е. Ажигали, А.Б. Калыша, А.Т. Абдулиной, Е.К. Рахимова и ряда других авторов представлены различные страницы биографии Х.А. Аргынбаева, его творческого пути, дан анализ отдельных исследовательских сюжетов. *Результаты.* Выбор данной темы был обусловлен субъективными и объективными факторами – событиями биографии, профессиональным окружением, потребностями исторической науки того времени. Результаты исследований отражены в кандидатской диссертации, статьях, разделах в тематических сборниках. *Выводы.* Значение научных трудов Х.А. Аргынбаева заключается, во-первых, в обосновании необходимости изучения проблем казахско-русского взаимодействия с точки зрения исторической ретроспективы; во-вторых, в введении в научный оборот уникальных этнографических источников; в-третьих, в актуальности их использования современными учеными для проведения сравнительного

анализа; в-четвертых, в перспективности продолжения подобных исследований для дальнейшего изучения многогранного этнокультурного ландшафта Казахстана.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, историко-культурное взаимодействие, казахи, культура, межэтнический диалог, переселенцы, русские, Халел Аргынбаев, этнография.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта КН МНВО РК АР23487059 «Историческая этнография казахов в научном наследии профессора Х. Аргынбаева: издание трудов в 3-х томах».

Для цитирования: Черниенко Д.А. Казахско-русское историко-культурное взаимодействие в научном наследии Х.А. Аргынбаева // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 152-164 (на рус.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_152-164

Х.А. АРҒЫНБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ОРЫС ТАРИХИ-МӘДЕНИ ӨЗАРА ӘРЕКЕТІ

Денис Аркадьевич Черниенко¹, Гүлнұр Атымтайқызы Әбенова²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көшесі, 28, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-1205-0473>. E-mail: denis_chernienko@mail.ru

²Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті (20А-үй, Глинки көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
<https://orcid.org/0000-0001-7845-182X>. E-mail: b.gulnur@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Черниенко Д.А., Әбенова Г.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Х.А. Аргынбаевтың ғылыми қызметі және оның отандық тарихи ғылым үшін маңызы барған сайын тұрақты қызығушылық тудыруда. Ғалымның туғанына 100 жыл толуына орай оның бай мұрасының көптеген аспектілері қосымша өзектілікке ие болды. Сонымен қатар, ол үлкен ғылымға қадам басқан қазақ-орыс тарихи-мәдени байланыстары тақырыбы бүгінге дейін арнайы зерттелмеген. *Мақаланың мақсаты* – Х.А. Аргынбаевтың аталмыш мәселеге қатысты негізгі кезеңдерін және оның историографиядағы қабылдануын көрсету. *Материалдар мен әдістер.* Бұл мақаланың материалдарына Х.А. Аргынбаевтың еңбектері, сондай-ақ оның жұмыстарының нәтижелеріне берілген бағалар көрсетілген қазіргі авторлардың зерттеулері жатады. Тарихи-ғылыми деректер зерттелген дәуірдің нақты жағдайлары, жалпы ғылыми білімнің күйі мен ғалымның өмірбаянының мән-жайлары тұрғысынан қарастырылады. Зерттеу әдістемесі герменевтикалық, тарихи-генетикалық, проблемалық-хронологиялық әдістердің синтезіне негізделген. *Талқылау.* С.Е. Ажигали, А.Б. Калыша, А.Т. Абдулиной, Е.К. Рахимова және басқа да бірқатар авторлардың жарияланымдарында Х.А. Аргынбаевтың өмірбаянының түрлі беттері, оның шығармашылық жолы, сондай-ақ жеке зерттеу сюжеттеріне талдау жасалған. *Нәтижелер.* Ғалымның осы тақырыпты таңдауына субъективті және объективті факторлар – өмірбаянындағы оқиғалар, кәсіби орта, сол кездегі тарихи ғылымның қажеттіліктері әсер етті. Зерттеулердің нәтижелері кандидаттық диссертацияда, мақалаларда, тақырыптық жинақтардағы тарауларда көрсетілген. *Қорытындылар.* Х.А. Аргынбаевтың ғылыми еңбектерінің маңызы, біріншіден, қазақ-орыс өзара әрекетінің мәселелерін тарихи ретроспективалық тұрғыдан зерттеу қажеттілігін негіздеуде; екіншіден, бірегей этнографиялық деректерді ғылыми айналымға енгізуде; үшіншіден, оларды қазіргі ғалымдардың салыстырмалы талдау жүргізу үшін қолданудың өзектілігінде; төртіншіден, Қазақстанның көпқырлы этнокультурлық ландшафтын әрі қарай зерттеу үшін осындай зерттеулерді жалғастырудың перспективасында.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, тарихи-мәдени қарым-қатынас, қазақтар, мәдениет, ұлтаралық диалог, қоныс аударушылар, орыстар, Халел Аргынбаев, этнография.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің АР23487059 «Х.Арғынбаевтың ғылыми мұрасындағы қазақтардың тарихи этнографиясы: 3 томдық еңбектердің басылымы» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Черниенко Д.А. Х.А. Арғынбаевтың ғылыми мұрасындағы қазақ-орыс тарихи-мәдени өзара әрекеті // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 152-164-бб. (орысш.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_152-164

KAZAKH-RUSSIAN HISTORICAL AND CULTURAL INTERACTION IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF KH.A. ARGYNBAYEV

Denis A. Chernienko¹, Gulnur Atymtaevna Abenova²

¹ Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Shevchenko str. 28, 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Sciences (History), Leading Researcher

<https://orcid.org/0000-0002-1205-0473>. E-mail: denis_chernienko@mail.ru

² Semey University named after Shakarim (20A, Glinki Str., 071412 Semey, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer

<https://orcid.org/0000-0001-7845-182X>. E-mail: b.gulnur@mail.ru

© Valichanov IHE, 2025

© Chernienko D.A., Abenova G.A., 2025

Abstract. Introduction. The scientific activity of Kh.A. Argynbayev and its significance for the national historical science arouses more and more steady interest. In connection with the 100th anniversary of the scientist's birth, many aspects of his rich heritage have received additional relevance. At the same time, the topic of Kazakh-Russian historical and cultural relations, with which he started his way into the great science, has not been specifically considered until now. *The aim of the article* is to show the main milestones in the development of this problem by Kh.A. Argynbayev and its reception by historiography. *Materials and methods.* The materials for this article were the works of Kh.A. Argynbayev, as well as the works of modern authors, in which some assessments of the results of his work are given. Historical and scientific facts are considered in the context of specific conditions, general state of scientific knowledge of the studied epoch and circumstances of the scientist's biography. The research methodology is based on the synthesis of hermeneutic, historical-genetic, problem-chronological approaches. *Discussion.* The publications by S.Ye. Azhigali, A. Kalysh, A.T. Abdulina, Ye.K. Rakhimov and a number of other authors present various pages of the biography of Kh.A. Argynbayev, his creative path, and analyse individual research subjects. *Results.* The choice of this topic was conditioned by subjective and objective factors – events of biography, professional environment, needs of historical science of that time. The results of the research are reflected in the candidate's thesis, articles, sections in thematic collections. *Conclusions.* The significance of the scientific works of Kh.A. Argynbayev lies, firstly, in the substantiation of the necessity of studying the problems of Kazakh-Russian interaction from the point of view of historical retrospective; secondly, in the introduction of unique ethnographic sources into scientific circulation; thirdly, in the relevance of their use by modern scientists for comparative analysis; fourthly, in the prospect of continuing such research for further study of the multifaceted ethno-cultural landscape of Kazakhstan.

Keywords: East Kazakhstan, historical and cultural interaction, Kazakhs, culture, interethnic dialogue, settlers, Russians, Khalel Argynbayev, ethnography.

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the implementation of the grant project CS MSHE RK AP23487059 «Historical ethnography of Kazakhs in the scientific heritage of professor Kh. Argynbayev: edition of works in 3 volumes».

For citation: Chernienko D.A. Kazakh-Russian historical and cultural interaction in the scientific heritage of Kh.A. Argynbayev // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. _ Pp. 152-164 (In Rus.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_152-164

Введение. В 2024 г. казахстанская наука отметила 100 лет со дня рождения известного историка, этнолога, основоположника национальной школы этнографии Халела Аргынбаевича Аргынбаева (1924–1998). Большая юбилейная дата придала дополнительный импульс для внимания к его богатому научному наследию. Вместе с тем в историографии к настоящему времени многолетняя плодотворная деятельность ученого представлена еще не в полной мере. В середине 1950-х гг., когда Х.А. Аргынбаев пришел в науку, перед зарождавшейся казахстанской этнографией, объективно ощущавшей недостаток кадров, стоял целый комплекс первоочередных задач, среди которых важное место занимало определение наиболее актуальных тематических направлений. По замечанию Э.А. Масанова, охарактеризовавшего состояние этнографической науки того времени, будущие исследования следовало основывать на более широких по территориальному охвату данных, перейти к изучению культуры и быта населения районов и областей со смешанным национальным составом в целях выявления взаимовлияния народов, не забывая при этом изучение казахского народа (Масанов, 1966: 320). С этой точки зрения Х.А. Аргынбаев стоял у истоков не только отечественной этнографии, но и перспективной, значимой в научном отношении проблематики. Особенно важно, что исследование было реализовано на материалах Восточного Казахстана – региона, социально-экономическая история которого во второй половине XIX – начале XX в. отличалась особым динамизмом миграционных и демографических процессов, что обусловило активное этнокультурное взаимодействие. Такая постановка вопроса имеет большое значение и для современного независимого Казахстана, где успешно реализуется модель межэтнического согласия, сотрудничества и межкультурного диалога.

Материалы и методы. Материалами для статьи послужили труды Х.А. Аргынбаева, прежде всего диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук «Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов во второй половине XIX – начале XX веков» (1959), в которых отражены некоторые аспекты межэтнического этнокультурного взаимодействия. Источниками информации являются также публикации современных авторов, анализирующих содержание и научную ценность сочинений Х.А. Аргынбаева по указанной проблематике.

Методологической основой является принцип историзма, в соответствии с которым историографические явления (в данном случае цикл публикаций по определенной теме, историко-научные факты) рассматриваются в контексте и в связи с конкретными условиями, общим состоянием научного знания и обстоятельствами биографии ученого. Для реализации заявленного принципа используются следующие методы: герменевтический (понимание авторского замысла, отраженного в его текстах), историко-генетический (восприятие высказанных идей в их внутреннем логическом развитии и связи с другими научными проблемами), проблемно-хронологический (рассмотрение исследовательской концепции во временной последовательности).

Обсуждение. Впервые историографическую оценку научного вклада Х.А. Аргынбаева дал Э.А. Масанов, который называл его среди тех ученых, кто во второй половине 1950-х – первой половине 1960-х гг. способствовал оживлению этнографической работы в Казахстане, собирал большой и интересный материал в результате экспедиционных обследований в разных районах республики. В тот период в трудах Х.А. Аргынбаева нашли отражение важнейшие проблемы этнографии, в том числе историко-культурные связи казахского и русского народов и их влияние на материальную культуру казахов (Масанов, 1966: 316, 318). В последующем публикации, посвященные научной биографии Х.А. Аргынбаева, появились уже в постсоветский период в связи с 70-летием ученого (Аджигалиев, 1994; Список, 1996). С.Е. Ажигали обращал внимание, что к выполнению достаточно сложной и неоднозначной темы кандидатской диссертации Х.А. Аргынбаев подошел неформально, вскрыв истинные причины и последствия инноваций, происходивших в казахском обществе во второй половине XIX – начале XX в. в условиях перехода к полукочевому-полуоседлому образу жизни. Проблема казахско-русских этнокультурных взаимосвязей названа одним из стержневых направлений научной деятельности ученого (Ажигали, 2000: 170). Позднее в обобщающей статье по истории академической этнографии в Казахстане значение диссертации связывалось с выполненным впервые многоплановым анализом традиционного хозяйства и материальной культуры казахов в дореволюционный период (Ажигали, Муқанов, 2005). А.Б. Калыш, А.И. Исаева отмечали особое место Х.А. Аргынбаева в ряду старшего поколения крупных отечественных этнологов и на основе архивных документов открыли некоторые малоизвестные

страницы его научной биографии, в том числе подготовку кандидатской диссертации (Калыш, Исаева, 2012).

Новый этап историографического интереса был вызван 90-летием со дня рождения ученого, отмечавшимся в 2014 г. В сборнике по итогам II «Аргынбаевских чтений» в ряде статей показана актуальность изучения исторических предпосылок и результатов казахско-русского межкультурного взаимодействия, первенство Х.А. Аргынбаева в указанных вопросах (Материалы, 2014: 6, 11, 33, 155). Важной вехой стала книга о жизни ученого, его разноплановой профессиональной деятельности, в которой также представлены оценки научной значимости подготовленной в конце 1950-х гг. диссертации (Халел Аргынбаев, 2014: 11, 14, 193, 205). Новаторство Х.А. Аргынбаева в части разработки проблем казахско-русского взаимодействия в период, когда этнография Казахстана в научном отношении оставалась еще «terra incognita», подчеркнута и в материалах последующих конференций (Материалы, 2018: 16–18; Рахимов, 2024: 31). Д.Р. Раисов отмечал богатый фактологический материал, колорит традиционной жизни казахов, простой и ясный язык повествований, где через строки читатель чувствует любовь автора к своему народу (Раисов, 2019: 202).

В юбилейном 2024 г. увидели свет несколько новых публикаций. А.Т. Абдулина представила вклад Х.А. Аргынбаева в изучение традиционной семейной обрядности казахов. Ученый получил оценку как маститый этнограф, который собрал в многочисленных полевых экспедициях по всей территории Казахстана уникальную устную информацию и вещественные артефакты по различным вопросам и обогатил казахскую историческую науку и, в частности, этнологию кладезем знаний по народной культуре и не потерявшими ценности и по сей день фундаментальными трудами (Абдулина, 2024: 99, 105). А.Б. Калыш, Е.К. Рахимов показали роль Х.А. Аргынбаева в изучении традиционных поселений, жилища и хозяйственных комплексов казахов Северо-Восточного Казахстана, в том числе изменения, произошедшие под влиянием тесных контактов с русским и украинским населением региона (Калыш, Рахимов, 2024: 112–113). Г.М. Алиева обратила внимание на один из аспектов в исследованиях Х.А. Аргынбаева – влияние Столыпинской аграрной реформы на хозяйственный уклад и материальную культуру казахского народа, и пришла к выводу, что ученый раскрыл последствия инноваций, произошедших в казахском обществе в тот исторический период (Алиева, 2024: 3, 7). С.Д. Салмурзин, Г. Темиртон обращались к переписке ученого по вопросам народно-прикладного искусства в Павлодарской области. Авторы отметили, что творческая жизнь ученого была связана с разнообразными аспектами жизнедеятельности и этнокультурного развития казахского народа на основе прямых контактов с населением. Многогранная научная деятельность Х.А. Аргынбаева оценивалась как яркое свидетельство развития в Казахстане этнологической науки (Салмурзин, Темиртон, 2024: 4, 8).

В настоящее время исследовательское направление, ориентированное на всестороннее изучение творческой деятельности Х.А. Аргынбаева, представляет большой интерес и продолжает формироваться. Библиография ученого, включающая более 130 трудов в различных научных жанрах, является актуальным и до сих пор востребованным историографическим материалом. При этом тема казахско-русских этнокультурных связей в наследии Х.А. Аргынбаева до настоящего времени специально не рассматривалась.

Результаты. Приход Халела Аргынбаева в науку и выбранная им сфера интересов в значительной степени оказались обусловлены событиями его биографии. Х.А. Аргынбаев родился 21 сентября 1924 г. в Баянаульской волости Павлодарского уезда Семипалатинской области в семье казаха-шаруа. К этому времени в Восточном Казахстане под влиянием масштабных социально-экономических процессов и активной переселенческой политики происходили существенные этнодемографические изменения. Так, если по переписи 1897 г. доля казахского населения в сельской местности Павлодарского уезда составляла 94,3%, а славянского – 5,5%, то материалы переписи 1926 г. показали следующую картину: казахи – 57,3%, славянские народы – 39% (в том числе украинцы – 24,5%, русские – 13,1%). Непосредственно в Баянаульской волости соотношение казахского и славянского населения составляло 73,2% и 25,9% (русские – 1,21%, украинцы – 1,19%) соответственно (Первая всеобщая перепись, 1905: 54–55; Всесоюзная перепись, 1928: 130–131). Постепенно формировалось многонациональное население края – на территории волости помимо указанных этносов проживали белорусы, татары, немцы, эстонцы, чуваша, а в Павлодарском уезде также болгары, узбеки, мордва, кыргызы, евреи, латыши, гагаузы.

Но в тяжелый период голода первой половины 1930-х гг. семья Аргынбаевых вынужденно покинула малую родину, проведя несколько лет в скитаниях и поиске работы на территории РСФСР – в Сибири и на Камчатке. В 1935 г. семья вернулась в Казахстан, но уже в другой регион – Семиречье, где требовались рабочие руки на сельскохозяйственные предприятия в окрестностях Талды-Кургана. Здесь Х.А. Аргынбаев в 1939 г. закончил Конырскую школу и в 1942 г. Капальское педагогическое училище. В предвоенное время эта часть Алма-Атинской области также формировалась как многонациональная: в Каратайском районе доля славянского населения составляла 38,9% (русские – 31,8%), казахского – 28,2%, в Талды-Курганском районе – 64,2% (русские – 55,8%) и 26,4% соответственно (Всесоюзная перепись, 1939). Проживали компактные группы корейцев, украинцев, немцев, татар, поляков, представители других этносов. Во время Великой Отечественной войны Х.А. Аргынбаев находился в рядах Красной армии вплоть до демобилизации в 1947 г.

В 1947–1951 гг. учился на историческом факультете Казахского педагогического института имени Абая. Увлечение историей проявилось, вероятно, вследствие прекрасного знания родословной, уважения к семейным и народным традициям, особого отношения к прошлому своего народа, что позднее нашло отражение в воспоминаниях ученого (Аргынбаев, 2024). Формирование интереса к изучению культуры своего народа, ее этнической специфики в значительной мере было обусловлено погруженностью в бытовую повседневность сельской жизни, ее традиционный контекст (Калыш, Исаева, 2012). На выбор специальности могли также повлиять полиэтническое окружение во время учебы и последующей армейской службы, а также патриотический подъем в период войны. По окончании института с красным дипломом Х.А. Аргынбаев получил распределение в педагогическое училище в городе Панфилов (до 1942 г. – Джаркент, с 1991 г. – Жаркент), где работал завучем и преподавал историю. В послевоенное время русское население здесь также преобладало над казахским. Возможно, в тот период молодой специалист начал обращать больше внимания на особенности казахской традиционной культуры и ее взаимовлияние с культурами соседних, прежде всего славянских народов (русских, украинцев), с которыми он так или иначе соприкасался с детства (Калыш, Исаева, 2012).

Склонность к науке в итоге определили следующий шаг в биографии Х.А. Аргынбаева – поступление в 1954 г. в аспирантуру Института истории, археологии и этнографии (далее – ИИАЭ) имени Ч.Ч. Валиханова АН КазССР по специальности «Этнография». В то время зарождающаяся этнография Казахстана представляла собой «открытую книгу» – основные исследовательские направления только формировались, подбирались кадры. Научное руководство новым аспирантом закрепили за И.В. Захаровой (1923–2014), специалистом по истории материальной культуры народов Центральной Азии, пришедшей на работу в ИИАЭ в 1950 г. Почти ровестница по возрасту И.В. Захарова, тем не менее, уже имела за плечами солидный опыт – учебу в МГУ имени М.В. Ломоносова, аспирантуру в Институте этнографии имени Н.Н. Миклухо-Маклая, участие в экспедициях, защиту диссертации по теме «Материальная культура уйгуров Советского Союза» (1952), в 1954–1957 гг. являлась заведующей отделом этнографии. В 3-м томе «Трудов ИИАЭ» за 1956 г. ее авторству принадлежал большой раздел о материальной культуре казахов-колхозников Юго-Восточного Казахстана. Значительную роль в формировании и становлении научных взглядов младшего коллеги, в том числе и в выборе темы диссертации, безусловно, сыграли корифеи казахстанской науки – А.Х. Маргулан, А.Н. Нусупбеков, Б.С. Сулейменов, Г.Ф. Дахшлейгер и другие, представлявшие профессиональное окружение молодого ученого (Калыш, Раисов, 2014: 11). Вместе с тем, следует отметить, что, начиная со второй половины 1950-х гг., проблемы взаимодействия русского и коренных народов в различных сферах общественной и социально-экономической жизни нередко разрабатывались в форме актуальных для того времени диссертаций и в других республиках СССР, что можно считать тенденцией в советской послевоенной науке. Вопросы межнационального сотрудничества в Казахстане в период советской модернизации в 1950-е гг. освещали В.В. Востров, И.В. Захарова, А.Б. Турсунбаев, Ф.И. Колодин и др. (Орынбаева, 2022: 197).

В период обучения в аспирантуре Х.А. Аргынбаев принимал участие в этнографических экспедициях для сбора материалов о культуре и быте казахов для историко-этнографического Атласа народов Средней Азии и Казахстана. В 1955 г. обследованы юго-западная часть Семипалатинской области (Аягузский и Шубартауский районы) и юго-восточная часть Карагандинской области (Каркаралинский и Шетский районы) (Захарова, 1959: 3). В 1956 г. Х.А. Аргынбаев продолжил сбор полевых материалов для своей диссертации в Семипалатинской и

Восточно-Казахстанской областях. После окончания аспирантуры в 1957 г. для продолжения работы был оставлен в должности младшего научного сотрудника отдела этнографии ИИАЭ им. Ч.Ч. Валиханова. Утвержденная в институте тема диссертации в первоначальном варианте называлась «Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов во второй половине XIX в. и до Октябрьской революции (по материалам Семипалатинской области)» (Калыш, Исаева, 2012).

Подготовленная в 1959 г. рукопись имела 216 страниц основного текста и 22 страницы со списком литературы – всего 273 нумерованные библиографические единицы (а также вне общей нумерации труды Ф. Энгельса, В.И. Ленина, И.В. Сталина). Структура диссертации состояла из трех глав: 1) обзор истории заселения и характеристика этнического состава населения Восточного Казахстана; 2) изменения в хозяйстве казахов под влиянием русских (скотоводство, земледелие, промыслы и ремесла, торговля, транспорт); 3) изменения в материальной культуре (жилища и поселения, одежда, пища и утварь), также дан краткий очерк материальной культуры переселенцев из России. Автор обосновывал выбор Восточного Казахстана тем, что с XVIII в. местное казахское население подвергалось более длительному русскому влиянию, чем в других областях Казахстана. Основной задачей определялось изучение сложения этнической карты данной территории и произошедших в хозяйстве и материальной культуре казахов изменений (Аргынбаев, 1959а: 2). Историографической основой послужили труды российских ученых и краеведов преимущественно дореволюционного периода, в разное время обращавшихся к истории Восточного Казахстана – И.Г. Андреева, С.Б. Броневского, П.С. Палласа, И.Г. Георги, А.И. Левшина, Ч.Ч. Валиханова, Н.И. Красовского, Г.Н. Потанина, Н.Н. Харузина, Н.В. Коншина, А.А. Кауфмана, В.П. Никитина, И.В. Земляничина и многих других, советского периода – С.И. Руденко, А.С. Бежковича, среди казахстанских авторов привлечены работы А.Б. Турсунбаева, Е.Б. Бекмаханова, А.Х. Маргулана.

Исследование было выполнено на обширном и разнообразном источниковом материале: статистические и отчетные сборники хозяйственно-экономического содержания («Материалы», «Обзоры», «Списки»), историко-географические описания Российской империи, периодическая печать, коллекции из фондов Музея археологии и этнографии АН СССР и Государственного музея этнографии народов СССР в Ленинграде, краеведческих музеев в Семипалатинске и Усть-Каменогорске, документы из архивов Семипалатинской области, ЦГИА КазССР в Алма-Ате, ЦГИА и Архива РГО в Ленинграде, данные переписи населения 1926 г. Ключевое место в структуре источниковой базы занимали полевые материалы автора, собранные в ходе экспедиций. Из материалов 1955 г. привлечены сведения из Жанасемейского (п. Белокаменка, с. Балка, с. Свободное) и Аягузского (колхоз им. Хрущева, колхоз им. Калинина) районов Семипалатинской (ныне – Абайской) области. В 1956 г. обследования проводились в Тарбагатайском (колхоз 30-летия Казахстана, с. Покровка, с. Тополев-мыс) и Уланском (колхоз им. Амангельды, с. Ленинка) районах Восточно-Казахстанской области, Жарминском (с. Мариновка, с. Орта-Булак, с. Терентьевка, Октябрьский МТС) районе Семипалатинской области. Использовались как личные наблюдения Х.А. Аргынбаева, так и сведения, полученные от респондентов, а также некоторые материалы экспедиции Института этнографии имени Н.Н. Миклухо-Маклая 1950 г. в Абаевском районе Семипалатинской области. В тексте приведено 16 таблиц, статистические данные для которых рассчитаны самим автором. Таблицы наглядно показывали статистику по таким позициям, как этнический и племенной состав, численность и материальное положение переселенцев, обеспеченность населения орудиями труда, скотом, хозяйственным оборудованием, постройками, объемы посевов и урожаев, классификация крестьянских хозяйств.

В результате Х.А. Аргынбаев пришел к выводу, что в рассмотренный период в хозяйстве и материальной культуре казахов произошли значительные изменения, явившиеся одним из последствий присоединения Казахстана к России. Методологическим фундаментом являлся господствовавший в советской науке классово-формационный подход, в соответствии с которым проникновение капиталистических элементов в «патриархально-феодальную» казахскую среду имело прогрессивное значение (Аргынбаев, 1959а: 212, 214). Вместе с тем, отмечалось, хотя и без негативно-оценочной коннотации, что социально-экономические сдвиги в казахском обществе привели к постепенному изменению образа жизни, что проявилось в процессе возникновения и распространения полукучевой и оседлой форм хозяйствования. Наиболее значительные изменения произошли в хозяйстве и жилище, а также ускорилось проникновение многих элементов городской культуры (Аргынбаев, 1959а: 213).

Как показывает сравнение предварительного и окончательного названия темы, в 1957–1959 гг. проводилась доработка текста, в том числе были уточнены формулировки хронологического и территориального охвата в сторону их расширения. В 1959 г. исследование предварительно опубликовано в формате развернутой статьи в 6-м (этнографическом) томе «Трудов ИИАЭ». Между рукописью диссертации и опубликованным текстом имеются некоторые заметные отличия. Статья представляла собой сокращенный вариант диссертации, прежде всего, вводной и заключительной частей, очерк материальной культуры русских переселенцев заменен на небольшой раздел о влиянии местного казахского населения на хозяйство и культуру русских. Данное влияние в процессе длительного совместного проживания в регионе отразилось, главным образом, в восприятии элементов быта и образа жизни, а также в языковых заимствованиях, смешанных браках и, как следствие, физическом типе (Аргынбаев, 1959б: 88–89). Обращает на себя внимание и хронологическая корректура в названии – «вторая половина» XIX в. заменена на «середину» столетия. Количество таблиц сокращено с 16 до 8, но включены 25 иллюстраций – рисунки, планы, схемы, фотографии, в большинстве из архива МАЭ АН СССР, но также некоторые экспедиционные материалы автора, уточнена библиография. Важно отметить, что это первая научная публикация Х.А. Аргынбаева (в 1959 г. вышел ряд газетных статей просветительского характера). В результате 19 мая 1960 г. в Институте этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР (Москва) состоялась успешная защита диссертации.

В 1962 г. раздел, посвященный материальной культуре русских переселенцев, был опубликован отдельной статьей в 16 томе «Трудов ИИАЭ». В ней собственно фактологическому материалу предшествовал краткий обзор дореволюционной и советской литературы, имевшей прямое или косвенное отношение к русскому населению Восточного Казахстана. Х.А. Аргынбаев отмечал, что, несмотря на довольно значительное количество работ, в той ли иной мере отражавших быт и культуру русского населения, в историографии на тот период отсутствовали цельные этнографические исследования, которые охватывали бы различные сословные группы (казаки, крестьяне – старожилы и поздние переселенцы) русского населения Казахстана вообще и Восточного Казахстана в частности (Аргынбаев, 1962: 140). По сравнению с диссертацией в статье усилена часть по истории переселения, появились новые этнографические и статистические данные, сделаны дополнительные ссылки на литературу и источники. Кроме того, к трем таблицам добавлены 11 рисунков, фотографий, чертежей из экспедиционных материалов автора, показывавших различные элементы русской культуры (предметы быта, планировка крестьянских усадеб, избы, одежда). В целом данная статья дает более структурированное и содержательное представление по этнографии русского населения региона. Х.А. Аргынбаев, с одной стороны, рассматривал культуру русского населения Восточного Казахстана с точки зрения ее внутренних характеристик, подчеркивая, что она была типично русская, но при этом имела значительные локальные особенности. Эти особенности связаны с историей отдельных групп, вышедших из различных губерний России и попавших на новом месте в разные естественно-географические, социально-экономические и культурно-бытовые условия. С другой стороны, он сделал вывод о том, что русское население Восточного Казахстана подверглось значительному влиянию казахов, которое сказывалось не только в хозяйстве и материальной культуре, но и в духовной, повседневной жизни, в том числе некоторых обрядах из семейного быта местного населения (Аргынбаев, 1962: 166–167).

В дальнейшем свою научно-исследовательскую деятельность Х.А. Аргынбаев посвятил изучению различных аспектов казахской культуры. Тем не менее, в ряде работ он приводил отдельные факты казахско-русского взаимодействия и взаимовлияния, например, в земледелии (посевы наиболее подходящих зерновых культур в различных климатических зонах, опыт сенокосения) и животноводстве (использование в разведении и улучшении скота пород лошадей и коров, заимствованных у русских). В 1995 г. увидела свет книга «Казахи», содержащая сведения об этнических процессах, хозяйстве, народных ремеслах и промыслах, быте, верованиях, семейно-брачных отношениях. В издании, где Х.А. Аргынбаев являлся одним из членов редколлегии, широко использовались материалы его публикации 1959 г. Отмечались такие проявления влияния русской культуры на хозяйство и быт казахов, как возделывание некоторых видов овощей, использование лодок в рыболовстве, корзин в ловле птиц, планировка поселений по «русскому типу», применение конструкций и технологий в строительстве домов, заимствования в одежде и др. (Казахи, 1995: 37, 49, 56, 105, 125, 130–132, 146, 162, 170, 309). В 1998 г. Х.А. Аргынбаев выступил одним из соавторов книги «Традиционная культура жизнеобеспечения казахов», ставшей первым в казахстанской

этнологии опытом теоретического и конкретно-этнографического изучения традиционной системы жизнеобеспечения народа. Сведения о казахско-русском культурном взаимодействии со ссылками на диссертацию включены в разделы, посвященные особенностям поселений и жилищ (Алимбай, Муканов, Аргынбаев, 1998: 93, 125).

В течение своей более чем 40-летней научной деятельности Х.А. Аргынбаев подготовил новые поколения специалистов – под его руководством защищено немало докторских и кандидатских диссертаций. Большинство учеников успешно продолжают развивать направления этнографии, заложенные учителем. Проблематика межкультурного и межэтнического взаимодействия в наибольшей мере нашла отражения в трудах А.Б. Калыша о культуре и быте сельского населения на примере Павлодарского Прииртышья. Впоследствии ведущей темой стало изучение институтов семьи и брака в Казахстане в советский и постсоветский периоды, в том числе особенности функционирования смешанных казахско-русских семей. А.Б. Калыш отмечал, что именно Х.А. Аргынбаев внес весомый вклад в разработку указанных проблем, обогатив их теоретическими и эмпирическими материалами (Калыш, 2013: 14). Результаты исследований Х.А. Аргынбаева по казахско-русскому взаимодействию были востребованы в историографии советского времени. Например, они учтены в академическом издании по истории и культуре народов Средней Азии и Казахстана в рамках серии «Народы мира. Этнографические очерки», где представлены этнографические описания казахов и восточнославянских народов республики. В 1970–1980-е гг. в этом же направлении работал Е.Д. Оразбеков, рассматривавший хозяйственные и этнокультурные связи казахов и переселенцев-славян (русских, украинцев) на рубеже XIX–XX вв. на примере другого региона – Южного Казахстана. В конце 1980-х гг. содержательный анализ влияния технологий строительства и организации быта славянских народов был выполнен в отношении казахского традиционного жилища (Востров, Захарова, 1989: 91, 122).

В постсоветский период наследие Х.А. Аргынбаева остается востребованным в диссертациях историко-этнологического содержания казахстанских авторов – Р.М. Таштемхановой (1994), Г.А. Менилбаева (1995), Д.Р. Айтмагамбетова (2010), о взаимосвязях казахского аула с переселенческой деревней во второй половине XIX – начале XX в. на материалах соответственно Семиреченской, Сырдарьинской, Акмолинской областей. В обобщающей монографии О.И. Брусиной об этносоциальных процессах у славянских народов в Средней Азии Х.А. Аргынбаев назван среди ученых, внесших наибольший вклад в изучение вопросов культурного взаимовлияния переселенцев и коренных жителей (Брусиная, 2001: 16). Особенно следует отметить, что в период независимости диссертация Х.А. Аргынбаева 1959 г. дважды публиковалась в несколько измененном виде (без иллюстраций) отдельной книгой «Историко-культурные связи русского и казахского народов» с сопроводительными историографическими материалами по инициативе Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова в рамках реализации государственной программы «Культурное наследие» в 10 томе серии «Библиотека казахской этнографии» (Аргынбаев, 2005; Аргынбаев, 2007).

Заключение. Таким образом, Х.А. Аргынбаев стал первым этнографом Казахстана, обратившимся во второй половине 1950-х гг. к сложной и многоаспектной проблеме казахско-русского взаимодействия. Данная тема, безусловно, только часть обширного научного наследия, и она гармонично перекликается с его вниманием к другим сторонам жизни казахского народа. Представленный многоплановый анализ традиционного хозяйства и материальной культуры казахов и русских переселенцев предвосхитил последующие исследования по указанным проблемам. Несмотря на формирование в дальнейшем значительного корпуса специальной литературы по вопросам межкультурного диалога в условиях полиэтнической среды, введенные в оборот исторические и этнографические материалы в настоящее время представляют не только историографический интерес, но и большую фактологическую ценность. Уникальность сохраненных в публикациях сведений и наглядных материалов обусловлена тем, что они были собраны автором в ходе экспедиций и непосредственного общения со своими информаторами. Востребованность трудов Х.А. Аргынбаева на протяжении десятилетий и в том числе в науке постсоветского периода подтверждает глубокое раскрытие темы и высокий уровень исследовательской культуры ученого. Проблематика, выявленная и обоснованная в середине XX в., сохраняет свою актуальность и перспективность и на современном этапе, в частности может быть использована для проведения сравнительного анализа. Многонациональный состав населения Казахстана, разнообразные формы

хозяйственно-культурного взаимодействия, накопленный опыт межэтнического сотрудничества остаются чрезвычайно важными исследовательскими объектами.

Литература

- Абдулина, 2024 – *Абдулина А.Т.* Наследие Халела Аргынбаева по традиционной семейной обрядности казахов // *Вестник КазНУ имени аль-Фараби*. Серия историческая. 2024. № 4 (115). С. 98–107.
- Аджигалиев, 1994 – *Аджигалиев С.* Этнограф Халел Аргынбаев // *Наука Казахстана*. 1994. № 23.
- Ажигали, 2000 – *Ажигали С.Е.* Халел Аргынбаевич Аргынбаев // *Этнографическое обозрение*. 2000. № 1. С. 169–172.
- Ажигали, 2024 – *Ажигали С.Е.* Primus inter pares: к 100-летию этнографа Халела Аргынбаева // «V Аргынбаев окулары»: Х.А. Аргынбаевның туғанына 100 жыл толуына арналған Халықаралық ғылыми конференция материалдары (Алматы қ., 2024 ж. 27 қыркүйек) / А.Т. Абдулина (бас ред.), Н.А. Досымбетов (жауапты ред.-құраст.). Алматы: ЖШС «Литера-М», 2024. С. 12–20.
- Ажигали, Муканов, 2005 – *Ажигали С.Е., Муканов М.С.* Из истории академической этнографии в Казахстане // *Қазақстанның тарих ғылымы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 60-жылдығына арналады*. Алматы: МерСал, 2005. С. 193–224. URL: https://iie.kz/?page_id=17410&lang=ru
- Алиева, 2024 – *Алиева Г.М.* Исследования Халела Аргынбаева о влиянии Столыпинской аграрной реформы на хозяйственный уклад и материальную культуру казахского народа // *Museum.kz*. 2024. № 4 (8). С. 47–53.
- Алимбай, Муканов, Аргынбаев, 1998 – *Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х.* Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. Алматы: Ғылым, 1998. 234 с.
- Аргынбаев, 1959а – *Аргынбаев Х.А.* Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов во второй половине XIX – начале XX веков (По материалам Восточного Казахстана). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алма-Ата, 1959. 238 с.
- Аргынбаев, 1959б – *Аргынбаев Х.А.* Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру в середине XIX и до конца XX веков (По материалам Восточного Казахстана) // *Труды Института истории, археологии и этнографии*. Т. 6. Этнография. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1959. С. 19–90.
- Аргынбаев, 1962 – *Аргынбаев Х.А.* Краткий очерк материальной культуры переселенцев из России в Казахстан (По материалам Восточного Казахстана, вторая половина XIX – начало XX века) // *Труды Института истории, археологии и этнографии*. Т. 16. Вопросы этнографии и антропологии Казахстана. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1962. С. 138–167.
- Аргынбаев, 2005 – *Аргынбаев Х.А.* Историко-культурные связи русского и казахского народов. Павлодар: НПФ «ЭКО», 2005. 242 с.
- Аргынбаев, 2007 – *Аргынбаев Х.А.* Историко-культурные связи русского и казахского народов. Библиотека казахской этнографии. Т. 10. Отв. ред. Ж.О. Артыкбаев. 2-е изд. Астана: Алтын кітап, 2007. 240 с.
- Аргынбаев, 2024 – *Аргынбаев Х.* От Баянаула до Камчатки (автобиографический очерк) // *Халел Аргынбаев. 1924–1998*. Алматы: [Б. и.], 2024. 53–92-б.
- Брусина, 2001 – *Брусина О.И.* Славяне в Средней Азии. Этнические и социальные процессы. Конец XIX – конец XX века. М.: Восточная литература, 2001. 240 с.
- Востров, Захарова, 1989 – *Востров В.В., Захарова И.В.* Казахское народное жилище. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1989. 179 с.
- Всесоюзная перепись, 1928 – Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. VIII. Казакская АССР. Киргизская АССР. Отд. 1. М.: Изд. ЦСУ Союза ССР, 1928. 256 с.
- Всесоюзная перепись, 1939 – Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР. Демоскоп Weekly. URL: https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=1218.
- Захарова, 1959 – *Захарова И.В.* Об итогах этнографических экспедиций 1955 и 1956 годов // *Труды Института истории, археологии и этнографии*. Т. 6. Этнография. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1959. С. 3–18.
- Казахи, 1995 – *Казахи*. Историко-этнографическое исследование / Ред. Г.Е. Тайжанова; Редколл.: М.К. Козыбаев, Х.А. Аргынбаев, М.С. Муканов. Алматы: Казахстан, 1995. 352 с.
- Калыш, 2013 – *Калыш А.Б.* Семья и брак в современном Казахстане. Алматы: Арыс, 2013. 464 с.
- Калыш, Исаева, 2012 – *Калыш А.Б., Исаева А.И.* Халел Аргынбаев – видный казахстанский этнолог // *Materialy VIII Mezinarodni vedesko prakticka conference «Dni vedy-2012»*. 27.03–05.04.2012. Dil. 56. Historie. Praha: Education and Science, 2012. P. 71–78. URL: https://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Istoria/4_104061.doc.htm
- Калыш, Раисов, 2014 – *Калыш А.Б., Раисов Д.* Краткий очерк научной, педагогической, общественной деятельности доктора исторических наук, профессора Халела Аргынбаевича Аргынбаева // *Халел Аргынбаев:*

өнегелі өмір / Ред. басқ. Ғ.М. Мұтанов; ред. жұмыс тобы: А.Б. Қалыш, М.А. Арғынбаева, Е.К. Рахимов. Алматы: Қазақ университеті, 2014. С. 9–15.

Қалыш, Рахимов, 2024 – *Қалыш А.Б., Рахимов Е.К.* Традиционные поселения и жилища северо-восточных казахов в ранних исследованиях Х.А. Арғынбаева // *Вестник КазНУ имени аль-Фараби*. Серия историческая. 2024. № 4 (115). С. 108–117.

Масанов, 1966 – *Масанов Э.А.* Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1966. 322 с.

Материалы, 2014 – Материалы Международной научно-практической конференции «II Арғынбаевские чтения», посвященной 90-летию ... Халела Арғынбаева / Сост.: Б. Хинаят, Е.К. Рахимов. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 468 с.

Материалы, 2018 – Материалы Международной научно-практической конференции «III Арғынбаевские чтения «Современная этнографическая наука и ее роль в модернизации общественного сознания», посвященной ... Халелу Арғынбаеву / Сост.: Г.У. Орынбаева, А.И. Исаева, А.К. Бейсегулова. Алматы: Қазақ университеті, 2018. 579 с.

Орынбаева, 2022 – *Орынбаева Г.У.* Казахский аул и советская модернизация: традиционная культура в преддверии гибели // *Отан тарихы*. 2022. № 1 (97). С. 191–200.

Первая всеобщая перепись, 1905 – Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. LXXXIV. Семипалатинская область. СПб.: Типография В.П. Мещерского, 1905. 148 с.

Раисов, 2019 – *Раисов Д.Р.* Шежире казахов и исламская идентичность в исследованиях Х.А. Арғынбаева // Идеалы и ценности ислама в образовательном пространстве XXI века / Материалы XII Международной научно-практической конференции / Сост. Фахретдинов Т.Р., Зинурова З.С., Юлбаев Р.З. и др. Уфа: ООО «Печатник», 2019. С. 200–206.

Рахимов, 2024 – *Рахимов Е.К.* Труд Халела Арғынбаева «Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк» и его научное значение // «V Арғынбаев окулары»: Х.А. Арғынбаевның туғанына 100 жыл толуына арналған Халықаралық ғылыми конференция материалдары (Алматы қ., 2024 ж. 27 қыркүйек) / А.Т. Абдулина (бас ред.), Н.А. Досымбетов (жауапты ред.-құраст.). Алматы: ЖШС «Литера-М», 2024. С. 30–42.

Салмурзин, Темиртон, 2024 – *Салмурзин С.Д., Темиртон Г.* Письма Халела Арғынбаева как объект этнографического исследования // *Museum.kz*. 2024. № 4 (8). С. 54–63.

Список, 1996 – Список основных работ Х.А. Арғынбаева // *Этнографическое обозрение*. 1996. № 4. С. 165–167.

Халел Арғынбаев, 2014 – Халел Арғынбаев: өнегелі өмір / Ред. басқ. Ғ.М. Мұтанов; ред. жұмыс тобы: А.Б. Қалыш, М.А. Арғынбаева, Е.К. Рахимов. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 373 б.

References

Abdulina, 2024 – *Abdulina A.T.* Nasledie Halela Argynbaeva po traditsionnoy semeynoy obryadnosti kazahov [Heritage of Khalel Argynbayev on traditional family rituals of Kazakhs] // *Vestnik KazNU imeni al-Farabi*. Seriya istoricheskaya. 2024. № 4 (115). Pp. 98–107. (In Rus.).

Adjigaliev, 1994 – *Adjigaliev S.* Etnograf Halel Argynbaev [Ethnographer Khalel Argynbayev] // *Nauka Kazahstana*. 1994. № 23. (In Rus.).

Ajigali, 2000 – *Ajigali S.Ye.* Halel Argynbaevich Argynbaev [Khalel Argynbaevich Argynbayev] // *Etnograficheskoe obozrenie*. 2000. № 1. Pp. 169–172. (In Rus.).

Ajigali, 2024 – *Ajigali S.Ye.* Primus inter pares: k 100-letiyu etnografa Halela Argynbaeva [Primus inter pares: to the 100th anniversary of ethnographer Khalel Argynbayev] // «V Argynbaev okulary»: H.A. Argynbaevnyñ tuganyna 100 jyl toluyna arnalgan Halykaralyk gylmy konferentsiya materialdary (Almaty, 2024.27.09) / Ed. by Abdulina, N.A. Dosymbetov. Almaty: Litera-M, 2024. Pp. 12–20. (In Rus.).

Ajigali, Mukanov, 2005 – *Ajigali S.Ye., Mukanov M.S.* Iz istorii akademicheskoy etnografii v Kazahstane [From the history of academic ethnography in Kazakhstan] // *Kazakstannyñ tarih gylmy: Sh.Sh. Ualihanov atyndagy Tarih jane etnologiya institutynyñ 60-jyldygyna arnaldy*. Almaty: MerSal, 2005. Pp. 193–224. URL: https://iie.kz/?page_id=17410&lang=ru (In Russ.).

Alieva, 2024 – *Alieva G.M.* Issledovaniya Halela Argynbaeva o vliyani Stolybinskoy agrarnoy reformy na hozyaystvennyy uklad i materialnuyu kulturu kazahskogo naroda [Studies by Khalel Argynbayev on the impact of the Stolypin agrarian reform on the economic structure and material culture of the Kazakh people] // *Museum.kz*. 2024. № 4 (8). Pp. 47–53. (In Rus.).

Alimbay, Mukanov, Argynbaev, 1998 – *Alimbay N., Mukanov M.S., Argynbaev H.* Traditsionnaya kultura jizneobespecheniya kazahov. Ocherki teorii i istorii [Traditional culture of livelihood of Kazakhs]. Almaty: Gylm, 1998. 234 p. (In Rus.).

Argynbaev, 1959a – *Argynbaev H.A.* Istoriko-kulturnye svyazi russkogo i kazahskogo narodov i ih vliyanie na materialnuyu kulturu kazahov vo vtoroy polovine XIX – nachale XX vekov [Historical and cultural relations between the Russian and Kazakh peoples and their influence on the material culture of the Kazakhs in the second half of the 18th – early 20th centuries (On materials of East Kazakhstan)]. Dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata

istoricheskikh nauk. Alma-Ata, 1959. 238 p. (In Rus.).

Argynbaev, 1959b – *Argynbaev H.A.* Istoriko-kulturnye svyazi russkogo i kazahskogo narodov i ih vliyanie na materialnuyu kulturu v seredine XIX i do kontsa XX vekov (Po materialam Vostochnogo Kazakhstana) [Historical and cultural relations of Russian and Kazakh peoples and their influence on material culture in the middle of 19th and up to the end of 20th centuries (On materials of East Kazakhstan)] // *Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii*. Vol. 6. Etnografiya. Alma-Ata: AN KazSSR, 1959. Pp. 19–90. (In Rus.).

Argynbaev, 1962 – *Argynbaev H.A.* Kratkiy ocherk materialnoy kultury pereselentsev iz Rossii v Kazahstan (Po materialam Vostochnogo Kazakhstana, vtoraya polovina XIX – nachalo XX veka) [Brief essay of material culture of settlers from Russia to Kazakhstan (On materials of East Kazakhstan, second half of 19th – beginning of 20th century)] // *Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii*. Vol. 16. Voprosy etnografii i antropologii Kazakhstana. Alma-Ata: AN KazSSR, 1962. Pp. 138–167. (In Rus.).

Argynbaev, 2005 – *Argynbaev H.A.* Istoriko-kulturnye svyazi russkogo i kazahskogo narodov [Historical and cultural ties between the Russian and Kazakh peoples]. Pavlodar: NPF «EKO», 2005. 242 p. (In Rus.).

Argynbaev, 2007 – *Argynbaev H.A.* Istoriko-kulturnye svyazi russkogo i kazahskogo narodov [Historical and cultural ties between the Russian and Kazakh peoples]. Biblioteka kazahskoy etnografii. Vol. 10. Ed. by J.O. Artykbayev. 2nd ed. Astana: Altyn kitap, 2007. 240 p. (In Rus.).

Argynbaev, 2024 – *Argynbaev H.* Ot Bayanaula do Kamchatki (avtobiograficheskiy ocherk) [From Bayanaul to Kamchatka (autobiographical essay)] // Halel Argynbaev. 1924–1998. Almaty, 2024. Pp. 53–92. (In Rus.).

Brusina, 2001 – *Brusina O.I.* Slavyane v Sredney Azii. Etnicheskie i sotsialnye protsessy. Konets XIX – konets XX veka [Slavs in Central Asia. Ethnic and social processes. End of 19th – end of 20th century]. Moscow: Vostochnaya literatura, 2001. 240 p. (In Rus.).

Vostrov, Zaharova, 1989 – *Vostrov V.V., Zaharova I.V.* Kazahskoe narodnoe jilische [Kazakh folk housing]. Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1989. 179 p. (In Rus.).

Vsesoyuznaya perepis, 1928 – Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 goda. [All-Union Population Census of 1926 (1928)]. Vol. VIII. Kazahskaya ASSR. Kirgizskaya ASSR. Part 1. Moscow: TsSU Soyuz SSR, 1928. 256 p. (In Rus.).

Vsesoyuznaya perepis, 1939 – Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 goda (1939). Natsionalnyi sostav naseleniya rayonov, gorodov i krupnykh sel soyuznykh respublik SSSR. [All-Union Population Census of 1939]. Demoskop Weekly. URL: https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=1218 (In Rus.).

Zaharova, 1959 – *Zaharova I.V.* Ob itogakh etnograficheskikh ekspeditsiy 1955 i 1956 godov [On the results of the ethnographic expeditions of 1955 and 1956] // *Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii*. Vol. 6. Etnografiya. Alma-Ata: AN KazSSR, 1959. Pp. 3–18. (In Rus.).

Kazahi, 1995 – Kazahi. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie [Kazakhs. Historical and ethnographic study] / Ed. by G.E. Tayjanova; M.K. Kozybayev, H.A. Argynbayev, M.S. Mukanov. Almaty: Kazakhstan, 1995. 352 p. (In Rus.).

Kalysh, 2013 – *Kalysh A.B.* Semya i brak v sovremennom Kazahstane [Family and Marriage in Modern Kazakhstan]. Almaty: Arys, 2013. 464 p. (In Rus.).

Kalysh, Isaeva, 2012 – *Kalysh A.B., Isaeva A.I.* Halel Argynbaev – vidnyi kazahstanskiy etnolog [Khalel Argynbayev is a prominent Kazakh ethnologist] // Materialy VIII Mezinarodni vedesko prakticka conference «Dni vedy–2012». 27.03–05.04.2012. Dil. 56. Historie. Praha: Education and Science, 2012. Pp. 71–78. URL: https://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Istoria/4_104061.doc.htm (In Rus.).

Kalysh, Raisov, 2014 – *Kalysh A.B., Raisov D.* Kratkiy ocherk nauchnoy, pedagogicheskoy, obschestvennoy deyatel'nosti doktora istoricheskikh nauk, professora Halela Argynbaevicha Argynbaeva [Brief essay of scientific, pedagogical, public activity of Doctor of Historical Sciences, Professor Khalel Argynbaevich Argynbayev] // Halel Argynbaev: önegeli ömir / Ed. by G.M. Mutanov; A.B. Kalysh, M.A. Argynbayeva, E.K. Rahimov. Almaty: Kazak universiteti, 2014. Pp. 9–15. (In Rus.).

Kalysh, Rahimov, 2024 – *Kalysh A.B., Rahimov E.K.* Traditsionnye poseleniya i jilisha severo-vostochnykh kazahov v rannih issledovaniyakh H.A. Argynbaeva [Traditional settlements and housing of north-eastern Kazakhs in the early studies of Kh.A. Argynbayev] // *Vestnik KazNU imeni al-Farabi*. Seriya istoricheskaya. 2024. № 4 (115). Pp. 108–117. (In Rus.).

Masanov, 1966 – *Masanov Ye.A.* Ocherk istorii etnograficheskogo izucheniya kazahskogo naroda v SSSR [Essay of the history of ethnographic study of the Kazakh people in the USSR]. Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1966. 322 p. (In Rus.).

Materialy, 2014 – Materialy Mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «II Argynbaevskie chteniya», posvyaschennoy 90-letiyu ... Halela Argynbaeva [Materials of the International Scientific and Practical Conference ‘II Argynbayev Readings’ devoted to the 90th anniversary of ... Khalel Argynbayev] / Comp.: B. Hinayat, E.K. Rahimov. Almaty: Kazak universiteti, 2014. 468 p. (In Rus.).

Materialy, 2018 – Materialy Mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «III Argynbaevskie chteniya» «Sovremennaya etnograficheskaya nauka i ee rol v modernizatsii obschestvennogo soznaniya», posvyaschennoy ... Halelu Argynbaevu [Materials of the International Scientific and Practical Conference ‘III Argynbayev Readings

“Modern ethnographic science and its role in the modernisation of public consciousness”, devoted to ... Khalel Argynbayev] / Comp.: G.U. Orynbaeva, A.I. Isayeva, A.K. Beysegulova. Almaty: Kazak universiteti, 2018. 579 p. (In Rus.).

Orynbaeva, 2022 – *Orynbaeva G.U.* Kazahskiy aul i sovetskaya modernizatsiya: traditsionnaya kultura v preddverii gibeli [Kazakh aul and Soviet modernisation: traditional culture in anticipation of death] // *Otan tarihy*. 2022. № 1 (97). Pp. 191–200. (In Rus.).

Pervaya vseobshchaya perepis, 1905 – Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897 g. [First general census of the population of the Russian Empire, 1897]. LXXXIV. Semipalatinskaya oblast. St. Petersburg: Tipografiya V.P. Mescherskogo, 1905. 148 p. (In Rus.).

Raisov, 2019 – *Raisov D.R.* Shejire kazahov i islamskaya identichnost v issledovaniyah H.A. Argynbaeva [Shezhire Kazakhs and Islamic identity in the studies of Kh.A. Argynbayev] // *Idealy i tsennosti islama v obrazovatelnom prostranstve XXI veka. Materialy XII Mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii* / Comp.: Fahretdinov T.R., Zinurova Z.S., Yulbayev R.Z. et al. Ufa: PechatniK, 2019. Pp. 200–206. (In Rus.).

Rahimov, 2024 – *Rahimov E.K.* Trud Halela Argynbaeva «Kazaktyñ mal sharuashylygy jayynda etnografiyalık ocherk» i ego nauchnoe znachenie [Khalel Argynbayev's work ‘Ethnographic essay on kazakh animal husbandry’ and its scientific significance] // «V Argynbaev okulary»: H.A. Argynbaevnyñ tuganyna 100 jyl toluyna arnalgan Halykaralyk gylymi konferentsiya materialdary (Almaty, 2024.27.09) / Ed. by A.T. Abdulina, N.A. Dosymbetov. Almaty: Litera-M, 2024. Pp. 30–42. (In Rus.).

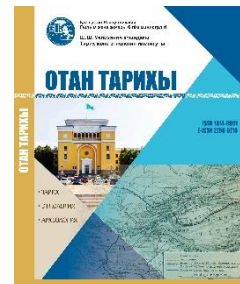
Salmurzin, Temirton, 2024 – *Salmurzin S.D., Temirton G.* Pisma Halela Argynbaeva kak obyekt etnograficheskogo issledovaniya [Letters of Khalel Argynbayev as an object of ethnographic research] // *Museum.kz*. 2024. № 4 (8). Pp. 54–63. (In Rus.).

Spisok, 1996 – Spisok osnovnyh rabot H.A. Argynbaeva [List of main works by Kh.A. Argynbayev] // *Etnograficheskoe obozrenie*. 1996. № 4. Pp. 165–167. (In Russ.).

Halel Argynbaev, 2014 – Halel Argynbaev: önegeli ömir [Khalel Argynbayev: moral life] / Ed. by G.M. Mutanov, A.B. Kalysh, M.A. Argynbayeva, Ye.K. Rahimov. Almaty: Kazak universiteti, 2014. 373 p. (In Kaz., in Rus.).

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 165–176
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_165-176

ҚАЗАҚСТАН МЕН ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР (ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ МӘЛІМЕТТЕР БОЙЫНША ӨЗАРА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ)

Қуаныш Мәдиұлы Мурзаходжаев¹, Тимур Әкімханұлы Әпендиев², Олжас Бекенұлы Қуанбай³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

ғылыми қызметкер, PhD докторант

<https://orcid.org/0000-0001-7723-8082>. e-mail: kuka_ist@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

Тарихи демография бөлімінің меңгерушісі, жетекші ғылыми қызметкер, PhD

<https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³Анкара Университеті (Сыхие, Алтындаг. 06100. Анкара қ., Түркия Республикасы)

Анкара Университетінің PhD докторанты

<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Мурзаходжаев Қ.М., Әпендиев Т.Ә., Қуанбай О.Б., 2025

Аңдатпа. *Kiricne.* Көршілес Өзбекстан халқы Орталық Азия елдерін ішінде халық саны бойынша алда және туу көрсеткіші тұрақты түрде өсу үстінде. Бұл мақалада екі елдегі тәуелсіздік алғаннан кейінгі демографиялық жағдайы, әсіресе халық санының динамикасы, бала туу көрсеткіштері және Қазақстандағы отбасын құрып, баланы дүниеге әкелуге ынталандыруға бағытталған мемлекеттік бағдармалар қарастырылған. Халық санының өсімі, туу мен өлім көрсеткіштері, әлеуметтік-құрылымдық ерекшеліктері секілді мәселелер әр мемлекет үшін стратегиялық нысан болып табылады. Халық санын қадағалап, зерделеп отыру мемлекет ішіндегі көптеген келеңсіз оқиғалардың алдын алуға көмектеседі. Мәселен, бір жылда дүниеге келген балалар санын анықтай отырып, болашақтағы 2-4 жылда оларды балабақшамен қамтамасыз ету, арнайы орын бөлу, кейін мектеппен жабдықтау секілді тізбектелген мәселелерді оңтайлы шешуге болады. *Мақсаты мен міндеттері.* Өзбек халқының өсім динамикасының жоғары болуына қандай факторлар әсер етті? Табиғи өсім тұрақты түрде дамығандықтан ба, әлде көші-қон факторы ықпал етті ме? Отбасыларды қолдауға бағытталған мемлекеттік бағдарламалардың ықпалы қалай әсер етті? Мақалада Қазақстан халқының өсімі Өзбекстанмен салыстырғанда төмен болуына әсер еткен жағдайлар талданып, авторлар өз көзқарастарын білдіріп, ұсыныстарын берген. *Нәтижелер.* Жаһандану заманында табиғи ресурстарынан гөрі адами капитал, адами құндылықтар алдыңғы орында. Сондықтан Қазақстан үшін өзінің экономикасын дамытып, саяси тұрақтылыққа жетуде, өзінің қауіпсіздігін нығайтып, шын

мәніндегі тәуелсіздікке қол жеткізу үшін дені сау, білімді, өз Отанын сүйетін халық санын көбейту қажет. *Қорытынды.* Тәуелсіздік кезеңдегі статистикалық мәліметтер көрсеткендей, еліміздің халқының саны Өзбекстан мемлекетімен салыстырғанда төмен, халқының тығыздығы біртекті емес, халық өсімі де бірқалыпты деп айта алмаймыз. Осы орайда мемлекеттік деңгейде тікелей халықтану мәселелеріне арналған жүйелі ұлттық демографиялық саясатты ұйымдастыру қажет.

Түйін сөздер: Өзбекстан мен Қазақстан, демографиялық ахуал, халық саны, статистика, мемлекеттік бағдарлама, динамика, демографиялық саясат.

Алғыс. Мақала «Қазақстан Республикасының демографиялық дамуының қазіргі заманғы тенденциялары (1991-2021 жж.)» АР22785742 жобасы аясында дайындалған.

Дәйексөз үшін: Мурзаходжаев Қ.М., Әпендиев Т.Ә., Қуанбай О.Б. Қазақстан мен Өзбекстандағы демографиялық үдерістер (тәуелсіздік жылдардағы мәліметтер бойынша өзара салыстырмалы талдау) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 165-176-бб. (қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_165-176

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ И УЗБЕКИСТАНЕ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПО ДАННЫМ ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ)

Куаныш Мадиевич Мурзаходжаев¹, Тимур Акимханович Апендиев², Олжас Бекенұлы Қуанбай³

¹Институт Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Шевченко, 28. 050010, г. Алматы, Казахстан)
Научный сотрудник, магистр
<https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kuka_ist@mail.ru

²Институт Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Шевченко, 28. 050010, г. Алматы, Казахстан)
Заведующий отделом исторической демографии, ведущий научный сотрудник, PhD
<https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³Университет Анкара (Сихие, Алтындаг, 06100 г. Анкара, Турецкая Республика)
PhD докторант Университета Анкары
<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

Аннотация. *Введение.* Население соседнего Узбекистана опережает страны Центральной Азии по численности населения и рождаемости. В данной статье рассматривается демографическая ситуация после обретения независимости в двух странах, особое внимание уделяется динамике численности населения, показателям рождаемости и государственные программы, направленные на стимулирование создания семьи и рождение детей в Казахстане. Важным стратегическим объектом для каждого государства являются такие вопросы, как рост населения, показатели рождаемости и смертности, социально-структурные особенности. Отслеживание и изучение численности населения поможет предотвратить многие негативные события внутри государства в будущем. Например, посчитав количество детей, родившихся в определенном промежутке времени, можно оптимально решить социальные вопросы, как обеспечение детей местами в яслях, детских садах, расширения сети школ и высших учебных заведений. *Цель и задачи.* Какие факторы повлияли на высокую динамику роста населения Узбекистана? Это связано с естественным устойчивым приростом населения, или миграция сыграла решающую роль? Каково влияние государственных программ, направленных на поддержку семей? Также в статье анализируются факторы, повлекшие к более низкому темпу прироста населения в Казахстане по сравнению с Узбекистаном. Авторы дают ответы на указанные вопросы, и делятся своими рекомендациями. *Результаты.* В эпоху глобализации человеческий капитал и человеческие ценности обрели особую важность, по сравнению с природными ресурсами. Для развития экономики Казахстана, достижения политической стабильности, укрепления безопасности и обретения подлинной независимости необходимо увеличение количества здорового, образованного и патриотичного населения. *Вывод.* Как показывают статистические данные периода независимости, численность населения нашей страны сравнительно ниже, чем в Узбекистане, плотность населения неравномерна, и прирост населения уступает показателям соседей. Поэтому на государственном уровне необходимо обсудить и принять новую системную национальную демографическую политику.

Ключевые слова: Узбекистан и Казахстан, демографическая ситуация, численность населения, статистика, государственная программа, динамика, демографическая политика.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта AP22785742 «Современные тенденции демографического развития РК (1991-2021 гг.)».

Для цитирования: Мурзаходжаев К.М., Апендиев Т.Э., Куанбай О.Б. Демографические процессы в Казахстане и Узбекистане (сравнительный анализ по данным за годы независимости) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 165-176. (на каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_165-176

DEMOGRAPHIC PROCESSES IN KAZAKHSTAN AND UZBEKISTAN (COMPARATIVE ANALYSIS BASED ON DATA FROM THE YEARS OF INDEPENDENCE)

Kuanysh M. Murzakhodzhayev¹, Timur A. Apendiev², Olzhas B. Kuanbay³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Shevchenko, 28. 050010, Almaty, Kazakhstan)
Research Associate, PhD student
<https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kuka_ist@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Shevchenko, 28. 050010, Almaty, Kazakhstan)
Head of the Department of Historical Demography, Leading Researcher, PhD <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³Ankara University (Sihyie, Altyndag, 06100 Ankara, Republic of Turkey)
PhD student at Ankara University
<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

Abstract. Introduction. The population of neighboring Uzbekistan is ahead of the Central Asian countries in terms of population and birth rate. This article examines the demographic situation after independence in the two countries, with special attention paid to population dynamics, fertility rates, and government programs aimed at stimulating family formation and childbearing in Kazakhstan. The strategic object for each state is issues such as population growth, fertility and mortality rates, and socio-structural features. Tracking and studying the population will help prevent many negative events within the state in the future. For example, by counting the number of children born in a certain period of time, it is possible to optimally resolve social issues such as providing children with places in nurseries, kindergartens, providing schools and higher education institutions. **Purpose and objectives.** What factors influenced the high dynamics of population growth in Uzbekistan? Is this due to natural sustainable population growth, or did migration play a decisive role? What is the impact of government programs aimed at supporting families? The article also analyzes the factors that led to a lower population growth rate in Kazakhstan compared to Uzbekistan. The authors provide answers to these questions and share their recommendations. **Results.** In the era of globalization, human capital and human values have gained special importance compared to natural resources. To develop Kazakhstan's economy, achieve political stability, strengthen security and gain true independence, it is necessary to increase the number of healthy, educated and patriotic population. **Conclusion.** As statistics from the period of independence show, the population of our country is comparatively lower than in Uzbekistan, the population density is uneven, and the population growth is lower than that of our neighbors. Therefore it is necessary to discuss and adopt a new systematic national demographic policy at the State level.

Keywords: Uzbekistan and Kazakhstan, demographic situation, population, statistics, state programmes, dynamics, demographic policy.

Acknowledgments. The article has been prepared as part of the project AP22785742 «Modern trends in the demographic development of the Republic of Kazakhstan (1991-2021)».

For citation: Murzakhodzhayev K.M., Apendiev T.A., Kuanbay O.B. Demographic processes in Kazakhstan and Uzbekistan (comparative analysis based on data from the years of independence) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 165-176. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_165-176

Кіріспе. Бүгінгі таңда Өзбекстан республикасы экономикалық салада, өндірісте, демографиялық үрдісте, туризм, т.б. бағыттарда ТМД елдердің ішінде айтарлықтай ілгері қадам басуда. Оның нақты бір дәлелі, халық санының табиғи жолмен тұрақты түрде өсуінде. Халықаралық демографиялық заңдылыққа сәйкес, ел ішіндегі ахуал тұрақты болғанда, халық өзінің ертеңгі күнгі болашағына нық сеніммен қараған кезде, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық жағдай артқанда, мемлекет тарапынан балалардың бейбіт өмір сүруіне кепілдіктер болған жағдайда халық саны артып, туу көрсеткіштері ұлғаяды. Жадпы алғанда Қазақстан да, Өзбекстан да кезінде патшалық империяның отары болып, кейіннен Кеңес Одағының құрамдас бөлігінде болған. Екі елдің де өткен тарихы ортақ, десек те географиялық орналасу факторы болашақтағы даму жолдары мен бағытына үлкен ықпал етіп, өз септігін тигізген. Өзбекстан империялық орыстық амбицилиялардан алыс жатып, периферия шекарасында көзден таса қалғандай. Ал Қазақстан Орта Азия елдеріне қалқан ретінде барлық шовинистік реформалар мен тәжірибелерден алғашқы болып қарсы алды. Бұл еліміздің демографиялық дамуына, халық санының өсіміне кері әсерін тигізді.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасының Ұлттық статистикалық агенттігінің жариялаған ресми сандық мәліметтері, аралық және қорытынды есептер, отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері пайдаланылды. Сондай-ақ, ҚР Президентінің ресми порталындағы мәліметтер, Президент жолдаулары мен Үкіметтің қабылдаған бағдарламалары мен заңды күші бар нормалары қолданылды. Жарияланған екі елдің статистикалық көрсеткіштері өзара талданып, ортақ тұстары мен ерекшеліктері көрсетілді. Зерттеу жұмысы барысында демография ғылымында кең таралған статистикалық, математикалық, математикалық моделдеу, сандық көрсеткіштерге негізделген болжам жасау әдістері басшылыққа алынды.

Талқылау. Өзбекстан Республикасындағы демографиялық процестер, туу мен өлім көрсеткіштері (Убайдуллаева, 2011), халықтың миграциялық үрдістері (Максакова, 2020), отбасы мен ажырасулар (Солиев, 2005), халықтың өмір сүруінің ұзақтығы (Тожиева, 2010), т.б. секілді халықтанудың өзекті көрсеткіштері талданған бірқатар еңбектер бар (Мамадалиева, 2022). Қазақстандағы халықтану мәселелерімен белгілі академик, ғалым, демограф Асылбек М.-А.Х. және оның шәкірттері зерттеп, еңбектер қалдырған. Бұл зерттеулерде тәуелсіз Қазақстанның демографиялық даму барысы, халық саны өсімінің көрсеткіштері талданып, оның тарихи сипаты мен ықпал еткен факторлары қарастырылған (Асылбеков, Козина, 2009; Асылбеков, 2000). Сондай-ақ, мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясаттың туу көрсеткіштеріне (Демографиялық процестер және әлеуметтік сала..., 2001), халық санының динамикасына, отбасын құру, көші-қонға, т.б. маңызды үдерістерге ықпалы талданған (Домаев, 2020). Статистикалық мәліметтер әрдайым мемлекеттің назарында. Сондықтан барлық дерлік негізгі сандық мәліметтер мемлекеттік статистикалық агенттіктің ресми сайтында жарияланып отырады (Ұлттық статистика бюросы).

Дегенмен, қазіргі уақыттағы зерттеулерде басты назар көші-қон мәселелеріне, оның мақсаты мен салдарына, т.б. факторларға аударылуда. Алайда, халық саны өсіміне тікелей әсер ететін табиғи өсімнің өзін зерттеу, оған ықпал ететін мемлекеттік демографиялық саясаттың ықпалы, өсімнің не тоқыраудың астарында не жатқанын талдауға арналған еңбектер өте аз. Көп жағдайда табылған статистикалық мәліметтерді баяндаумен шектелуде.

Зерттеу нәтижелері. Өзбекстанның көршілес елдермен салыстырғанда айтарлықтай демографиялық әлеуеті бар. Халық санағы бойынша 2023 жылдың басында халық саны 36 млн адамды құраса, өткен жылы ол 753 мың адамға артқан болатын. Бұл өсім туудың жоғары деңгейіне байланысты болды. Қазіргі уақытта Өзбекстан ТМД-да туу көрсеткіші бойынша рейтингті бастап тұр. Өзбекстан демографиялық өсім бойынша Орталық Азия елдері арасында көшбасшы болып табылады. Мысалы, 2010 жылдан бері Өзбекстан халқының саны 5,4 миллион адамға артқан. Ал сол аралық кезеңде Қазақстанда халық өсімі 2,4 млн адамды, Тәжікстанда – 1,97 млн, Қырғызстанда – 1,05 млн және Түрікменстанда – 0,91 млн адамға өскен. Осылайша, Өзбекстан 2010-2020 жж. аралығында Орталық Азиядағы халықтың абсолютті өсімінің 46%-дан астамы тиесілі (Мамадалиева, 2023:80).

Халық санының өсімі жалпы әлемдік заңдылықтар бойынша жүреді, соның ішінде туу мен өлімнің жоғары және төмен параметрлерінің өзара қатынасына тиесілі. Ғалымдардың пікірінше, 2016 жылға қарай Өзбекстан туу деңгейінің ең жоғарғы көрсеткішіне жетіп, содан кейін төмендеу үрдісіне ұласып, жақын онжылдықта қайта жоғары көрсеткішке жете алмайтындығын болжаған. Алайда, ғалымдардың мұндай болжамдары орындалмады. Мәселен, 2015 жылы дүниеге келген

балалардың саны 734,1 мың баланы құраса, ал 2022 жылға қарай ол 932,2 мыңға дейін өскен, яғни 7 жылда 1,3 есе өсіп отыр (Мамадалиева, 2021:334).

2022 жыл туу көрсеткіші республиканың барлық даму жылдарындағы ең жоғары көрсеткішке ие болды. Нәтижесінде халықтың құрамында жастар басым болып, өлім-жітім деңгейі салыстырмалы түрде төмендеген. Ұзақ уақыт бойы өлім-жітімнің жалпы коэффициенті 5-6% аралығында болып отырған. Бұған сәбилер, балалар және ана өлімінің тұрақты түрде төмендеуі де ықпал еткен (мысалы, 2-3 есе азайған). Бұл үрдіс өте маңызды. Себебі, өлім деңгейі халықтың әлеуметтік-экономикалық дамуына тікелей әсер ететін демографиялық жағдайдың маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Өзбекстан халқының жастық құрылымындағы өзгерістер тек демографиялық ғана емес, сонымен қатар халықтың сапалық құрамына да, өмір сапасына да тікелей әсер ететін экономикалық салдарға ие. Тәуелсіздіктің алғашқы 20 жылдығында республикада халықтың жастық құрылымында оң өзгерістер орын алған. Балалар мен жасөспірімдердің үлесі бір мезгілде еңбекке қабілетті жастағы халықтың құрылымдық ұлғаюымен біртіндеп төмендесе, ал оның құрылымында 30 жасқа дейінгі жастардың үлесі өскен (Население, рождаемость и семья, 2019).

Халық санының өсіміндегі жаңа тенденциялар мұндай динамиканы біршама бәсеңдетті. 2023 жылғы мәлімет бойынша 0-15 жастағы балалардың үлесі 30% деңгейінде, ал еңбекке қабілетті жастардың үлесі 61%-дан 58%-ға дейін қысқарған. Дегенмен, соңғы 10 жылда экономикалық белсенді халық санының салыстырмалы өсу үрдісі байқалып, яғни 20,4%-ға жеткен. Қазір ол шамамен 15 млн адамды құрайды, ал оның еңбек ресурстарының жалпы құрамындағы үлесі 73,5%-дан 77,3%-ға дейін артқан. Соңғы уақытта әлеуметтік құрылымдық салада балалар мен жасөспірімдердің үлесі қайтадан өсіп, ал еңбекке қабілетті жастағы жастар салыстырмалы түрде төмендеген.

Еліміздің оңтүстігінде орналасқан көршіміз Өзбекстанның халық санының өсу динамикасы үнемі ғалымдар мен зерттеушілердің назарында. Мәселен, экономикалық зерттеулер институтының қызметкері Шынар Төлешованың мәлімдеуінше, өзбек халқы 2024 жылдың басында 36 млн. 799 мың адам болса, жарты жыл ішінде 1%-ға көбейген. Ал соңғы 3-4 жылда жыл сайынғы халық өсімі 21-2,2% құрап, алдыңғы жылдармен салыстырғанда ұлғая түскен. Ал Қазақстанда сол жылдары халық санының өсімі 0.63%-ды құрап, орташа есеппен 1,3-1,5% -ға жеткен. Жалпы алғанда Қазақстандағы халық санының өсімі Өзбекстаннан айтарлықтай төмен (Панзабекова, Халитова, 2021:40).

Соңғы уақыттағы Украина мен Ресей арасындағы қақтығыстар салдарынан көшіп келген халықтың есебінен халық санының өзгеруіне өз әсерін тигізген. Өзбекстанда және Қазақстанда 2023 жылғы санақ мәліметтері бойынша көші-қон сальдосы кері нәтижені көрсеткен. Демек, сырттан көшіп келушілерге қарағанда, елден тыс жаққа кеткендер саны басым болған. Жалпы мұндай тенденция дамушы елдерге тән көрініс, яғни күнкөріс қамымен басқа елге көшіп кетушілер мен жалдамалы жұмысқа орналасуға кеткендер саны келушілерге қарағанда едәуір көп. Сондықтан халық санының өсу динамикасы көші-қон факторына емес, табиғи өсімге тікелей байланысты.

Туу мен өлім көрсеткіштерінде халықтың жастық құрылымы басты рөл ойнайды. Мәселен, Қазақстанда 2024 жылы егде жастағы адамдардың үлесі 8.8% құраса, Өзбекстанда бұл көрсеткіш 6%-ға да жетпейді. Демек, көрші елде жастар үлесі біздің елге қарағанда басымырақ, бірақ Қазақстанда күтілетін өмір сүру ұзақтығы өзбек ағайындарға қарағанда ұзағырақ. 2017-2023 жж. арасында көршілес елде туу коэффициенті тұрақты түрде өсіп отырып, бір әйелге шаққанда 2017 жылы 2,6 туу болса, 2023 жылы 3,4-ке жеткен. Біздің елімізде де аталмыш жылдар аралығында (2021-2023) орта есеппен әр әйел адамға 3 баладан туу көрсеткіші сай келген (Основные демографические показатели, 2025). Ғалымдардың пікірінше оған ең алдымен әлемдік вирус КОВИД-тің таралуы және жұмысқа шықпай адамдардың ұйқамақта отыруы себеп болуы мүмкін.

Бір қызықты факт, көп бала табу жалпы қазақ халқында кең таралған, құптарлық көретін дәстүр. Алайда еліміздің әр өңірінде бала туу көрсеткішінің айырмасы алшақ. Оған дәлел статистикалық бюроның мәліметтері. Республикамыздың оңтүстік облыстарында баланы дүниеге әкелу коэффициенті салыстырмалы түрде жоғары, (2023 ж. Түркістан облысы бойынша 4-ке жеткен). Ал солтүстік өңірлерде ең төмен нәтиже көрсеткен, яғни 3-ке жетпейді. Зерттеушілердің пайымдауынша ҚР оңтүстік өңірі халық санының өсуіне тікелей ықпал етуде, егер олай болмаса бүгінгі таңдағы өсім динамикасы регресске ұшырауы ықтимал.

Ресми деректерге сүйенсек, Өзбекстанда 1920 жылғы санақ бойынша 4,4 млн адам болса, бүгінгі кезде (01.01.2025ж.) 37,5 млн адамды құрайды. 100 жыл ішінде 8 есе өскенін байқауға болады.

Ал қазақ жерінде 1920 ж. 5,4 млн жуық халық тұрған. Ал соңғы ресми дерек бойынша (01.12.2024 ж.) 20 265 320 адамды құрап отыр. 1 ғасыр ішінде 4 есеге жуық өскен. Әрине оған халқымыздың басынан өткен XX ғ. қасіретті оқиғалары орны толмас шығын әкелген. Ендігі кезекте тәуелсіздік жылдарындағы халық санын салыстырып көрсек. Себебі бұрынғы КСРО одағынан екі ел де бір уақытта, 1991 жылы бөлініп шыққан (Каримова, Цхай, 2024:583-584).

Сонымен, 1989 жылғы жалпыодақтық халық санағы бойынша Қазақстанда 16,2 млн адам болса, 1999 жылы 15,0 млн, 2009 жылы 16,0 млн, 2021 ж. 19,2 млн-ға жеткен Ал Өзбекстанда сәйкесінше 19,8 млн; 24,3 млн; 27,8 млн; 34,0 млн адам. Демек 1989-2021 жыл аралығында республикамызда халық саны 16,2 млн – 19,2 млн-ға жетсе, көршілес елді 19,8 млн – 34,0 млн-ға өскен. Өсім 3 млн және 13,2 млн сәйкесінше құраған (Очилова, 2022:290). Екі бауырлас мемлекеттің тәуелсіздікті алғаннан кейін өзіндік даму жолы мен бағыты қалыптасып, халықтың өсіміне әртүрлі факторлар әсер еткендігін естен шығармаған жөн.

2023 жылы Өзбекстанда халық санының көбеюіне орай халықтың тығыздығы бір шаршы километрге орта есеппен 80 адам келсе, Қазақстанда бір шаршы километрге орта есеппен алғанда 7 адамнан келген. Халқымыздың саны аз, тығыздығы өте төмен. Әлем бойынша 184-інші орындамыз.

Ұлттық Мәжіліс пен Өзбекстан халқына 2022 жылғы 20 желтоқсандағы Жолдауында Өзбекстан Президенті Шавкат Мирзиёев өткен жылы ел халқының саны 36 миллионнан асып, жыл сайын 900 мыңға жуық жаңа ұрпақпен толығып жатқандығын атап өткен. «Біз үлкен және тату отбасымыздағы – Өзбекстандағы әрбір адамның бейбітшілік пен әл-ауқаты жақсы деңгейде өмір сүруі үшін барлық жағдайды жасауға тырысамыз. Халқымыз бізден мектептер, балабақшалар мен ауруханалар салуды, білім беру мен медицинаның сапасын арттыруды, ауыз су мен электр энергиясына, жолдар мен көлікке қатысты мәселелерді шешуді, жұмыс орындарының санын көбейтуді, кәсіпкерлікті дамытудың жаңа мүмкіндіктерін жасауды, әділеттілікті қамтамасыз етуді, бюрократия мен сыбайлас жемқорлықты жоюды күтеді. Сондықтан «ең алдымен – адам, содан кейін – қоғам және мемлекет» қағидаты Жаңа Өзбекстанды қалыптастыруда негізгі түйін болады», – деп түйіндеген. Өзбекстан Президенті И. Кәрімов үнемі отбасылық құндылықтар жөнінде, отбасы институтының маңыздылығы турасында айтып отырады. Отбасы – өмірдің жалғасуын, ұрпақтар сабақтастығын, халықтың қасиетті дәстүрлерін дамытатын және болашақ ұрпақты жетілдіруге тікелей әсер ететін тәрбие ошағы екенін бірнеше рет атап өткен (О демографических процессах..., 2023).

Отбасы заңнамасының негізі 1998 жылы 30 сәуірде қабылданған «Өзбекстан Республикасының Отбасы кодексі» болып табылады. Онда отбасын нығайтуға және отбасы құқықтарын қорғауды жүзеге асыруға бағытталған ережелер жиынтығы қамтылған. Отбасы Кодексі неке киюға және тоқтатуға байланысты мәселелерді, атап айтқанда неке кию тәртібі мен шарттарын, ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтары мен міндеттерін, олардың жеке құқықтары мен міндеттерін, ата-аналар мен балалардың құқықтары мен міндеттерін, азаматтық хал актілерін тіркеу тәртібін және отбасылық қатынастардың басқа да мәселелерін реттейтін құжат болып табылады. Бұдан басқа, Республика Президенті мен Үкіметі белгілі бір ережелерді нақтылайтын бірқатар заңнамалық актілерді қабылдаған. Оларға «Отбасы мүдделерін іске асыруды қамтамасыз ету жөніндегі 1998 жылға арналған шаралардың мемлекеттік бағдарламасы туралы» Өзбекстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 9 желтоқсандағы жарлығы; «Өзбекстанның балалар спортын дамыту қорының қызметін жетілдіру жөніндегі шаралар туралы» Өзбекстан Республикасы Президентінің 2004 жылғы 29 тамыздағы жарлығы; шағын бизнесті, фермерлікті және жеке кәсіпкерлікті дамытуға, отбасылық бизнесті және үй шаруашылығын кеңейту жолымен жаңа жұмыс орындарын құруға ықпал етуге бағытталған «Микрокредитбанк» акционерлік коммерциялық банкін құру туралы Өзбекстан Республикасы Президентінің Жарлығы; «Салауатты ұрпақ» мемлекеттік бағдарламасы туралы Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің Қаулысы; Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 2002 жылғы 5 шілдедегі «Отбасында медициналық мәдениетті арттырудың, әйелдердің денсаулығын нығайтудың, дені сау ұрпақты дүниеге әкелу мен тәрбиелеудің басым бағыттарын іске асыру жөніндегі шаралар туралы» қаулысы; басқа да заңнамалық-құқықтық актілерді жатқызуға болады. Отбасы институтын нығайту саясатын іске асыру барысында мемлекеттік қолдауға мұқтаж отбасыларды қамтамасыз ету жөніндегі экономикалық шаралардың жиынтығы қабылданған. Өзбекстан әлсіз заматтарға, аз қамтылған отбасыларға әлеуметтік көмек

көрсетуге мемлекет ел бюджетінің 9-10% құрайтын қаржыны бөліп отырады (Панзабекова, Халитова, 2021:42).

Орта Азиядағы түркі елдері секілді, Өзбекстанда да отбасылық құндылықты сақтауға және дамытуға мемлекет басымдық беруде. Соңғы жылдары республикада тіркелген некелер саны жыл сайын артып келеді, тиісінше, жас отбасылар саны артып, балалар саны өсуде, бұл туралы жоғарыда айтылған болатын. Сондықтан отбасы саясатының басым бағыты жас отбасыларды жан-жақты қолдау әрі көмектесу болып табылады. Отбасы институтын нығайтуға, мықты отбасы жүйесін құруға, оның дені сау, рухани толыққанды және жан-жақты дамыған ұрпақты тәрбиелеудегі рөлін күшейтуге бағытталған «Отбасы жылы» мемлекеттік бағдарламасында (2012 ж.) жас отбасының мәселелерін қолдау мен шешуге ерекше назар аударылғаны кездейсоқ емес. Өзбекстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 7 желтоқсандағы баяндамасында өзбек халқы үшін шынайы демократиялық мемлекетті құру, еркін және гүлденген өмірді қалыптастыру үшін отбасы институтын одан әрі нығайту қажеттілігі айтылды. Осы бағытта жүргізіліп жатқан жұмыстың сапалылық тұрғыда жаңа деңгейге көтеру ерекше маңызға ие екендігі атап өтілді (Мамадалиева, 2022:40-41).

Аталған шаралар Өзбекстандағы отбасылық саясат отбасын әлеуметтік институт ретінде нығайтуға, ана мен баланың денсаулығын жақсартуға, өмір сүру сапасын арттыруға әсер ететін жас ұрпақтың салауатты өмір салтына бағдарлануын насихаттауға бағытталған. Қазіргі Өзбекстан қарқынды даму факторларының күшеюіне негізделген экономикалық өсу қарқынын арттыруда. Экономиканы жаңғырту, адами әлеуеттің сапасын арттыруға негізделген елдің инновациялық даму стратегиясын іске асыру бойынша жұмыстар жүргізілуде. Мұндай мақсаттар мен міндеттерге мемлекет пен отбасының бірлескен күш-жігерімен ғана қоғамның маңызды бірлігі ретінде қол жеткізуге болады, мұнда жаңа технологияларды игеріп қана қоймай, дамыта алатын сапалы жаңа буынды қалыптастыра алу өте маңызды. Бұл адами ресурстардың сапасын жақсартуға үлкен үлес қосатын бірден бір ошақ – отбасы екендігі анық.

Осы орайда Қазақстан Республикасында да отбасылық құндылықты насихаттайтын, отбасын құруға, дамытуға, отбасы институтын күшейтуге бағытталған ресми мейрам бар. Ол 2013 жылы президент жарлығымен 15-мамырды «Отбасы күні» мейрамы деп бекітілген. Жалпы отбасы ұғымы түркі халықтары үшін аса қастерлі, құрметті, қасиетті сөз. Ол ұрпақтан ұрпаққа, атадан балаға қан арқылы, тәрбие арқылы беріліп келе жатқан генетикалық ақпарат. Әке мен ананың орны, үлкенді құрметтеу, кішіге ізет көрсету, әйел баласын сыйлау секілді ізгі қасиеттер отбасында қалыптасатындығы мәлім. Алайда, соңғы уақыттары жаһандану үрдісінің кеңеюінен, ақпараттық технологиялардың, жасанды сананың қарыштап дамуынан, қоғамдағы ұлттық тәрбиеге қарсы жат элементтердің тарауынан «отбасы» сөзі өзінің мағыналық мазмұнынан ауытқып бара жатқандығы барша түркі халықтарына ортақ көрініс болуда. Сондықтан мемлекеттік деңгейде демографиялық саясатты бекітіп, нығайту өте маңызды.

Ғалымдардың пайымдауы бойынша Өзбекстан халқының саны алдағы уақытта тұрақты өсімін жалғастырып, 2030 жылы 41 миллион адамнан, 2040 жылы 46 миллион адамнан, 2050 жылы 50 миллион адамнан асатын болады. Болжамды кезең ішінде ел халқының көбеюінің негізгі факторы оның табиғи өсімі болып қала береді. Яғни, туылғандардың жоғары санымен және қайтыс болғандардың салыстырмалы түрде төмен санымен сипатталатын болады. Халық санында ғана емес, халықтың жас құрылымында да өзгерістер күтілуде. Мәселен, 2022-2050 жылдары 15 жасқа дейінгі халық саны 0,9 миллион адамға артады. Еңбекке жарамды халық саны алдағы үш онжылдықта өсе отырып, 2050 жылы 28,3 миллионға дейін ұлғаяды, яғни 7-8 миллион адамға өседі. Бұл ретте оның үлесі 2025-2050 жылдар кезеңінде жоғары деңгейде (56 %) сақталатын болады және іс жүзінде төмендемейді (Маханов, 2020). Демек, Өзбекстан елінде еңбек ресурстарымен жеткілікті түрде қамтамасыз етіліп, өндіргіш күштерді дамытуға, инвестициялар тартуға және халықтың әл-ауқатын арттыру үшін негіздерді қалыптастыру үшін берік және ұзақ мерзімді база жасайды.

Еңбек ресурстарын дамыту орталығы сарапшыларының болжамы бойынша, ағымдағы туу коэффициенттері сақталған жағдайда, келешекте жаңа туған нәрестелер саны тұтастай алғанда тұрақты болады. 2028 жылға дейін туылғандардың жиынтық саны жыл сайын 400 мың адамнан аспайды деп болжануда. Тек 2039 жылға қарай бұл көрсеткіш 500 мың адамға дейін өседі деп күтілуде, ал 2050 жылға қарай жыл сайын 600 мың адамға жақындауға мүмкіндік бар. Негізгі есеп бойынша, 2030 жылға қарай халық саны 21,6 млн адамға, 2040 жылға қарай – 24,3 млн адамға жетуі мүмкін, ал 2050 жылға қарай 27,6 млн адамға дейін өсуі мүмкін. Орталықтың есептеулері

бойынша еңбекке қабілетті жастағы халықтың үлесі 2023 жылғы 59%-дан 2050 жылы 57%-ға дейін шамалы ғана төмендейді (Спанкулова и др., 2022: 64-65).

Қазақстан Республикасы халқының 2030 жылға дейінгі болжамды саны демография ғылымында аса танымал когортты-компонентті әдіс немесе «жастарды жылжыту» деп аталатын проекциялық үлгісі өңірлер кескіні бойыша үш нұсқада есептеледі. Бұл әлемдік тәжірибеге сай жүргізіліп, болашақтағы халық саны дамуының қалыпты, прогрессивті және қауіпті шегі бойынша 2014 жылы Экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігінің аналитикалық есебінің болжамы жасалған. Қазақстан Республикасы халқының болжамды санын есептеу үшін базалық кезең ретінде ҚР 2012 жылғы демографиялық көрсеткіштері қолданылған. Базалық жылдағыдай есеп жылдарында туудың жиынтық коэффициенті, өмірдің күтілетін ұзақтығы мен халықтың көші-қоны өзгеріссіз болады деген шартпенен 2030 жылға дейін Қазақстан Республикасы халқының саны мен олардың өзгеріс құрауыштары анықталған.

1 кесте. 2030 жылға дейінгі Қазақстан Республикасы халқының болжамды саны және өсім қарқыны (Спанкулова, 2022: 66).

Table 1. Projected number and growth rate of the population of the Republic of Kazakhstan until 2030 (Spankulova, 2022: 66).

Жылдар	Халық саны, адам	Өсім қарқыны, %
2019	18 393 708	1,16 %
2020	18 596 568	1,10 %
2021	18 790 610	1,04 %
2022	18 976 379	0,99 %
2023	19 154 791	0,94 %
2024	19 327 060	0,90 %
2025	19 494 551	0,87 %
2026	19 658 707	0,84 %
2027	19 821 112	0,83 %
2028	19 983 452	0,82 %
2029	20 147 304	0,82 %
2030	20 313 981	0,83 %

Аталған кестедеде 2012 жылғы статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, 2030 жылға дейінгі халық санының динамикасы берілген. Байқап отырғанымыздай, бүгінгі күнгі өсім көрсеткіштері болжамнан гөрі жоғары болып, 2024 жылы 19,3 млн. адамнан асып, желтоқсан айының басына қарай 20 265 320 адамды құраған. Яғни 1 млн. адамға көп. Бұл үрдіске мемлекеттік демографиялық саясат та, қандас бауырлардың елге оралуы да, туу көрсеткіштерінің жоғарылауы, өлімнің азаюы, т.б. секілді факторлардың жиынтығы әсер еткен. Десек те, еліміздің халық саны аз, территорияда халықтың орналасу тығыздығы өте төмен. Бұл белгілі деңгейде еліміздің тұрақтылығына қауіп төндіретін мәселе.

Демография мәселесі мемлекеттік саясаттың негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Соған орай 1997 жылы елімізде қабылданған, 30 жылдан аса уақытқа бағытталған «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарламасында Ұлттық қауіпсіздіктің басты аспектілері ретінде мықты демографиялық және көші-қон саясаты тұруы керектігі жазылған болатын. Жалпы Қазақстанның отбасылық-демографиялық саясатындағы негізгі реформаларға балаларға арналған жәрдемақыны, көпбалалы отбасыларға берілетін жәрдемақыны, көпбалалы аналардың қоғамдағы мәртебесін көтеруге бағытталған «Алтын алқа» мен «Күміс алқа», Отбасы күнін арнайы мейрам ретінде бекітілуі, «Мерейлі отбасы» атты сайысты, т.б. жатқызуға болады. Алайда, еліміздегі демографиялық мәселелерді реттейтін, жүйелі түрде барлық мәселелер камтылған арнайы мемлекеттік реформа жасалуы қажет.

Мемлекетіміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының әр қырларын реттеуге бағытталған бағдарламалардың бірнеше жиынтығы қабылданған, әрі бүгінгі таңда да жалғасып жатқандары бар. Бұл мақалада демографиялық үдерісті басқаруға тікелей қатысы бар ресми құжаттар ғана қарастыруды жөн көрдік. Сонымен қатар, әкімшілік және экономикалық институттардан басқа

әлеуметтік және рухани орталықтар да баршылық. Олар қазақстандықтардың отбасын құруға, бала тууға, көпбалалы болуға, т.б. мәселелерде ынталдырып, ғылыми, ағартушылық, денсаулық сақтау, діни, мәдени, дәстүрлік сипатта ықпал ете алады.

Жоғарыда аталған мемлекеттік құжаттардың кейбіреме тоқталсақ. Мәселен, «Қазақстан-2050» атты Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі дамуының негізгі бағыттарын айқындайтын ұзақ мерзімді стратегиялық құжат. Аталмыш құжат мемлекеттің жаңа саяси бағыты туралы түсінік бере отырып, одан кейінгі қабылданатын мемлекеттік бағдарламалар, тұжырымдамалар мен реформалар үшін негіз болады. Бұл құжатта мемлекеттің болашақтағы алға қойған мақсаттарына сүйене отырып, негізгі 7 бағыт бойынша міндеттер көрсетілген. Біз соның ішінде қарастырып отырған тақырыбымызға орай 3-ші және 5-ші бағыттарына арнайы тоқталамыз. Яғни 3) әлеуметтік кепілдіктермен және жеке жауапкершілікпен байланысты әлеуметтік саясаттың жаңа қағидаттарын енгізу; 5) мемлекеттілікті нығайту және қазақстандық демократияны дамыту.

3-ші бағыт ана мен баланы қорғау мәселелерін, сондай-ақ денсаулық сақтаудың кейбір мәселелерін, әсіресе оның сапасы мен қолжетімділігін қамтиды. Ал №5 – бағыт мемлекеттік жоспарлау және болжау мәселелеріне арналған. Құжатта әйелдердің жеке бостандықтарын қорғау, оған өзгелердің қол сұғуынан сақтау, толық емес отбасыларға мемлекет тарапынан көмектесу, адал еңбек етіп, еңбек мансабын дамыту қажеттілігіне үлкен мән берілген. Мемлекет тарапынан балаларға қамқорлық жасау қажеттілігі ерекше айтылып өтілген. 5-бағыт мемлекеттік жоспарлау және болжау процестерін одан әрі жақсарту қажеттілігін айқындайды («Қазақстан – 2050» Стратегиясы, 2012). Жалпы алғанда, «Қазақстан-2050» стратегиялық құжаты елдің демографиялық дамуы үшін неғұрлым ауқымды, тұжырымдамалық негіздерді айқындайды. Осы құжатқа кейінгі барлық дерлік қабылданған заңдар арқа сүйейді.

«Қазақстан-2030», «Қазақстан-2050» құжаттары ұзақ мерзімге арналған құжаттар болса, «Қазақстан-2025» жоспары орта мерзімді мемлекеттің дамуын айқындауға негізделген. Ол ҚР әлеуметтік-экономикалық өмірінің дамуының басты тетіктеріне арналған, нақты мақсаттар мен міндеттер көрсетілген стратегиялық бағдарлама болып табылады. «Қазақстан-2050» тұжырымдамалық жоспарында көрсетілген шараларды нақтылау мақсатында жеті жүйелі аспект пен реформалар көрсетілген болатын.

Келесі бір құжат Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы ҚР халқы үшін сапалы және қолжетімді денсаулық сақтауды қамтамасыз етуге арналған (Об утверждении Государственной..., 2020). Бұл «Қазақстан-2025» стратегиясы мен ҚР-ның 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарында қойылған міндеттермен үндеседі. Бұл ретте бағдарламаның нысаналы индикаторларының арасында «мерзімінен бұрын өлім-жітімнің алдын алу», «ана өлімінің көрсеткіштерін төмендету», «сәби өлімін болдырмау» сияқты тапсырмалар анық көрсетілген. Осылайша, демография ылымы тұрғысынан бұл бағдарлама халық өлімін азайту, баланы дүниеге әкелу мен денсаулық мәселесін күшейтуге бағытталған.

Тағы бір құжат 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы отбасы және гендерлік теңдік институтын дамыту саласындағы мемлекеттік саясаттың мақсаттарын айқындайды. Тұжырымдама отбасы саясатының келесі салаларын реттеуге бағытталған:

- отбасыларды қолдау, нығайту және қорғау;
- отбасылардың физикалық, интеллектуалдық, рухани, адамгершілік дамуына жағдай жасау;
- ана, әке және баланы қорғау.

Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін заңнаманы жетілдіріп, әсіресе оны халықаралық ұйымдардың стандарттарына сәйкес келтіру мәселесі өзекті орын алған. Сондай-ақ, отбасын жоспарлауға көмектесу, оның денсаулығын сақтау; балалардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету, олардың жан-жақты дамуына жәрдемдесу; отбасыларды әлеуметтік қорғау жүйелерін жетілдіру; отбасыларға көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің сапасын арттыру сынды міндеттер шешу көзделген (Постановление Правительства РК..., 2014).

Жоғарыда келтірілген бағдарлама өз кезегінде мемлекет тарапынан әлеуметтік кепілдіктерді жақсартуға, демек, отбасыларды бала тууға жанама түрде ынталандыруға бағытталғанын көреміз. 2030 жылға дейінгі әлеуметтік даму тұжырымдамасы демографиялық саясатқа қатысты бірнеше бөлімдерді қамтиды. Атап айтқанда, мемлекет алдына қойылған міндеттердің ішінде мыналар бар:

1. Жүкті және бала емізетін әйелдердің денсаулығын сақтау және нығайту. Бұған тегін медициналық көмек, дұрыс, пайдалы тамақтану кіреді.

2. Жәрдемақы және әлеуметтік сақтандыру жүйесі арқылы ата-аналардың кірістерін қорғау.

3. Барлық жастағы адамдарға қол жетімді медициналық көмек. Мәселен, мүгедек балалар үшін медициналық көмек көрсету, ал зейнеткерлер үшін өмір сүру ұзақтығы мен оның сапасын арттыруға арналған ұзақ мерзімді күтіммен қамтамасыз ету жатады.

Дамыған елдерде мемлекеттік басқарудың негізгі құрылымдарымен бірге азаматтық қоғам институттары демографиялық мәселелерді шешуде үлкен рөл атқарады. Дамыған азаматтық қоғам институттары азаматтарға белгілі бір мәселелерді шешуге жақсы бейімделген орта құра отырып, мәселелерді шешу үшін бірлесіп жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Дамыған азаматтық қоғам мемлекеттің жүргізіп отырған саясатының нәтижелі болуына, нақты мұқтаж адамдарға тиісті көмек көрсетіп, олардың мұң-мұқтаждықтарын үкіметке жеткізіп отыратын дәнекерлеуші көпір іспетті. Демографиялық процестерді мемлекеттік тұрғыда реттеуді жақсартуға мүмкіндік беретін тағы бір институт – бұл отбасы институты. Отбасы – халықтың көбейіп, өсуіне байланысты барлық дерлік процестерді реттейтін нормалардың қоймасы болып табылады. Мемлекеттік саясатты іске асыру, ең алдымен отбасы институтының дамуына тікелей ықпал етеді. Тарихтан белгілі болғандай, мемлекет өзінің қамқорлығындағы халықтың өсуіне не көбеюіне ықпал ететін тетіктері бар. Ол реформалар арқылы, шектеулер немесе ынталандыру көмегімен, мемлекет ішіндегі тұрақтылықпен не болашаққа деген сенімсіздікпен, т.б. Десек те, бала туу – бұл адамның ерікті тандауы және мемлекет азаматтарды бала тууға мәжбүрлей алмайды. Мемлекет тууды шектей алады, бірақ мұндай саясатты жүзеге асырудың нәтижесі қауіпті болмақ. Оған көрші Аспан асты еліндегі демографиялық саясат дәлел бола алады.

Қорытынды. Әр адам мемлекеттің байлығы, қастерлі құндылығы болып табылады. Жаһандану заманында адами капиталға үлкен мән беріліп, әлем елдері «миға» (идеяға) жарысуда. Осы орайда Республикамыз біршама кенже қалуда. Мемлекетіміздің Ата Заңында көрсетілгендей, басты құндылық адам, оның өмірі мен құқықтары. Бүгінгі күні Өзбекстан Республикасы жас әрі тез дамып келе жатқан демографиялық және еңбек әлеуетіне ие. Халық саны бойынша Орталық Азиядағы ең ірі мемлекет болып қала бермек. Өзбекстан мен Қазақстан, басқа да бұрынғы одақтық мемлекеттер секілді соңғы онжылдықтарда демографиялық дамудың күрделі жолынан өтіп келеді. Дегенмен тәуелсіздік жылдарында халық саны динамикасының оң дамуы қалыптасып, демографиялық процестердің тұрақтылығы сақталды. Ал бұл өз кезегінде тұтастай мемлекеттің тұрақтылығына әсер ететін факторлардың бірі. Сонымен қатар, демография саласында көптеген әлі шешімін таппаған, уақыт күттірмейтін мәселелер де баршылық. Соның ішінде ұлттық демографиялық саясатты күшейтетін іргелі құжатты қабылдау, мемлекет ішіндегі тұрақтылықты нығайту (отбасы өзінің тұрып жатқан мемлекеттегі өз болашағына толық сенімді болғанда ғана ұрпақ өрбітуге бел буады), өмір сүру деңгейін тек ірі мегаполистерде ғана емес, барлық өңірлерде жоғарылату, т.б. мәселелер. Сондықтан көршілес, бауырлас екі мемлекетке де тиімді демографиялық саясатты басшылыққа алу өзекті болмақ.

Әдебиеттер

Асылбеков, Козина, 2009 – *Асылбеков М.Х., Козина В.В.* Народонаселение Казахстана в условиях суверенитета. – Алматы: Тарих тағылымы, 2009. 152 с.

Асылбеков, 2000 – *Асылбеков М.Х.* Казахи (демографические тенденции 80-90-х годов) / Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Алматы: Өркениет, 2000. 102 с.

Демографиялық процестер және әлеуметтік сала..., 2001 – Демографиялық процестер және әлеуметтік сала: 2001 жылдың қаңтар-наурызында Қазақстан Республикасы аймақтарының даму қорытындыларын сипаттайтын негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер // Қазақстан және оның аймақтары. 2001. N 2. 46-53 б.; N 3. 73-82 б.

Домаев, 2020 – *Домаев О.* Рождаемость по плану // Юридическая газета. 2020. 8 сентября (№ 66). С. 1-5. О демографической ситуации в Казахстане. URL: <https://zanmedia.kz/storage/2020/09/yug2020-66.pdf>

Каримова, Цхай, 2024 – *Каримова Д.М., Цхай Л.А.* Демографические аспекты социально-экономического развития Узбекистана // Демоскоп. 2024. С. 583-584. URL: <https://www.demoscope.ru/weekly/2014/0583/analit04.php> (қаралды 15.01.2025).

«Қазақстан – 2050» Стратегиясы, 2012 – «Қазақстан – 2050» Стратегиясы. URL: https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. URL: <https://stat.gov.kz/> (қаралды 10.02.2025).

Максакова Л.П., 2020 – *Максакова Л.П.* Демографическая безопасность как фактор современной стратегии развития Узбекистана // Экономика и финансы. 2020. № 3. С. 135–143.

- Мамадалиева, 2022 – *Мамадалиева Х.Х.* Социально-демографические особенности развития семьи в Узбекистане: монография. Ташкент: ТТЕСИ, 2022. 281 с.
- Мамадалиева, 2021 – *Мамадалиева Х.Х.* Оценка причин и факторов влияющих на динамику рождаемости в разрезе регионов Узбекистана // Иқтисодиёт ва таълим. 2021. № 5. С. 332-338.
- Мамадалиева, 2023 – *Мамадалиева Х.Х.* Демографическое развитие и тенденции миграции населения Узбекистана // ДЕМИС. Демографические исследования. 2023. Т. 3. № 2. С. 78–91. DOI 10.19181/demis.2023.3.2.6. EDN RFOOCJ.
- Маханов, 2020 – *Маханов К.* Краткий обзор демографической ситуации в Узбекистане. ERI. URL: <https://www.eurasian-research.org/publication/a-brief-review-of-uzbekistans-demographic-profile/?lang=ru>. (қаралды 21.01.2025).
- Население, рождаемость и семья, 2019 – *Население, рождаемость и семья* в Узбекистане – последние данные // Central Asian Analytical Network (Дата публикации 25.04.2019). URL: <https://www.caa-network.org/archives/15946>. (қаралды 01.02.2025).
- О демографических процессах..., 2023 – *О демографических процессах* в Узбекистане. 2023 год. URL: <https://e-cis.info/news/567/107212/>. (қаралды 30.01.2025).
- Об утверждении Государственной..., 2020 – *Об утверждении Государственной* программы развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020–2025 годы. URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravительство_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/zdravoohranenie/idP1900000982/
- Основные демографические показатели, 2025 – *Основные демографические показатели* (электронный ресурс) // Демография зарубежных стран. URL: <https://stat.uz/ru/ofitsialnaya-statistika/demography> (қаралды 20.01.2025).
- Очилова, 2022 – *Очилова М.С.* Демографические процессы в Республике Узбекистан // Экономика и социум. 2022. № 8(99). С. 287-293.
- Панзабекова, Халитова, 2021 – *Панзабекова А.Ж., Халитова М.М.* Институциональные основы регулирования демографических процессов в Казахстане // Рынок труда и социальная защита. 2021. № 11(147). С. 38-45.
- Постановление Правительства РК..., 2014 – *Постановление Правительства РК* от 24 апреля 2014 года № 396 «Об утверждении Концепции социального развития Республики Казахстан до 2030 года и Плана социальной модернизации на период до 2016 года». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400000396>
- Солиев, 2005 – *Солиев А.С.* Демография сельских районов: монография. Ташкент: Университет, 2005. 139 с.
- Спанкулова, 2022 – *Спанкулова Л.С.* и др. Оценка параметров будущей демографической ситуации в Казахстане // Society and Security Insights. 2022. № 4. С. 50-69.
- Тожиева, 2010 – *Тожиева З.Н.* Размещение и рост населения Узбекистана: монография. Ташкент: Fan va Texnologiya, 2010. 304 с.
- Убайдуллаева, 2011 – *Убайдуллаева Р.А.* Демографическое развитие Узбекистана в годы независимости // Демографическое развитие республики Узбекистана в годы независимости: Докл. респ. научно-практ. конф. Ташкент, 2011. 539 с.

References

- Asylbekov, Kozina, 2009 – *Asylbekov M.H., Kozina V.V.* Narodonaselenie Kazahstana v usloviyah suvereniteta [Population of Kazakhstan under sovereignty]. Almaty: Tarih tagylymy, 2009. 152 p. (In Russ.).
- Asylbekov, 2000 – *Asylbekov M.H.* Kazahi (demograficheskie tendencii 80-90-h godov) [Kazakhs (demographic trends of the 80-90s)] / In-t istorii i etnologii im. Ch.Ch. Valihanova. Almaty: Orkeniet, 2000. 102 p. (In Russ.).
- Demografiyalıq procester, 2001 – *Demografiyalıq procester zhanе aleumettik sala: [Demographic processes and social consequences] 2001 zhyldyng kangtar-nauryzynda Qazaqstan Respublikasy ajmaqtarynyng damu korytyndylaryn sipattajtyн negizgi aleumettik-ekonomikalyk korsetkishter // Qazaqstan zhanе onyng ajmaktary. 2001. N 2. Pp. 46-53; N 3. Pp. 73-82. (Kaz).*
- Domaev, 2020 – *Domaev O.* Rozhdaemost' po planu [Fertility according to plan] // *Yuridicheskaya gazeta*. 2020. 8 sentyabrya (№ 66). Pp. 1-5. O demograficheskoy situacii v Kazahstane. URL: <https://zanmedia.kz/storage/2020/09/yug2020-66.pdf> (In Russ.).
- Karimova, Ckhaj, 2024 – *Karimova D.M., Ckhaj L.A.* Demograficheskie aspekty social'no-ekonomicheskogo razvitiya Uzbekistana (elektronnyj resurs) [Demographic aspects of socio-economic development of Uzbekistan] // *Demoskop*. 2024. № 583-584. URL: <https://www.demoscope.ru/weekly/2014/0583/analit04.php> (қаралды 15.01.2025). (In Russ.).
- Qazaqstan – 2050 – «Qazaqstan – 2050» Strategiysy [“Kazakhstan – 2050” Strategies] / (elektrondyq resurs). URL: https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs_Qazaqstan_Respublikasy_Strategiialyq_zhosparlau_zhanе_reformalar_agenttigi_Ultytk_statistika_byurosy/ <https://stat.gov.kz/> (karaldy 10.02.2025). (Kaz).

Maksakova, 2020 – *Maksakova L.P.* Demograficheskaya bezopastnost' kak faktor sovremennoj strategii razvitiya Uzbekistana [Demographic security as a factor in the modern development strategy of Uzbekistan] // *Ekonomika i finansy*. 2020. № 3. Pp. 135–143. (In Russ.).

Mamadalieva, 2022 – *Mamadalieva Kh.Kh.* Social'no-demograficheskie osobennosti razvitiya sem'i v Uzbekistane: monografiya [Socio-demographic features of family development in Uzbekistan]. Tashkent: TTESI, 2022. 281 p. (In Russ.).

Mamadalieva, 2021 – *Mamadalieva Kh.Kh.* Ocenka prichin i faktorov vliyayushchih na dinamiku rozhdaemosti v razreze regionov Uzbekistana [Assessment of the causes and factors influencing the dynamics of birth rate in the regions of Uzbekistan] // *Iqtisodiyot va ta'lim*. 2021. № 5. Pp. 332–338. (In Russ.).

Mamadalieva, 2023 – *Mamadalieva Kh.Kh.* Demograficheskoe razvitie i tendencii migratsii naseleniya Uzbekistana [Demographic development and migration trends of the population of Uzbekistan] // *DEMIS. Demograficheskie issledovaniya*. 2023. T. 3. № 2. Pp. 78–91. DOI 10.19181/demis.2023.3.2.6. EDN RFOOCJ. (In Russ.).

Mahanov, 2020 – *Mahanov K.* Kratkij obzor demograficheskoy situatsii v Uzbekistane [Brief overview of the demographic situation in Uzbekistan]. ERI (elektronnyj resurs). URL: <https://www.eurasian-research.org/publication/a-brief-review-of-uzbekistans-demographic-profile/?lang=ru>. (karaldy 21.01.2025). (In Russ.).

Naselenie, rozhdaemost', 2019 – Naselenie, rozhdaemost' i sem'ya v Uzbekistane – poslednie dannye [Population, birth rate and family in Uzbekistan – latest data] // Central Asian Analytical Network (Data publikatsii 25.04.2019). URL: <https://www.caa-network.org/archives/15946>. (karaldy 01.02.2025). (In Russ.).

O demograficheskikh processah, 2023 – O demograficheskikh processah v Uzbekistane [About demographic processes in Uzbekistan] (elektronnyj resurs). 2023 god. URL: <https://e-cis.info/news/567/107212/>. (karaldy 30.01.2025). (In Russ.).

Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj..., 2020 – Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy razvitiya zdavoohraneniya Respubliki Kazahstan na 2020–2025 gody [On approval of the State Program for the Development of Healthcare of the Republic of Kazakhstan for 2020–2025]. URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/zdavoohranenie/idP1900000982/ (In Russ.).

Osnovnye demograficheskie pokazateli, 2025 – Osnovnye demograficheskie pokazateli (elektronnyj resurs) [Key demographic indicators] // Demografiya zarubezhnyh stran. URL: <https://stat.uz/ru/ofitsialnaya-statistika/demography> (karaldy 20.01.2025). (In Russ.).

Ochilova, 2022 – *Ochilova M.S.* Demograficheskie processy v Respublike Uzbekistan [Demographic processes in the Republic of Uzbekistan] // *Ekonomika i socium*. 2022. № 8(99). Pp. 287–293. (In Russ.).

Panzabekova, Halitova, 2021 – *Panzabekova A.Zh., Halitova M.M.* Institucional'nye osnovy regulirovaniya demograficheskikh processov v Kazahstane [Institutional bases for regulation of demographic processes in Kazakhstan] // *Rynok truda i social'naya zashchita*. 2021. № 11(147). Pp. 38–45. (In Russ.).

Postanovlenie Pravitel'stva RK, 2014 – Postanovlenie Pravitel'stva RK [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan] ot 24 aprelya 2014 goda №396 «Ob utverzhdenii Konceptcii social'nogo razvitiya Respubliki Kazahstan do 2030 goda i Plana social'noj modernizatsii na period do 2016 goda». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400000396> (In Russ.).

Soliev, 2005 – *Soliev A.S.* Demografiya sel'skih rajonov: monografiya [Rural Demography: A Monograph]. Tashkent: Universitet, 2005. 139 p. (In Russ.).

Spankulova, 2022 – *Spankulova L.S. i dr.* Ocenka parametrov budushchej demograficheskoy situatsii v Kazahstane [Assessment of the parameters of the future demographic situation in Kazakhstan] // *Society and Security Insights*. 2022. № 4. Pp. 50–69. (In Russ.).

Tozhieva, 2010 – *Tozhieva Z.N.* Razmeshchenie i rost naseleniya Uzbekistana: monografiya [Distribution and growth of the population of Uzbekistan]. Tashkent: Fan va Texnologiya, 2010. 304 p. (In Russ.).

Ubajdullaeva, 2011 – *Ubajdullaeva R.A.* Demograficheskoe razvitie Uzbekistana v gody nezavisimosti [Demographic development of Uzbekistan in the years of independence] // Demograficheskoe razvitie respubliki Uzbekistana v gody nezavisimosti: Dokl. resp. nauchno-prakt. konf. Tashkent, 2011. 539 p. (In Russ.).

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 177–185
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/ MPHTI / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_177-185

TURKEY IN THE ATATURK ERA IN SOVIET PUBLICATIONS (BY «PRAVDA» AND «IZVESTIA» NEWSPAPERS)

Kanat Bazarbayev¹, Aidarbek Amirbek*², Murat Kelesh³

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (29, B. Sattarkhanov Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan).

PhD, associate professor.

<https://orcid.org/00000003-0058-2322>. E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (29, B. Sattarkhanov Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan).

PhD, associate professor. Corresponding author.

<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

³Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (29, B. Sattarkhanov Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan).

PhD doctoral student

<https://orcid.org/0000-0003-0572-6663>. E-mail: murat.keles@ayu.edu.kz

© Valichanov IHE, 2025

© Bazarbayev K, Amirbek A., Kelesh M., 2025

Abstract. Introduction. This study explores the representation of Turkey during the Ataturk era in Soviet publications, focusing on how «Pravda» and «Izvestia» framed Turkish-Soviet relations. The relevance of this research lies in the limited academic examination of the period's media coverage and its role in shaping diplomatic perceptions. The study highlights the geopolitical significance of Turkish-Soviet interactions and their portrayal within the ideological framework of the Soviet press. **Methods and Materials.** The research employs content analysis, event analysis, and discourse analysis to examine Soviet narratives about Turkey. Archival issues of «Pravda» and «Izvestia» (1920–1938) were analyzed alongside secondary sources on Soviet media strategies and Turkish foreign policy. This methodological approach enables a systematic assessment of media-driven representations and their alignment with Soviet ideological priorities. **Results.** The findings reveal a strategic narrative in Soviet newspapers, where Turkey was depicted as an emerging partner in the fight against Western imperialism. However, coverage fluctuated based on geopolitical shifts. «Pravda» emphasized ideological solidarity, while «Izvestia» presented a more pragmatic and diplomatic stance. The study identifies key themes in Soviet discourse, such as Turkey's modernization efforts, its foreign policy alignment, and its role in regional geopolitics. **Conclusions.** This research contributes to a deeper understanding of how media narratives influenced Soviet perceptions of Turkey and vice versa. By analyzing historical press coverage, the study sheds light on the intersection of propaganda, diplomacy, and political ideology.

Keywords: Ataturk, Soviet press, Turkish-Soviet relations, political propaganda, discourse analysis, foreign policy narratives, turkic-speaking countries.

Acknowledgements: This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP 19676634).

For citation: Bazarbayev K., Amirbek A., Kelesh M. Turkey in the Ataturk era in soviet publications (by «Pravda» and «Izvestia» newspapers) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 177–185 (In Engl.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_177-185

АТАТҮРІК ДӘУІРІНДЕГІ ТҮРКИЯ КЕҢЕСТІК БАСЫЛЫМДАРДА («ПРАВДА» ЖӘНЕ «ИЗВЕСТИЯ» ГАЗЕТТЕРІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Канат Базарбаев¹, Айдарбек Амирбек^{*2}, Мурат Келеш³

¹Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
(Б.Саттарханов даңғылы 29, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
PhD, қауым.профессор.
<https://orcid.org/00000003-0058-2322>. E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
(Б.Саттарханов даңғылы 29, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
PhD, қауым.профессор. Автор корреспондент.
<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

³Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
(Б.Саттарханов даңғылы 29, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант.
<https://orcid.org/0000-0003-0572-6663>. E-mail: murat.keles@ayu.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Базарбаев К., Амирбек А., Келеш М., 2025

Аңдатпа. *Kıpıçne.* Зерттеу жұмысы Кеңес Одағының баспасөз беттерінде Ататүрік дәуіріндегі Түркияның қалай сипатталғанын жан-жақты талдауға арналған. Атап айтқанда, «Правда» және «Известия» газеттеріндегі жарияланымдар негізінде Түркия мен Кеңес Одағы арасындағы саяси, дипломатиялық және идеологиялық қатынастардың көрініс табу ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі – осы кезеңдегі ақпараттық материалдардың жеткіліксіз зерттелуімен қатар, олардың сол дәуірдегі қоғамдық пікірге, дипломатиялық шешімдерге және идеологиялық ұстанымдарға ықпалын анықтауға бағытталады. Мақала Кеңес-Түркия қарым-қатынастарының геосаяси маңыздылығын ашып, олардың Кеңес баспасөзінде қандай тәсілдермен ұсынылғанын көрсетуге тырысады. *Әдістер мен материалдар.* Зерттеу барысында мазмұндық талдау, тарихи оқиғаларды саралау, сөз қолданысын зерттеу әдістері қолданылды. Басты дереккөздер ретінде «Правда» және «Известия» газеттерінің 1920–1938 жылдардағы архивтік басылымдары алынып, Кеңес баспасөзінің ақпарат тарату стратегиясы мен Ататүріктің сыртқы саясатына қатысты қосымша зерттеулер қарастырылды. Мұндай зерттеу әдісі Кеңес ақпарат құралдарының Түркия жайында қалыптастырған бейнесін жүйелі түрде талдауға мүмкіндік береді. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері Кеңес басылымдарында Түркия Республикасы Кеңес Одағының Батыс ықпалына қарсы күресетін одақтасы ретінде сипатталуын көрсетеді. Алайда бұл мәселе геосаяси өзгерістерге байланысты үнемі өзгеріп отырған. «Правда» газеті Түркияны Кеңес Одағымен идеологиялық үндестігі ортақ ел ретінде көрсетсе, «Известия» газеті мәселені неғұрлым прагматикалық және дипломатиялық тұрғыдан қарастырады. Кеңес басылымдарында Түркияның жаңғырту реформалары, оның сыртқы саясаттағы орны және аймақтық геосаясаттағы рөлі талқыланды. *Қорытынды.* Зерттеу жұмысы бұқаралық ақпарат құралдарындағы баяндаулардың Кеңес Одағындағы Түркияға деген көзқарасты қалыптастырудағы, сондай-ақ түрік-кеңес қатынастарына ықпал етудегі рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Кеңес баспасөзіндегі тарихи материалдарды талдау насихат, дипломатия және

саяси идеология арасындағы өзара байланысты анықтауға мүмкіндік береді, сондай-ақ бұл факторлардың ақпараттық саясат пен сыртқы саяси риториканы қалыптастырудағы маңызын көрсетеді.

Түйін сөздер: Ататүрік, кеңестік баспасөз, түрік-кеңес қатынастары, саяси үгіт-насихат, дискурстық талдау, сыртқы саясаттағы ақпараттық баяндаулар, түркітілдес елдер.

Алғыс: Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырды (Грант № АР 19676634).

Дәйексөз үшін: Базарбаев К., Айдарбек А., Келеш М. Ататүрік дәуіріндегі Түркия кеңестік басылымдарда («Правда» және «Известия» газеттерінің материалдары негізінде) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 177–185-бб. (ағыл.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_177-185

ТУРЦИЯ В ЭПОХУ АТАТЮРКА В СОВЕТСКИХ ИЗДАНИЯХ (ПО МАТЕРИАЛАМ ГАЗЕТ «ПРАВДА» И «ИЗВЕСТИЯ»)

Канат Базарбаев¹, Айдарбек Амирбек^{*2}, Мурат Келеш³

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (пр. Саттарханова 29, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

PhD, Ассоциированный профессор.

<https://orcid.org/00000003-0058-2322>. E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (пр. Саттарханова 29, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

PhD, Ассоциированный профессор. Автор корреспонденции.

<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

³Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (пр. Саттарханова 29, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

PhD докторант.

<https://orcid.org/0000-0003-0572-6663>. E-mail: murat.keles@ayu.edu.kz

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Базарбаев К., Амирбек А., Келеш М., 2025

Аннотация. *Введение.* Данное исследование посвящено анализу представления Турции эпохи Ататюрка в советских публикациях, в частности в газетах «Правда» и «Известия». Актуальность исследования обусловлена недостаточной изученностью освещения турецко-советских отношений в советской прессе, а также ролью СМИ в формировании дипломатических и идеологических восприятий того времени. Работа подчеркивает геополитическое значение взаимодействия Турции и Советского Союза и его интерпретацию в советском информационном пространстве. *Методы и материалы.* В исследовании используются контент-анализ, инвент-анализ и дискурсивный анализ для изучения советских нарративов о Турции. В качестве источников использованы архивные выпуски газет «Правда» и «Известия» (1920–1938 гг.), а также вторичные источники по стратегиям советской прессы и внешней политике Турции. Такой методологический подход позволяет систематически оценить влияние советских СМИ на восприятие Турции в советском обществе. *Результаты.* В ходе исследования выявлено, что советские газеты формировали стратегический нарратив, изображая Турцию как союзника в борьбе против западного империализма. Однако характер освещения изменялся в зависимости от геополитической ситуации. Газета «Правда» акцентировала внимание на идеологической солидарности Турции с СССР, тогда как «Известия» предлагали более прагматичную и дипломатическую оценку. Анализ также выявил ключевые темы советского дискурса: модернизационные реформы Ататюрка, внешнеполитический курс Турции и ее место в региональной геополитике. *Заключение.* Данное исследование способствует более глубокому пониманию того, каким образом медийные нарративы формировали восприятие Турции в Советском Союзе, а также, в свою очередь, отражали советско-турецкие отношения. Анализ исторических материалов советской

прессы позволяет выявить взаимосвязь между пропагандой, дипломатией и политической идеологией, демонстрируя, как эти факторы определяли информационное освещение и внешнеполитическую риторику.

Ключевые слова: Ататюрк, советская пресса, турецко-советские отношения, политическая пропаганда, дискурсивный анализ, внешнеполитические нарративы, тюркоязычные страны.

Благодарность: Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP 19676634).

Для цитирования: Базарбаев К., Айдарбек А., Келеш М. Турция в эпоху Ататюрка в советских изданиях (по материалам газет «Правда» и «Известия») // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 177–185. (на англ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_177-185

Introduction. Mustafa Kemal Ataturk, the first President of Turkey, played a pivotal role in shaping the country's foreign policy, particularly in its relations with Soviet Russia. His diplomatic strategy carefully balanced pragmatic cooperation with the USSR while safeguarding Turkey's sovereignty and advancing its modernization initiatives. Previous research on Turkish-Soviet relations has primarily focused on the economic dimensions of bilateral interactions (Ucar and Saylan, 2020:104-107), covering periods before the First World War, during the era of the Ottoman and Russian Empires, and subsequently, between the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) and the Republic of Turkey. These studies indicate a notable shift towards rapprochement following the collapse of the empires, persisting until the onset of the Second World War. This trend is further corroborated by analyses of trade relations between the USSR and Turkey (Bozkurt, 2019:286).

A preliminary examination of studies on the process of rapprochement between Soviet Russia and Turkey, following years of geopolitical confrontation (Tsvetkova, 2018:77-114), suggests that their relationship was established not on ideological grounds but rather on pragmatic considerations. Additionally, research into the foundations of modern Turkish politics (Shamarina, 2021:120-128) highlights a strong continuity between Ataturk-era political practices and contemporary political structures, reinforcing the relevance of historical diplomatic strategies in shaping Turkey's modern governance. Despite the significance of Turkish-Soviet relations during Ataturk's tenure, the majority of existing scholarship has predominantly concentrated on the Cold War period (Sokolova, 2022:12). However, a more comprehensive examination of the diplomatic interactions during Ataturk's presidency is essential for understanding the foundations of Turkish-Soviet cooperation and its long-term implications.

The relationship between these two states, which were adversaries during the First World War, has been explored to a lesser extent compared to the alliance between the Ottoman Empire and Germany. Existing studies predominantly focus on the activities of Ottoman soldiers who fought on the Galician front (Reynolds, 2021:333-358). Therefore, examining Soviet Russia's rhetoric toward the newly reformed Turkey will provide valuable insights into the nature of bilateral relations during this period. Additionally, it will contribute to the body of literature investigating the diplomatic and cultural interactions that emerged following the collapse of the empires after the First World War. One of the existing studies on this subject highlights the particular attention Soviet periodicals devoted to the dissolution of the Ottoman Empire and the establishment of the Turkish Republic (Yurdigul and Cakar, 2019:273-294). It also underscores the press's role as a tool for information control and propaganda. Furthermore, this period is closely linked to the history of Russian émigrés (commonly referred to as the «White Emigration»), who fled the civil war and the subsequent Bolshevik consolidation of power, seeking refuge in Turkey. This aspect underscores the cultural dimension of Soviet-Turkish relations (Budnitskiy, 2019). The objective of this study is to examine the cultural and political relations between Soviet Russia and Turkey as reflected in Soviet press coverage. Specifically, it aims to analyze the rhetoric of Soviet newspapers from the perspective of the socialist regime, compare the portrayal of Turkey in Soviet publications with that in the press of Austria, Hungary, and Afghanistan, and ultimately identify the primary motivations behind the establishment and development of strong Soviet-Turkish relations.

Materials and Methods. The study of how Soviet publications covered events in Turkey during Ataturk's rule, along with the analysis of newspaper articles and reports, necessitates the application of reliable and methodologically sound approaches. The findings must accurately reflect historical reality and adhere to the principles of evidence-based research. To achieve this, the study employed the following methods: historical analysis of scientific and literary sources, the historical-genetic method, the historical-systemic method, diachronic analysis, synthesis and deduction, and comparative analysis.

The first stage of the study involved selecting a relevant research topic that had not been comprehensively addressed by previous scholars. This was accomplished through the analysis of historical scientific and literary sources, which facilitated a review of prior research on how Turkish history, particularly during the Ataturk era, was covered in periodicals. As a result, the political and cultural relations between Turkey and Soviet Russia were identified as the primary focus of this study.

The analysis distinguished between articles published in «Pravda» and «Izvestia», examining their thematic coverage separately. The second stage entailed collecting primary and secondary sources relevant to the research topic, including archival editions of «Pravda» and «Izvestia». Additionally, materials regarding Turkey's portrayal in the periodicals of Austria, Hungary, and Afghanistan were gathered from studies conducted by international scholars.

The third stage of the research applied the historical-systemic method, along with synthesis and deduction techniques. A thorough analysis of the collected information required a historical-systemic approach to contextualize newspaper articles within the broader historical framework of the 1920s and 1930s, during which the press played a crucial role in shaping political discourse. The synthesis method facilitated the identification of a cohesive ideological structure underlying Soviet coverage of Turkish-Soviet relations. The deductive method was also employed, leading to logical conclusions based on the premise that Soviet media, lacking independent private outlets and subjected to state censorship, often provided a selective and ideologically driven portrayal of international events. This state-controlled media environment influenced how foreign affairs, including Turkey's political developments, were framed in Soviet publications.

The fourth stage of the research involved diachronic and comparative analysis. Through diachronic analysis, the study period was divided into two distinct phases: Before 1923, characterized by the formation of both the Turkish Republic and Soviet Russia amid civil wars, the collapse of empires, economic instability, and the search for new political alliances. After 1923, marked by Ataturk's presidency and the official establishment of diplomatic and consular relations between Moscow and Ankara. The final stage of the study employed the historical-genetic method, which facilitated the identification of the causal relationships underlying Turkish-Soviet relations during the examined period. This approach allowed for a comprehensive analysis of the root causes and motivations that shaped the policies and strategic decisions of both parties, providing a deeper understanding of the historical dynamics that influenced their diplomatic interactions.

Results. In 1920, Mustafa Kemal addressed a letter to the Soviet government requesting financial and military assistance from Soviet Russia. In this correspondence, he expressed his commitment to maintaining and strengthening Turkish-Soviet relations, proposing a joint struggle against Western imperialism. On June 9, 1920, «Izvestia» published a response from the Soviet People's Commissar for Foreign Affairs, G.V. Chicherin, addressed to Mustafa Kemal, the leader of the Grand National Assembly of Turkey (GNAT).

In his reply, Chicherin acknowledged Kemal's readiness, as well as that of the GNAT, to combat imperialism, including through military means, and emphasized a shared objective of liberating oppressed nations. Referring to the foreign policy principles of the newly formed Turkish government, Chicherin suggested that ongoing negotiations with the GNAT could facilitate the precise demarcation of Turkey's borders with Persia (modern Iran) and Armenia. Furthermore, the Soviet government stated that, to resolve this matter and uphold the right to self-determination, a delegation of Soviet diplomats was prepared to travel to Ankara at the invitation of the Turkish side to act as mediators.

Additionally, Chicherin proposed the formal establishment of diplomatic relations and the opening of consulates in both countries. He further remarked:

«The Soviet government is closely following the heroic struggle of the Turkish people for independence and sovereignty. In these challenging times, the bonds of friendship should unite the Turkish and Russian peoples» (Izvestia, No. 12, 1920).

At the beginning of 1921, Turkish-Soviet relations experienced a temporary cooling due to the arrest and execution of several communists in Turkey (Emelianova, 2018:238-249). This move may have been an attempt by the Kemalist government to signal a more favorable stance toward Britain ahead of the 1921 London Conference. However, as the outcomes of the conference failed to meet Turkish expectations, Mustafa Kemal once again sought closer ties with Soviet Russia.

In response to these developments, «Pravda» published an article stating that the GNAT contained a «solid core of communists who recognized the possibility of combining Soviet governance methods with the caliphate in Turkey and the broader Muslim world» (Pravda, No. 81, 1921).

When Mustafa Kemal Atatürk assumed the presidency of Turkey in 1923, Pravda reprinted a telegram from M.I. Kalinin, Chairman of the USSR Central Executive Committee (CEC). The telegram was infused with Soviet ideological rhetoric, referencing «foreign oppressors» and the «despotic monarchy» that had been abolished: «Chairman of the USSR CEC, Comrade Kalinin, addressed the Turkish people and government with the following message: «On behalf of the peoples of the USSR and the allied government, I extend my heartfelt greetings to the fraternal Turkish people and the friendly government of Turkey on the occasion of the official proclamation of the Turkish Republic, which has permanently ended the despotic monarchical regime. I congratulate you, Marshal Gazi Mustafa Kemal Pasha, on your election as President of the Turkish Republic, recognizing in you the distinguished leader of the heroic Turkish struggle against foreign oppression and the chosen head of the friendly Turkish Republic. I express my unwavering confidence that the enduring bonds of friendship between the peoples and governments of Turkey and the USSR will continue to strengthen, fostering the prosperity of both nations» (Pravda, No. 81, 1921).

This statement reflected the Soviet government's assurance that Turkish-Soviet friendship would continue to grow and develop under Atatürk's leadership. In response, Mustafa Kemal himself reaffirmed his commitment to further strengthening Turkish-Soviet relations (Bagiev, 2008:72-76).

Cultural exchange between the USSR and Turkey extended beyond political and economic spheres, reaching into sports diplomacy. One notable example was the 1925 visit of Soviet football players to Turkey, which generated significant public interest and fostered positive sentiments among both Turkish spectators and Soviet athletes.

Participants of the Soviet delegation later shared their experiences in «Izvestia», describing the warm reception they received: «At each stop along our journey, we were welcomed with banners, orchestras, and renditions of the Internationale. Our arrival stirred great excitement throughout Angora. On the day of the match, the entire population turned out, including the Council of Ministers, deputies of the Grand National Assembly, and our embassy staff, all present at the stadium. This trip has played—and will continue to play—a significant role in strengthening mutual ties between the USSR and Turkey» (Izvestia, No. 29, 1925).

This passage not only exemplifies characteristic Soviet rhetoric but also highlights how the Turkish government sought to demonstrate respect for Soviet symbols and diplomatic presence (Alieva, 2020:31-38).

In the years following Atatürk's rise to power, Turkey underwent a series of significant reforms and modernization efforts aimed at aligning the country with international standards. Among these were the calendar and measurement system reforms (1925–1931), which standardized timekeeping and units of measurement to match globally accepted formats. In 1926, a legislative process began to grant women equal rights with men, culminating in the official recognition of women's suffrage in 1934. Another major reform occurred in 1928, when Turkey adopted the Latin alphabet, replacing the Ottoman Turkish script, which was derived from the Arabic alphabet. This linguistic transformation facilitated Turkey's further integration with Europe and signaled a deliberate shift away from cultural influences associated with the Arab world. Additionally, Turkey embarked on a large-scale infrastructure initiative (1933–1937) as part of its First and Second Industrial Development Plans, focusing on expanding the national road network to support economic growth.

On July 5, 1937, «Pravda» published an article on an official visit by Turkish ministers to the USSR, citing various Soviet and Turkish sources. Notably, the report exclusively presented positive commentary on Soviet-Turkish relations: «ANKARA, July 3. The Turkish press is focusing on the upcoming visit to Moscow on July 12 by Turkish Foreign Minister Tevfik Rüşü Aras and Interior Minister Şukru Kaya. Almost all major newspapers today have provided summaries and analyses highlighting the promising development of Soviet-Turkish friendly relations» (Pravda, No. 183, 1937).

A Jumhuriyet editorial by Yu. Nadi, titled «Soviet-Turkish Friendship», further reinforced this sentiment: «We experience profound and unwavering satisfaction in affirming our enduring friendship with the USSR, a relationship that has never wavered and has only strengthened despite the complexities of the international landscape. This ever-growing Turkish-Soviet friendship is not a mere rhetorical expression or an emotional statement; it is a living, enduring alliance rooted in the very principles that

established it». The editorial also underscored the role of Turkish-Soviet cooperation in maintaining global peace, asserting: «Regardless of differing perspectives, we firmly believe that our neighboring country is home to a great and friendly people. It is essential to recognize this nation's significance in the broader interests of world peace. « Similarly, journalist Ahmet Emin Yalman, in an editorial for Tan, commented on the symbolic importance of Şükrü Kaya's visit to Moscow. As General Secretary of the Republican People's Party (CHP) and a key figure in Turkey's social, economic, and political life, Kaya's diplomatic engagement underscored Turkey's commitment to strengthening relations with the Soviet Union. Yalman emphasized the broader significance of this partnership: «Both nations have rapidly positioned themselves as proactive advocates for world peace. Despite joining the League of Nations later than most member states, the USSR and Turkey have embraced its principles more thoroughly than many of its longstanding members. On every occasion, they have demonstrated a sincere dedication to fostering and spreading this spirit of international cooperation».

This collection of statements illustrates the strategic depth of Soviet-Turkish relations during the late 1930s, as both nations sought to position themselves as key contributors to global stability amid an increasingly volatile international landscape. In the late 1930s, Soviet and Turkish leaders continued to emphasize their strong bilateral ties, with the Turkish press frequently highlighting the alignment of their political interests. Journalist Azim Us, writing in the newspaper Kurun, stated: «The interests of Turkey and the Soviet Union do not conflict in any area. On the contrary, the two nations share a complete unity of views regarding the organization of peace in Europe. Soviet-Turkish cooperation represents an independent and invaluable contribution to maintaining stability in modern Europe. We consider it a matter of conscience and humanism to emphasize this truth, which is supported by numerous concrete examples».

Meanwhile, «Pravda» reported on the official visit of Turkish Interior Minister Şukru Kaya, accompanied by Rahmi, a member of the Central Committee of the People's Party, and Dr. Şukru Osman, a member of parliament. Their journey to Moscow followed a route via Constanța, Bucharest, and Prague:

«Ankara, July 4. This afternoon, Turkish Minister of the Interior and General Secretary of the People's Party Şukru Kaya, accompanied by Rahmi and MP Dr. Şukru Osman, departed from Istanbul by steamship to Constanța, from where they will travel to Moscow via Bucharest and Prague" (Pravda, No. 31, 1938).

The final article in «Pravda» regarding this period was a biographical tribute to Mustafa Kemal Atatürk following his death in 1938. The article summarized his legacy as Turkey's president, emphasizing his transformative political and cultural reforms: «After leading the defeat of imperialist intervention, Mustafa Kemal implemented a series of major political and cultural reforms that fundamentally reshaped Turkey. On November 1, 1922, the Sultanate was abolished. On October 29, 1923, Turkey was officially proclaimed a republic, and Mustafa Kemal was elected its first president. In April 1920, shortly after the establishment of the Turkish Grand National Assembly, Mustafa Kemal wrote to the Soviet government, proposing the establishment of diplomatic relations. From that moment forward, Turkey and the USSR maintained close and friendly ties» (Pravda, No. 31, 1938).

With the passing of Mustafa Kemal Atatürk, Turkey's foreign policy underwent significant changes. His successor, İsmet İnönü, not only integrated opposition figures into leadership positions but also pursued a policy of rapprochement with Western countries. This strategic realignment, coupled with Turkey's neutral stance during World War II, contributed to a cooling of Turkish-Soviet relations, marking a departure from the close cooperation of the Atatürk era.

Discussion D. Stone's study examines the period between the First and Second World Wars in Turkey, a time when the nationalist movement emerged and gained significant traction under the leadership of Nihal Atsız, a Turkish ideologist, writer, and political figure (Stone, 2013:57-77). Pan-Turkist nationalist groups, which followed Atsız's ideology, strongly opposed any form of cooperation with the Soviet Union, perceiving communism as an antagonistic ideology that fundamentally contradicted the doctrine of the nation-state a principle that Atatürk himself had upheld.

The Grand National Assembly of Turkey (GNAT)'s policy of diplomatic rapprochement with Moscow was met with sharp criticism from Turkish nationalists, who denounced Kemalism in articles published in the nationalist journal Orhun. They accused the Kemalist government of rewriting history textbooks and warned that closer ties with the USSR would enable Soviet influence to expand within Turkey, which, in their view, was dangerous given the long history of hostility between the Ottoman and Russian Empires spanning over 250 years.

The broader rejection of Soviet ideology within segments of Turkish society is further explored in I. Ayturk's research on the criticism of Kemalism from the 1930s to the 1960s (Ayturk, 2011:308-335). This opposition was largely rooted in the Soviet Union's colonization of Turkic peoples, which reinforced nostalgia for the Ottoman Empire's former grandeur. The ideological struggle between Turkish nationalists and communists also extended to cultural assimilation policies promoted by the Soviet Union in its attempt to create a homogeneous «Soviet identity». However, these efforts failed to account for the deeply spiritual and traditional significance of national identity that Turks associated with their cultural heritage.

Despite their opposition to Atatürk, Turkish nationalists acknowledged the necessity of Realpolitik, an approach that prioritized pragmatic state-building over ideological concerns. However, this did not prevent Atsız from directly identifying the USSR as an enemy, dedicating several articles to vehemently criticizing communism. The existence of such open criticism in the Turkish press starkly contrasted with the highly censored and ideologically controlled media environment of the Soviet Union, illustrating the greater degree of freedom of expression and the fundamentally different political systems of the Turkish Republic and the USSR.

The analysis distinguishes between the articles from 'Pravda' and 'Izvestia', examining their thematic coverage separately. No such deep motives were found in the articles of the newspapers «Pravda» and «Izvestia» reviewed in the course of this study. The Soviet press chose as its primary goal in covering Turkey the confirmation of the correctness of the actions of the Soviet government.

Conclusions. The findings of this study indicate that the Soviet press coverage of Turkey during the Atatürk era was primarily propagandistic, characterized by an unquestioning endorsement of the Soviet government's chosen course in international relations. These publications did not provide a comprehensive or nuanced portrayal of Turkish-Soviet relations, but rather sought to reinforce the Soviet ideological framework. It is evident that during the 1920s and 1930s, the Turkish government was neither ideologically aligned with socialism nor committed to socialist principles in any formal capacity. Instead, the Soviet Union's diplomatic engagement with Atatürk and the Grand National Assembly of Turkey (GNAT) was largely strategic, based on the principle that «the enemy of my enemy is my friend», with Western powers serving as the common adversary. Furthermore, within the Soviet Union, state-controlled media framed Atatürk as a champion against imperialist ambitions, a depiction that conveniently aligned with Soviet ideological narratives. These factors contributed to the perception of Turkey as a strategic ally in the Soviet Union's broader struggle against capitalism.

Additionally, as tensions escalated in the years leading up to World War II, the Soviet government's geopolitical concerns intensified. The prospect of foreign influence over territories bordering the Soviet Union heightened anxieties in Moscow, reinforcing the necessity of securing friendly or at least neutral states along its periphery. In response, Soviet foreign policy employed a multifaceted approach, leveraging not only military force but also economic agreements, diplomatic engagement, and cultural exchanges to prevent the encroachment of potentially hostile powers near Soviet borders.

Литература

- Алиева, 2020 – Алиева С. Новые источники о Великом Национальном Собрании Турции: к столетию со дня открытия ВНСТ // История и современное мировоззрение. 2020. 2 (1). С. 31–38.
- Ayturk, 2011 – Ayturk I. The Racist Critics of Atatürk and Kemalism, from the 1930s to the 1960s. Journal of Contemporary History. 2011. 46 (2). Pp. 308–335.
- Багиев, 2008 – Багиев А. Турция в осмыслении газеты «Правда» 1938 года // Известия Саратовского университета. Сер. Филология. Журналистика. 2008. (2). С. 72–76.
- Bozkurt, 2019 – Bozkurt H. Türkiye Cumhuriyeti – SSCB ticari ilişkiler: 1923–1938. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. 2019. 286 p.
- Будницкий, 2019 – Будницкий О.В. Эмиграция из России до 1917 г. URL: <https://bigenc.ru/text/5733358>.
- Емельянова, 2018 – Емельянова Е. Советская политика по отношению к Турции и Южному Кавказу в 1920–1921 г. Научный диалог. 2018. № 9. С. 238–249.
- Известия, 1920 – Известия. 1920. № 12. 9 июня. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/indexes/values/48417>.
- Известия, 1925 – Известия. 1925. № 29. 22 декабря.
- Правда, 1938 – Правда. 1938. № 183. 5 июля.
- Правда, 1938 – Правда. 1938. № 31. 11 ноября.
- Правда, 1921 – Правда. 1921. № 81. 15 апреля. <http://docs.historyrussia.org/ru/indexes/values/58651>.

Reynolds, 2021 – Reynolds M.A. The East's Eastern Front: The Ottoman-Russian Clash in the Great War and Its Legacies. War in History. 2021. T. 28. №. 2. 358 p.

Шамарина, 2021 – Шамарина О.А. Исторические истоки современной Турецкой политики «мягкой силы» // Гуманитарные и юридические исследования. 2021. №. 1. С. 120–128.

Sokolova, 2022 – Sokolova N. Türkiye'deki askeri darbelerin Sovyet Basınına Yansımaları: pravda ve izvestiya gazeteleri. Ankara, 2022. Darlön Yayınevi, 12 p.

Stone, 2013 – Stone D. Soviet arms exports in the 1920s. // Journal of Contemporary History. 2013. 48(1). Pp.57–77.

Tsvetkova, 2018 – Tsvetkova T. Turkish National Movement and Soviet Russia in Caucasus (1919–1922) // Journal of Balkan and Black Sea Studies. 2018. Pp. 77–114.

Ucar, Saylan, 2020 – Ucar O., Saylan E. Animal Breeding Studies in Ataturk and Republican Eras. In: Conference: ICABGEH. Proceedings of the ICABGEH–20. Izmir. 2020. Hybrid Congress. Pp.104–107.

Yurdigul, Çakar, 2019 – Yurdigul, A., Çakar E. Sovyet basınında Türkiye ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı: pravda ve izvestiya gazeteleri örneği. Selçuk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Dergisi. 2019. №. 47. Pp. 273–294.

References

Alieva, 2020 – Alieva C. Novye istochniki o Velikom Nacionalnom Sobranii Turcii: k stoletiu so dniya otkrytia VNST [New sources about the Turkish Grand National Assembly: on the centenary of the opening of the TGNA]. Istoria i sovremennoe mirovozzrenie, 2020. 2 (1). Pp. 31–38 (In Russ.).

Ayturk, 2011 – Ayturk I. The Racist Critics of Ataturk and Kemalism, from the 1930s to the 1960s. Journal of Contemporary History. 2011. № 46 (2). Pp. 308–335.

Bagiev, 2008 – Bagiev A. Turtsiya v osmyslenii gazety «Pravda» 1938 goda [Turkey in the interpretation of the Pravda newspaper for 1938]. Izvestiya Saratovskogo universiteta. Ser. Filologia. Zhurnalistika. 2008. № (2). Pp. 72–76. (In Russ.).

Bozkurt, 2019 – Bozkurt H. Türkiye Cumhuriyeti – SSCB ticari ilişkiler: 1923–1938. [Republic of Türkiye – USSR trade relations: 1923–1938]. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. 2019. 286 p. (In Turkish.).

Budnicki, 2019 – Budnicki O.B. Emigracia iz Rossii do 1917 g [Emigration from Russia before 1917]. URL: <https://bigenc.ru/text/5733358> (In Russ.).

Yemelyanova, 2018 – Yemelyanova E. Sovetskaya politika v otnosheniyu k Turtsii i Yuzhnomu Kavkazu v 1920–1921 g. [Soviet policy towards Turkey and the South Caucasus in 1920–1921 y.]. Nauchny dialog. 2018. № 9. Pp. 238–249. (In Russ.).

Izvestia, 1920 – Izvestia. 1920. № 12. 9 june. (In Russ.). <http://docs.historyrussia.org/ru/indexes/values/48417>

Izvestia, 1925 – Izvestia. № 29. 22 dekabria. (In Russ.).

Pravda, 1938 – Pravda. 1938. № 183. 5 iyulia. (In Russ.).

Pravda, 1938 – Pravda. 1938. № 31. 11 noiyabra. (In Russ.).

Pravda, 1921 – Pravda. 1921. № 81. 15 aprelya. (In Russ.). URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/indexes/values/58651>.

Reynolds, 2021 – Reynolds M.A. The East's Eastern Front: The Ottoman-Russian Clash in the Great War and Its Legacies. War in History. 2021. T. 28. №. 2. 358 p.

Shamarina, 2021 – Shamarina O.A. Istoricheskie istoki sovremennoi Tureckoi politiki «Miagkoy sily» [Historical background of the modern Turkish “Soft power” policy]. Gumanitarnye i uridicheskiye issledovaniya. 2021. №1. Pp.120–128 (In Russ.).

Sokolova, 2022 – Sokolova N. Türkiye'deki askeri darbelerin Sovyet Basınına Yansımaları: pravda ve izvestiya gazeteleri [Reflection of Military Coups in Turkey to the Soviet Press: Pravda and Izvestiya Newspapers]. Ankara, 2022. Darlön Yayınevi. 12 p. (In Turkish.).

Stone, 2013 – Stone D. Soviet arms exports in the 1920s. Journal of Contemporary History. 2013. 48(1). Pp. 57–77.

Tsvetkova, 2018 – Tsvetkova T. Turkish National Movement and Soviet Russia in Caucasus (1919–1922). Journal of Balkan and Black Sea Studies. 2018. Pp. 77–114.

Ucar, Saylan, 2020 – Ucar O., Saylan E. Animal Breeding Studies in Ataturk and Republican Eras. In: Conference: ICABGEH. Proceedings of the ICABGEH–20. Izmir. 2020. Hybrid Congress. Pp.104–107.

Yurdigul, Çakar, 2019 – Yurdigul, A., Çakar E. Sovyet basınında Türkiye ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı: pravda ve izvestiya gazeteleri örneği [Turkey and declaration of the Turkish Republic in the Soviet press: on example of pravda and izvestia newspapers]. Selçuk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Dergisi. 2019. №. 47. Pp. 273–294 (In Turkish.).

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 186–199
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.09.55

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_186-199

XX ҒАСЫРДЫҢ 40-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҮНДІСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ КӨШІНІҢ ТАРИХЫ (ҮНДІСТАН ҰЛТТЫҚ АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Гүлсім Алдабергенқызы Бисенова¹, Гулфира Елубайқызы Өтепова², Жандос Бекділдаұлы Болдыков³

¹ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің РММ «Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы» (Нұржол желек жолы, 12 үй, 010000, Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

т.ғ.к, доцент, ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру бөлімінің жетекші сарапшысы ORCID 0009-0001-6435-0187. E-mail: *bisenova.1966@inbox.ru

²«Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» (60 үй, Олжабай батыр көшесі, 140002, Павлодар, Қазақстан Республикасы)

т.ғ.д, профессор

ORCID 0000-0003-3495-4200. Scopus Author ID –57194518893. E-mail: g.otepova.hist@mail.ru

³ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің РММ «Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының» директоры (Нұржол желек жолы, 12 үй, 010000, Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

PhD доктор

ORCID 0009-0004-1135-0644, Scopus Author ID – 57210749369 E-mail: book.mks@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Бисенова Г.А., Өтепова Г.Е., Болдыков Ж.Б., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Үндістан ұлттық архив қорларынан анықталған Алтайдан басталып Қытай, Тибет жолы арқылы Үндістанға жеткен ұзақ та ауыр жол азабын бастан кешірген көш тарихына қатысты тың архив құжаттары қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – аталмыш көш тарихын зерттеудегі Үндістан ұлттық архив қорларынан анықталған құжаттардың құндылығы мен маңыздылығын көрсету. *Материалдар мен әдістер.* Материалдар Үндістан ұлттық архив қорларынан анықталған құжаттар болып табылады. Мақаланы жазу барысында тарихи ақпаратты ғылыми талдау, оларды жүйелеу және салыстыру әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Аталмыш архив құжаттарында келтірілген мәліметтер Гималай асып ауыр жол азабын бастан өткізіп жеткен қазақ көшіне Үндістан үкіметі бей-жәй қарамай, көш мәселесіне қатысты мемлекеттік деңгейде шешімдер қабылданғанын көрсетеді. Үндістан үкіметі мен Кашмир арасындағы аталмыш көштің себептерін анықтау, Үндістанға жеткен қазақ көшін қабылдау, орналастыру және оларға қатысты шығындар мәселесін шешу мақсатындағы хат алмасулар басты дәлел болып табылады. *Қорытынды.* Бұл архив құжаттары аталмыш көш тарихына қатысты осы көштің тікелей куәгерлерінің естеліктері негізінде жарық көрген еңбектері мен зерттеулеріндегі деректер мен мәліметтерді нақтылап толықтыра түседі. Үндістан ұлттық архив қорларынан анықталған бұл

құжаттар, XX ғасырдың 30 жылдары Алтайдан басталып, Түркияда аяқталған одан әрі терең зерттеуді қажет ететін көш тарихына қатысты құнды дереккөзі болып табылады.

Түйін сөздер: Үндістан Республикасының Ұлттық архиві, көш тарихы, Үндістан, архив құжаттары, қазақтар

Дәйексөз үшін: Бисенова Г.А., Отепова Г.Е., Болдыков Ж.Б. XX ғасырдың 40-жылдарындағы Үндістандағы қазақ көшінің тарихы (Үндістан ұлттық архив құжаттары негізінде)// Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 186-199-бб. (қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_186-199

ИСТОРИЯ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ КАЗАХОВ В ИНДИЮ В 40-Х ГОДАХ XX ВЕКА (НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВА ИНДИИ)

Гулсим Алдабергеновна Бисенова¹, Гульфира Елубаевна Отепова², Жандос Бекдильдаевич Болдыков³

¹РГУ “Национальный центр рукописей и редких книг” МКиИ РК (Бульвар Нуржол, 12, 010000, Республика Казахстан, г.Астана)

к.и.н., доцент, ведущий эксперт отдела организации научно-исследовательской работы ORCID 0009-0001-6435-0187. E-mail bisenova.1966@inbox.ru

²Павлодарский педагогический университет им. А.Маргулана (д.60, ул. Олжабай батыра, 140002, Павлодар, Республика Казахстан Казахстан)

д.и.н, профессор

ORCID 0000-0003-3495-4200. Scopus Author ID –57194518893. E-mail: g.otepova.hist@mail.ru

³РГУ “Национальный центр рукописей и редких книг” МКиИ РК (Бульвар Нуржол, 12, 010000, Республика Казахстан, г. Астана)

PhD, директор

ORCID 0009-0004-1135-0644, Scopus Author ID – 57210749369, E-mail: book.mks@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Бисенова Г.А., Отепова Г.Е., Болдыков Ж.Б., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются новые архивные документы, выявленные из фондов Национального архива Республики Индии. Выявленные материалы относятся к истории переселения казахов, которые пережили длительные и мучительные дорожные страдания, достигнув Индии через Китай и Тибетский путь, мигрировав с Алтая. *Цель и задачи.* Цель исследования - показать ценность и значимость документов, выявленных из фондов Национального архива Республики Индии. *Материалы и методы.* Материалом являются документы, выявленные из фондов Национального архива Республики Индии. В статье были использованы методы научного анализа исторической информации, их систематизации и сравнительного анализа. *Результаты.* Данные архивные документы, свидетельствуют о том, что правительством Индии на государственном уровне были приняты соответствующие решения, касающиеся вопросов миграции казахов и их пребывания в различных штатах Индии. Основным аргументом является переписка между правительством Индии и Кашмиром с целью выявления причин этой миграции, принятия, размещения и решения вопроса о финансовых затратах. *Заключение.* Выявленные архивные документы подтверждают факты и дополняют сведения, опубликованные в трудах и исследованиях непосредственных участников данных событий. Новые документы из архива Индии являются ценным источником по истории переселения казахов в 30-годах XX века, которые в дальнейшем продолжили свой путь в Турцию, и они требуют своего дальнейшего изучения.

Ключевые слова: Национальный архив Республики Индии, история переселения, Индия, архивные документы, казахи

Для цитирования: Бисенова Г.А., Отепова Г.Е., Болдыков Ж.Б. История переселения казахов в Индию в 40-х годах XX века (на основе документов Национального архива Республики Индии)// Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 186-199 (на каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_186-199

THE HISTORY OF THE RESETTLEMENT OF KAZAKHS TO INDIA IN THE 40S OF THE XX CENTURY (BASED ON DOCUMENTS FROM THE NATIONAL ARCHIVE OF INDIA)

Gulsim A. Bissenova¹, Gulfira E. Otepova², Zhandos B. Boldykov³

¹Department of organization of scientific research work RSU “National Center for Manuscripts and Rare Books” of the MC of the RK (Nurzhol Boulevard, 12, 010000, Republic of Kazakhstan, Astana)

Candidate of historical sciences, associate professor, leading expert

ORCID - 0009-0001-6435-0187 . E-mail: *bisenova.1966@inbox.ru

²A. Margulan Pavlodar Pedagogical University (Olzhabay Batyr Str. 60, 140002, Pavlodar, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Professor

ORCID - 0000-0003-3495-4200, E-mail: g.oteпова.hist@mail.ru

³Director of the RSU “National Center for Manuscripts and Rare Books” of the MC of the RK (Nurzhol Boulevard, 12, 010000, Republic of Kazakhstan, Astana)

PhD

ORCID 0009-0004-1135-0644, E-mail: book.mks@mail.ru

© Valichanov IHE, 2025

© Bissenova G.A., Otepova G.E., Boldykov Zh.B., 2025

Abstract. *Introduction.* The article examines new archival documents identified from the fund of the National Archives of India relating to the history of the resettlement of Kazakhs who endured long and painful road sufferings, reaching India through China and the Tibetan Way, migrating from Altai. *Purpose and objectives.* The purpose of the study is to show the value and significance of documents identified from the collections of the National Archives of India. *Materials and methods.* The material is the documents identified from the collections of the National Archives of India. The article uses methods of scientific analysis of historical information, their systematization and comparison. *Results.* These archival documents indicate that the Government of India at the state level made decisions on the migration of Kazakhs who arrived in India. The main argument is the correspondence between the Government of India and Kashmir in order to identify the causes of this migration, accept, accommodate and resolve the issue of costs. *Conclusion.* These archival documents confirm the facts and supplement the information published in the writings and research of direct participants in these events. As a result, these documents are an important source in the study of the history of the resettlement of the Kazakhs of Turkey, which is important at the world level.

Keywords: National Archive of the Republic of India, history of resettlement, India, archival documents, Kazakhs

For citation: Bissenova G.A. Otepova, G. E., Boldykov Zh. B. The History of the resettlement of Kazakhs to India in the 40s of the XX century (based on documents from the National Archive of India)// Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 186-199 (in Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_186-199

Кіріспе. Тарихқа көз жүгіртсек, әр буын белгілі бір сынақты басынан өткерді. Біздің бабаларымыз «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаны», аталарымыз алапат ашаршылықты, қуғын-сүргінді, дүниежүзілік соғысты көрді. Тәуелсіздік бізге оңайлықпен келген жоқ. Ата - бабаларымыз азаттық жолында арпалысты. Талай зұлмат замандар мен нәубеттерді бастан өткерді. Осының бәрі халықтың есінде сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жетуі тиіс (Қасым-Жомарт Тоқаев).

Тәуелсіздіктен бері қазақ халқы өз тарихын түгендеу жолында ірі қадамдар жасап келе жатқаны белгілі. Осы орайда, мемлекетіміз арнайы бағдарламалар дайындап, ауқымды шараларды іске асыруда. Сол іс-шаралардың бірі – Ұлттық архив қорларын шетелдік архивтерде сақталған Қазақстан тарихына қатысты құжаттармен толықтыруға бағытталған «Архив -2025» жобасы. Аталмыш жобаны жүзеге асыру барысында тарихшы ғалымдардан құрылған ғылыми экспедициялар

алыс-жақын шетелдік архивтерде еліміздің тарихына қатысты деректер мен құжаттарды зерттеу – іздестіру мақсатында нәтижелі жұмыстар атқарған болатын. Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының бір топ ғалымдары мен мамандары қатынасқан ғылыми-зерттеу экспедициясы 2022 жылдың қыркүйек айында «Архив-2025» жобасы аясында Үндістан ұлттық архив қорларында ізденіс жұмыстарын жүргізген болатын. Ғылыми экспедицияның зерттеу жұмыстарының нәтижесінде анықталып, елге жеткен маңызды архив құжаттардың бірі - Үндістан ұлттық архив қорларынан анықталған 1930 жылдардың екінші жартысында Шығыс Түркістаннан басталып, 1954 жылы Түркияда аяқталған қазақтардың көш тарихына қатысты деректер. Қазақтардың Алтайдан басталған көш керуені Үндістан, Пәкістан арқылы Түркияға жеткені тарихтан белгілі. Дегенмен, осы көштің қалай басталғаны, оның қандай қиын-қыстау жолдарды басып өткені жайлы аса көп мәліметтерді біле бермейміз. Үндістан ұлттық архив қорларынан анықталған құжаттар аталмыш көш тарихына қатысты тың және нақты архив деректері болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазудың теориялық және әдістемелік негізі ретінде заманауи тұжырымдамалық тәсілдер мен зерттеудің жалпы ғылыми әдістері қолданылды. Олардың негізгілері - тарихи объективтілік және гуманитарлық білімнің басқа да ғылыми принциптері, сондай-ақ зерттеудің осы саласындағы жетекші зерттеушілердің теориялық тұжырымдары мен ережелері. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында арнайы зерттеу әдістері қолданылды, мысалы, логикалық және жалпы ғылыми әдістер, талдау және синтез, аналогия және салыстыру, қорытынды және басқалар. Дереккөздерді анықтау, зерттеу және жариялау барысында археографиялық және деректану ғылымдарында жиі қолданылатын әдістер қолданылды. Осындай әдістердің бірі эвристика әдісі болды, яғни Үндістан Республикасының Ұлттық архив қорларындағы Қазақстан тарихына қатысты құжаттарды анықтау және жинау.

Мақалада Үндістан Ұлттық архив қорларынан көшірмелері алынған құжаттық деректерге талдау жасалды. Атап айтар болсақ, Саяси департамент бөлімі бойынша Үндістан ұлттық архив қорынан анықталған F. №239 – W/1941ж. «Кашмирге келген қазақтарға қатысты қабылданған шешімдер, Орталық Азиядан келген 3000-ға жуық иммигранттар тобы», F. №203 W1942ж. «Үндістанның Бхопал штатына қазақтарды орналастыру мәселесі, Хайдарабадқа жіберілген сұраныс хаттары», F. №674 – C.A./1946ж. «Бхопалдағы қазақтарға қатысты шығындар» атты құпия құжаттар. Үндістанға жеткен көш тарихына қатысты архив құжаттары мен Үндістанның мерзімді басылымдарында қазақ көшіне байланысты жарияланған деректері де келтірілген. Сонымен қатар, аталмыш тақырыпқа байланысты жарық көрген кітаптар мен осы көштің тікелей куәгері болған кісілердің ауызша деректері негізінде жазылған еңбектердегі мәліметтер салыстырмалы – тарихи әдісті қолдану арқылы қарастырылады.

Талқылау. XIX ғасырдың соңғы кезінде Алтай, Тарбағатай аймақтарының қазақтары бытырап, Құмыл, Баркөл Мори жаққа қоныс аудара бастайды. Мұның бірнеше себептері болды: халық өкіметке шамадан тыс, өте көп алым-салық төлеп, әл-ауқаты барған сайын төмендейді. Екіншіден, Алтай, Тарбағатай билеушілерінің әділетсіз биліктері мен олардың шаш ал десе, бас алатын жандайшап, атарман-шабармандарының іс-әрекеттері де қалың қауымның жүйкесін тоздырды. Осы себептер түрткі болып, тыныш тіршілікті арман еткен халық ауыл-ауыл болып Алтайдан жылыстап көшіп кетіп жатты. Отызыншы жылдардың орта шенінде, дәлірек айтқанда, 1933 жылы Шыңжанның әскери-саяси билігі Шың Шысайдың қолына өтті. Ол өкімет басына келгеннен кейін өзінің үстемдігін нығайту мақсатымен халықты алдап-арбауға кірісті. Бұл кезде ел өміріндегі саяси дағдарыс шиеленісіп, экономика құлдырап кеткен-ді. Алым-салық көбейіп, халықтың тұрмысы мейлінше ауырлаған болатын. Мұндай жағдайлар аз ұлт халықтарының наразылығын тудырды. 1931 жылы Баркөлде ұйғыр батыры Қожанияз бен қазақ батыры Әйембеттің бастауымен Қытай өкіметіне қарсы ұлт-азаттық көтеріліс жасалды (Алтай, 2014:6.10,14).

Бүкіл түркі әлемінің тарихи тұлғасына айналған М. Шоқай Шығыс Түркістандағы бұл оқиғалар туралы «Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық күрестің барысы және оның сыртқы дүниемен байланысы, қарым-қатнасы жөнінде көп сұралады. «Яш Түркістан» оқырмандарының Шығыс Түркістандағы оқиғаларға соншама көңіл бөлуі әбден табиғи және солай болуы тиіс. Өйткені ол жерде түрік тарихының беттері халқымыздың қанымен жазылуда. Күрестің бет алысы қандай? Қандай нәтижелерге жете алды? Сыртқы дүниемен байланысы ше? Бұл сұраулар әлемнің қай түпкірінен қойылса да шығыс түркістандықтарды мүлде бей-жай қалдырмайды. Олай болатын себебі Батыс Түркістандағы өз тағдырын өзі айқындау көп жағынан осы сұраулардың жауабына байланысты» (Шоқай, Т.1, 1998:403-404). Осылайша М. Шоқай Шығыс Түркістандағы мұсылман

халықтардың XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы Манчжурлық қытайлық отаршылдыққа қарсы көтеріліп, ұлттық тәуелсіздіктерін жеңіп алу жолындағы күрестері жайлы мәліметтерді журнал беттерінде жариялап, оған өзінің саяси көзқарастарын білдіріп, баға беріп отырған.

Өткен тарихымызға зер салып қарасак, бүгінде Түркиядағы қазақ ағайындарымыздың көпшілігі 1933-1934 жылдары Шығыс Түркістандағы Шың-Шысай билігіне қарсы көтерілген ұлт-азаттық көтерілісі кезінде амалсыздан туған отаны Шығыс Түркістаннан яғни Қытайға қарасты Шыңжан өлкесінен көшкен қазақтар. Бұл көш тарихын зерттеу барысында оған арқау болатын деректер аз емес. Түркияға келгеннен кейін естеліктер мен кітаптар жазу арқылы аталмыш көштің тарихи маңызын болашақ ұрпаққа қалдыру мақсатында Халифа Алтай, Дәлелхан Жаналтай, Хасан Оралтай, Зейнел Сүрмелі естеліктерін қағаз бетіне түсірген. Сонымен қатар, аталмыш тақырыпты зерттеуде шетелдік зерттеушілердің атап айтар болсақ, ағылшын жазушысы (Godfrey Lais) Годфри Лайстың 1956 жылы Лондонда жарық көрген («Kazakh exodus»), «Қазақ көші» атты еңбегін атап өтуімізге болады.

Шығыс Түркістан қазақтарының 1930 жылдан бергі және шеттегі ұлт-азаттық күрестері және Қалибек Хакімнің Үндістандағы Кашмир өмірі мен жол азабын белгілі журналист Хасан Оралтай «Елім-айлап өткен өмір» атты естелігінде жан-жақты баяндайды. «1933 жылы дүниеге келген, 1945 жылдың көктемінен кейінгі өмірі «Әне жау келіп қалды!» деген ылғи үрку-қашумен басталып, 1947 жылы советтік шабуылдардың салдарынан ата қоныс Қызыл өзеннен шығысқа қарай қашқан (Шығыс Түркістанның Еренқабырға тауының бөктерінен), 1949 жылдың аяғында Сталин мен Мао Зедүң басқарған орыс-қытай коммунизмінен жан сауғалап, туған елі Шығыс Түркістаннан шет елдерге босқан, Такламакан шөлінен өтіп, Гималай тауынан асқан, жолда жеті рет Қытай әскерінің шабуылына душарласып, ішкерге асы, киерге киімі және жатар орны жоқ қаңғырған бейшара халық ретінде, бірауыз тілін білмейтін мүлдем жат ел, - Кәшмір-Үндістанға 1951 жылдың аяғында барып паналаған. 1954 жылдың жазында Түркияға жетіп, жанбағу үшін мүлдем жаңа өмір-салтына орай қазақтарды сонда бастап барған Қалибек Хакімнің ұлы ретінде мен талайды көрдім» - деп жазады естеліктерінде Хасан Оралтай (Оралтай, 2005:4).

1936 жылы Шығыс Түркістаннан басталған көш тарихын өлең түрінде баяндаған аталмыш қилы заман көшінің тікелей куәгері - Зейнел Сүрмелі (Зейнел Омарұлы, руы Керей-Молқы-Айтуған-Бегалы) бұл көш басталғанда 20 жастағы бозбала еді. Ол көш барысында әкесі мен бауырынан айрылып, көптеген қиындықтарға тап болады. Қанша азап шегіп жүрсе де көш кезінде көрген-білгендерін өлең етіп жазып, қойын дәптеріне, хат-қағаздарға түсіріп, келешек ұрпаққа жеткізуді мақсат тұтқан.

Сақадан түнде үркіп көштік қашып,
Көз жетпес Сарықолдың тауын асып.
Бет алып, Үндістанға бастық қадам,
Қылсын деп амандықты Алла нәсіп.
Қалың ел, жер қайысып шықтық жолға,
Құдайым сапар жолды өзің оңда.
Қақ жарып, ортасынан біз келеміз,
Моңғол, Тибет бәрі жау оң мен солда (Сүрмелі, 2024:36)

Автордың осылайша бастаған жыр жолдарына қарап отырып, оның алғашқы көшпен, 1941 жылы елді бастаған Елісхан көшімен Гималай асқанын байқаймыз.

Жәди Шәкенұлының «Оспан батыр және Шығыс Түркістан мәселелері» және «Қаралы көш» кітабы Алтайдан басталған көш керуенінің Үндістан, Пәкістан арқылы Түркияға жеткені туралы тарихи шындықты баяндайтын көркем шежіре болып табылады. Аталмыш тақырыпқа қатысты «Қаралы көш» еңбегінде Жәди Шәкенұлы «Жер шарындағы ең ұзақ көштің бұйдасын ұстаған қазақтардың Алтайдан басталған көш керуені Үндістан, Пәкістан арқылы Түркияға жетіп, одан бүгінгі Еуропа қазақтары қалыптасты» деген пікірін білдірген (Ж. Шәкенұлы, 2016:2). Сонымен қатар, Түркиядағы Мимар Синан Көркем Өнер университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы Әбдіуақап Қараның «Қазақтардың Түркияға көші» (Қожан уәзір ақсақалдың ауызша деректері) негізінде жазылған еңбегін атап өтуге болады. Бұл еңбекте қазақтардың 1937 жылы Шығыс Түркістаннан басталып, Үндістан, Пәкістан арқылы 1952 жылдары Түркияға жеткен көші, осы көштің бел ортасында жүріп, жетекшілік жасаған Қожан Секейұлы ақсақалдың ауызша деректері негізінде баяндалады. Аталмыш еңбектегі деректер бойынша, Түркия қазақтарының аталары 1930

жылдардан кейін Шығыс Түркістандағы Қытай губернаторларының саяси қысымы мен қудалаулары салдарынан жалпы алғанда екі дүркін үдере көшті. Қожан қажы осы екі көштің біріншісінде болған.

Бірінші көш – Елісхан және Зайып батырлардың жетекшілігінде 1938 жылы басталды. Артынан үдере қуған қытай әскерлерімен шайқасып, Тибет, Гималайды асып, 1941 жылы Үндістанға жеткен.

Екінші көш – бұдан он жылдан соң Мау Зыдұңның төңкерісінен кейін қозғалған. Бұл көшке Қалибек Хакім, Сұлтан Шәріп Зуқаұлы, Құсайын Тәйжі, Дәлелхан Жаналтай, Нұрғожай Батыр сынды жетекшілер басшылық жасады. Бұлар 1951 жылы Кәшмір қаласына келіп орналасты.

Осы екі көш бір мезгілде Түркияға қоныс аударды. Бірінші көштегілер Үндістан – Пәкістанда жүрген кезде «Шығыс Түркістан Қазақ босқындар қоғамын» құрып, соның атынан Түркияға қоныс аударуға өтініш хат жолдаған. Осы топ 1951 жылы Кәшмірге келген екінші көштің жетекшілерінің де Түркияға өтініш хат берулерін қамтамасыз етті. Олардың өтініш хаттарын Анкара үкіметі 1952 жылдың наурыз айында қабылдады. Қазақтардың Үндістан мен Пәкістаннан Түркияға бет алуы 1952 жылдан 1954 жылға дейін созылды. Олардың жалпы саны – 2 мыңға тарта адам еді (Қара, 2016:4,5). Сонау ғасырлар бойы түркілер шығыстан батысқа қарай көшіп отырған, ал бұл көш, Шығыс Түркістаннан 1930 жылдары түйемен, атпен жасалған ата-бабаларымыздың соңғы көші еді. Қорыта келгенде, еркіндік жолындағы, тілін, дінін сақтап қалу мақсатындағы қилы заман көші – бұл тек қазақтардың тарихы емес, бұл адамзатқа тиесілі үлкен көш, трагедия, мұны бүкіл әлем білуіге тиіс, сондықтан да бұл тарихи кезең жан-жақты терең зерттеліп, зерделенуі қажет деген пікірін білдіреді Мимар Синан Көркем Өнер университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы Әбдіуақап Қара.

Нәтиже. Үндістан ұлттық архив қорынан анықталып елге жеткен құжаттар жоғарыда келтірілген деректер негізіне сүйенсек, Елісхан мен Зайып батырлардың жетекшілігімен 1938 жылы басталып, қытай әскерлерімен шайқаса отырып, Тибет, Гималайды асып, 1941 жылы Үндістанға жеткен көш тарихына қатысты құжаттар. Үндістан ұлттық архивінің Саяси департамент бөлімі бойынша анықталған «Үндістанға жеткен қазақ көшіне қатысты қабылданған шаралар, Орта Азиядан келген 3000 қазақ мәселесі» атты құжат 1941 жылдың мамыр айынан 1942 жылдың қаңтар айлары аралығындағы қазақ көшінің Батыс Тибет, Кашмир арқылы Үндістанға енуіне қатысты архив деректерін қамтиды. Атап айтар болсақ, Кашмирге келген қазақтарды орналастыру мәселесіне қатысты қабылданған шаралар, Үндістан үкіметінің Кашмирге келген қазақтар үшін уақытша лагерь құру жөніндегі шешімі, қазақтар үшін жұмсалатын шығындар мәселесі қамтылады. «Үндістанға жеткен қазақ көшіне қатысты қабылданған шаралар, Орта Азиядан келген 3000 қазақ мәселесі» атты 1941 жылғы архив құжатындағы деректер бойынша, 1941 жылы Дели қаласында 4 қаңтарда, Үндістан үкіметі, қоғамдық ақпарат бюросы жанынан жарық көрген «Мемлекет қайраткері» атты мерзімді басылымда «Қазақтар» атты мақала жарияланып, Үндістанға келген қазақ көші жөнінде нақты деректер мен мәліметтер берілген. «Қараша айының соңына қарай Кашмирге моңғол халқының көші келді. Мұсылмандар, ерлер, әйелдер мен балалар олар ішінара діни және саяси себептерге байланысты, сонымен қатар экономикалық ыңғайлылықты іздеп Үндістанға келді. Олар Кашмирге 4000 жылқыларымен, 3000 түйе, 20000 қоймен жетті» деген нақты деректер келтірілген (ҰР ҰА.Ғ. № 239 – W/1941: 287).

Дәлелдеме ретінде бірінші суретте Үндістан үкіметінің, Қоғамдық ақпарат бюросы, ресми мерзімді басылымы, «Мемлекет қайраткері» атты бұқаралық ақпарат құралында жарияланған мақаланың фото көшірмесінің үзіндісі келтірілген.

Some of the tribesmen photographed on their arrival. (See below).

THE KAZAKS

IN Kashmir one almost ceases to be astonished by the unfamiliar; but towards the end of November there drifted into the State perhaps the strangest caravan since the Tartar invasion. On the move, a romantic spectacle, it was pure Chu Chin Chow, fulfilling one's most fabulous conceptions of what a caravan should be.

1 фотосурет. Ресми басылымның фото көшірмесінен үзінді «Мемлекет қайраткері» атты Үндістан үкіметі, Қоғамдық ақпарат бюросының мерзімді ресми басылымында (Нью Дели қ., 4 қаңтар, 1941 ж.) Үндістанға келген қазақтар жөнінде ақпарат жарияланған. (ҰР ҰА. F. № 239 – W/1941: 287)

Үндістан үкіметі мен Кашмир үшін қазақ көшін қабылдау және оларды уақытша тұрақпен, азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін қабылдануы тиіс шаралар мен оған жұмсалатын шығындар кезек күттірмейтін мәселеге айналды. Үндістанның сыртқы байланыстар департаменті тарапынан 1941 жылы 10 қазанда Кашмир билігіне қазақтардың Кашмир жеріне кіруіне қатысты барынша қолайлы шараларды қабылдау жөнінде хат жолданған болатын. Бұл хатқа жауап ретінде Кашмир үкіметі қазақтар қолдарындағы қару-жарақтарын тапсыруға келісім беріп, Кашмир территориясына енген жағдайда, оларды орналастыру және азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесіне қатысты Үндістан тарапынан қандай да бір арнайы шешімдер қабылдана ма, жоқ па деген мәселе қойды. Сыртқы байланыстар департаментінің аталмыш тақырыптағы құжаттамасына келетін болсақ, қазақтар Кашмир үкіметі тарапынан қойылған қарусыздануға қатысты талаптарын қабылдап, Кашмир территориясына енуге рұқсат алған жағдайда, қазақ босқындарына қатысты шығындар Кашмир үкіметі тарапынан өтелуі тиіс делінген (ҰР ҰА. F. № 239 – W/1941:6).

Кашмир үкіметі 1941 жылы 28 қазанда орталық Үндістанға қазақ көшінің енуіне қатысты шұғыл хат жолдады. Бұл хатта Тибеттің Демчук аймағынан шамамен 30 миль қашықтықта 4000-ға жуық ерлер, әйел және балалар, 1000 шатыр, 5000 қой, 3000 жылқы, 1100 түйесімен қарулы қазақтар

тобы орналасқан. Кашмир әскерімен қазақтар арасында 6-шы қазанда орын алған қақтығыстан кейін, қазақтардың үш көшбасшысынан құралған топ Кашмир қолбасшыларымен кездесіп, Ладах пен Кашмир арқылы Үндістанға өтуге мүмкіндік берген жағдайда, қаруларын тапсыруға дайын екендіктерін мәлімдейді. Сонымен қатар, аталмыш шұғыл хатта бұл көш туралы мәліметтер аз – олар қайдан келді, Шыңжаңнан қандай себептермен көшті белгісіз. Бірақ бұл қазақтарды біз білмейтін қандай да бір себеп қозғаған болуы керек, бірақ олардың мақсаты біреуді тонау емес, жайлы жерде өмір сүру еді (ҮР ҰА. F.№ 239 – W/1941:116).

Қазақ көшінің Үндістан аумағына енуіне қатысты мәліметтер Әбдіуақап Қараның «Қазақтардың Түркияға көші» (Қожан уәзір ақсақалдың ауызша деректері) негізінде жазылған еңбегінде жан-жақты баяндалған. Тибет пен Үндістан шекарасында Дамжық (Демчук) деген жер бар екен. Сол жерде төрт-бес күн аялдап қалдық. Алдымызда күтіп тұрған Үндістанның әскер басшысына елші ретінде үш-төрт кісі жібердік. Елшілер көштің мән-жайын, себептерін айта келіп, «Жаудан қашып келе жатырмыз. Қатын-балалы адамбыз. Біздің ешкімге дұшпандығымыз жоқ. Біз дінімізді алып келе жатырмыз.» - дегеннен кейін, «Олай болса, мылтықтарыңды беріп Үндістанға өтіндер» - деп сол жерде тоқтап болады. Содан біз мылтықтарды тапсырып бердік те Үндістанға өттік (Қара, 2016:87, 88).

Шығыс Түркістаннан басталған қилы заман көшінің куәгері, көшбасшыларының бірі - Халифа Алтай «Алтайдан ауған ел» атты кітабында «Шыңхайдан шыққанда 5 мыңнан астам едік. Шамамен 1000 үй, 3039 адам, 1500 қару, 2000 түйе, 5000 жылқы, 1000 сиыр, 8000 қой өткізілді (Бұндағы мал саны мөлшермен айтылған). Осылайша Үндістан топырағына кірдік. Көп жылдар бойы арып-ашып көшіп, түпкілікті мекен боларлық жер іздеген мақсатымыз орындалған сияқты. Қорқынышымыз сейілді, бірақ іс мұнымен біткен жоқ» - деп еске алады (Алтай, 2014:58).

Үндістанның сыртқы байланыстар департаменті Қашқардағы бас консулға қазақтардың Үндістанға көшу себептерін анықтау жөнінде 1941 жылы 9 желтоқсанда құпия жедел хат жолдады. Жедел хатта 3000 қазақтан тұратын қарулы көш қазан айында Ладахқа Үндістанға қоныс аудару ниетімен кірді. Олар түркі тілдес сунниттік мұсылмандар және де Үрімшіден шығысқа қарай он күндік жерде орналасқан аймақтан шыққан. Бірақ біз үшін олардың қашан және қандай себептермен қоныс аударуға шешім қабылдағаны белгісіз. Бүгінгі күні олар уақытша Кашмирде тұрақтады. Үндістан үкіметі бұл көш – қонның себептері мен оларды кері қайтару үшін келіссөздер жүргізудің мүмкіндігі жайлы ақпарат жіберулеріңізді сұрайды делінген (ҮР ҰА. F.№239 – W/1941:221).

Кашмир басшылары 1941 жылы 15 желтоқсанда Үндістан үкіметіне жолдаған құпия есебінде қазақтардың көшбасшыларының бірі Али Яс Ханнан (Елісхан) алынған мәліметтерді жолдаған. Бұл мәліметтер бойынша қазіргі уақытта қазақтардың көпшілігі Гималай тауының Зұлжила (Зоджи-Ла) асуынан өтті. Олар өздерін Керей-қазақтар деп санайды, Үрімшіден шығысқа қарай Құмыл аймағын мекендеген. Олардың айтуынша, орын алған әділетсіз биліктің салдарынан 20 000 адам Қытайдың Гансу провинциясына қоныс аударған. Қытайдан қысым көрген халық шамамен екі жылдан кейін Тибетке қарай үдере көшкен деген мәліметтер келтірілген (ҮР ҰА. F.№ 239 – W/1941:264).

Үндістанның саяси департаменті Кашмир үкіметінен жақын арада қазақ көшін қабылдау мәселесіне қатысты шешім қабылдау жөнінде ұсыныс берген болатын. Осы орайда Кашмир басшылары тарапынан тиісті мемлекеттік қызметкерлермен кеңесе отырып, қазақ көшіне қатысты мәселелерді жан-жақты қарастыру жоспары жасалды. Кашмир басшылары қазақ көшінің Британдық Үндістанға өтуіне жол бермеу үшін шекараға жақын Мұзаффарабад маңында уақытша босқындар тұрағын (уақытша лагерь) құру туралы шешім қабылдайды. Үндістан жеріне енгеннен кейін, қазақтардың тұрған жері еркін қоныс емес, әскер қоршауындағы тұрақ болды. Кіріс-шығыс жолдар Кашмир әскерлерінің бақылауында болды. Кашмир үкіметі Мұзаффарабад маңындағы қазақтардың уақытша тұрағы мен көшті Ладахтан Мұзаффарабадқа дейін жеткізу мәселесіне байланысты жұмсалатын шығындар мәселесін көтерді. Қазақтардың бүгінгі таңда қолда бар малы мен дүние-мүлкін ескере отырып, уақытша тұрақты дайындауға және оларды азық-түлікпен қамтамасыз етуге қажетті шығындарды нақты есептеу қажеттігі туындап отыр. Қазақтарға арналған уақытша тұрақты Бандипурға емес, шекараға жақын Мұзаффарабадқа орналастыру арқылы Британдық Үндістаннан азық-түлік пен жем-шөп тасымалдауға жұмсалатын шығындарды үнемдеуге болады. Үндістан үкіметі уақытша тұрақ мәселесіне қатысты шығындарды өз жауапкершілігіне алған жағдайда, шығындардың толық әрі нақты сомасын есептеуге Кашмир билігі дайын екендігін мәлімдеді. Қазіргі кезеңдегі ақпараттарға сүйене отырып, олардың уақытша тұрақта болу мерзімі 1942 жылдың мамыр айына дейін созылуы мүмкін делінген құжатта.

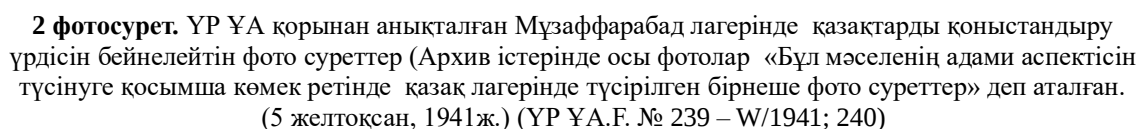
Кашмир басшылары Үндістан үкіметінің шешімі мүмкіндігінше назарға алынады деген үмітпен, 30 қарашадағы шұғыл хатта көрсетілгендей, қазақ көшінің алдыңғы тобы Гундаға жетіп үлгерді. Аталмыш көшке қатысты қабылданған жоспарға сәйкес, олар жақын арада уақытша тұрақ үшін белгіленген Мұзаффарабад ауданына да жетуі мүмкін. Қорыта келгенде, Үндістан үкіметі тарапынан қазақ көшіне қатысты жұмсалатын шығындар мәселесі тез арада оң шешімін тапса, Кашмир басшылары Мұзаффарабад маңындағы уақытша тұрақты тез арада ұйымдастыруға дайын екендігін мәлімдеген. Егер Үндістан үкіметі шығындар мәселесіне қатысты жауапкершілікті өз мойнына алмаса, Кашмир басшылары уақытша тұрақты ұйымдастыруға кірісе алмайтындығын жеткізген. Сонымен қатар, мемлекеттік шекара маңында оларды бақылауға қатысты іс-шараларын шектейтіндігін мәлімдеген. Осы орайда, Кашмир басшылары Үндістан үкіметінен келесі жаз айларына дейінгі мерзімде қазақ көшін уақытша тұрақта бақылауда ұстау үшін жұмсалатын шығындарға толық жауапкершілікті өз мойнына алатыны жөніндегі хабарды тез арада жеткізуді сұрайды (ҮР ҰА. F.№ 239 – W/1941:201-203).

Кашмирге жеткен қазақ көшінің Мұзаффарабад маңындағы уақытша тұраққа орналасу жағдайын Халифа Алтай «Алтайдан ауған ел» атты еңбегінде жан-жақты баяндайды. «Үздік-создық үш бөлек асудан асып, бірнеше күн жол жүріп, 1941 жылдың күзінде Мұзаффарабад қаласына жеттік. Қала онша үлкен емес, шағын. Қаланың жанынан үлкен өзен ағады. Біз өзеннің бергі бетінде қияға шатыр тігіп отырдық. Бір жағымыз тау, бір жағымыз өзен. Оның үстіне біздің лагерьді әскер қоршаған. Кейбіреулерінің жарым-жартылай киіз үйі болса, кейбіреулерінде шатыр. Баспанасыздар да жеткілікті. Өкімет босқындарға ұн, күріш, шай мен май, қант үлестірді. Қалаға шығуға рұқсат жоқ, бір нәрсе сатып алуға да болмайды. Жолды күндіз-түні әскер күзетеді. Ауа-райының қолайсыздығынан ел әртүрлі ауруға шалдығып, сырқаттана бастады. Дәрігерлердің көмегі де шамалы еді» (Алтай, 2014:61-62).

«Үндістанға жеткен қазақ көшіне қатысты қабылданған шаралар, Орта Азиядан келген 3000 қазақ мәселесі» атты құжатта 1941 жылғы 12 желтоқсанда Үндістанға жеткен қазақ көшіне қатысты мәселені қарау жөніндегі ресми тұлғалардың қатысуымен өткен кеңес жазбасы берілген. Аталмыш кеңеске Үндістанның Ішкі істер департаменті, Бас штаб бөлімі мен Қаржы бөлімі, Әскери бөлім және Кашмир басшылары қатысып, Кашмир аймағына жеткен босқындарға қатысты шешім қабылдау мәселесін талқылаған. Саяси хатшы кеңесті ашу барысында, Үндістан үкіметі мен Кашмир басшылары арасындағы жан-жақты хат алмасулардан кейін келіп түскен ақпараттарға байланысты жағдай түбегейлі өзгергендігін жеткізді. Бүгінгі күні қазақ көші Зоджи-Ла асуы арқылы өтіп, Кашмир алқабына бет алғандығын хабарлады. Сондықтан да, қыс мезгілінің қарсаңында босқындарға қатысты шешім қабылдау мәселесі кезек күттірмейтін мәселеге айналып отыр. Бұл көштің себептері жөнінде аз да болса, ақпараттар алынды. Осы орайда, олардың бізге деген достық қарым-қатынастарына қарамастан, оларды еліне қайтару туралы кез-келген ұсынысқа қарсылық білдіретіндігі белгілі болды. Олар іс жүзінде осында қоныстану ниетімен келді. Атап айтқанда, егіншілік пен мал шаруашылығымен айналысу, сондай-ақ балаларына білім беру. Осылайша, енді мәселені ұзақ мерзімді негізде қайта қарау қажеттігі туындап отырғандығы ескерілді. Осылайша, кеңеске қатысушылар тарапынан: а) Қазақ көшін қабылдаудың ең тиімді шарттары қандай? б) Оларға қатысты шығындарды кім өтейді? - деген мәселелерге қатысты шешім қабылдау маңызды еді. Дегенмен, кеңеске қатысушылар босқындарды еліне қайтарудың мүмкіндіктерін қарастырған тиімді деген болжам жасады. Кеңес барысында, Үндістанның Сыртқы істер департаментінің өкілі Куртис мырза босқындарды еліне қайтаруға қатысты келіссөздер жүргізуге мүмкіндіктер аз деп есептейтінін жеткізді. Сонымен қатар, Низам үкіметі тарапынан мұсылман босқындарға көмек болуы мүмкін деген болжамын ұсынды. Үндістанның Қаржы департаментінің өкілі Джонс мырза қазақ босқындарын Үндістан есебінен қаржыландыру жөнінде шешім қабылдау өте қауіпті деп санайтындығын жеткізді. Оның пікірінше, қазақтарды шекара арқылы олар келген жолмен кері қайтару керек, қажет болған жағдайда күшпен және мүмкіндігінше тезірек мәжбүрлеу қажет деген ойын білдірді. Үндістан үкіметі мен Кашмирдің ресми тұлғаларының қатысуымен өткен саяси кеңестің мүшелері қазақ көшін қабылдауға байланысты шешімдер қабылдады. Атап айтар болсақ, біріншіден, Кашмирде қазақтарды төрт ай мерзімге уақытша тұрақта ұстау шығындарына қатысты шұғыл келіссөздер жүргізу, екіншіден, Үндістанға қоныстанушылар ретінде қазақтардың әдет-ғұрыптары мен әлеуетті мүмкіндіктерін зерттеу және Үндістан үкіметі қаржыландыратын уақытша тұраққа қатысты қаржылық, әкімшілік іс-шараларды бақылау мақсатында Үндістан үкіметі тарапынан бақылаушы офицер тағайындау. Сонымен қатар, Низам және Пенджаб штаттарының

Кашмир басшыларының қазақ көшіне қатысты қабылданған шаралардың орындалуы жөніндегі есебі бойынша, қазақ көші Мұзаффарабадтағы Кашмир үкіметі дайындаған уақытша тұраққа жеткізілгендігін хабарлады. Кашмир алқабындағы жайылымдық жерлер шектеулі болғандықтан, орасан мал-мүлкімен жеткен босқындар тобын азық-түлік және жем-шөппен қамтамасыз ету мәселесі оңай болған жоқ. Үндістан үкіметі оларды Мұзаффарабадтағы тұрақта азық-түлікпен қамтамасыз ету шығындарын төлеуге уақытша міндеттеме алды, осылайша, қазақтардың қиын сапардан кейін күш-қуатын қалпына келтіруге мүмкіндігі болады деген мәліметтер келтірілген (ҰР ҰА. F.№ 239 – W/1941:69).

Екінші суретте аталмыш қордан анықталған Мұзаффарабад маңындағы қазақтардың уақытша тұрақтағы өмірінен бірнеше фото суреттері берілген.

«Үндістанның Бхопал штатына қазақтарды орналастыру мәселесі. 1942 жылы Хайдарабадқа жіберілген сұраныс хаттары» атты Үндістан ұлттық архив қорынан анықталған бұл құжат Үндістанның саяси департаменті мен Бхопал және Хайдарабад мұсылман басшыларының арасындағы қазақ көшін орналастыруға байланысты жедел хаттарының көшірмелерінен тұрады. Атап айтар болсақ, 1942 жылы 28 шілдеде Үндістан Саяси департаментінің Хайдарабад басшыларына жолдаған шұғыл хатында Үндістанға жеткен қазақ көшінің болашағына қатысты мәселелер қамтылған. Елдің солтүстік-батысында орналасқан Тарнавадағы шамамен 2800 қазақты орналастыру мәселесі бүгінгі күннің басты мәселесі болып отыр. Мерзімді басылымдарда жарияланғандай, бұл көш Қытайдың Кансу провинциясынан шығып, Тибет, Гималай арқылы 5 жылдық ұзақ сапардан кейін, 1941 жылы қазан айында Кашмирге жеткен. Үндістанға жеткен қазақ көшінің мәселесі шешілгенге дейін олар, Үндістан үкіметінің есебінен алғашқы уақытта, Мұзаффарабадта, Тарнавада уақытша тұрақтады. Қазақтарға қатысты мәселені шешу барысында, Үндістан үкіметі мәселені шешудің екі жолына тоқталған болатын: біріншісі, Шыңжаңмен келіссөздер жүргізу арқылы, келген көшті кері қайтару, екіншісі, Үндістанда уақытша тұрақтауға рұқсат беру. Дегенмен, қазақтарға қатысты бұл істі шешудің алғашқы жолы, мәселенің табысты шешілуі екіталай қиын да ұзаққа созылған Шыңжаң үкіметімен келіссөздерге апарары сөзсіз еді. Үндістанға жеткен мұсылмандардың көңіл-күйлеріне қатысты саяси ахуалды ескерсек, өздерін жергілікті биліктен қысым көрген босқындар санайтын қазақтарды, Шыңжаң үкіметі тарапынан оң шешім болмаған жағдайда оларды кері қайтару мәселесі қажет емес деп санаймыз. Егерде қазақтарды кері қайтаруға байланысты шешім қабылданатын болса, оларды мәжбүрлі түрде күштеп қайтаруға тура келеді – делінген. Сондықтан да қазақтарды кері қайтару мәселесі мүмкін емес деп санаймыз. Осы орайда, Үндістан үкіметі қазақ көшінің Үндістан жерінде орналасуының қолайлы шарттарын қарастыру қажет деп санайды. Әрине, бұл адамдардың тілді және жергілікті халықтың әдет-ғұрыптарын білмеуі, бұл жерде өмір сүру жағдайларын қиындата түсетіні анық. Дегенмен, бұл босқындарға бейбіт азамат ретінде өмір сүру құқығын беру арқылы бұл мәселенің дұрыс шешімін табамыз деген үміттеміз (ҰР ҰА. Ғ. №203 - W/1942:83).

Тарнавадағы босқындарға арналған уақытша тұрақты (лагерьді) тарату және қазақтарға берілетін несие мәселесіне қатысты Саяси департаменттің ақпараттары бойынша, Хайдарабад пен Бхопал штатына қазақтарды орналастыру мәселесіне қатысты келіссөздер аяқталғанын хабарлаған. Үндістан Саяси департамент бөлімінің хатында көрсетілген шарттар бойынша Хайдарабадқа 200 және Бхопал штатына 100 отбасын орналастыруға шешім қабылданған. Хайдарабад пен Бхопал мұсылман басшыларының шешімдерінен кейін арнайы поездбен қазақтарды белгіленген штаттарға жеткізді. Мемлекеттік ұйымдармен кеңесе отырып, қазақтарға берілетін бір жылдық несие мөлшері анықталған. Сонымен қатар, бір жыл мерзімге қазақтар үшін жәрдемақы қарастырылып, ересектер үшін -15 рупий, балалар үшін – 7/8 рупий мөлшері белгіленген (ҰР ҰА. Ғ. №203 - W/1942:18-20).

Аталмыш көштің тікелей куәгерлерінің естеліктерінде Үндістанға жеткен қазақ көшіне Кашмирдің, Пенджабтың, Хайдарабадтың және Бхопалдың мұсылман басшыларының қолдауы мен көтсеткен көмегі жайлы мәліметтер баршылық. Пенджабтың мұсылман халқы бізге жанашырлық танытты. Ол күнде ол елдің Үндістан, Пәкістан болып екіге бөлінбеген уақыты. Пенджабтың халқы мұсылман. Пенджабтың мұсылман басшысы Махмұд Шейх Ғабдолла Кашмирге келген мұсылмандарға көмек беріп, алты айдан кейін Пенджабқа көшіруге ықпал етті. Одан көшіріп Тырнава (Тарнава) деген жерге алып келді. Ол жердің әкімшілігі ағылшын болғанмен, халқы үнді, мұсылман аралас. Сол Тырнавада екі жыл тұрдық. Өкімет азық-түлікті беріп отырды. Екі жылдан кейін «Сендерге деген үкіметтік жәрдем тоқтайды. Сендерді әр жерге таратамыз» - деген өкіметтен хабар келді. Өкіметтен осылай хабар келгеннен кейін «Оларды біз бөліп аламыз» - деген мұсылман басшылар болды. Мәселен, Хайдарабадтың әкімі, өзі мұсылман екен, «Мен мың кісі аламын, үй тігіп беремін, жер беремін» - деді. Бопал (Бхопал) деген жердің әкімі болса, «Мен бес жүз кісі аламын, үй беремін, жер беремін» - деп көмек қолын созды. Қолымызға бір сары қағаз таратты. Ағылшын үкіметі берген сол құжатта «Үндістанның ішінде қай жерде болса да, баруға құқықты» - деген. Осыдан кейін Елісхан бастаған ел тарап-тарап кетті. (Қара, 2016:89).

Хайдарабад «әкімінің» 1942 жылғы желтоқсан айында қазақтарды орналастыру мәселесіне байланысты Үндістан Саяси департамент бөліміне жолдаған жедел хатында Хайдарабадқа келген қазақтардың 200-дей отбасын орналастырып, егін және мал шаруашылығымен айналысуға жағдай жасаймыз деп – хабарлаған. Ауа-райы егін егу мен мал шаруашылығына қолайлы болып келетін Аурангабад жері қазақтар үшін қолайлы тұрақ деп санаймыз. Егістік пен мал бағу үшін жер

учаскелерін бөле отырып, бір немесе екі қазақ ауылын құруды ұсынамыз. Қоныс аударушы қазақтардың ауылшаруашылық және де басқа қажеттіліктеріне қамқорлық жасау, сонымен қатар оларды бақылап отыру мақсатында жергілікті салық қызметшілерімен ауыл-шаруашылық департаменті тарапынан бақылаушылар тағайындалады – делінген. Сонымен қатар, бұл бақылаушы-офицерлер алдын-ала қазақтармен және де олардың көш басшыларымен танысып, өзара келісімге келуі қажет деген ұсыныстарын жеткізген (ҰР ҰА. F. №203 - W/1942:94).

Бхопал басшыларының 1943 жылғы 7 желтоқсанда жолдаған хабарламасы бойынша, 589 қазақ 1943 жылы сәуір айында Бхопал штатына көшірілгенін хабарлайды. Мемлекеттік ұйымдар үшін оларды түрлі жұқпалы дерттерден сауықтыру мен өз отанындағы ауа-райына қарай тамақтану мен ауыр киімдер кию дағдысынан арылту – басты шаралардың бірі болды. «Бопалға орналасқан соң жергілікті өкімет босқындарға айрықша қамқорлық көрсетті. Алдымен сол жердің ауа райына лайықты тамақтандырып отырды. Әрі тұрғылықты халықтардың ұлттық тамақтарын жасауды үйретіп, олар біздердің ішкен тамақтарымызды да бақылап отырды» деген мәліметтер келтірген бұл жөнінде Халифа Алтай естеліктерінде (Алтай, 2014:70).

Бхопал штатының басшылары қазақтарға қолайлы елді мекен ретінде Бхопал аймағына жақын жердегі Матар ауылын таңдады. Егіншілік пен мал шаруашылығымен айналысу үшін жер бөлінді. Әр қазақ отбасына күріш пен жүгері егетін алқаптар бөлінді, бақша учаскелері беріліп, баспанамен қамтамасыз етілді. Дегенмен, барлық әрекеттерге қарамастан, бұл сынақтың бірнеше күні өткеннен кейін, олардың бұрын-соңды қолдарына соқа алмағандығы, ауыл шаруашылығынан бейхабар екендігі белгілі болды. Азық үшін егілген егістікке малдарын жайды. Оларды күштеп егін мен ауыл шаруашылығына тарту мүмкін емес деген шешім қабылданды. Сонымен қатар, толассыз жауған жауын-шашыннан (муссон) олардың денсаулық жағдайлары күрт нашарлай түсті, осылайша олар Бхопалға қайта көшірілді. Бхопалға келген қазақтарды қолөнерге баулу мақсатымен тері шеберханаларында бірнеше қазақтарға жұмыс берілді, олардың бұл іске икемділігі байқалғаннан кейін, қазақтар тұрақтаған лагерьде қолөнер кәсібіне баулитын өнеркәсіптік орталықтар ашылды – деген мәліметтер келтірілген. Олардың үйде отырып, жасай алатын істерде өте пайдалы екендігі анықталғаннан кейін қазақтарға арналған тұрғын үй салу жобасын қайта қарау қажет деген шешім қабылданды. Осы орайда, Бхопалдағы қазақтар үшін дайындалған үй құрылыс сызбаларын жақын арада мақұлдап, құрылыс жұмыстарын муссондар басталғанға дейін аяқтау қажет деп тапты (ҰР ҰА. F. №203 - W/1942:160).

Үндістан ұлттық архив құжаттарындағы мәліметтер Халифа Алтайдың «Алтайдан ауған ел» атты еңбегіндегі аталмыш көшке қатысты баяндалған деректерді толықтыра түседі. Аталмыш еңбекте келтірілген деректерге сүйенсек,

Хайдарабад – Үндістанның оңтүстігіндегі мұсылман өлкесі. Осы Хайдарабад өлкесінің басшысы Осман Али мен Орталық Үндістандағы Бопал (Бхопал) өлкесінің басшысы Хамидуллах біздер жайлы газеттерден оқып білген соң «сол адамдарды қарауымызға алып, бағамыз» деп өкіметке арыз беріпті. Сонымен 1943 жылдың көкек айында төрт жүзден астам адам Бопалға (Бхопал) көшетін болдық. Біздерді көшіруге арнаулы пойыз келді, буынып-түйініп вагондарға жайғастық. Жеткен соң шатырларымызды тігіп орналастық, өкімет тегін тамақ беріп көмектесті. Басшы адамдар көшіп келген қазақтарды бір жерге орналастырып, мал беріп, егін салғызып кәсіп жасатпақ. Үй беріп, жер беріп, Үндістанның азаматтығына қабылдап, бір ауылға айналдырмақ. Осы жайды ақылдаса келгенде Матар ауылын лайық көреді. Бір биіктеу алаңқайға үй салу жоспарланыпты. Маусым айында жауған жаңбыр толастамады. Үздіксіз жауған жаңбырдан елдің көбі безгекпен ауыра бастады. Аз күнде жүзге жуық адам өліп кетті. Өкімет бәрімізді жинап қайтадан Бопалға (Бхопал) жеткізді. Өкімет арнаулы ұйым құрып, оны «Мәркез қазқан» деп атады. Бұл «Қазақ орталығы» деген сөз. Сондай-ақ, біздерге арнап арнаулы кәсіпорындар ашып, жұмыспен қамтамасыз етті. Қолөнері секілді жеңіл-желпі іс үйретіп, белгілі кәсіпке бейімдей бастады (Алтай, 2014:67-70).

Үндістан ұлттық архивінің саяси департамент бөлімі бойынша анықталған «Бхопалдағы қазақтарға қатысты шығындар» атты құжат Үндістанның Сыртқы қатынастар департаментінің қазақтарға жұмсалған шығындарды өтеу мәселесіне қатысты Калькуттадағы Қытайдың Бас консулдығына жолдаған хаттарын қамтиды. Үндістанның Сыртқы байланыстар департаменті атынан Қытайдың Үндістандағы елшілігіне жіберілген хабарламасында 1941 жылы Қытайдан бет алған қаруланған қазақ көші Шыңжаңнан Тибетке өтіп, Кашмир шекарасына жетіп, Үндістан әскері оларды қарусыздандырып, Кашмир аумағына өткізгендігін мәлімдеген. Сонымен қатар,

Үндістан үкіметі тарапынан олардың Кашмирде, одан кейін аз уақытқа солтүстік-батыс шекаралық провинциясы Тарнавада одан кейін Бхопал штатында аялдауға мүмкіндік жасалғанын хабарлаған. 1944 жылы тамыз айында Калькуттадағы Қытайдың бас консулы Бхопалдағы босқындар лагеріне келіп, Қытай үкіметімен ақылдаса келіп, қазақ көшіне қатысты шығындарды өтеуге келісім берген болатын. Сол уақыттан бері Бхопал саяси агенттігі қазақтарға Қытай үкіметінің атынан қаржы бөле отырып, шығын есебін Қытайдың бас консуллығына жолдап отырды. Қазіргі уақытта, 99 қазақ Бхопалда, 366 адам Үндістанның әр түрлі провинцияларына орналастырылды, атап айтар болсақ, Таксила, Бхопал, Аурангабад провинцияларына бөлінді - деген деректер келтірілген (ҮР ҰА. F. №674 – СА/1947:8).

Калькуттадағы Қытайдың бас консуллығы тарапынан қазақ көшіне қатысты көрсетілген қаржылық көмек жөнінде аталмыш көштің кәугерлерінің естеліктерінде баяндалады. Бопал (Бхопал) әкіміне келген Қытай консулі «Жан Кай Шиден хабар келді. Ол жердегі қазақтың жеп ішерін бер. Оларға көзіңнің қырын сала жүр деген бұйрық келді. Енді мен сендерге күндік несібелеріңді беремін. Сендерді бағатын болдым – дегенді айтты. Бұрын бізге Үндістан үкіметі ұн, май, және бидай беретін. Үкіметтің берген осы жәрдемі тоқтағаннан кейін, Қытай үкіметі ақшалай жәрдем беретін болды. Ай сайын бір адамға күніне балалар үшін 8 рупий, ересектер үшін 15 рупий жәрдем беруге келісті. Төрт басшыға 30 рупийдан берді. Одан кейін Қытай жер сатып алып, оған үй салды. Қазақбад деген сол. Сол жерде екі жыл тұрдық (Қара, 2016:91-92).

Үндістанның Сыртқы байланыстар департаментінің Қытайдың Калькуттадағы бас консулына жолдаған ұсыныс хатындағы мәліметтер бойынша, Қытай консуллығынан алынған барлық қаржы Бхопал агенттігі жанынан құрылған қорға аударылғанын хабарлайды. Империялық банктің Бхопал бөлімшесінде қазақтар үшін арнайы шот ашылып, 1945 жылы ақпан айында Қытайдың бас консулы алдын-ала төлем ретінде 20 000 рупий жіберген. Бірақ, 1945 жылдың қазан айынан бастап, Қытай тарапынан қаржы түспегендіктен жоғарыда аталған келісім шарт бұзылып, қазақтар үшін өтелмеген қарыздар мөлшері өсті. Осы орайда, Қытай тарапынан төленбеген қаржыға байланысты Бхопал басшылары қазіргі уақытта қазақтарға айына берілетін 1100 рупий тұратын тұрғын үй шығынын қоспағанда, басқа да адам басына берілетін жәрдем ақыларын тоқтатуға мәжбүр болып отыр. Бхопал үшін қаржы мәселесі кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болғандықтан, Орталық Үндістан қарыз соманы өз тарапынан енгізіп, алдағы уақытта ол қаржыны Қытай үкіметінен өндіріп алады деген шешім қабылданды (ҮР ҰА. F. №674 – СА/1947:5-6).

1946 жылы Үндістанда ұлт-азаттық төңкеріс етек алды. Үш ғасырдан астам Үндістан ағылшындардың қол астында болып келген. Отаршылдыққа қарсы күрес бүкіл елде қанат жайып, қарулы қақтығыстарға ұласқан. Сол кезде Үндістанда екі партия; 1) Ганди бастаған Халық конгресі, 2) Мұхаммед Али Жинаһ бастаған мұсылмандар партиясы. Бұл партиялардың мақсаты – елді азат ету. 1947 жылы 14 тамызда – Пәкістан, 15 тамызда – Үндістан азат болды. (Алтай, 2014:74,75). Енді үнділер мен мұсылмандар арасында күрес басталды. Аталмыш оқиғалар Үндістандағы қазақтарға да өз әсерін тигізді. Мұнда да қазақ ағайындарға қысым көрсетіле бастады. Еркіндікті аңсаған қазақтар мұнда да көп тұрақтай алмады. Діні бір, тілі үндес Пәкістанға ығысуға ниет етті. Мақсат: түбі мен діні бір көрші Түрік еліне өту еді. Осылайша ақылдасқан ел ағалары Түркия Республикасының Бас консуллығымен байланысып, еліне хат хабар жіберді. Бұл 1952 жылдың маусымы еді. Консулдыққа барып мәселені шешкендер, «Шығыс Түркістан босқындар қоғамының» басшыларының бірі – Хамза Инан Жақияұлы бастаған топ еді. Түркия мемлекетінің премьер министрі Аднан Мендерес қазақтарды қабылдау мәселесі бойынша оң шешім қабылдады. Нәтижесінде, 1953 жылдан бастап Пәкістандағы қазақтар Түркияға қарай бет алды.

Қорытынды. Үндістан ұлттық архив қорларының құжаттары Алтайдан көшіп шығып Қытай, Тибет жолы арқылы Үндістанға жеткен ұзақ та ауыр жол азабын бастан кешірген көш тарихына қатысты тың архив құжаттары болып табылады. Бұл архив құжаттары - жоғарыда келтірген аталмыш көш тарихына қатысты осы көштің тікелей куәгерлерінің естеліктері негізінде жарық көрген еңбектері мен зерттеулерін нақтылап толықтыра түседі. Аталмыш архив құжаттарында келтірілген мәліметтер Гималай асып ауыр жол азабын бастан өткізіп жеткен қазақ көшіне Үндістан үкіметі бей-жәй қарамай, көш мәселесіне қатысты мемлекеттік деңгейде шешімдер қабылданғанын көрсетеді. Нақтыласақ, Үндістан үкіметі мен Кашмир арасындағы аталмыш көштің себептерін анықтау, Үндістанға жеткен қазақ көшін қабылдау, орналастыру және оларға қатысты шығындар мәселесін шешу мақсатындағы хат алмасулар басты дәлел болып табылады.

«Туған жерінен тыс бүкіл жер шарына шашырап өмір сүріп жатқан бес миллионға жуық қандастарымыздың қандай қайғылы да қорлықты жолдан өткенін бүгінгі көзі тірілердің ешқайсысы да өз деңгейінде барша қасірет-қайғысымен бейнелеп бере алмайды. Өйткені, кейде құжат жетіспейді, кейде босқындардың тұтас көш керуенінің іздері белгі-бедерсіз тау шатқалдарына сіңіп, жоқ болып кетеді немесе мүрделері қазақ даласынан шалғайда атаусыз қалған». (Назарбаев, 1999: 140).

Бүгінгі таңда, аталмыш көш тарихына қатысты анықталып, елге жеткен құнды архив құжаттарын ғылыми айналымға енгізу мақсатында мақала авторлары «Қилы заман көш құжаттарының жинағын» баспаға әзірлеуде.

Қорыта келгенде, тәуелсіздік жолында азаттықты аңсап күрескен ерлеріміз бен халқымыздың тарихымыздағы алатын орнын көрсету арқылы бүгінгі ұрпақтың бойына тәуелсіздіктің, туған жердің, еркіндіктің аса бағалы құндылық екенін барынша сіңіруіміз қажет.

Дереккөздер

ҰР ҰА – Үндістан Республикасының Ұлттық архиві

Әдебиеттер

- Алтай, 2014 – *Алтай Х.* Алтайдан ауған ел / Х. Алтай. Алматы. 2014. 272 б.
- Зейнел Сүрмелінің өлеңдер жинағы, 2024 – *Зейнел Сүрмелінің өлеңдер жинағы* / Құрастырушы З. Дүкенбаева және т.б. – Алматы: “Қолжазбалар және сирек кітаптар орталығы” РММ. 2024. 144 б.
- Қара, 2016 – *Қара Ә.* Қазақтардың Түркияға көші (Қожан уәзір ақсақалдың ауызша деректері) / Ә. Қара. Алматы: Орхон, 2016. 136 б.
- Назарбаев, 1999 – *Назарбаев Н.* Тарих толқынында / Н. Назарбаев. Алматы: Атамұра. 1999. 140 б.
- Оралтай, 2005 – *Оралтай Х.* Елім - айлап өткен өмір / Х. Оралтай. Алматы: Білім. 2005. 632 б.
- Тоқаев, 2021 – *Тоқаев Қ-Ж.* Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Егемен Қазақстан. 2021. 5 қаңтар.
- Шәкенұлы, 2016 – *Шәкенұлы Ж.* Қаралы көш: тарихи роман / Ж. Шәкенұлы. Алматы: Асыл кітап, 2016. 424 б.
- Шоқай, 1998 – *Шоқай М.* Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. Т.1. /М. Шоқай. Алматы: Қайнар, 1998. 512 б.

Sources

ҰР ҰА – Yndistan Respublikasynyn Ұлттық arhivi [National Archives of the Republic of India]

References

- Altaj, 2014 – *Altaj H.* Altajdan augan el / H. Altaj [Afghan country from Altai / H. Altai.]. Almaty. 2014. 272 p. (in Kaz.)
- Zeinel Surmelinin olender zhinagy, 2024 – *Zeinel Surmelinin olender zhinagy* [Collection of poems by Zeynel Surmel] / ed. by Z. Dukenbaeva et. al. – Almaty: “Kolzhazbalar zhane sirek kitaptar ortalogy” RMM. 2024. 144 p. (in Kaz.)
- Kara, 2016 – *Kara A.* Kazaktardyn Turkijaga koshi (Kozhan uazir aksakaldyn auyzsha derekteri) [Migration of Kazakhs to Turkey (oral data of kozhan Vizir aksakal)] / A. Kara. Almaty: Orhon, 2016. 136 p. (in Kaz.)
- Nazarbaev, 1999 – *Nazarbaev N.* Tarih tolkynynda [On the wave of history] / N. Nazarbaev. Almaty: Atamura. 1999. 140 p. (in Kaz.)
- Oraltaj, 2005 – *Oraltaj H.* Elim - ajlap otken omir [My country is a past life] / H. Oraltaj. Almaty: Bilim. 2005. 632 p. (in Kaz.)
- Tokaev, 2021 – *Tokaev K-Zh.* Tauelsizdik barinen kymbat [Independence is more precious than anything] // *Egemen Kazakhstan*. 2021. 5 kantar (in Kaz.)
- Shakenuly, 2016 – *Shakenuly Zh.* Karaly kosh: tarihi roman [Black Street: a historical novel] / Zh. Shakenuly. Almaty: Asyl kitap, 2016. 424 p. (in Kaz.)
- Shokaj, 1998 – *Shokaj M.* Tandamaly shygarmalar [Selected works]. Eki tomdyk. Vol.1. /M. Shokaj. Almaty: Kajnar, 1998. 512 p. (in Kaz.)

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 200–211
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_200-211

ҚАЗАҚ-ОРЫС БАЙЛАНЫСТАРЫНДАҒЫ ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫР

Ақнұр Амангелдіқызы Оралова^{1*}, Әбдіуақан Қара²

^{1*}Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

PhD-докторант, ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

²М. Синан атындағы өнер университеті (д. 24, ул. Маджлис-и Мебусан, 34427 Стамбул, Турция)
доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Оралова А.А., Кара А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада батыр Қожаберген Жәнібекұлының қазақ-орыс байланыстарындағы әскери-дипломатиялық қызметі мәселесіне зерттеу жүргізіледі. Зерттеудің *мақсаты* Қожаберген батырдың қазақ-орыс байланыстарындағы әскери тактикалары мен сауда-елшілік әрекеттерінің ерекшеліктері мен іргелес халықтардың көсемдері арасындағы қатынастарының кейбір қырларын қарастыру. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің деректік базасын Омбы облысы мемлекеттік тарихи архиві, Орынбор облыстық мемлекеттік архиві, Ресей империясы сыртқы саясатының архиві, Ресей мемлекеттік көне актілер тарихы архиві, Қытайдың Бірінші тарихи архивінің мәнжу-қытай тіліндегі құжаттары, XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс саяхатшыларының жазбаларындағы материалдар құрады. Мақала жүйелеу, сыни-талдау, баға беру, салыстырмалы-тарихи, логикалық талдау әдістері негізінде жазылды. *Нәтижелер.* Тақырыпты қарастыруда алынған нәтижелер мен ой-қорытындылар басты зерттеу нысанына алынып отырған батыр Қожабергеннің тарихтағы рөлін бағамдауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде Қожаберген батыр Цин ұлықтары, жоңғар нояндарымен қатар орыс қолбасшыларымен де, бауырлас халықтардың көсемдерімен әскери-дипломатиялық қатынастарындағы ерекшеліктер талқыланды. *Қорытынды.* Мақалада қолданылған архив құжаттары мен мәселеге қатысты зерттеулерді талдау нәтижесінде XVIII ғасырдың 40-шы жылдары Ресей империясымен қазақтың беделді хан-сұлтандарымен қатар дипломатиялық байланысқа түскен Қожаберген батырдың қазақ-орыс қатынастарындағы рөлі анықталды.

Түйін сөздер: Қожаберген батыр, қазақ-орыс байланыстары, башқұрт-қазақ қатынастары, Қазақ даласы, дипломатия, Семей бекінісі, сауда қатынастары, қырғыз-қайсақтар, орыс әскерлері, қарауыл.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақ мемлекеттілігінің тарихи дәстүрлері және ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері» іргелі ғылыми зерттеуді жүзеге асыру аясында орындалды (ЖТН: BR20280975)

Дәйексөз үшін: Оралова А.А., Кара А. Қазақ-орыс байланыстарындағы қожаберген батыр // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 200-211-бб. (қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_200-211

КОЖАБЕРГЕН БАТЫР В КАЗАХСКО-РУССКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Акнур Амангелдыевна Оралова^{1*}, Абдулуакан Кара²

^{1*}Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан)

PhD-докторант, научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

²Университет искусств имени М. Синана (д. 24, ул. Маджлис-и Мебусан, 34427 Стамбул, Турция)

доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

Аннотация. *Введение.* В статье проводится исследование проблемы военно-дипломатической деятельности батыра Кожабергена Жанибекулы в казахско-русских отношениях. *Целью исследования* является рассмотрение некоторых аспектов военной тактики и особенностей торгово-дипломатических действий Кожабергена батыра в казахско-русских отношениях и взаимоотношений между вождями соседних народов. *Материалы и методы.* Источниковедческую базу исследования составили Государственный исторический архив Омской области, Оренбургский областной государственный архив, архив внешней политики Российской империи, архив истории древнейших актов России, маньчжурско-китайские источники Первого исторического архива КНР, труды русских путешественников второй половины XIX века. Статья написана на основе методов систематизации, критического анализа, оценки, сравнительно-исторического, логического анализа. *Результаты.* Результаты и выводы, полученные при рассмотрении темы, позволили оценить роль героя Кожабергена в истории, которая стала главным объектом исследования. В результате исследования были обсуждены особенности военно-дипломатических отношений Кожаберген батыр с народами: империей Цин, джунгарскими ноями, русскими командирами, вождями братских народов. *Вывод.* В результате анализа архивных документов, использованных в статье, и исследований, касающихся проблемы, была выявлена роль Кожабергена батыра в казахско-русских отношениях, который в 40-е годы XVIII века, наряду с авторитетными казахскими хан-султанами, вступил в дипломатические отношения с Российской империей.

Ключевые слова: Кожаберген батыр, казахско-русские отношения, башкиро-казахские отношения, казахская степь, дипломатия, Семипалатинская крепость, торговые отношения, киргиз-кайсаки, российские войска, караул.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации фундаментального научного исследования «Исторические традиции казахской государственности и проблемы сохранения национальной идентичности» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (РН: BR20280975).

Для цитирования: Оралова А.А., Кара А. Кожаберген батыр в казахско-русских отношениях // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 200-211 (на каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_200-211

KOZHABERGEN BATYR IN KAZAKH-RUSSIAN RELATIONS

Aknur A. Oralova^{1*}, Abdolvahap Kara²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Kazakhstan)

PhD doctoral student, researcher

<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

²M. Sinan Fine Arts University (24, Meclis-i Mebusan Str., 34427 Istanbul, Turkey)

Dr. Sc. (History), Professor

<https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

Abstract. Introduction. The article examines the issue of military and diplomatic activity of batyr Kozhabergen Zhanibekuly in Kazakh-Russian relations. *The aim of the study* is to consider some aspects of military tactics and the specifics of Kozhabergen Batyr's trade and ambassadorial actions in Kazakh-Russian relations and the relationship between the leaders of neighboring peoples. *Materials and methods.* The source base of the research was made up of the State Historical Archive of the Omsk Region, the Orenburg Regional State Archive, the Archive of Foreign Policy of the Russian Empire, the archive of the history of the oldest acts of Russia, Manchu-Chinese sources of the First Historical Archive of the People's Republic of China, the works of Russian travelers of the second half of the XIX century. The article is based on the methods of systematization, critical analysis, evaluation, comparative historical, logical analysis. *Results.* The results and conclusions obtained when considering the topic made it possible to evaluate the role of the hero Kozhabergen in the case, which became the main object of research. The study discusses the features of military and diplomatic relations of Kozhabergen Batyr with the peoples: the Qing Empire, the Dzungar noyans, Russian commanders, and leaders of fraternal peoples. *Conclusion.* As a result of the analysis of archival documents used in the article and studies related to the issue, the role of Kozhabergen Batyr in Kazakh-Russian relations was revealed, who in the 1740s, along with authoritative Kazakh khan and sultans, entered into diplomatic relations with the Russian Empire.

Keywords: Kozhabergen batyr, Kazakh-Russian relations, Bashkir-Kazakh relations, Kazakh steppe, diplomacy, Semipalatinsk Fortress, trade relations, Kirghiz-Kaisaks, Russian troops, guard.

Acknowledgments. The article was prepared as part of the implementation of fundamental scientific research «Historical traditions of Kazakh statehood and the issues of preserving national identity» of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (RN: BR20280975).

For citation: Oralova A.A., Kara A. Kozhabergen batyr in kazakh-russian relations // Otan tarikh. 2025.

Vol. 28. № 1. Pp. 200-211 (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_200-211

Кіріспе. Бүгінде төл тарихымызды жаңаша зерделеуге, оның ішінде, Қазақ тарихында салмағы басым орын алар тарихи тұлғаларға ұлттық мүдде тұрғысынан лайықты баға беру жолында бірқатар зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Дегенмен, бұл тұлғалардың қатарында қазақ батырларының тарихи тағдырлары бұрмаланып немесе тарихтағы есімдері мен саяси-дипломатиялық қызметі түрлі шатасуларға соқтығысып жатқаны жасырын емес. Қазақ батырларының мемлекеттік қоғамдық-саяси қызметін бағалау белгілі дәрежеде Патша үкіметі тұсында да, Кеңес заманында да бұрмалаушылыққа ұшырады. Қазірде мемлекеттік қолдауға ие болып отырған отан тарихы жаңаша деректермен толығуда. Осы тұрғыдан қарастырғанда, зерттеуді талап ететін тұлғалардың бірі – Абылай дәуірінде әскери-дипломатиялық қызметімен көзге түскен Қожаберген батыр Жәнібекұлы. Қожаберген батырдың тұлғалық қасиетін мен әскери-дипломатиялық қызметін зерттеу – XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығы сахнасындағы хан, сұлтан, батырлар дәуірінің шынайы көрінісін сипаттауға мүмкіндік береді.

Қожаберген алмағайып заманда хан Абылайдың сенімді сардарларының бірі ретінде тікелей оның бұйрығымен Цинь патшалығы мен Ресей империясы тоғысында тағдыры сынға түскен Қазақ хандығының жер тұтастығы мен бейбіт өмірі жолында күресті. Батырдың қазақ-қытай және қазақ-жоңғар қатынастарындағы жанкешті қызметінен бөлек, оның қазақ-орыс байланыстарындағы әскери тактикалары мен сауда-елшілік әрекеттерін қарастырудың маңыздылығы басым. Себебі, тұлғаның бұл қырын қолда бар деректер негізінде ғылыми тұрғыда талдау – қазақ-орыс байланыстарының тарихи қатпарларын ақтаруға және батырдың өмірі мен әскери-дипломатиялық қызметінің беймәлім қырларын ашуға бағыттайды.

Бүгінде еліміздің геосаяси жағдайының тұрақтылығын қамтамасыз ету мен әскери әлеуетін күшейтудегі батырлардың рөлі, тарихи сананы жаңғырту, батырдың Жоңғария мен Цинь империясы қарым-қатынастарымен қатар, Ресей билігімен әскери-дипломатиялық байланыстарындағы ұтымды айла-тәсілдерін қазіргі саяси-дипломатиялық сахнада қолдану тұрғысынан қарастыру мақаланың өзектілігін салмақтайды.

Ендеше, зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты бойынша Қожаберген батыр туралы, оның қазақ-орыс қатынастары тарихындағы рөлі туралы деректерді талдау негізінде мәселені тарқатып көрелік.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысы ұлттық мүдде тұрғысынан қарастырылды. Мақала тарихи сананы қалыптастыру, ұлттық рухты көтеру мен Ұлы Даланың ұлы есімдерін жаңғырту көзқарастары тұрғысында жазылды. Тақырыпты зерттеуде Омбы облысы мемлекеттік тарихи архиві, Орынбор облыстық мемлекеттік архиві, Ресей империясы сыртқы саясатының архиві, Ресей мемлекеттік көне актілер тарихы архиві, Қытайдың Бірінші тарихи архивінің мәнжу-қытай тіліндегі құжаттары, XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс саяхатшыларының жазбаларындағы материалдар қолданыс тапты. Зерттеу жұмысы жүйелеу, сыни-талдау, баға беру, салыстырмалы-тарихи, логикалық талдау, қорыту әдістері негізінде жазылды.

Талқылау. Бүгінгі тарих ғылымында Қожаберген батырдың есімі лайықты тұғырынан орын алды деп толыққанды айта алмаймыз. Осы күнге дейін батырдың ғұмыры мен оның әскери-дипломатиялық қызметі жайында ғылыми еңбектер саусақпен санарлықтай. Батыр туралы бұқаралық ақпарат құралдарында рухани-көпшілік мақалалар мен тарихи-танымдық кітаптар жарық көргенімен, арнайы кешенді түрде зерттелген ғылыми еңбектер жоқ. Оның себебі, біріншіден, отандық тарих ғылымында бұл тақырыпқа қызығушы ғалымдардың осы уақытқа дейін табылмауы, екіншіден, батыр туралы деректер қоры мен материалдардың аздығы деп түсінуге қисын бар.

Ғылыми-көпшілік қауым арасында Қожаберген есімді тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметіндегі ерекшеліктердің ғылыми астарын түсінбеу немесе олардың тарихтағы тұғырлы орындарын шатастыру жағдайлары бар екендігі жасырын емес. Олай болса, Абылайдың сенімін ақтаған адал сарбазы, Керей тайпасының Абақ Керей Шыбарайғыр руының қолбасшы батыры Қожаберген Жәнібекұлының XVIII ғасырдағы халықаралық қатынастардағы әскери-дипломатиялық қызметін жаңа табылған архив деректері негізінде талдаудың маңызы зор.

Қожаберген есімі қытай қазақтарының арасында кең тараған. Қожаберген және Бердіқожа батырлардың Абылай ханның 1755-1757 жылдардағы Цинь жасақтарымен қиян-кескі шайқастарында шығыс қанатты басқарғаны нақты. Қазақ халқының әдеби мұраларында, сонымен қатар орыс және қытай деректерінде батырлар туралы айтылады, бұл орайда көбінде «хочжа», «ходжа» хоңзи», «қожа» сөздері батыр атауымен бірге құрамдас болып кездеседі. Мәселен, Қожаберген, Хочжайбилде, Ходжа Мерген, Қожамерген, Қожымберді, Қожагельде, Қазиберген, Қожаберді батыр, Бердіқожа, Ходцибоэрген. Атаулардың осылайша әртүрлі оқылуы қолжазбалардың ауызша және саяхат жазбаларының жанрлары («скаски»), шетелдік эмиссарлардың хабарламалары мен түрлі ведомствоға қарасты жазушылардың жазбалары негізінде жасалынғаннан, сондай-ақ, олардың сауаттылығы мен оларда бар ақпараттың толыққанды еместігіне байланысты орын алған (Хафизова, 2019: 388).

Мәселені осы тұрғыдан қарастырғанда, орыс архив деректерінен табылған құжаттарда батырдың есімі Қожаберді (Гожебердей-батур, Кожеберды-батур) деп кездесетініне көз жеткіздік.

Сол дәуірде кісі есімінің жазылуына қазақ, орыс, моңғол, мәнжу және қытай халықтарының тілдік ерекшеліктері де әсер етті. Сол себепті де батырлардың біркелкі аталуы мен олардың қызметі үзік-үзік өмірбаяндық деректерге сүйеніп анықтау қиындық туғызады. Осы тұрғыдан алғанда, халық мұрасындағы ауызша деректер мен орыс, қытай және моңғол деректерін салыстыра талдау әдісін қолдану біршама мүмкіндіктер туғызады. Мәселен, Қожаберген мен Бердіқожа батырлардың рулық шежіресін анықтауда біршама алшақтық байқалады. Бердіқожа батырды кейбір деректер Орта жүздің керейлеріне жатқызса, енді бірі Шанышқылы руынан тарайтындығын алға тартады, ал Қожаберген батырды найман тайпасынан Қаракерей руына жатқызса, екіншілері Абақ-Керейге, ал тіпті кейбір деректерде жоңғар деп айтылады (Хафизова: 2019, 388).

Осы мәліметтерден біз біріншіден, Қожаберген батырдың халықаралық қатынастардағы беделінің жоғары болғандығы мен оның елшілік байланыстардағы шеберлігі байқалады. Екіншіден, қазақ және жоңғар батырлары арасындағы байланыс өте тығыз өрбіді, тіпті, қазақ Қожабергеннің ауылы ойрат тайпаларының мекенімен көршілес орналасты. Осылайша, екі халық арасындағы қарым-қатынастың соншалықты жақын болғандығы, кейбір деректерде батыр Қожабергенді жоңғар халқының батыры деп көрсететін қате мәліметтердің кездесетіндігі айтылады.

Жасыратыны жоқ, жоңғар шапқыншылығы салдарынан халқымыз Ресей империясының отаршылдық саясатының құрбанына айналуға мәжбүр жағдайға келді. Патшалық Ресей әскери бекіністер салу, қазақ хандарын уақытша өз иелігіне бағындыру саясатын ұстанып, «қулығына құрық байлатпас» айла-амалдар құрып, терең жоспарлы құйтырқы саясатын жүзеге асырды.

1738-1741 жылдары жоңғар қонтайшысының әскерлері Қазақстан жеріне жаңа жорықтарын ұйымдастырды. Жоңғар әскері Орта жүз территориясының шекараларына басып кіріп, қазақ

ауылдарына қиян-кескі шабуылдар жасады. Олар аяусыз бейбіт халықты қырып, әйелдер мен балаларды құлдық пен күндікке айдап әкетті. Жоңғарлар орыс шекаралық посттары мен Ор бекінісіне қарай беттеген қазақтарды ресей шекаралық аймақтарына дейін қудалады. Орыс шекаралық билігі жоңғарларға қазақтарды орыс иелігіндегі халықтар ретінде жайына қалдыруды талап етті. Бұл мәлімдемеден соң жоңғарлар кері шегінуге мәжбүр болды. 1742 жылы жоңғарлар Орта жүзге қайта шабуылдарын жалғастырып, Әбілқайыр мен қазақ сұлтандарынан Жоңғар мемлекетіне бағыныштылығын мойындауды талап етті. Алайда, орыс шекаралық билік өкілдерінің араласуынан олар өз талаптарынан бас тартуға тура келді (Казахско-русские отношения..., 1961: 9).

Берілген тарихи фактілерге назар аударсақ, әрине, Жоңғар мемлекетінің XVIII ғасырдың 40-шы жылдардан бастап-ақ, тұтқиылдан бейбіт жатқан қазақ жайылымдарына жойқын шабуылдар жасаған. Осы тұрғыдан қарастырғанда, орыс шенеуніктерінің қазақтарды өздеріне бағынышты немесе жалынышты отар халық етіп көрсету амалдарын байқамау мүмкін емес.

Ресей архивіндегі бұл құжат ойымызды дәлелдейді: «Тамыздың 30-ы күні Орта жүздің Керей руынан Қожаберген батыр ант берді» (РИССА. Қазақ істері қоры, 122-т. 4-іс, 169-п.). Бұл құжаттан батыр Қожабергеннің Керей тайпасының қолбасшысы ретінде әскер бастағаны айтылады.

Халық жадындағы Қожабергеннің образы тек батыр бейнесінде ғана емес, сонымен бірге ол интеллектісі мен кемел ойы, қаһармандығы мен өжеттігі, кекшілдігі мен кең пейілді мінездерімен ерекшеленеді. Оның өмірінде орын алған барша оқиғалар бізге анық-қанығымен белгілі емес, батырдың өмірі мен қызметінің беймәлім тұстары өте көп.

Орыс саяхатшысы Е.К. Мейендорф 820-1821 жылдары «Путешествие из Оренбург в Бухару» еңбегінде: «Қырғыздар (қазақтар) рубасыларын ақсақалдар, билер, батырлар, сұлтандар басқарады. Батырлар – ержүрек, әділетті және бастамашыл адамдар, жойқын шабуылдар мен жорықтар кезінде батырлар атқа қону өнерімен ерекшеленеді» деп жазған (Мейендорф, 1975: 41).

Қазақ хандығының саяси-әскери құрылымын тұрақтандырған Абылай хан іргелес мемлекеттер мен Ресейге бағынышты туыстас халықтарға әрқашан қолдау танытып отырған. Патшалық Ресейге бостандық жолында қозғалыстар ұйымдастырған башқұрт халқының қолбасшы батырларына қамқорлық көрсетті. Оның бірі, башқұрт халқының көрнекті батыры Қарасақал еді.

Өкінішке орай, Қарасақал бастаған башқұрт көтерілісі жеңіліске ұшырады. Көтерілістің жеңіліске ұшыраған Башқұрт ханы Қарасақал Қазақ даласына қашып келіп, қазақтармен тығыз байланыс орнатып, 1740 жылдары Ресей әкімшілігіне едәуір саяси қиындық туғызды (Абылай хан, 2023: 219).

Қожаберген батыр хан Абылайдың тікелей қолдауы мен тапсырмасы арқылы әскери-елшілік қимыл-әрекеттерін орындап отырды. Хан Абылай башқұрт халқымен де бейбіт қарым-қатынас жолын таңдады.

Осылайша, тарихи оқиғаны логикалық талдауымыз, қазақ батыры Қожаберген мен Қарасақал арасында өзара бауырластық сезімдері болғаны анық екендігін көрсетеді. Оған мысал, 1745 жылғы 7 ақпандағы Семей бекінісінен капитан Карачиновтың Ямышев кеңсесіне жолдаған рапорты: *«Февраля-де 4 дня Енисейского полку гранодер Яков Холкин прибыл ис команды от порутчика Александр Левашова. И по прибытии-де скаскою объявил: прошлаго-де 1744 году декабря 23 дня командирован он был ис той крепости Новоучреждаемого драгунского полку каптенармусом Иваном Корниловым для препровождения следующего в Зенгорскую землицу посланца Наурус-Хазы. И следовали от той Семиполатной вперед восемь дней. И на том месте оной посланец за присталью лошадей и за глубоким снегом остановилса и стоял десять дней. И с того места или вперед еще три дни и остановился помянутой посланец в урочище Шеках, понеже снег в есьма велик и протти никак невозможно. А которые посланы в Ургу для конвою и подвод драгун Иван Кучин, салдат Федор Коновалов, и оные еще не возвратились. И по согласию-де оной порутчик с посланцем отпустили помянутого каптенармуса Корнилова с конвоем дватцетью девятью человека. А ему-де приказал оной порутчик от него каптенармуса остаться с четырьмя человеки в казычком улусе у башлыка Кожеберды-баттура. До которого-де по возврате следовали четьре дни. И сказал им: как-де прибудут из Урги драгун и салдат, то-де пришлются к вам в тот улус и с лошадьми, а ежели дожждаться не можете, то-де и вы поезжайте в Русь. Чего ради и жили-де они в том улусе восемь дней, и обождать не могли, и запасу у них не стало, и купить не на што. Того ради он, Холкин, с командою своею и поехал в Семиполатную крепость. А помянутой посланец ушел ли с того места вперед или нет, о том-де известия не слыхали»* (ООМТА. 1-к. 1-т. 2-іс. 83-п.).

Осы құжатта драгун И. Кучин және Ф. Коновалов атты сарбаздар Қожаберген батырдың ұлысында болғаны белгілі болды. Осы аталған орыстар жоңғарлардың орталығы Урга деген қаладан келгені айтылады. Олар Қожаберген батырдың ауылынан кетіп, төрт адамдай қалдырып кетеді.

Құжаттың келесі үзіндісі одан да құнды ақпараттарды бізге береді. Қожабергеннің ірі қолбасшы екендігі және үш мыңға жуық қарулы әскері болғандығы туралы мәлімет береді: *«А как он, Холкин, в том улусе остался от помянутого капитанармуса Корнилова, и притом объявил ему показанной казыцкой баишлык Кожеборды-батур, что-де при мне имеется войска три тысячи, и вы-де живите здесь без опасу, и обиды-де никакой от нас вам не будет, а как будет тепло, то-де я отпущу к вам в крепость с торгом сына своего Байтелека, и чтоб у вас в крепости и сыну моему обиды никакой не было. Да оной же-де баишлык Кожаборды батур приказывал ему, Холкину: скажи-де г-дину капитану – ежели Карысакала команды ево люди прикочуют под крепости и будут вам обиды чинить, и будет за ними погоня, то б-де и мне известие подали, хотя, чрез моих людей, то-де и я за ним, Карысакалом, в погоню пойду. Токмо-де оной Карысакал кочует ныне от нас в дальном разстоянии. И мы-де с ним не в миру»* (ООМТА. 1-қ. 1-т. 3-іс. 198-п.). Құжаттан, Холкин деген орыстың әскери адамына Қожаберген батыр менің көшімде тұрақты түрде үш мың әскер бар деп хабарлайды. Екіншіден, қонаққа келген ауылында қалған төрт адам ешкімнен қорықпаса болатындығы мен олардың қамқорлығын қамтамасыз ететіндігін Қожаберген айтады. Үшіншіден, осы әңгімесінде Қожаберген өтініш білдіреді: Жылы күндер болған кезде Семей бекінісіне сауда мақсатымен өзінің ұлы Бәйтелекті (Байтайлақ) жіберетіндігін айтады және сол бекіністе оның баласына қамқорлық танытып, қауіпсіздігін қамтамасыз етуді өтінеді. Төртіншіден, Абылай Холкинға мынадай бір қызықты ұсыныс жасайды: «Егер де, Ресей империясынан бас сауғалап, тығылып жүрген Қарасақал өз адамдарымен бекіністің маңайына келсе, сендерді ренжітсе, егер де сіздер оның соңына қудалау жасасаңыздар, Қожабергенге де ақпарат берсеңіздер..... Хабарларды маған тура немесе менің адамдарым арқылы жеткізуге болады. Солай жасасаңыздар мен Қарасақалды қуып жетуге дайынмын» дейді. Осыдан басқа, Қожабергеннің айтуы бойынша, Қарасақал бізден алыс жерде көшіп-қонып жүреді және Қожабергеннің бір айтқаны «мен онымен текетірестемін» деп мәлімдейді. Ресей жағы мен Қожабергеннің татулығы мен сауда қатынастарына рұқсат алу үшін Ресей билігіне қолдау көрсеткенін білдіргісі келеді. Құжатты талдау нәтижесі, Қожаберген батыр өзінің дипломат саясаткер екендігін көрсетеді. Қазақтың Абылай, Қабанбай қатарлы мәртебелі тұлғаларымен қатар Қарасақалды да қолдап тұрғаны білінеді, дегенмен де, осы тұста Ресей тарапына теріс ақпарат бергені көрініп тұр. Үш мың әскерімен Қожаберген Қарасақалды ұстап беру мүмкіндігі мол еді. Алайда, Қожаберген ешқашан мұндай қадамға бармады. Себебі, қазақтар башқұрттарды бауыр, түркі тілдес халықтар деп танып, құрметпен қараған.

Башқұрттар мен қазақтар түркітілдес, бір-біріне туыстас халықтар. Башқұрттардың шаруашылық қызметі, тілі, діні және мәдениеті қазақтармен ұқсас болды. Сол кезеңде башқұрт-қазақ байланыстарының кең таралған қатынас нысандары неке еді. Башқұрт және қазақ батырлары арасында күрес, ат бәйгесі, садақ ату жарыстарында бірлескен дәстүрлі шаралар кеңінен таралды. Орыс билігі екі бауырлас халықты олардың патшалыққа қарсы бірлескен әрекеттерін болдырмау мақсатында екі халық арасына алауыздық туғызуға тырысты. Көптеген башқұрттар Орынбор жасақтарынан төнетін қауіпке қарамай қазақ даласынан пана іздеді (Кабульдинов, 2018: 140).

Батыр Қожабергенмен қатар оның ұрпақтары арасынан бәйбішеден туған ұлы Байтайлақтың есімі тарихи деректерде көп аталады. Қожабергеннің ұлы Байтайлақ туралы деректерге мұқият назар аударсақ, оның Цин патшалығымен қатар қазақ-орыс қатынастарында белсенді де абыройлы адам болғандығына көз жеткіземіз.

Мәнжу құжаттарында Байтайлақты Қожабергеннің елшісі ретінде Цин әкери лагеріне маңызды хабарларды жеткізіп отырған бұл адамды Қожаберген батырдың ұлы деп анық айтылады: Келесі күні, яғни 7-күні (1757 жылдың 21 тамызы – авт.), айдаһар уақытында, Далишан Қожабергеннің Байтайлақ есімді ұлы және Қара Барақтың інісі Мәми сынды 10 адамды Нарит асуы арқылы осында бастап әкеліпті. Сонда Қожабергеннің ұлы Байтайлақ былай деді: «Абылай әскер бастап осында келіп, ұлы армияларыңызбен қауышқан екен. Ол өзі барша қазақты бастап ұлы Еженмен қарым-қатынас орнатқандығы туралы хабарды хат арқылы біздің барлық ру-тайпаларымызға жеткізген. Осыдан хабардар болған соң біздің Қожабергеніміз әскер бастап қашқан Әмірсананы тұтқындауға шықты. Ол мені сіздер, цзюнцзюнь-ұлықтармен кездесіп, сіздерге сәлем

беруге жіберіп отыр. Бізде хат жазатын адам жоқ, сондықтан мұнда біз өзіміз келіп, өз ауымыз бен өз тілімізді сенім хат ретінде пайдаланбақпыз»... (Еженханұлы, 2017: 161).

Берілген құжаттағы деректерді талдар болсақ, біріншіден, бұл тұста қазақ жылқысының қасиеті мен табиғи ерекшелігіне қытайлардың қызығушылық танытқан. Қытай-қазақ сауда қатынастары тарихында Цин империясы қазақ жылқыларына аса қызығушылық білдіріп, «Жылқыға – Жібек» саудасын іске асырғаны белгілі. Қазақ жылқысының ірі іздерін байқаған қытай қарауылшылары әскери лауазымы жоғары Далишан, Жакучи және Бинтуға жүз әскерімен Багин асуына барып торуылдау туралы бұйрық түседі. Қытай әскері бұл адамдардың Қожаберген батыр мен Қара Барақ бастаған 700 қазақ әскері екендігін мәлімдейді. Қожаберген мен Қара Барақтан бөлек Қожабергеннің ұлы Байтайлақ та бар. Осы тұста батыр Қожабергенмен қатар оның ұлы Байтайлақтың да қазақ халқының тағдырын шешуде дипломатиялық қызмет атқарғандығын аңғаруға болады.

Р. Зұрғанбайұлының «Шыбарайғыр – Қожаберген батыр» жинағында Байтайлақты Қожабергеннің бәйбішемінен тараған ұлы деп айтады: «Жәнібек ұлы Қожаберген. Бұл кісі – Шыбарайғыр руының ұраны, қолына қазағымның қасиетті төрт туының біреуін ұстаған, алып батыр адам. Осы Қожаберген батырдан Байтайлақ, Қалыбай, Тоқбура, Малкелді, Ертісбай, (бұлар – бәйбіше аталады). Кененбай, Кенет, Мәті (Бабура аталады). Жандәулет, Шындәулет, Рыстанбет, Меңдібай, Бөгенбай, Кенжебай, Қазақбай, (Бұлар Жүзік аталады) (Зұрғанбайұлы, 1996: 75).

Бұдан шығатын түйін, Қожаберген өзінің ұлы Байтайлақты сенімді адамы ретінде қытай және орыс қатынастарында белсенді араластырғаны көрінеді. Байтайлақтың да әкесі қатарлы екіжақты елшілік және сауда қатынастарын реттей алар қабілеті бар тұлға болғандығын атап өту қажет.

Жоғарыдағы құжаттан тағы бір үзінді талдар болсақ, «*А по возврате ис того улуса в Семиполатную крепость наезжали в том пути войска ево. Кочуют в разных местах в урочище по Чар-Гурбану пятнатцеть юрт. И проехав помянутыя юрты встретилса-де с ними казак, имя ему Аблай, которой объявил о себе, что помянутому баишыку Кожеберды-батуру брат, а кочую-де я против Семиполатной крепости в камне в пятьдесят юртах и буду-де в Семиполатную крепость нынешним временем с торгом*» (ООМТА. 1-к. 1-т. 2-іс. 83-п.).

Қожаберген қарамағындағы адамдар әр жерде шашыраңқы түрде көшіп-қонып жүрген. Мысалы, Шар Гурбан деген жерде он бес үй көшіп-қонып күн кешті. Сол ауылдың Абылай атты бір қазағы Қожаберген батырға туыс аға болып саналады. Қожабергеннің осы аталған Абылай атты ағайын бауыры Семей бекінісі жанында елу киіз үймен көшпелі өмір сүреді екен. Келешекте күн жылығанда Семей бекінісіне сауда жасауға келетіндігін білдіреді. Ал осы тұста, орыстар тарапынан Қожаберген ұлыстарына барғанда қысым шабуылдар жасалды ма деген сұрақ туындайды. Қожаберген ауылында болған орыстарға сапарда да, жолда да ешкім тиіспеген. Осы уақытта Қожаберген батыр өзі жақтаған халықтар мен батырларға қамқорлық танытқан. Әрине, осындай қамқорлықты, қауіпсіздікті көрген және сезінген орыс әскері өкілдері жауап ретінде келешекке саудамен келетін Қожаберген батырдың адамдарын жақсы қарсы алуға ниет білдіреді. Осы жағдайға талданып жатқан құжаттың үзіндісі осыған дәлел: «*Ежели предписанныя Казачьей орды люди в оную Семиполатную или другую крепость с торгом прибудут, то оным для торгу в жилье тех крепостей впуск чинить ли или приказать быть им вне крепостей*» (ООМТА. 1-к. 1-т. 1-іс. 198-п.). Құжатта қазақтарды қарсы алып, тек қана бір мәселе - бекініс ішіне немесе сыртына қалдыру мәселесін шешу қажеттілігі еді.

Құжатта кездескен Абылай атты қазақтың Қожаберген батырға туыс екендігін, батырдың ата-тек шежіресіне үңіліп талдасақ...

Абақ керей – Асанберді, Құттыберді, Аллаберді

Құттыберді – Жаппас – Мәнжол – Кенел - **Шыбарайғыр (Келбағыс)**

Шыбарайғыр (Келбағыс) – Жаната, Жаркәбіз

Жаната – Шотпан, Тоғыз

Шотпан – Толым- Жауғаш – Өтес, Түлек

Өтес- Жаншоры, Жиеншора

Түлек- Тоғызақ

Жаншора – Мұрат, Қанымбике, Жәнібек

Жәнібек – Қожаберген

Қожаберген – Бәйбіше, Байбура, Жүзік

Қанымбике – Алманбет, Тоқпанбет, Байманбет
Жиеншора – Аққұртқа, Жиенабыз
Аққұртқа – **Бөлек**, Қызылқұрт (Досымбет), Сәркөз (Есімбет)
Жаркәбіз – Өтеғұл, Меңлі, Балта
Өтеғұл – Кәлпе (Есенаман), Қосай
Қосай – Орыс, Тағыс
Орыс – Қаржау-Бөрте
Тағыс – Бәйкісі

Балта - Құтымбет, Айтымбет, Мұрынбет (Абақ керей Шыбарайғыр руы шежіресі, 2015: 407).

Жоғарыда көрсетілген Абақ керей Шыбарайғыр шежіресіне назар аударсақ, Бөлек пен Қожабергеннің үшінші аталары туысады. Деректе беріліп отырған Қожаберген батырдың туыс бауыры деп аталған Аблай Беляков оның Бөлек атты туысынан тараған ұрпағы екендігін растап отыр.

Қазақ ордасынан Абылайдың сенімді сардары Қожаберген батырдың туыс ағасы Абылай өзімен бірге үш адаммен сауда жасау мақсатында келгендігі туралы деректе: *«Того ж-де февраля 5 числа в девятом часу дни прибыли в тою крепость из зарешной стороны реки Иртыша Казачьей орды Аблай Беляков Коже-Берды-батур брат и при нем казыков три человека. Которые-де ему, капитану, между прочем объявили: приехали-де во оную крепость сказать да и для торгу. А стоят-де против Усть-Каменогорской крепости в камню в пятидесяти юртах. А войска-де при нем двести человек»* (ООМТА. 1-к. 1-т. 3-іс. 202-п.) делінген. Құжаттан біз Қожабергеннің ұлысы Өскемен бекінісінде тұрақтағаны, қыстауында 50 киіз үй мен 200 сарбазды құрайтын тұрақты әскері болғандығын анықтаймыз. Тұрақты әскерді жасақтау және қамтамасыз ету көшпелі өмір салтын ұстанатын халықта өте сирек кездесетін жағдай. Тұрақты әскерді жасақтау әлсіз немесе ауқатсыз адамның қолынан келе бермейді. Осы тұста біз Қожаберген батырдың қолбасшылық қасиеті мен өзінің ұлы Байтайлақпен қатар бауыры Абылайды да сауда қатынастарына белсенді араластырғандығына көз жеткіземіз.

Қожабергеннің қарамағына қарасты елдің Өскемен бекінісінен Ертіс өзенінің арғы бетіндегі Шар-Гурбан өзені маңында тұрақтағанына тарихи деректер дәлел бола алады.

1744 жылдың қыс мезгілінде Қожаберген батырдың ауылы жоңғар қарауылдарына жақын Шар өзенінің маңында орналасқан (РМКАА. 248-к. 113-т. 383-іс. 1039-п.). Дерекке сүйеніп тарқатар болсақ, қазақ ауылдары мен ойраттардың қоныстары бір-бірімен шекаралас, аралас-құралас жатқандықтан Керей болысының старшыны, батыры Қожабергенді ойраттармен шатастыруы әбден мүмкін жағдай еді. Тіпті, Давацидің билік еткен аймағы қазақ ауылдарымен көршілес жатқандықтан, оның қазақ билеушілерінен пана сұрауы да қиынға соқпайтыны анық.

Керей тайпасының батыры Қожабергеннің Семей қаласының оңтүстік-шығыс аймағындағы Шар өзені жағалауында әскерімен тұрақтағанын орыс тарихшысы Г.Н. Потанин жазып қалдырған: *«Ходжа-бергенъ (монг. мэргэнъ, стрелок) былъ богатырь кирейскаго рода въ прошломъ столетіи; обыкновенно кочевал на реке Чаръ-гурбанъ къ юго-востоку отъ г. Семипалатинска и участвовалъ въ набегахъ на калмыцкія кочевья, когда Джунгарское ханство рушилось подъ ударами Китайцев; но здесь, очевидно, следуетъ разуместь какое-то легендарное лицо; у Киргизъ въ обычае давать новорожденнымъ имена древнихъ предковъ, отчего въ легендахъ происходитъ путаница* (Г.Н. Потанин, 1881: 35). Мұнда Керей тайпасының батыры Қожаберген Семей қаласының оңтүстік-шығыс бетіндегі Шар өзенінің жағалауында көшпелі өмір сүріп, қытай әскерінің соққысынан жеңіліс тапқан қалмақ әскері жақтасы ретінде күрескені айтылады.

Қожаберген батырдың дипломатиялық қызметінің көрінісі ретінде Семей бекінісінде сауда жасау әрекеті өз нәтижесіне жетті. Осыған дәлел, 1745 жылғы 12 наурызда полковник Я.С. Павлуцкийдің Сібір әскери шебінің басшысы генерал-майор Х. Киндерманның хатынан білуге болады. *«Секретной ордер вашего превосходительства минувшаго февраля от 13 на представление г-дина полковника Зарина (а надежно, что в такой же силе и от меня уже представление вашимъ превосходительствомъ получено) о допущении киргиз-кайсаковъ к Семиполатной крепости Гожебердеева сына и с ево киргиз-кайсаками торговать, а о не допущении оныхъ в город, и о нечинении имъ озлобления, и о разведывании между разговорами о намеренияхъ зенгорского владельца, и что кому от техъ киргисцовъ объявлено о чемъ будетъ, то секретно стоящей»* (ООМТА. 1-к. 1-т. 1-іс. 344-п.), *в той Семиполатной крепости капитан Карачинцов немедленно репортовалъ вашему превосходительству, и о подтверждении, чтобъ в той крепости караулъ и фарпосты во всякой*

предосторожности находились, дабы, паче чаяния, от показанных киргизцов злых поступок не могло произойти, и пока оные киргисцы для торгу в Семиполатной находитьца будут иметь в день, так и в ночь в том городе сверх караула при афицере пекет и в воротах караул умножить, и те ворота, кроме калитки не отворять, и в ночное время закладывать покрепче, и о умножении круг крепости часовых, а которого числа те киргизцы в каком числе людей и с каким товаром придут, о том к вашему превосходительству репортовать, сего марта «11» дня получен» (ООМТА. 1-к. 1-т. 1-ис. 345-п.).

Осы құжатта біз Қожаберген батыр адамдарына Семей бекінісі маңайында сауда жасауға рұқсат берілгенін көреміз. Біріншіден, Қожаберген адамдарын сауда қатынастарында қала ішіне кіргізбей, қала сыртында ұстауды бұйырғанын аңғарамыз. Екіншіден, оларды ызаландырмау туралы нұсқау берілген. Себебі, қазақтардың саны көп, олар өшігіп, бекініске шабуыл жасайды деп сескенді. Бұрындары Семей әскери шебінде мұндай қақтығыстар орын алған. Мысалы, 1754-1755 жылдары қыс мезгілінде Сұлтанмәмет сұлтанның 200 шақты адамы Коряков бекінісіне шабуыл жасағаны белгілі. Үшіншіден, бекіністе орналастырылған маңайдағы форпостарда әскери күш барлық жағынан дайын болу жөнінде нұсқау берілген. Төртіншіден, қазақтар Семей бекінісі маңайында сауда қатынастарын ұйымдастырғанда әскери топтан басқа жеке офицерлер мен карауылдар санын көбейтуді, сондай ақ олардың қақпа маңайында тұруына бұйрық беріледі. Сонымен қатар есікті түн мезгілінде ашпау туралы, карауылдар санын көбейту туралы айтылады. Бесіншіден, Қожаберген адамдары саудаға аттанғанда алдын ала қанша адам кеткендігі туралы бақылау орнатылған. Әрине, Ресей жағының қазақтарға деген сенімсіздігі бар екенін байқамау мүмкін емес. Сенімсіздер ішінде Қожаберген және оның адамдары да бар деген сөз. Сол заманның құжаттарын талдар болсақ, Ертістің қыр жағындағы қазақтарды архив құжаттарында «жау» («неприятель») деп атайды. Әр жеті күнде бір рет Ертіс шебіндегі бекініс басшылары Тобольск қаласына шекара бүтіндігі мен қазақтардың малдарының Ертіс шебіне өтпегендігі туралы баяндап отырған.

Осы құжат Қожаберген батырдың сауда қатынастарындағы епті дипломат екендігін көрсетеді. Біріншіден, Қожаберген батыр Абылай, Әбілпейіз сұлтандар сияқты беделді тұлға болғандығын білдіреді. Себебі, XVIII ғасырдың 40-жылдары Ресей империясымен жоғары дипломатиялық байланысқа тек қана қазақтың беделді сұлтандары мен хандары араласып отырған. Ал, Қожабергеннің баласын Семей бекінісіне жіберіп, сауда қатынастарына ықпал еткендігінің белгісі Қожабергеннің басқа да сұлтан-төрелермен қатар абыройының жоғарылығын білдіреді. Екіншіден, Қожаберген батырдың қазақ-жоңғар арасындағы соғыста алып империямен бейбіт өмір сүріп, қақтығыстарды қолдамай, сауда жолын таңдағанын көрсетеді. Үшіншіден, батырдың сауда байланыстары арқылы Ресей империясымен қарым-қатынасқа шыққандығы байқалады.

1760 жылғы 22 желтоқсанда Семей бекінісінің Ертіс желісінен генерал-майор Щетневтен түскен хабарламада, осы желтоқсан айының 19 күні Семей бекінісіне Орта Жүз Абақ Керей болысының старшинасы Қожаберген батыр, үш адаммен, олар Мамет Янгулов, Алдаяр Арказаяв, Болбок Хонбашев, олармен бірге жиырма шақты адам, олар Ертіс өзенінен төмен, Семей бекінісінің жартысынан Озерная станциясына дейін, елу версталық қашықтықта, Ертіс өзенінен алыс емес жерде тұрақтады, ал олардың ұлысы Долон форпостынан, тіпті Жоңғар жеріндегі шатқалдарда көшпелі қоныстары орналасты (ОрОМА. 3-к. 1-т. 58-іс. 209-210-пп.).

Ғалым Ж. Нода «Ресей империясы мен Цин империясы арасындағы қазақ хандықтары» кітабында XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ сұлтандарының Ресей империясы мен Цин патшалығы арасындағы халықаралық қатынастарын зерттейді. Зерттеуші қазақ сұлтаны Уәлидің Цин императорына жолдаған хатындағы ұсынады: «Сіз Цин патшалығының билеушісі, орыстармен бізді жауластыру туралы ниетіңізді жазыпсыз. Алайда, менің әкем Абылай көзі тірісінде орыстар халыққа да, оған да, тіпті Ордаға да зияндық жасамады, сондайақ екі тарап та бейбіт түрде өзара байланыстарды реттеп отырды. Оның үстіне, әкем қайтыс болғаннан кейін біз, оның ұрпақтары, әрдайым орыстармен бейбіт әрі тұрақты қарым-қатынас орнатуымызды қатаң талап етті» делінген (Noda, 2016: 74).

Көріп отырғанымыздай, Цин императорының қазақ-орыс қатынастарында алауыздық туғызу мақсатындағы пиғылын қазақ ақсүйектері қолдамай, екіжақты бейбіт саясатты қолдаған. Абылайдың тікелей идеясымен қазақтың беделді сұлтандары мен Қожаберген қатарлы батырлары да осы саяси тактиканы міндетті қағида санаған. Дегенмен, Ресей империясы қазақ ақсүйектері мен Цин

ұлықтары арасындағы қатынастарды басты назар ұстады, бұл дегеніміз осы дәуірдегі тарих сахнасындағы саяси сахнадағы ірі империялардың бақталастығын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері. Қырғыздардың (қазақтар) айтуына сүйенсек, қырғыздар шамамен XVIII ғасырдың 40-жылдарында белгілі бір қозғалыс орын алып, нәтижесінде олардың көп бөлігі оңтүстік-батыстан және батыс аймақтардан Өскемен уезіне қарай жылжып, сол аймақтан өздеріне кең жайылымдарға қоныстанды. Қырғыздардың бұл қоныс аударуын XVIII ғасырдың 20-жылдарында жоңғар шапқыншылығының ықпалы деп түсінуіміз керек. Жоңғардың кері қозғалысы кезінде Жоңғар хандығының жеңілісінен кейін олар босатқан жерлерге қырғыздардың кері толқыны құйылды, бұл ретте оларға тиесілі емес жаңа жерлерді иемденген еді. Олар Алтайдан батысқа қарай кең жолақпен жүріп, өз жолдарында кездескен қырғыздарды ығыстырды. Осы жерлердің бір бөлігіне Қытай үстемдік етті, сондықтан қырғыздар оған рулық тармақтан жылына бір жылқы мөлшерінде алым төлеуге мәжбүр болды, мысалы, Ертістің шығысындағы аумақты алып жатқан бүкіл Қаратай Дәулет әулеті небәрі 10 жылқы төледі (Материалы по киргизскому землепользованию, 1905: 4-5).

Ресей империясы саясатына бағынышты сыңай танытқан Абылай XVIII ғасырдың 50-ші жылдарында Цин патшалығымен дипломатиялық қатынастарды сақтауға тырысты. Бұл саяси айла-амал Ресей үстемдігін тежеп, Қытайдың әскери күшінен сақтануға мүмкіндіктер берді. Әрине, қазақ даласының шығыс шекарасына жауапты Абылайдың сенімді сардары Қожаберген де бұл саясаттың қолдаушысы ретінде оған қолдау білдірді.

Ойрат ханзадасы Әмірсана мен қазақ батыры Қожабергеннің достық қатынастары және өзара ынтымақтастығы арқасында ірі шайқастарға қатысқаны туралы деректерде айтылады.

1756 жылдың көктемінде қазақ әскери күші қытай әскерлеріне қарсы Жоңғар жеріне шабуыл ұйымдастырды. Қытай билеушісі де бұл қадамға жауап беруді бұйырды. Орта жүз иелігіне екі бағытта – оңтүстік және шығыс қанаттан кіру көзделіп, Абылай жағында бас сауғалап жүрген Әмірсананы да тұтқындау мақсат етілді. Қытай әскеріне қарсы қазақ-жоңғар әскерлерін басқарып Әмірсана мен Қожаберген батыр әскерін жасақтады. Ал, оңтүстік шебінен төнген жау әскеріне қарсы Абылай әскері жабдықталды. Цин әскерлеріне қарсы бірнеше шабуылдармен тойтарыс берген қазақ әскерлері олардың қазақ даласына енуіне қарсылық көрсете білді (Кабульдинов, 2023: 35).

Моңғол тарихшысы Ч. Далайдың еңбегінде 1756 жылдың 2 тамызында Қожаберген әскері Дардана мен Фудэнің қолбасшылығындағы әскерімен Ярла мен Нұра маңында соғысқандығы айтылады. Қиян-кескі ұрыс мерзімі жеті күнге созылды. Екі жақтың да әскерлері үлкен қырғынға ұшырайды. Алайда, тағы да 5000 шақты манчжур әскері қосымша әскери күш ретінде тартылып, Дардана әскеріне қосылуы себебінен Қожаберген мен Әмірсана бастаған әскер кері шегінуге мәжбүр болады. Қожабергенмен бірге жанкешті күрес жүргізген Әмірсананы байқаған Дардана ызаға булығып, оны қалай да тезірек қолға түсіруді көздеді. Бұдан кейін олардың әскері Хадаханың әскерімен Абылай ханның ордасына жақын тұста Баянауыл тауларында кездесті. Алайда, 100 адамы өлім құшқан соң, ол бірден әскерін жинап, қашып кетті. Манчжурлардың қолына түскен әскери тұтқынның айтуынша, Абылай күресті бастамас бұрын-ақ әскерін жинап, жанұшыра қашып кетті деген ақпарат жеткендігін мәлімдейді. Алайда, ол Абылай манчжур әскерінен қорыққанынан емес, ауыр жарақат алған соң кері қайтты» дегенді мәлімдейді. Сондай-ақ, Әмірсананың бұл шайқастарда оны танымас үшін арнайы киімде жүргендігі айтылады (Далай, 2002: 334).

1756 жылы Қазақ-Цин соғысында Қожаберген ойрат нояны Әмірсанамен бірге қол бастағаны туралы деректер көптеп кездеседі. Қожаберген мәнжу-қытай басқыншыларына қарсы Баянауыл, Қу, Қарқаралы тауларының аңғарында болған қанды ұрыстарда Бөгенбай, Жауғаш сияқты батырлармен қатар ерекше көзге түседі. 1758 жылы сәуір айында махачиндермен соғысып, Ертістен Аярақ көліне дейінгі аралықты 1000 әскермен шолып шықты. 1766 жылы Үржар, Тарбағатай жайлаулары үшін қытайлармен шайқасқан. Одан кейінгі қытай құжаттарында Қожаберген есімі Қабанбай, Дәулетбай батырлармен, Әбілпейіз сұлтанмен қатар «көрнекті», «беделді қазақтар» қатарына аталады (Қазақтың ханы Абылай, 2011: 478).

Біздің ойымызша, бұл әрекеттердің барлығы Абылай хан мен Әмірсананың жақсы жоспарланған әрекеттерінің оң жемісі деп топшылаймыз. Ол қазақ даласынан аман-есен кетіп, қытайлықтар оны ала алмайтын Ресей аумағына өте алды. Бұл істе Әмірсанаға оның жауынгер досы, қазақ батыры Қожаберген Жәнібекұлы үлкен көмек көрсетті. Олар бірнеше рет бірлескен жорықтарда Цин әскерінің жасақтарын жойды, ал жоспарланған операциялар әрқашан қатаң құпияда болғанын атап өтуге болады. Тіпті жеке отрядтың жауынгерлері, соның ішінде Дасырце мен

Цибакан Абылай хан, Әмірсана мен Қожаберген батырдың жоспарлары туралы бейхабар еді (Ошан, Борбасов, Оралова, 2024: 443).

Осы тұрғыдан алғанда, башқұрт халқының қолбасшы батыры Қарасақал мен қазақ батыры Қожабергеннің арасындағы өзара бейбіт тұрғыдағы достық сезімдері Ресей билігіне беймәлім болды деп болжауға негіз бар. Себебі, Қожаберген батыр көп мәлімдемелерінде Қарасақал батырмен ара қатынасының жақсы еместігін ескертіп отырған. Осылайша, екі тұлға да орыс билігінің озбырлығынан осындай саяси тактиканы қолданып, қорған еткен. Дегенмен, туыстас халықтардың ірі батырлары бір-бірін ешқандай жағдайға орыс әскери қолбасшыларына ұстап бермеген, сатқындық танытпаған. Осы орайда, басқыншылардан бас сауғалап, қазақ даласындағы хан-сұлтандары мен батырларынан пана іздеген Қарасақал мен ойрат ханзадасының тарихи тағдырларының бір екендігіне көз жеткіземіз. Бұл тұста, біз Қожаберген қатарлы қазақ батырларының халықаралық саяси аренадағы шебер дипломат және бейбіт өмірді қолдаған тұлғалар болғандығын байқаймыз.

Қорытынды. XVIII ғасырдың екінші жартысындағы халықаралық қатынастарында беделді тұлға ретінде танылған Қожаберген батырдың орыс билігімен әскери-елшілік қызметі өзіндік ерекшелікке ие еді. Батыр қазақ-қытай қарым-қатынастары тұсында қазақ даласының шығыс шекарасын қорғады. Дегенмен, Абылайдың сенімді сардары Қожаберген батырдың қазақ-орыс байланыстарындағы ықпалы айтарлықтай дәрежеге жетті. Айта кетерлік жәйт, қазақ-орыс қатынастарына тиісті архив құжаттары орыс сарайына қызмет етушілердің жазып қалдырған ақпараттары болғандықтан, олардың барлығы идеологияға негізделген. Мысалы, зерттеуде қолданылған архив деректерінде қазақтарды жау, бұзық, қанішер халық ретінде сипаттаған көріністер, оның үстіне қазақтарды өздеріне бағынышты бодан болған деген теріс тұжырымдар бары анық. Қожаберген батыр Абылай, Әбілпейіз сұлтандар қатарлы мықты беделге ие болған, себебі, XVIII ғасырдың 40-шы жылдары Ресей империясымен дипломатиялық байланысқа көп жағдайларда тек қана қазақ сұлтандары мен хандары шығып отырған. Алайда, Қожаберген өзінің ұлы Байтайлақты Семей бекінісіне жіберіп, сауда қатынастарына араластыруға деген әрекеті хан Абылайдың ұтымды саясатының жақтасы ретінде оның бейбіт саясатты қолдағандығын көрсетеді.

Айта кету қажет, Қожаберген батыр Цин ұлықтары, жоңғар нояндарымен қатар орыс қолбасшылары мен бауырлас халықтардың көсемдерімен де дипломатиялық ынтымақтастық орната білген мықты саяси стратег екендігі анық. Қазақ сұлтандары мен батырларының бауырлас халықтармен бейбіт байланыстарының тұрақсыздығы сол кезеңдегі алмағайып саяси шиеленіскен саяси жаугершілік жағдайға байланысты еді деп түйіндейміз.

Деректер

РМКАА – Ресей мемлекеттік көне актілер архиві
ОрОМА – Орынбор облысы мемлекеттік архиві
ООМТА – Омбы облыстық мемлекеттік тарихи архиві

Әдебиеттер

Абақ керей Шыбарайғыр, 2015 – Абақ керей Шыбарайғыр руы шежіресі. Үрімжі, Ерентау мәдениет-медия серіктестігі, 2015. 1060 б.

Абылай хан, 2023 – Абылай хан және іргелес мемлекеттер мен халықтар. Ж. Ошан, З. Қабылдинов және басқалар. Алматы: Радуга, 2023. 344 б.

Далай, 2002 – Далай Ч. Ойрад Монголын Түүх. Тэргүүн боть. Улаанбаатар хот, 2002. 334 б.

Еженханұлы, 2017 – Еженханұлы Б. Қожаберген батыр (1756-1767 жылдарда қалыптасқан мәнжу қытай мұрағат құжаттары негізінде). Алматы: Арыс, 2017. 496 б.

Зұрғанбайұлы, 1996 – Зұрғанбайұлы Р. Шыбарайғыр Қожаберген батыр. Өлгей, 1996. 160 б.

Кабульдинов, 2018 – Кабульдинов З.Е. Султанмамет султан: государственный деятель, дипломат и батыр. Издание 1-ое. Алматы, 2018. 304 с.

Кабульдинов, 2023 – Кабульдинов З.Е. Абылай хан и Россия. Монография. Алматы: ИП «Мадияр», 2023. 296 с.

КРО, 1961 – Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. Сост. Ф.Н. Киреев, А.К. Алейникова и др. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1961. 742 с.

Қазақтың ханы Абылай, 2011 – Қазақтың ханы Абылай: Дәуірі, өмірі мен қызметі: Құраст.: З.С. Тайшыбай. Ғылыми басылым. Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2011. Т1. 640 б.

Материалы по киргизскому землепользованию, 1905 – Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область. Устькаменогорский уезд, т. 9. С.-Петербург, 1905. 167 с.

Мейендорф, 1975 – Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. /Перевод с французского. Предисловие Н.А. Халфина. М.: Наука, 1975. 180 с.

Ошан, Борбасов, Оралова, 2012 – Ошан, Борбасов, Оралова. Хан Абылай, нойон Амурсана и Кожабержен батыр (1750-1757 гг.) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. No 2. С. 432-449

Потанин, 1881 – Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Выпуск II. Материалы этнографические. С. Петербург: Типография В. Киршбаума, 1881. 181 с.

Хафизова, 2019 – Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 480 с.

Noda – Noda J. The Kazakh Khanates Between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations During the Eighteenth and Nineteenth Centuries. Brill Academic Publishers, 2016. 370 p. (Islamic Area Studies 3).

Sources

OOMTA – Omby oblystyk memlekettik tarihi arhivi [State Historical Archive of the Omsk Region]

OrOMA – Orynbor oblysy memlekettik arhivi [State Archive of the Orenburg Region]

RMKAA – Resej memlekettik kōne aktiler arhivi [The Russian State Archive of Ancient Acts]

References

Abak kerey Shyibaraygyr, 2015 – Abak kerey Shyibaraygyr ruyi shejiresi [Abak Kerey Shybaraigy family chronicle]. Yrimji, Erentau madeniet-mediya seriktestigi, 2015. 1060 p.

Abylai han, 2023 – Abylai han zhane irgeles memleketter men halyktar [Abylai Khan and neighboring states and peoples]. Zh. Oshan, Z. Kabyldinov zhane baskalar. Almaty: Raduga, 2023. 344 p. (In Kaz.).

Dalai, 2002 – Dalai Ch. Oirad Mongolyn Түүх. Tergүүн bot'. [Oirad Mongolian History] Ulaanbaatar hot, 2002. 334 p. (In Mongolian).

Zyrganbaiuly, 1996 – Zyrganbaiuly R. Shybaraigy Kozhabergen batyr [Shybaraygyr Kozhabergen batyr]. Olgei, 1996. 160 p. (In Kaz.).

Ezhenhanyly, 2017 – Ezhenhanyly B. Kozhabergen batyr (1756-1767 zhyldarda kalyptaskan manzhu-kytai myragat kyzhattary negizinde) [Kozhabergen batyr (on the basis of Manju-Chinese archive documents formed in 1756-1767)]. Almaty: Arys, 2017. 496 p. (In Kaz.).

Kabuldinov, 2018 – Kabuldinov Z.E. Sultanmamet sultan: gosudarstvennyy deyatel, diplomat i batyr [Sultanmamet Sultan: statesman, diplomat and warrior]. Izdanie 1-oe. Almaty, 2018. 304 s. (In Russ.).

Kabuldinov, 2023 – Kabuldinov Z.E. Abylay han i Rossiya [Abylai Khan and Russia]. Monografiya. Almaty: IP «Madiyar», 2023. 296 s. (In Russ.).

KRO, 1961 – Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI-XVIII vekah [Kazakh-Russian relations in the 16th-18th centuries]. Sost.: F.N. Kireev, A.K. Aleynikova i dr. Izd. Akademii nauk Kazahskoy SSR. Alma-ata, 1961. 743 p. (In Russ.).

Kazaktyn hany Abylai, 2011 – Kazaktyn hany Abylai: Dauiri, omiri men kyzmeti. [Kazakh khan Abylai: era, life and activities]. T1. Kyrast.: Z.S. Taishybai. Gylmy basylym. Almaty: El-shezhire KK, 2011. 640 p. (In Kaz.).

Materialyi po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, 1905 – Materialyi po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannyye i razrabotannyye ekspeditsiy po issledovaniyu stepnykh oblastey [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the expedition for the study of steppe regions]. Semipalatinskaya oblast. Ustkamenogorskiy uезд, t. 9. S.-Peterburg, 1905. 167 s. (In Russ.).

Meyendorf, 1975 – Meyendorf E.K. Puteshestvie iz Orenburga v Buharu [Journey from Orenburg to Bukhara]. /Perevod s frantsuzskogo. Predislovie N.A. Halfina. M.: Nauka, 1975. 180 s. (In Russ.).

Oshan, Borbasov, Oralova, 2012 – Oshan Zh., Borbasov S., Oralova A. Han Abylay, noyon Amursana i Kojabergen batyr (1750-1757 gg.) [Khan Abylai, Noyon Amursana and Kozhabergen batyr (1750-1757)] // Otan tarihy. 2024. T. 27. No 2. S. 432-449. (In Russ.).

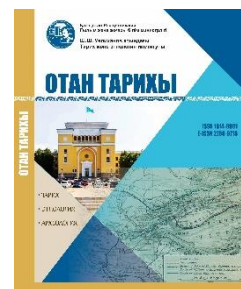
Potantin, 1881 – Potantin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoi Mongolii [Sketches of Northwestern Mongolia]. Vypusk II. Materialy etnograficheskie. S. Peterburg: Tipografiya V. Kirshbauma, 1881. 181 s. (In Russ.).

Hafizova, 2019 – Hafizova K.Sh. Stepnye vlastiteli i ih diplomatiya v XVIII-XIX vekah [Steppe rulers and their diplomacy in the 18th-19th centuries]. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK, 2019. 480 s. (In Russ.).

Noda – Noda J. The Kazakh Khanates Between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations During the Eighteenth and Nineteenth Centuries. Brill Academic Publishers, 2016. 370 p. (Islamic Area Studies 3). (In Eng.).

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 212–224
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_212-224

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ШИРЕГІНДЕГІ САЯСИ ӨЗГЕРІСТЕР КЕЗЕҢІНДЕ

Мухтарбек Карпыкович Каримов¹, Еркін Ерланович Рахметуллин^{2*}, Алма Фазылағамовна Даутова³

¹Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
(20А-үй, Глинка көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
<https://orcid.org/0000-0001-8949-2512>. E-mail: karimov_51@mail.ru

²Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
(20А-үй, Глинка көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
Гуманитарлық ғылымдар магистрі, ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0001-6170-6996>. E-mail: alash.azamaty@mail.ru

*Корреспондент-автор

³Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
(20А-үй, Глинка көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
педагогикалық ғылымдар магистрі, оқытушы
<https://orcid.org/0000-0002-1608-1488>. E-mail: dautova_alma@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Каримов М.Қ., Рахметуллин Е.Е., Даутова А.Ф., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* XX ғасырдың басында қазақ даласында орын алған саяси және экономикалық өзгерістердің тарихи алғышарттары қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ қоғамын қамтыған өзгерістер кезеңіндегі Шәкәрім Құдайбердіұлының тұлғалық болмысын көрсету, Алаш қозғалысындағы қайраткерлік қызметін зерделеу. *Әдістері мен материалдары.* Зерттеу барысында өңірлік архив маериалдары мен құжаттар жинағы, сондай-ақ, аталған мәселеге тікелей қатысты ғылыми еңбектер пайдаланылды. Шәкәрімнің Алашорда кезеңіне қатысты құжаттар көп емес. Алайда Абай облысы мемлекеттік архивінде сақталған құжаттар тұлғаның қайраткерлік қырын аша түседі. Зерттеуде тарих ғылымында кеңінен қолданылатын сараптау, талдау және жүйелеу әдістері негізге алынды. *Нәтижелер.* Адамзат қоғамына ауқымды және түбегейлі өзгерістер әкелген XX ғасырдың алатын орны ерекше. Бұл кезеңнің Ресейдің отарлық аймағы болып саналатын Қазақстан үшін де маңызы үлкен болды. Осы кезеңдегі қоғамның барлық жақтарын қамтыған үдерістердің жүруі алдыңғы қатарлы қазақ азаматтарының ой-санасына және содан туындайтын іс-қимылдарына тікелей әсер етті. Солардың алдыңғы қатарында Шәкәрім Құдайбердіұлы да болды. Біріншіден, оның қоғамдық-саяси істерге араласуынан көрініс береді. Екіншіден, Шәкәрімнің Алаш қайраткерлерімен үндес болып, ұлтты

«оятуға» бағытталған шығармашылығы. Қолда бар деректерді жан-жақты сараптау және зерттеуді тарихи салыстыру әдісімен қарастыру, зерттеліп отырған кезеңнің жалпы сұлабасын және қайраткердің қызметін объективті түрде көрсетуге мүмкіндік береді. *Қорытынды.* Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының XX ғасырдың басындағы қайраткерлік қызметіне ғылыми талдау жасалып, Алаш қозғалысы тұсындағы ұстанымдарына деректік тұрғыда баға берілді.

Түйін сөздер: Ресей, Қазақстан, Семей, қазақ зиялылары, Дума, земство, «Қазақ», «Айқап», Алашорда, Алаш соты, Ә. Бөкейханов, Шәкәрім Құдайбердіұлы.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Шәкәрімнің Саятқорасы: тарихи және этно-археологиялық зерттеу» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды. (ЖТН: AP23489475)

Дәйексөз үшін: Каримов М.Қ., Рахметуллин Е.Е., Даутова А.Ф. Шәкәрім Құдайбердіұлы XX ғасырдың бірінші ширегіндегі саяси өзгерістер кезеңінде // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 212-224-бб. (қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_212-224

ШАКАРИМ КУДАЙБЕРДЫУЛЫ В ПЕРИОД ПОЛИТИЧЕСКИХ ПЕРЕМЕН ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XX ВЕКА

Мухтарбек Карныкович Каримов¹, Еркін Ерланович Рахметуллин^{2}, Алма Фазылағзамовна Даутова³*

¹ Университет имени Шакарима города Семей
(20а, ул. Глинки., 071412 Семей, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0001-8949-2512>. E-mail: karimov_51@mail.ru

² Университет имени Шакарима города Семей
(20а, ул. Глинки., 071412 Семей, Республика Казахстан)
Магистр гуманитарных наук, научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0001-6170-6996>. E-mail: alash.azamaty@mail.ru

*Автор-Корреспондент

³ Университет имени Шакарима города Семей
(Д. 20а, ул. Глинки., 071412 Семей, Республика Казахстан)
Магистр педагогических наук, преподаватель
<https://orcid.org/0000-0002-1608-1488>. E-mail: dautova_alma@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Каримов М.К., Рахметуллин Е.Е., Даутова А.Ф., 2025

Аннотация. *Введение.* Рассматриваются исторические предпосылки политических и экономических преобразований, произошедших в казахской степи в начале XX века. *Цель и задачи исследования.* Показать личность Шакарима Кудайбердыулы в период перемен, охвативших казахское общество в первой четверти XX века, изучить его яркую деятельность в движении Алаш. *Методы и материалы.* В ходе исследования были использованы сборники региональных архивных материалов и документов, а также научные труды, непосредственно относящиеся к данной проблеме. Документов, относящихся к алашскому периоду Шакарима, не так много. Однако документы, хранящиеся в Государственном архиве Абайской области, раскрывают деятельную сторону личности. В исследовании были взяты за основу методы анализа и систематизации, широко используемые в исторической науке. *Результаты.* XX век, принесший масштабные и кардинальные изменения человеческому обществу, занимает особое место. Этот период также имел большое значение для Казахстана, который являлся колониальным регионом России. Протекание процессов, охватывающих все стороны общества в этот период, напрямую повлияло на мышление и вытекающие из этого действия передовых казахских граждан. В первом ряду был Шакарим Кудайбердыулы. Во-первых, это проявляется в его вмешательстве в общественно-политические дела. Во-вторых, творчество

Шакарима, созвучное деятелям Алаша, направлено на «пробуждение» нации. Всесторонняя экспертиза имеющихся данных и рассмотрение исследования методом исторического сопоставления позволяет объективно отразить общую картину исследуемого периода и деятельности деятеля. *Заключение.* В статье проведен научный анализ деятельности Шакарима Кудайбердыулы в начале XX века, дана актуальная оценка позиций движения Алаш.

Ключевые слова: Россия, Казахстан, Семей, казахская интеллигенция, Дума, земство, «Казах», «Айқап», Алашорда, Алашский суд, А. Букейханов, Шакарим Кудайбердыулы.

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта грантового финансирования «Саяткора Шакарима: исторические и этно-археологические исследования» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. (ИРН: AP23489475)

Для цитирования: Каримов М.К., Рахметуллин Е.Е., Даутова А.Ф. Шакарим Кудайбердыулы в период политических перемен первой четверти XX века // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 212-224 (на каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_212-224

SHAKARIM KUDAIBERDYULY DURING THE POLITICAL CHANGES OF THE FIRST QUARTER OF THE TWENTIETH CENTURY

Mukhtarbek K.¹ Karimov, Yerkin Y. Rakhmetullin^{2*}, Alma F. Dautova³

¹Shakarim University of Semey

(20a, Glinki STR. 071412 Semey, Republic Of Kazakhstan)

Candidate of historical sciences, professor

<https://orcid.org/0000-0001-8949-2512>. E-mail: karimov_51@mail.ru

²Shakarim University of Semey

(20a, Glinki STR. 071412 Semey, Republic Of Kazakhstan)

Master of Humanities, researcher

<https://orcid.org/0000-0001-6170-6996>. E-mail: alash.azamaty@mail.ru

*Corresponding author

³Shakarim University of Semey

(20a, Glinki STR. 071412 Semey, Republic Of Kazakhstan)

Master of Pedagogical Sciences, teacher

<https://orcid.org/0000-0002-1608-1488>. E-mail: dautova_alma@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Karimov M.K., Rakhmetullin E.E., Dautova A.F., 2025

Annotation. Introduction. The historical prerequisites for the political and economic changes that took place in the Kazakh steppes at the beginning of the twentieth century are considered. *Purpose and objectives of the study.* To show the personality of Shakarim Kudaiberdyuly during the period of changes that covered the Kazakh society in the first quarter of the twentieth century, to study his activity in the Alash movement. *Methods and materials.* In the course of the study, collections of regional archival documents and documents were used, as well as scientific works directly related to this issue. There are not many documents related to the alashorda period of shakarim. However, the documents stored in the state archive of the Abay region reveal the figure of the person. The study took as a basis the methods of examination, analysis and systematization, which are widely used in historical science. *Results.* The twentieth century, which brought large-scale and radical changes to human society, plays a special role. This period was also of great importance for Kazakhstan, which is considered a colonial region of Russia. The course of processes that covered all aspects of society during this period had a direct impact on the thinking and actions of advanced Kazakh citizens. Shakarim Kudaiberdyuly was among them. First of all, it is reflected in his involvement in socio-political affairs. Secondly, Shakarim's work is in harmony with Alash figures and is aimed at "awakening" the nation. A comprehensive analysis of the available data and consideration of the study by the method of historical comparison allow us to objectively reflect the

general outline of the period under study and the activities of the figure. *Conclusion.* The article provides a scientific analysis of Shakarim Kudaiberdiyuly's work at the beginning of the twentieth century, as well as a factual assessment of his positions in the Alash movement.

Keywords: Russia, Kazakhstan, Semey, Kazakh intelligentsia, Duma, zemstvo, «Kazakh», «Aikap», Alashorda, Alash court, A. Bukeikhanov, Shakarim Kudaiberdiyuly.

Acknowledgments. The article was carried out within the framework of the grant financing project «Sayatkora Shakarim: historical and ethno-archaeological research» of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. (IRN: AP23489475)

For citation: Karimov M.K., Rakhmetullin E.E., Dautova A.F. Shakarim Kudaiberdiyuly during the political changes of the first quarter of the twentieth century // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 212-224 (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_212-224

Кіріспе. XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ қоғамындағы жүріп жатқан үрдістерді еске алғанда, оның бүкіл адамзаттық кеңістікті қамтыған сол кезеңдегі жан-жақты өзгерістерден отарлық жағдайдағы Қазақ елінің де тыс қалмағанын айтуымыз керек.

Аталған кезеңде Қазақстан сияқты Ресей империясының отарланған шеткері аудандары XX ғасырдың басында дүниежүзінде қарқынды дамып жатқан капиталистік қатынастарға тартыла бастады. Бұл Қазақстанды Ресей орталықтарымен байланыстырған және өлкедегі нарық қатынастарының дамуын жеделдеткен теміржол желісінің өсуінен де көрінді. 1917 жылға дейін Қазақстан территориясында салынған теміржолдардың жалпы ұзындығы 2365 шақырым болған. Теміржолдар желісінің өсуімен тікелей байланысты, бұрынғы сауда тұрақтары - «меновые дворы» дегендердің орнына келген жәрмеңкелік сауданы, енді бұдан былай капиталистік сауданың жоғары түрі – тұрақты сауда ығыстырды.

Жалпы осы кезеңдегі экономикалық өзгерістерге банк-несие жүйесінің де дамуы оң әсерін тигізді. Мәселен, Қазақстанның Ертіс өңірінің экономикалық дамуында Семей қаласының алған орны үлкен болғаны белгілі. Ол тек қана мал мен мал өнімдері саудасының және ұн өндірудің ғана ірі орталығы болып қойған жоқ, Семей арқылы Моңғолиямен және Қытайдың батыс өлкелерімен кең сауда айналысы жасалынды. Сондықтанда, империя көлеміндегі бес ең ірі банктер монополиясы филиалдарының Семейде болуы кездейсоқ емес (Фридман, 1974: 19).

XIX ғасырдың екінші жартысынан былай қарай Қазақстанға белсенді түрде ене бастаған орыс капиталының өндіріске, оның ішінде тау-кен өнеркәсібіне бағытталғаны белгілі. Ал XX ғасырдың басында өнеркәсіптің дамуы жаңа сипатқа ие болды. Енді шикізатты өңдейтін шаруашылықтың дамуына үлкен көңіл бөлінді. Бірақта өлкенің экономикалық дамуына біршама әсер еткен осы үрдіс патша өкіметінің Дала өлкесіндегі отарлық саясатының күшеюімен қатар жүрді.

Осы кезеңде патша өкіметі қоныстанушылар қорының пайдасына қазақтардың жерлерін тартып алуды одан әрі жеделдете түсті.. Қазақстандағы переселен қозғалысының ауқымының күрт өсуін мына цифрлар көрсетеді: егер 1893-1905 жылдарда жергілікті халықтан 4 млн. десятинаға дейін, 1906-1912 жылдар арасында 17 млн.десятина, ал 1917 жылға қарай қазақ тұрғындардан 45 млн. десятина немесе өлкедегі жердің, оның ішінде ең шұрайлы 1/5 бөлігі тартып алынды (Очерки, 1974: 41). 1904 жылы Сібір казак войскосының «мәңгілік меншігіне» Ертіс өзенінің екі жағалауындағы он шақырымдық алап берілді.

Өлкеге қоныс аударған переселендердің сандық ауқымына қарасақ: 1906-1916 жылдары Ақмола, Семей, Торғай, Орал сияқты далалық облыстарға – 1068 мың орыс және украин шаруаларының қоныс аударып келгенін көреміз. Бұл көрсеткіш, 291 мың переселен көшіп келген 1896-1905 жылдармен салыстырғанда әлде қайда жоғары болғанын байқаймыз. Жалпы орыс тұрғындары өлкеде 1897-1916 жылдар арасында 4,5 есеге: 347,6 мың адамнан 1548 мыңға дейін көбейген. Ал қазақтардың жалпы санының өсуі барды жоғы 16,2 пайыз болған (Жиренчин, 1996: 148).

Қазақ даласында кен орындары мен қазба байлықтарды, кәсіпорындарды шетелдік кәсіпкерлер арзанға сатып алып, әкете бастады. Кәсіпорындарда жұмысшыларды, әсіресе, кәсіби деңгейі төмен қазақтарды шеттету тоқтаған жоқ. Сондай-ақ, патшалық билік отарлық аудандардағы халықты шоқындыру мақсатында өлкедегі православиялық миссиялардың қызметін күшейте түсті.

Қазақстанда орын алып жатқан осы ахуалдар жергілікті халықтың ашу-ызасын тудырды. Аса ірі көтерілістер орын алмаса да, наразылықтар әр жерде болып жатты. Ірі қозғалыстар мен

көтерілістер болмаса да, толқулар әр жерден көрініс беріп жатты. Осының барлығы Дала өлкесіндегі қоғамдық-саяси жағдайды ушықтыруға негіз болып қана қоймай, кең ауқымды халық наразылықтарының туындауына түрткі болды.

Зерттеу әдістері. Осы мақалаға дерек көзі ретінде Абай облысы мемлекеттік архивінің 37 қорындағы істер алынды. Бұларда Шәкәрім Құдайбердіұлының 1917 жылы 14 қарашада Семей уездік земствосына Шыңғыс болысынан мүше болып сайланғаны және 1918 жылдың сәуірінде Семей облыстық земство жүйесінің әкімшілік басқару және сот жүйесін құру қаралғанда, оның Облыстық қазақ сотының мүшесі болғаны айтылған. Мақаланы дайындау барысында ғылыми айналымда бар және қолданылып жүрген материалдар жинағы, сол сияқты «Қазақ» газеті мен Императорлық Орыс Географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің Жазбалары бетіндегі деректер де пайдаланылды.

Мақаланы жазуда авторлар тарихтың өткендегісін сараптайтын жалпы ғылыми әдісті, логикалық әдісті, сараптау әдісін, сол сияқты деректерді сараптау және жүйелеу, тарихи реттілік әдісін пайдаланды.

Талқылау. XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ қоғамындағы қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси өзгерістерге арналған іргелі ғылыми еңбектерде Шәкәрім Құдайбердіұлының есімі мен қызметі туралы деректер айтылмайды. Тек Кеңес Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» (Нұрпейісов, 1995) еңбегіндегі «Алаш қозғалысына мүше болғандар мен ниеттестер тізімі» деп аталатын бөлімінде Шәкәрім Құдайбердіұлы есімі кездеседі. Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығына қатысты зерттеулер филология және философия саласы бойынша баршылық. Қайраткердің аталмыш кезеңдегі қоғамдық-саяси өмірдегі қызметі Е. Сыдықовтың «Шәкәрім және Алашорда» (Сыдықов, 2008) және ЖЗЛ сериясы бойынша шыққан «Шакарим» (Сыдықов, 2012) зерттеулерінде біршама көрініс береді. Осы жерде айта кететін жағдай, Шәкәрім Құдайбердіұлының XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі атқарған қызметінің біртұтас түрде зерттелмеуі. Сондықтан, айтып отырған олқылықты реттеу үшін осы мақала арқылы үлес қосуға тырыстық.

Нәтижелер. XX ғасырдың басында қазақ қоғамында бой көрсеткен ұлт-азаттық қозғалыстың өзіне тән ерекшеліктері болды. Біріншіден, бұл қозғалыстың тууы қазақ даласына әкімшілік-территориялық басқару жүйесі енгізіліп, Ресей империясының толықтай отарына айналған уақытымен сәйкес келді. Екіншіден, бұл қозғалыстың басында қазақтың мүддесін революциялық жолмен емес, эволюциялық бағытта шешуді көздейтін қазақтың зиялы азаматтары тұрды. Үшіншіден, қазақ зиялылары қазақ халқының мұң-мұқтажын саяси күрес жолымен шешуге үлкен басымдық берді.

Қазақ оқығандары ұлт-азаттық қозғалысты өрістетуге барасында таптық күресті емес, қазақ халқын ұйыстыратын демократиялық қағидаларға негізделген айқын міндеттерді күн тәртібіне шығарды. Бұлардың саяси көзқарастары жалпы демократиялық бостандықтардың қамтамасыз етілуін, әсіресе жиналыстар мен митингілерді өткізуді, қоғамдастықтар ұйымдастыруды, сөз, баспасөз бостандығы, жариялылық, жеке тұлғалар дербестігіне қолсұғушылықтың болмауы, олардың құқық-арының аяқасты жасалмауы, жергілікті өзін-өзі басқаруды (земствоны) енгізу, сот реформасын жүргізу, ана тілінде оқыту, қазақ тілінде оқу орындарын ашу, шіркеуді мемлекеттен бөлу, әйел теңдігі сияқты және т.б. ұстанымдарды қамтыды. Сол сияқты, отаршылдық жүйенің кедергілеріне тікелей куә болған, соған көңілдері толмайтын, білімге құлаш ұрған қазақ жастарының Ресейдің жоғары оқу орындары шоғырланған орталық қалаларға келулері, ондағы университеттерде оқитын ұлт өкілдерінен шыққан білім алушылармен етене араласуы олардың саяси көзқарастарының қалыптасуына айрықша ықпалын тигізді (Қойгелдиев, 2008: 112).

XX ғасырдың басында патшалық Ресей қоғамында қордаланған әлеуметтік-экономикалық ахуал, шешілмеген мәселелердің салдары қалыптасқан шиеленіскен жағдайдың ақыры 1905-1906 жылдары орын алған бірінші орыс буржуазиялық төңкерісіне әкелгені белгілі. Ресей қоғамындағы көптеген түйткілді мәселелердің бетін ашып берген және қалыптасқан жағдайды дер кезінде түзетпейінше, жағдай оңалмайтындығын ұқтырған бұл төңкерістің қазақ ортасына да, қазақ зиялыларына да әсері байқалды.

Сол сияқты, осы кезеңде қазақ өлкесінде қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси жағдайдың сөз жоқ, қазақ қоғамындағы алдыңғы қатарлы азаматтардың дүниетанымдық болмыстарына, іс-қимылдарына әсер еткені анық. Солардың бірі, сол аталмыш кезеңде ел таныған қайраткерге айналған Шәкәрім Құдайбердіұлы еді.

Шәкәрім Құдайбердіұлының XX ғасырдың басынан бергі және 1919 жылға дейінгі аралықтағы өмір жолына үңілгенде, біз оның замана туғызған өзгерістер мен оқиғалардың бел ортасында жүрген тұлға болғанын байқаймыз.

Алаш қозғалысының дүниеге келуінің бастамасы болып есептелетін 1905 жылы 22 шілде айында Қарқаралы уезінде дәстүрлі түрде өтетін Қоянды-Ботов жәрменкесінде 12,767 адам қол қойған, қазақ қоғамының өзекті мәселелері көтерілген патшаның атына құзырхат жолданғанда, осы оқиғаның ішінде Шәкәрім Құдайбердіұлының болғаны немесе болмағаны туралы мәселенің әлі күнге дейін басы ашық. Бұған байланысты архив деректері немесе ауызекі айтылған деректер кездеспейді.

Десекте, Шәкәрім сияқты ел алдында жүретін, айтар ойы бар тұлғаның патша атына петицияны жіберуде елден бөлек қалыс қалуы мүмкін емес деп ойлаймыз. Сонымен бірге, Қарқаралыдағы жәрменке өтетін Қоянды мен Шәкәрімнің мекені Шыңғыстаудың арасы да алыс емес, іргелес. Болашақта мұны анықтау қажеттілік және ол алдағы уақыттардың еншісінде. Жалпы Қарқаралы петициясының қабылдануы, қазақ халқын отарлық қысымдарға қарсы күреске бастап шығатын жаңа әлеуметтік топ – қазақ оқығандарының тарихи аренаға шыққандықтарын да көрсетті.

Қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының XX ғасырдың басында жаңа мазмұнға ие болуының тағы бір көрінісі – қазақтардың Ресей мемлекеттік Думасына қатысулары болды. 1905 жылы 6 тамызда II Николай патша Ресейдегі революциялық және т.б. қоғамдағы өзгерістерді қалайтын күштердің қысымымен империяның заң шығарушы және өкілетті органы ретінде Мемлекеттік Дума құру туралы манифеске қол қойды. Манифесте сонымен бірге Мемлекеттік Думаға сайлаудың принциптері де анықталды. Осымен қатар сайлау туралы Ереже де жарияланды. Ресей мемлекеттік Думасы – парламенттің төменгі палатасы болып есептелді (Государственная дума, 1906-1917). Жалпы Мемлекеттік Думаның өз тарихында барды жоғы төрт рет қана шақырылғаны белгілі.

Патшаның Мемлекеттік Дума құру туралы манифесінде Ресей империясының бірқатар халықтарының (оның ішінде қазақтар бар) сайлануға құқықтары жоқ болып шықты. Жергілікті билік органдарына сайлау науқанының алғашқы күнінен-ақ қазақтарды «белгілі тұрағы жоқ көшпелі және қаңғыбас бұратана халық» ретінде сайлауға қатыстырылмауларына айрықша нұсқау берілді. Бұл жағдай халықтың заңды наразылығын туғызды. Жергілікті жерлерде халық өздерінің өкілдерін Ресейдің мемлекеттік Думасына қатыстыруды батыл талап етті. Мәселен, 1905 жылы жазда Қарқаралы уезінің құрметті қазақтарының императорға жазған петицияларында: «Біздің малшаруашылығымен айналысатынымыз рас, мал бағып, көшіп жүретініміз де рас. Бірақ кейбір ұлықтар ойлағандай дала кезіп, жөнжосықсыз қаңғып жүрмейміз. Осы үшін ғана мемлекет билігіне сайлану сияқты аса маңызды саяси құқықтан айрылуды қалай түсінеміз?» дей келе, «Сайлауға қатысуға ерік беріңіз, мемлекет билігінде қазақтар болса ғана, біздің мұң-мұқтажымыз ескеріледі және шешіледі. Сонда ғана біз, қазақ халқы империяның басқа халықтарымен тең екенімізді сезінеміз» дейді (Движение Алаш, 2011: 117-118). Қатты наразылық патша үкіметін халықтың талабына құлақ асуға мәжбүр етті. Нәтижесінде, қазақтар сайлауға қатысатын болды.

Думаның депутаттарын сайлау тікелей емес, куриялар жүйесі бойынша: жериелерінен, қалалықтардан, шаруалардан және жұмысшылардан таңдаушыларды сайлау арқылы іске асырылды. Көшпелі халықтың өз орталарынан таңдаушылары болуы тиіс болды. Қазақ өлкесі үш сайлау бөліктеріне бөлінді, соның бірі – Семей облысындағы сайлаудың да өзіндік ерекшеліктері болды. Осы тақырыпқа қатысты көптеген толықтырулар мен өзгертулер «Семипалатинские областные ведомости» газеті беттерінде 1905 жылдың 3 қыркүйегінен бастап жарияланып тұрды. Тек, 1906 жылы 18 наурызда ғана облыс көлемінде тұрақты пайдаланылатын Ереже жарияланды. Далалық облыстар қазақтары үшін екі сатылы сайлау рәсімі белгіленді. Бұл бойынша көшпелі қазақ тұрғындар I Мемлекеттік Думаға Семей облысының бес уезінен бір ғана депутатты сайлай алатын болды. Ережеге сәйкес сол бір депутатты сайлайтын облыстық жиналысқа қатысу үшін, әрбір болыстан екі таңдаушы сайланады делініді. Мемлекеттік Думаға сайлау бойынша жұмыс жасайтын облыстық, уездік, қалалық комиссиялардың құрамдары анықталды.

«Семипалатинские областные ведомости» газетінің 1906 жылғы 27 сәуіріндегі санына 23 сәуірде Қарқаралы уезінің Тоқырауын болысында таңдаушыларды сайлаудың өткені айтылған. Бұл сайлауға Тоқырауын болысының қазағы ретінде сайлаушы болу құқығын алу үшін Әлихан Бөкейханов қатысқан. Бірақ, көп кедергілерден кейін ғана, 1906 жылдың 31 мамырында Әлихан Бөкейхановтың Тоқырауын болысының №7 ауылынан таңдаушы екендігі та-нылды. Бұл

«Семипалатинские областные ведомости» газетінің 1906 жылғы 4 маусымында жарияланды (Алаш туы, 2015: 10).

1906 жылы 10 маусымда, сағат 12-де «Халық үйіне» Семейге уездерден жиналған таңдаушылардың бірінші жиналысы басталады. Жиналысқа келуге тиіс 184 таңдаушының 176 ғана тіркелген. Жиналыстың төрағасы болып Павлодар уезінің Сейтен болысының басқарушысы Темірғалы Нүрекенов сайланады. Жиналыс 5 күнге, маусымның 10-нан 14-не дейін созылған. Бірінші болып, өзін сайлауға ұсынған «Халық бостандығы» партиясының бағдарламасы негізінде Әлихан Бөкейханов сөз сөйлейді. Сол сияқты осы күндері басқада шешендер сөз алады. Бұлар екі немесе үш реттен де сөйлепті. Олар халықтың тағдырлық мәселелерін көтерген. Солардың бірі – Шәкәрім Құдайбердіұлы болған. Бұл деректер жергілікті «Семипалатинский листок» газетінің 1906 жылғы 13 маусымдағы санында берілген (Бөкейханов, 1994: 14). Бұған қарағанда, біздер Шәкәрім Құдайбердіұлының да Дума депутатын сайлауға Семей уезінің Шыңғыстаудағы бес болысының бірінен таңдашы болып қатысқанын көреміз. Жиналыста Өскемен уезінен келген таңдаушы Қайрамбай Тоқтыбаев Мемлекеттік Думаның мүшелігіне сайлануға Әлихан Бөкейхановты ұсынады. Дауыс беру барысында Әлихан Бөкейханов барлық таңдаушылардың дауысын бір өзі алады.

Әлихан Бөкейхановты бір кісідей сайлайтын жағдайды қалыптастырудың өзі де оңай болмаған сияқты. Байқасақ, сол күндерде бес уезден келген таңдаушылармен, оларды бірауызды жасау үшін Шәкәрім сияқты аса беделді адамдардың түсіндіру жұмыстарын жүргізгенін көреміз. Шәкәрім Құдайбердіұлы да, кейбір т.б. қайраткерлер де Мемлекеттік Думаға депутат болуға өздерін ұсынуға болушы еді. Бірақ олар халықтың тағдыры қыл үстінде тұрғанын жақсы түсініп, өз амбицияларынан бас тартып, ертең Дума мінбесінен туған халқын қорғай алатын, саяси күрестің мектебінен өткен ортақ тұлғаны ұсынған. Мемлекеттік Думаға депутат болуға ойы бар, Әлихан Бөкейхановқа қарсылас бола алатын Айтбакин Әміре Дүрменұлын да райынан қайтарған. Ол Әлекеңнің өз естелігінде жақсы айтылған. Сол жолы Жанасемейдегі Мұса Шормановтың үйінде Әміре Айтбакинді жақтауы мүмкін Зайсан, Өскемен, Баянауыл, Семей уездерінен келген таңдаушылардың өкілдерімен кездесіп, оларға өзінің жәй адам емес екендігін танытып, Қайранбай ақсақалдың батасын алады. (Сұлусары болысынан келген таңдаушы Қайранбай Тоқтыбаев халқымыздың біртуар перзенттерінің бірі - Әди Шәріповтың үлкен әкесі. «Осы таныстықтарынан кейін Әлихан Бөкейханов біздікіне қонақ болып келген көрінеді, атамызбен достықтары жарасыпты» деп, Әди Шәріповтың бүгіндері көзі тірі зайыбы Клара Жағыпарқызы айтады).

Ал II Мемлекеттік Думаға депутаттарды сайлау барысында оған кімді ұсыну туралы тағыда ақылдасу болған сияқты. Әлихан Бөкейханов аттарын атап алты адамды ұсынады: Ахмет, Кәкітай, Шәкәрім, Қасен, Омарбек және Темірғали. Осы жерде Әлекеңнің Шәкәрімді де ұсынғанын көреміз. Бірақ, Шәкәрім және басқалар бар Павлодар уезі Сейтен болысының басқарушысы Темірғалы Нүрекеновтың кандидатурасына тоқталады. Бірақ осы тұжырымға тоқтамай өз кандидатураларын ұсынғандар болыпты, олар Көлбай Төгісов пен Кәкітай Ысқақов. Әлекеңнің сөзімен айтқанда «екеуі де бүктелді» Осыған байлаысты: «Сонда ісі ағат болғанын Кәкіш мойнына алған еді. Ер жігіттің белгісі адасқанын мойнына алғаны, «шын сөзге жан пида» деп Шәкәрім айтқандай», дейді («Қазақ» газеті, 1998: 134).

Осы бір ұлтты селт еткізіп оятқан кезеңнен былай қарай Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылықпен айналысуға бет бұрғанын көреміз. Оның сол бір тарихи кезеңде жарық көрген өлеңдері, поэмалары және тарихқа қатысты шығармалары ұлт руханиятын байытқан аса бағалы еңбектер. Біз осыларға қарай отыра оның «Оян қазақ!» деп ұран көтерген Міржақып Дулатов тәрізді Алаш қайраткерлерімен үндестігін байқаймыз. Бұл да ұлт болашағы үшін күрес екендігі сөзсіз.

Шәкәрім Құдайбердіұлы, XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы қазақ қоғамындағы ағартушылық-демократиялық ізденістердің нәтижесі – қазақ журнал, газеттерінің шыға бастауын қуана қарсы алды. Оның мақалалары мен еңбектері «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің беттерінен орын алды. 1913 жылы Орынборда алғаш «Қазақ» газеті дүниеге келгенде, оған Шәкәрім қажының «Қазақ құтты болсын!» деген құттықтау өлеңі басылды («Қазақ» газеті, 1998: 27).

1911 жылы Орынборда Шәкәрім Құдайбердіұлының тарих саласы бойын-ша жазған бірден-бір іргелі зерттеуі – «Түрік, қырғыз – қазақ һәм хандар шежіресі» жарық көрді және оған біршама тоқталуды жөн көрдік. Еңбектің жазылуына қазақ халқының шығу тегіне арналған Абайдың «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» үлкен ықпалы болғанын байқауға болады. Қазақ халқының шығу тегін діни және т.б. аңыздарға ғана апарып тіреуге қарсы болған, оның ғылыми негізде

тұжырымдалуын ойлаған Абайдың көзқарасының Шәкәрім еңбегінде жалғастығын тапқанын көреміз. Шәкәрім еңбекті жазбас бұрын, осы салада айтарлықтай көп ізденген. Ол өзінің қажылық сапарының барысында Осман империясы жеріндегі ғылыми еңбектер мол сақталған кітапханалардағы араб, парсы, шағатай, түрік тілдеріндегі түрік дүниесіне, оның ішінде қазаққа қатысты деректермен танысқан. Сол сияқты ол, белгілі түріктанушы батыс және орыс ғалымдарының еңбектерін де жанжақты зерттеген. Шәкәрім қажының бұл еңбегі шежіре деп, дәстүрлі атаумен аталғанымен оның кәдімгіше шежіре емес, қазақ тарихына арналған үлкен зерттеу екенін көруге болады. Сонымен бірге еңбекті бүгінгі күнгі ресми қазақ тарихы тұрғысынан қарасақ та үлкен алшақтықты көрмейміз. Шәкәрім Құдайбердіұлы әлі қалыптаспаған қазақ тарихының алдында тұрған үш мәселеге көңіл аударған. Олар: қазақтың халық болып қалыптасуы, қазақ хандығының құрылу тарихы және хандар генеологиясы. Бұл мәселелер әлі күнге дейін өзектіліктерін жоймаған тақырыптар. Ол шығыс пен батыс ғалымдарының еңбектерін кең пайдалана отыра, оларды ой елегінен де өткізген. Мәселен, Шәкәрім қажы өзінің Әбілғазы Баһадүр ханның шежіресіндегі оның көне түрік кезеңіне жататын кейбір пікірлерімен келіспейтіндігін айтады. Жалпы ең- бектің ғылыми тілде жазылғанын да айту керек. Еңбектің өн бойында зерттеушінің тың пікірлері айтылған. Мысалы, ол ертедегі түрікке христиан, будда, зәрдәшт діндері де белгілі болған дей отыра, «түріктердің өз діні болды» дейді (Құдайбердіұлы, 2018: 41). Ол біз білетін тәңірлік дін. Сол сияқты «қалмақ» деген атаудың Моңғолия жерінен Шыңғысхан наймандарды, керейлерді, қоңыраттарды, жалайырларды ығыстырып шығарғанда, солардан қалып қойғандарды айтқан және олар түрік нәсілді еді деп, кесіп айтады.

Сонымен бірге еңбекті жазу барысында Шәкәрім Құдайбердіұлы далалықтардың ауызекі тарихнамалық деректерін де орынды пайдаланған. Мәселен, қазақ хандығының тууы қарсаңындағы Әбілхайыр хандығындағы саяси ахуалды біз бүгінгі ресми тарих арқылы білеміз. Ал Керей мен Жәнібек сұлтандардың Әбілхайырға қарсы бас көтерулеріне әкелген себеп ретінде қарақыпшақ Қобыландының арғын Ақжол биді жекпе-жекте мерт қылуы, олардың ханнан Қобыландыны жазалауды сұрауы, елдің бас батырын Әбілхайырдың бермеуі, елдің осыдан кейінгі бүлінуін дерек ретінде нанымды келтірген (Құдайбердіұлы, 2018: 67).

Шәкәрім Құдайбердіұлының осы еңбегінде қазақ хандарының генеологиялық таратылуы ерекше тұрады. Бұл тұрғыда келгенде оның 16 ғасырда жасаған Әбілғазы Баһадүр ханның белгілі еңбегіне сүйенгені байқалады. Сол сияқты ол өзінің осы сүбелі еңбегінде қазақтың көне тарихының мәселелеріне де көңіл бөлген. Н. Аристовқа сүйене отыра, ежелгі хундарды бұлар «қытай сөзінше түрік жұрты, бір мезгіл оларды хун, яки хунну» деген дейді (Құдайбердіұлы, 2018: 31). Ал қазіргі тарих ғылымындағы көзқарас бойынша ежелгі хундардың негізінен түріктер екендігінің нақты айқындалуы зерттеушінің көзқарасының дұрыстығын көрсетеді.

Зерттеуші сонымен қатар ертедегі Шығыс Қазақстанды, Оңтүстік Сібірді, Солтүстік және Батыс Моңғолияны мекендеген жалайыр, найман, керей си-яқты тайпаларға тоқталады. Бұлар туралы ол: «ақырында тамам моғолды түгендеп алғанда отырықты болып қалған түріктер көшіп қашуға жерін қимай, бірталай ел моғолға қарап қалды. 1300 жылы шамасында ол қалғандар ониют, жалайыр, найман, керей дегендер әртүрлі рудан еді. Сол себептен олар қаламақ деп аталды» дейді (Құдайбердіұлы, 2018: 51). Бұл жерде екі мәселеге көңіл аударуды жөн көрдік. Біріншісі, жалайыр, найман, керей, оңғыт және т.б. тайпаларды кейбір зерттеушілердің моңғолға жатқызып келуі. Бұл пікір бүгінде бар және кейбір қазақстандық тарихшылар да ұстанады. Ал Шәкәрім осы тайпаларды еш ауытқымай түрік деген. Білмесе, зерттемесе бұлай кесіп айтпас еді. Екіншісі, қалмақ және ойрат атауларының шығу мәселесі, яғни этимологиясы, бұл да көңілге қонады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ ру-тайпаларының көші-қон, яғни тарихи географиясының мәселелеріне де көңіл бөлген. XVIII ғ. екінші жартысының 50-60-шы жылдарында Абылай хан және дарабоз қолбасшы Қабанбай бастаған қазақ әскерінің ежелгі түрік-қазақ жерлерін жоңғарлардан босатуы, Ертіс бойына, Алтайға, Тарбағатайға, Жетісуға қазақ рулары көшінің лықылдаған судай келуі, сол жерлерге орналасулары тарихи шындық. Зерттеуші осыған да көңіл аударып: «Ұлы жүз қазағы күн батыс Алатаудан Қаратал өзеніне шейін өз орнын алды, орта жүзден керей мен найман Тарбағатайға келіп, ақырында Қытай жеріне де кіріп, найманың шеті Ебінор басына шейін барып, керей Қараертіске барды» дейді (Құдайбердіұлы, 2018: 97).

Сонымен бірге, мұнда зерттеуші Қазақ жеріне жапсарлас жатқан Сібір аймағының түрік нәсілді ежелгі халықтарына да көңіл бөлген. Шәкәрім қажы оларды телеүіт, саха, енисей түріктері деп көрсеткен. Ол, зерттеушінің «Қалмақ һәм телеүіт» деп аталатын тарауында «алтайлықтар» деген

этнониммен бір ұлтқа қолдан біріктірілген, бүгінгі Ресей Алтайындағы ұсақ халықтарға тоқталады. Шәкәрім бұларды біріктіріп алтай ұлты немесе алтайлықтар деп мүлде айтпайды. Ресей Федерациясының Алтай республикасында тұратын алтайлықтардың осығанға дейін өздерін ұлт ретінде айқындап келген атауларынан бас тартып, өз халықтарының ежелгі атына көшуге ұмтылуларының куәсіміз. Алтай этносы кеңестік дәуірде қолдан жасалынып, оған сандары аз болса да өз алдыларына жеке халықтар болып келген тубалар, челкан, құмандын, алтай-кижи, телес, телеңгит және телеуіт сияқты субэтникалық топтардың енгізілгені белгілі. Ал Шәкәрім осы Алтай халықтарын ежелгі түріктердің тікелей жалғасты ұрпағы дейді (Құдайбердіұлы, 2018: 219). Сол сияқты Шәкәрім якуттардың нағыз этнонимдерінің саха деп аталатынын да қазақ зерттеушілерінен бірінші болып айтқан.

Еңбекпен жіті таныса отыра, Шәкәрім Құдайбердіұлының зерттеу бағытындағы қызығушылығының аса ауқымды болғанын көреміз. Осы еңбекті парактағанда, оның ішінен біздер хотын халқы туралы айтқандарын оқимыз. Онда ол: «Қырғызнұр мен Обсанұр деген екі көлдің арасында түрікше сөйлейтін бір ел бар. Оны моғалдар хотон дейді. Бұлар түріктен қалмақтар алғандардың нәсілі» деп көрсетеді (Құдайбердіұлы, 2018: 217). Бүгінгі Моңғол Ұлысының Убсунұр аймағында хотон деп аталатын халық тұрады. Олардың жалпы саны 12 мыңның үстінде көрінеді. Хотындар батыс моңғол, яғни дүрбет (жоңғар) тілінде сөйлейді. Тегі Шәкәрім қажы зерттеген кезеңде бұлар өздерінің бұрынғы түрік тіліін сақтап жүрулері әбден мүмкін, өйткені ғалым оны біліп жазып отырған сияқты. Сол сияқты бұлар еретеректе ислам дінін ұстанған.

Жалпы хотындардың тегі әлі толық зерттелмеген. Хотындарды кезінде Моңғолияны және Алтай өңірін зерттеген Г.Потанин, В.Бартольд, Г.Грум-Гржумайло, В.Владимирцов сияқты ғалымдар да жазған, оларда бұлардың моңғолданған түріктер екендіктерін атап көрсеткен. Сонымен бірге оларға байланысты хотындардың өздерінің де, сол сияқты қазақтардың да аңыздары сақталған. Қазақ аңызы бойынша, қазақтың біраз бөлігін жоңғарлар тұтқынға алады, еркектерін қырып тастайды, солардан тек бір әйел киімін киген еркек қана аман қалыпты. Жоңғарлар оны біліп қойып, сен кімсің дегенде, мен қатынмын депті дейді. Халық аңызы хотын этнонимінің этимологиясын осылай шығарады.

Шәкәрім қажы қызықтырған хотындар туралы Үлкен Кеңес энциклопедиясында: «Хотындар Моңғолиядағы түріктенген этникалық топ. Дүрбеттер арасында тұрады. Еретеректе исламды ұстанған. XII-XVIII ғ. бірінші жартысында манжур-шығыс тіркістан халықтары арасындағы соғыста қолға түскендер. Тілі дүрбеттерге жақын» деген мәліметтер берілген. Хотындар тарихына қатысты белгілі моңғолиялық этнограф-ғалым, т.ғ.д. марқұм Бикұмар Камалашұлының «Еуразия орталығы» журналына жарияланған «Хотын деген халық бар» атты мақаласы өзінің терең мазмұнымен қызықты. Зерттеуші хотындардың кімдерден шыққандарын басып айту қиын, ол одан әрі зерттеуді талап етеді дейді. Бикұмар хотындардың ішінде ұйғұрлар да, өзбектер де, қырғыздар да, сол сияқты қазақтар да болған деген өз болжауын айтады. Сол сияқты олардың қазақтардағыдай сүйекке бөлінетіндерін айтып, ру атауларын көрсетеді және көбіне олардың «сырт бейнесі қоңқы танау, көк, жасыл көз, сұңғақ бой-лы, жирен шаш, аққұба түсті келеді» деп антропологиясын сипаттайды (Камалаш, 2006: 16). Шәкәрім Құдайбердіұлының осы бір көлемі шағын болса да, маңызы үлкен еңбегіне көңіл аудара отыра, оның еліміз тарихын қазақтан шыққан алғашқы зерттеушінің бірі болғанын көреміз.

1902 жылы 31 наурызда (13 сәуір) Семейде Императорлық Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің ашылғаны белгілі. Шәкәрім Құдайбердіұлы Географиялық қоғамның Семей бөлімшесіне алғашқылардың бірі болып мүшелікке алынғаны осы ұйымның Жазбаларының 1912 жылғы 6 санында бөлімшенің мүшелері берілген «Действительные члены» деген тізбеде: «Киргиз Буглинской волости Семипалатинского уезда Худайбердинъ Шакаримъ» деп көрсетілген. Біз осы деректен Шәкәрімнің географиялық қоғамға 1902-1907 жылдарда толық мүше болғанын көреміз (Записки, 1912: 90).

Ал 1907 жылдан былайғы жылдардағы Императорлық Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесінің Жазбаларындағы жыл сайынғы мәліметтерде Шәкәрім аты кездеспейді, соған қарағанда ол өз еркімен жұмысын тоқтатқан болар дейміз.

1917 жылғы Ақпан революциясы қалай болғанда да Ресей халқына кең де-мократиялық еркіндіктер берген тарихи оқиға болды. Уақытша үкіметтің 1917 жылдың 3 наурызындағы қабылдаған декларациясында айтылған демократиялық қоғамға тән бостандықтар бүкіл елдегі өзгерістерге кең жол ашты. Міне осы мүмкіндіктерді Әлихан Бөкейханов бастаған күрескерлер де өз

мүдделеріне пайдалануға ұмтылды. Енді 1905-1907 жылдары құра алмаған ұлттық партияны құруға және т.б. ойға алғандарды іске асыруға заңдық негіздегі мүмкіндіктер туды. Соны өзгерістерге ұмтылу бүкіл қазақ жерін қамтыды. Азғана уақыттың ішінде жер-жерлерде маңызды мәселелерді көтерген қазақ сиездері өтті, қазақ комитеттері құрылды, земство мекемелерін құру қажеттігі айтыла бастады. Осылардың қорытындысы сияқты Орынборда бүкіл қазақ сиездері өтіп, нәтижесінде дүниеге Алаш партиясының келгені, қазақ мемлекеттілігі – Алаш автономиясының жариялануы және оның үкіметі – Алашорданың құрылуы сол кезеңнің шындығы болатын. Міне осы бір түбегейлі өзгерістер кезеңінде болып жатқан оқиғалар кез-келген саналы азаматты бейжәй қалдыра алмайтындай жағдай еді.

Ақпан төңкерісінен кейін Қазақ өлкесіндегі қолға алынған маңызды іс – земство мекемелерін құру болды. Бұған көзі ашық қазақ азаматтары және оларға жол көрсеткен алаш қайраткерлері де мүдделі еді. XIX ғ. 60-шы жылдарынан былай қарай Ресейде біршама кең жүрген земство, яғни жергілікті жерлерге басқару тетіктерін беру реформасы Қазақстанды үстіртін ғана қамтыды, тіпті болмады деуге болады. Қазақ жеріндегі басқару жүйесі жоғарыдан берілетін бұйрыққа негізделіп құрылды, яғни вертикалды басқару болды. Ал Уақытша үкімет өзінің 1917 жылы 17 маусымдағы Қаулысымен Семей, Ақмола, Жетісу, Торғай, Орал облыстарында земстволық мекемелерді құруға жол ашты.

Алаш қайраткерлерінің земствоны құруға қатты мүдделі болуларының басты себебінде жергілікті басқаруға, бұрын одан мүлде шеттетілген қазақ азаматтарын көптеп енгізу жатты. Жергілікті басқару мекемелеріне қазақтар көптеп келген жағдайда, олардың болашақ автономиялық үкімет пен елдегі қалың қазақты байланыстыратын көпір болатынына сенді және осы мәселе алаңдатты. Аталмыш кезеңде сол кездегі Семей облысында да земство мекемелерін құруға үлкен мән берілді. Мұндағы осы қозғалыстың басында Райымжан Мәрсеков бастаған азаматтар тұрды. Қолда бар деректерге үңілгенде, осы маңызды мәселені іске асыруда Шәкәрім Құдайбердіұлының да сырт қалмағанын көреміз. Сол кездегі Шәкәрім Құдайбердіұлының іс-әрекетіне қарай отыра, оның да Ақпан төңкерісі әкелген қоғамдағы өзгерістерді үлкен түсіністікпен қолдады және өзінде оларға біршама белсене араласты дей аламыз. Белгілі алаштанушы ғалым Қайым Мұхаметқановтың айтуынша: «... Шәкәрім бастатқан Абай шәкірттері Алаш партиясын, оның басшыларын қазақ халқының нағыз жанашыр қамқоры деп таныған, шексіз сенген» (Шәкәрімтану мәселелері, 2007: 89).

Абай облысының Семейдегі архивінде 1917 жылы 14 қарашада Семей уездік земствосына сайлау өткендігі туралы құжаттар сақталған. Ондағы Семей уездік земствосына сайланғандардың тізімінде Шәкәрім «Худайбердинъ Шакарим, Чингизской волости» деп, реттік саны 23 болып көрсетілген (Абай облысы мемлекеттік архиві. Қор – 37, тізбе – 01, іс – 5.). Осы жерде айтатын бір нәрсе, сайланған 40 адамның дені қазақтардан тұрған. Тек төртеу-бесеуі ғана басқа ұлт өкілдерінен болған. «Неге бұлай болды?» деген орыс азаматтары тарапынан әңгіме туғанда Р.Мәрсеков, А. Қозыбағаровтар бұлай болуының себебінде уезде қазақтардың санының тура осыған сәйкес басым болғандығы жатқанын айтқан. Бұған ешкімде қарсы уәж айта алмаған. Земство төрағасы болып Ахметжан Қозыбағаров сайланған.

1918 жылдың қаңтар айында Алашорда үкіметінің Семейге қоныс аударғаны белгілі. Бұл жағдай, облыс жеріндегі және Семейдегі қоғамдық-саяси өмірді одан әрі жандандырды. Алашорда үкіметінің алдында тұрған басты мәселенің бірі – елді қорғай алатын әскерді құру мәселесі тұрды. Бұл тұрғыдан келгенде Алаш басшылығының нақты тұжырымы, яғни доктринасы болды деп айта аламыз. Оған дәлел, алаш басшыларының «Қазақ» газетіндегі ойлары, Алаш партиясының бағдарламасында Алаш милициясына қатысты тараудың болуы, сол сиезде бұл мәселенің күн тәртібіне қойылуы, Халел Ғаббасұлының арнайы баяндама жасауы, Алашорда құрамында қарулы күштерге басшылық жасайтын, соғыс министрлігінің құзыры берілген «Алаш Әскери кеңесінің» болуы (Алаш-Орда, 1992: 90).

Алашорда үкіметі Семейге қоныс тепкеннен кейін, мұнда Алаш милициясын құруды бастағанын көреміз. Таяу маңдағы уездердің болыстарынан жастарды әкеліп, оларды соғыс ісіне үйретуді қолға алады. Қазақтан әскери маманның тапшылығы сезілген. Семейдегі қазақ милициясын Семей педсеминариясының оқушысы, солардың командирі, прапорщик шеніндегі Қазы Нұрмұхаметов үйретуді бастайды. (Тегі бұрын әскерде болмаған Қазыға прапорщик шенін Алашорда үкіметі Семей әскери гарнизонының басшылығымен келісіп, қысқа курстан өткіздіртіп алғанба деп те ойлаймыз. Осыдан бес жылдай бұрын біз іздеп тапқан Қазының қарындасы Нұрфатима, ағасының әйелінің орыс қызы және оның әкесінің генерал болғанын айтқан еді).

1918 жылдың 6 наурызында Алаш қаласында әскерді ойнатып жатқан Қазыны, Омбыдан Семей Совдепіне көмекке келген большевик А.Звездовтың қызыл әскерлері арнайы Ертістен өтіп келіп, атып кетеді. Бұл қанды оқиғаның Алашорда үкіметі мен Алаш әскері үшін қатер екенін саналы азаматтар сезді. Сондықтан Қазының қазасына үлкен саяси мән берілді. Жерлеу рәсіміне жүректері Алаш деп соқан азаматтардың барлығы жиналды, жан тебіренер сөздер сөйленді. Алаштың жас азаматын ақтық сапарға шығарып салып тұрып айтқан Шәкәрім Құдайбердіұлының: «Мұны өлді демендер. Бұл күні һәм мұнан соңғы азаматтар мына мен сияқты болып «ұлттым деңдер» деп, өзінің ұлтшылдығын сөзбен емес, іспен көрсетті. Қарағым, Қазы, өліміңе өкінбе! Арманың жоқ, құдай алдында да, жұрт алдында да сенің орның бөлек» деген жалынды сөзі көпшіліктің жүрегінде жатталды (Мұхаметқанов, 1992).

Алашорда кезеңіндегі Шәкәрім Құдайбердіұлының қайраткерлік қызметінің бір жағы, ұзақ уақыт болмаса да, Алаш сотының қызметімен байланыс-ты. 1918 жылдың сәуір айында өткен Семей облыстық земствосының бірінші төтенше жиналысында ең алдымен әкімшілік басқару және сот жүйесін құру қаралған. Облыстық қазақ сотының төрағасы болып Мұқыш Боштаев, орынбасары Иманбек Тарабаев, мүшелері Шәкәрім Құдайбердіұлы, Смахан Бөкейханов, ал кандидаттыққа А.Андамасов пен Теміржанов сайланады (АОМА. Қор – 37, тізбе – 01, іс – 26.). Міне сол күндердің бірінде Шәкәрім Құдайбердіұлының қазақ соты ретіндегі қызметінде, оның одан арғы ұстанымдарына әсер еткен жағдай орын алады. Семейде тұратын Белгібай деген байдың жасынан біреуге айттырып қойған қызы Ғабдолла Қоскеев деген мұғалім жігітпен қашып кетеді. Артынан іздестірген қуғыншылар ақыры екі жасты тауып алып, жігітті қатты сабап тастайды. Осы жағдайда қыз бен жігіттің ісі сотта қаралып шешілетін болады. Міне осы кезде қыздың бұрынғы айттырылған жағынан кісілер келіп Шәкәрімнен қызды сүйгеніне қоспай, өздеріне беруді сұрап, қазақтың небір аталы сөздерін айтады. Шәкәрім оларға бұл істі сот, ар сотына қарай әділ шешеді деп жауап береді. Сол сияқты, қыз бен жігітті жақтағандар да Шәкәрімге келіп кетеді. Оларға да Шәкәрімнің айтқаны жаңағы жауап болады. Шәкәрімге қатты батқаны, істі ұшықтырмай бұрынғы жағына қарай шешіңіз деген кейбір Алаш азаматтарының сөзі болады. Ол бәрінен түңілгендей жағдайда болады. Қаражан Үкібаевтың мектепке жалдаған үйінде сот басталады. Сотты Шәкәрім жүргізеді де, екі жағында Мұқыш Поштаев пен Сымахан Бөкейханов отырадды. Сот алқасы екі жақты да тыңдай келе, үкім шығаруды кеңесуге жеке бөлмеге шығады. Олар қайта ішке кірген соң, Мұқыш Поштаев бас жағын: «Біздің сот – ар соты, адамгершіліктен аспай әділін айтамыз» дей келіп, бірін бірі сүйген жастарға еркіндік берген үкімді оқиды. Сол жерде ел атқамінерлері Шәкәрімге ауыр сөздер айтады. Міне осы жерде әңгіменің одан әрі қалай өрбігенін білу үшін Ахат Шәкәрімұлының естелігіне жүгінейік. Ахат ақсақал: «Кешке әкей қатты күйзеліп келді. Аңқау, ақ көңіл Үдері қажы: «Қарағым, ауырып келдің бе? Өңің қашып кетіпті!» дегенде әкей: «Мен босқа әуре болып жүр екем! Басшылыардың елді ел қылатын түрі жоқ! Баяғы күндестік, баяғы мәнсапқұмарлық, өзімшілдік! Баяғы адалда жақтау жоқ! Сорлы елге, сор жауыны сорғалағаннан басқа түк жоқ! Бұлардан үміт, қайыр жоқтығына көзім жетті. Ел оқығандары ғой, елді адал жолға бастайды бұлар деп сеніппін! Қателесіппін» - деді. Менің әкейге қатты жаным ашыды. «Енді бұлардың арасынан кетсеңізші», - дегеннен басқа айта алмадым. Осы түнде әкей: «Партия құрған өңкей қырт», «Тыныштық жоқ, тыным жоқ», - деп басталатын өлеңдерін қолма-қол ашу үстінде жазды. Ертеңінде Божков деген доктырды шақырытып алып, іші ауырды деген қағазды алды да, атын жеккізіп, Жаңасемемейдегі Абдрахман байдың үйіндегі Алаш кеңсесіне келіп кірді. Мен, Дүйсенбі екеуіміз қақпа алдында, арбада отырдық. Өлден уақытта әкей шығып: «Ертең елге қайтатын болдық. Бүгін керек-жарақ аламыз», - деді. Сүйтіп әкей ауылға қайтып кетті», - дейді (Шәкәрімтану мәселелері, 2007: 182).

Қорытынды. Сонымен, Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірінің XX ғасырдың бірінші ширегіндегі бір кезеңі аяқталып, оның бұдан кейінгі өмірі 1919 жылы Семей өңірінде берік орнаған кеңестік кезеңмен жалғасты. Кеңестік билік орнағаннан кейінгі кезеңде Шәкәрім қажының қалыптасқан жағдайда, алдыларына қойған мақсаттарына жету үшін түрлі айла-шарғыларға, қысымға баруы мүмкін жаңа биліктің табиғатын ойшыл жақсы түсінген. Шәкәрім қажы өзінің жан-дүниесіне жақпаған жаңа билік іске асыра бастаған іс-әрекеттерден аулақ болуы үшін ештеңеге араласпай, тек шығармашылықпен айналысуды мақсат етті. Осы мақсатпен ол өзінің одан арғы өмірін бейтарап жағдайда иендегі «Саятқорада» жалғастыруды дұрыс деп тапты. Және оны жаңа кеңестік билік те түсінеді деп ойлады. Бірақ бүкіл идеологиясы тап күресіне, тап жауларын құртуға құрылған тоталитарлық жүйе тұрғысында бұлай ойлау қиял болар еді.

Дереккөздер

АО МА – Абай облысы мемлекеттік архиві, Семей қ.

Әдебиеттер

- Алаш туы, 2015 – *Алаш туы* тігілген өңір. Алашорданың 100 жылдығына орай / Құраст. М.Қ. Каримов, М.Қ. Асылбеков, Н.С. Нанбекова. Семей, 2015. 311 б.
- Алаш Орда, 1992 – *Алаш Орда*: сборник документов / составитель Н. Мартыненко; ответственный за выпуск Г. Мурзахметов. Алма-Ата: «Айқап», 1992. 192 с.
- Бөкейханов, 1994 – *Бөкейханов Ә. Шығармалар*. Алматы: Қазақстан, 1994. 384 б.
- Государственная дума, 1906-1917 – *Государственная дума*, 1906-1917 Российской империи 1906-1917 гг. (историческая справка) – [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: https://duma.tomsk.ru/content/gosudarstvennaja_duma_rossijskoj_imperii_19061917_gg_istoricheskaja_spravka
- Движение Алаш, 2011 – *Движение Алаш*. Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомник. Т.1. Алматы: «Ел-шежіре», 2011. 428 с.
- Жиренчин, 1996 – *Жиренчин К.А.* Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. Алматы: «Жеті жарғы», 1996. 352 с.
- Записки, 1912 – *Записки* Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела ИРГО. Выпуск 6. Семипалатинск, 1912.
- Камалаш, 2006 – *Камалаш Б.* Қотын деген халық бар // Евразия орталығы/Центр Евразии. № 3(4). 2006.
- «Қазақ» газеті, 1998 – *«Қазақ» газеті* / Ә. Нысанбаев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. 560 б.
- Қойгелдиев, 2008 – *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Т.1. Алматы: «Мектеп», 2008. 480 б.
- Мұхаметқанов, 1992 – *Мұхаметқанов Қ.* Алаш сиезінің ақиқаты // «Жас Алаш». 1992, 17 сәуір.
- Нұрпейісов, 1995 – *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.
- Очерки, 1974 – *Очерки* экономической истории Каз.ССР (1860-1970 гг.). / Под ред. С.Б. Баишева. – Алма-Ата: «Казахстан», 1974. 360 с.
- Сыдыков, 2012 – *Сыдыков Е.* Шакарим. М.: Молодая гвардия, 2012. 351 с.
- Сыдықов, 2008 – *Сыдықов Е.* Шәкәрім және Алашорда. Ғылыми жинақ: Шәкәрім әлемі сериясы. Алматы: Раритет, 2008. 184 б.
- Шәкәрімтану мәселелері, 2007 – *Шәкәрімтану мәселелері*: Сериялық ғылыми жинақ. Т.1. / құраст. Т. Шаңбай; жауап. ред. Е. Сыдықов. Алматы: Раритет, 2007. 448 б.
- Құдайбердіұлы, 2018 – *Құдайбердіұлы Шаһкәрім*. Түрік, қырғыз, қазақ һәм ханлар шежіресі / Құраст.: А.Аспенбетов, А.Смағұлова, М. Өндірқан. Семей, 2018. 238 б.
- Фридман, 1974 – *Фридман Ц.* Банки и кредит в дореволюционном Казахстане. Алма-Ата, 1974. 175 с.

Sources

АО МА – Abai oblysy memlekettik arhivi [State Archive of Abai Region], Semey

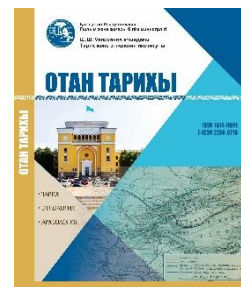
References

- Alash tuy, 2015 – *Alash tuy* tigilgen onir [The region where the Alash flag was erected]. Alashordanyng 100 zhyldygyna oraj / Qurast. M.Q. Karimov, M.Q. Asylbekov, N.S. Nanbekova. Semej, 2015. 311 p. (In Kaz.).
- Alash Orda, 1992 – *Alash Orda*: sbornik dokumentov [Alashorda. Collection of documents] / sostavitel' N. Martynenko; otvetstvennyj za vypusk G. Murzahmetov. Alma-Ata: «Ajqap», 1992. 192 p. (In Russ.).
- Bokejhanov, 1994 – *Bokejhanov A.* Shygarmalar [A. Bukeikhanov. Works]. Almaty: Qazaqstan, 1994. 384 p. (In Kaz.).
- Dvizhenie Alash, 2011 – *Dvizhenie Alash*. Sbornik materialov sudebnyh processov nad alashevcami [The Alash movement. Collection of materials from the trials of the Alashevites]. Trehtomnik. T.1. Almaty: «El-shezhire», 2011. 428 p. (In Russ.).
- Fridman, 1974 – *Fridman C.* Banki i kredit v dorevoljucionnom Kazahstane [Banks and credit in pre-revolutionary Kazakhstan]. Alma-Ata, 1974. 175 p. (In Russ.).
- Zhirenchin, 1996 – *Zhirenchin K.A.* Politicheskoe razvitie Kazahstana v XIX – nachale XX vekov [Political development of Kazakhstan in the nineteenth and early twentieth centuries]. Almaty: «Zheti zhargy», 1996. 352 p. (In Russ.).
- Gosudarstvennaja дума, 1906-1917 – *Gosudarstvennaja дума*, 1906-1917 Rossijskoj imperii 1906-1917 gg. [The State Duma of the Russian Empire 1906-1917]. (istoricheskaja spravka) – [Jelektronды resurs]. – Kіru rezhimі: https://duma.tomsk.ru/content/gosudarstvennaja_duma_rossijskoj_imperii_19061917_gg_istoricheskaja_spravka [in Russian].
- Kamalash, 2006 – *Kamalash B.* Qotyn degen halyq bar [There is a people in Kotyn] // Evrazija ortalыgy/Centr Evrazii. 2006. № 3(4) (In Kaz.).

- Muhametqanov, 1992 – *Muhametqanov Q. Alash siezining aqiqaty* [The truth of Alash] // «Zhas Alash». 1992. 17 sauir. (In Kaz.).
- Nurpejisoov, 1995 – *Nurpejisoov K. Alash ham Alashorda* [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.).
- Ocherki, 1974 – *Ocherki jekonomicheskoy istorii Kaz.SSR (1860-1970 gg.)* [Essays on the economic history of the Kazakh SSR] / Pod red. S.B. Baisheva. Alma-Ata: «Kazakhstan», 1974. 360 p. (In Russ.).
- Sydykov, 2012 – *Sydykov E. Shakarim* [Shakarim]. M.: Molodaja gvardija, 2012. 351 p. (In Russ.).
- Sydyqov, 2008 – *Sydyqov E. Shakarim zhane Alashorda* [Shakarim and Alashorda]. Gylymi zhinaq: Shakarim alemi serijasy. Almaty: Raritet, 2008. 184 p. (In Kaz.).
- Shakarimtanu maseleleri, 2007 – *Shakarimtanu maseleleri* [Problems of shakarimology]: Serijalyq gylymi zhinaq. T.1. / qurast. T. Shangbaj; zhauap. red. E. Sydyqov. Almaty: Raritet, 2007. 448 p. (In Kaz.).
- «Qazaq» gazeti, 1998 – *«Qazaq» gazeti* [“Kazakh” newspaper] / A. Nysanbaev. Almaty: «Qazaq jenciklopedijasy» Bas redakcijasy, 1998. 560 b. (In Kaz.).
- Qojgeldiev, 2008 – *Qojgeldiev M. Alash qozgalysy* [Alash movement]. T.1. Almaty: «Mektep», 2008. 480 p. (In Kaz.).
- Qudajberdiuly, 2018 – *Qudajberdiuly Shahkarim. Turik, qyrgyz, qazaq ham hanlar shezhiresi* [Chronicles of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Khans] / Qurast.: A.Aspenbetov, A.Smagylova, M. Ondirqan. Semej, 2018. 238 p. (In Kaz.).
- Zapiski, 1912 – *Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela IRGO* [Notes of the Semipalatinsk Sub-department of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society]. Vypusk 6. Semipalatinsk, 1912. (In Russ.).

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 225–239
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_225-239

БІЛІМ БЕРУДЕГІ КӨШІ-ҚОН ҰТҚЫРЛЫҒЫ: КАДР ЖӘНЕ ЕҢБЕК МИГРАЦИЯСЫНЫҢ РЕТТЕЛУІНІҢ ШЕШІМІ

Гаухар Шермухамедқызы Қапбарова,^{1*} Әуезхан Кадыржанұлы Шашаев² Гулжан Жаксымбетқызы Орынбасарова³

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті (13-үй, Байтұрсынов к., Шымкент қ., 160012. Қазақстан). PhD докторант.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8476-4259> E-mail: goha1986-01@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, (28-үй, Шевченко к., Алматы қ., 050000. Қазақстан). Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120> E-mail: shashaevauezhan@mail.ru

³Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті (13-үй, Байтұрсынов к., Шымкент қ., 160012. Қазақстан).). Тарих ғылымдарының кандидаты.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4131-9152>. E-mail: orynbasarova.74@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2025

© Қапбарова Г.Ш., Шашаев Ә.К., Орынбасарова Г.Ж., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада Қазақстандағы жастар көші-қонының негізгі арналары – «білім беру және еңбек миграциясы» мәселелерін қарастыра отырып, Қазақстанның мамандарға деген тапшылығы айқын көрініс беретін аймақтарында қандай шешімдер қабылдау қажеттігін зерттеу негізіне алу мақсаты қойылған. Зерттеудің өзектілігін айқындайтын білім мен еңбек көші-қоны «уақытша» көші-қон арналары болып көрінгенімен, тәжірибе көрсеткендей, бұл білім алу үшін алыс аймақтарға (Мыс.: Солтүстік аудандарға) бағытталған көші-қонының нәтижесінде, кейіннен олар қазақ жастарының тұрақты тұруға шешім қабылдауына да зор әсері бар. Әдетте, университеттер мен колледждерде оқу бірнеше жылға созылады. Сонымен қатар, оқу немесе жұмыс кезінде эмигрант жергілікті мәдениетпен танысып, тілді үйренеді. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің методологиялық негізіне: қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінде болып жатқан өзгерістер, оқу-тәрбие үрдісіндегі жаңашылдық қағидаттарға бағытталған әдіс-тәсілдер жүйесі алынды. *Нәтижелер.* Мақаладағы алынған нәтижелер мен талқылау барысында қоғамдағы білім және көші-қон процесінің маңызды аспектілері көрсетіледі. Қазақстандағы жастардың білім алуы, әлеуметтік-экономикалық жағдайлары және көші-қон үрдістері өзара тығыз байланысты. «Серпін-2050» бағдарламасының мысалында жоғары білімнің маңыздылығы, жастардың біліктілігін арттыру және жұмысқа орналасу мәселелері айқын көрініс тапқан. Бағдарламаның кемшіліктері мен әкімшілік кедергілер де бар, бұл түлектердің жұмысқа орналасу мәселесін қиындатуда. Тұжырым: шетелде білім алу үрдісі де қоғамның дамуына әсер етеді, әсіресе Қазақстаннан кеткен жастардың санының артуы мәселесі көп назар аударуды талап етеді. Олардың шетелде алған білімдерін өз

елінде пайдалану мүмкіндігінің аздығы көші-қонның теріс сальдосына әсер етеді, әрі бұл үрдіс алдағы жылдары да жалғасуы мүмкін. Жастарды шетелде білім алуға шақыру және олардың қайта оралуына жағдай жасау — Қазақстанның әлеуметтік және экономикалық дамуы үшін маңызды мәселе. *Қорытынды.* Шетелдік білім алу тәжірибесі білім деңгейін көтеріп, елге оралған жастардың жаңа идеялар мен инновациялар алып келуі мүмкін. Бірақ сонымен қатар, олардың елде жұмысқа орналасу мүмкіндіктері мен еңбек нарығына бейімделуін жеңілдету үшін нақты шаралар қажет.

Түйін сөздер: көші-қон процесі, миграция, жастардың білім көші-қоны, серпін, репатриант, адаптация, студенттік қоғамдастық.

Дәйексөз үшін: Қапбарова Г.Ш., Шашаев Ә.К., Орынбасарова Г.Ж. Білім берудегі көші-қон ұтқырлығы: кадр және еңбек миграциясының реттелуінің шешімі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 225-239-бб. (қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_225-239

МОБИЛЬНОСТЬ МИГРАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ: РЕШЕНИЯ ПО РЕГУЛИРОВАНИЮ КАДРОВОЙ И ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ

Гаухар Шермухамедовна Капбарова,¹ Әуезхан Кадыржанович Шашаев², Гүлжан Жаксымбетовна Орынбасарова³

¹Южно-Казахстанский педагогический университет имени Озбекали Жанибекова, (д.13 ул.Байтурсынова, 160012, Шымкент, Казахстан). PhD докторант
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8476-4259> E-mail: goha1986-01@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, (д.28, ул. Шевченко, 050000, Алматы, Казахстан). Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120> E-mail: shashaevaezhan@mail.ru

³Южно-Казахстанский педагогический университет имени Озбекали Жанибекова, (д.13 ул.Байтурсынова, 160012, Шымкент, Казахстан). Кандидат исторических наук
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4131-9152> E-mail: orynbasarova.74@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Капбарова Г.Ш., Шашаев А.К., Орынбасарова Г.Ж., 2025

Аннотация. *Введение.* В данной статье рассматриваются основные направления молодежной миграции в Казахстане – вопросы «образовательной и трудовой миграции», какие решения необходимо принять в регионах Казахстана, где остро ощущается нехватка специалистов. Актуальность исследования заключается в том, что образовательная и трудовая миграция, хотя и воспринимаются как «временные» миграционные направления, на практике, как показывает опыт, оказывают большое влияние на решение молодежи о постоянном проживании в других регионах, например, на севере страны. Обычно обучение в университетах и колледжах длится несколько лет. Кроме того, в процессе учебы или работы эмигрант знакомится с местной культурой, изучает язык. *Материалы и методы.* Методологической основой исследования стали изменения, происходящие в социальной, экономической и политической жизни общества, а также система методов и подходов, ориентированных на инновационные принципы в процессе образования. *Результаты.* Результаты и обсуждения, представленные в статье, освещают важнейшие аспекты образования и миграции в обществе. Образование, социально-экономическое положение молодежи и миграционные процессы в Казахстане взаимосвязаны. На примере программы «Серпін-2050» явно показана важность высшего образования, повышения квалификации молодежи и проблемы трудоустройства. Также выявлены недостатки программы и административные барьеры, которые усложняют вопросы трудоустройства выпускников. Процесс обучения за рубежом оказывает влияние на развитие общества, особенно проблема роста числа молодежи, покидающей страну, требует большого внимания. Ограниченные возможности использования полученных за рубежом знаний в Казахстане влияют на отрицательное сальдо миграции, и эта тенденция может продолжиться в ближайшие годы. Привлечение молодежи к обучению за рубежом и создание условий для их возвращения являются важными вопросами для

социального и экономического развития Казахстана. *Заключение.* Опыт обучения за рубежом может повысить уровень образования и способствовать возвращению молодежи с новыми идеями и инновациями. Однако для того, чтобы облегчить их трудоустройство и адаптацию на рынке труда, необходимы конкретные меры.

Ключевые слова: миграционный процесс, миграция, образовательная миграция молодежи, Серпін, репатриант, адаптация, студенческое сообщество.

Для цитирования: Капбарова Г.Ш., Шашаев А.К., Орынбасарова Г.Ж. Мобильность миграции в сфере образования: пути регулирования кадровой и трудовой миграции // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 225-239 (на каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_225-239

THE MOBILITY OF MIGRATION IN EDUCATION: A SOLUTION FOR REGULATING LABOR AND WORKFORCE MIGRATION

Gaukhar Kapbarova¹, Auezkhan Shashaev², Gulzhan Orynbasarova³

¹South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov, (13, A.Baitursynova str., 160012. Shymkent, Kazakhstan). PhD doctoral student.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8476-4259>. E-mail: goha1986-01@mail.ru

² Institute of History and Ethnology named of Ch.Ch. Valikhanov, (28, Shevchenko str., 050000. Almaty, Kazakhstan). Leading Researcher, Associate Professor.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>. E-mail: shashaevaezhan@mail.ru

³South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov, (13, A.Baitursynova str., 160012. Shymkent, Kazakhstan). Leading Researcher

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4131-9152>. E-mail: orynbasarova.74@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Kapbarova G, Shashaev A., Orynbasarova G.2025

Abstract. Introduction. This article discusses the main channels of youth migration in Kazakhstan, focusing on the issues of "education and labor migration," with the aim of examining the solutions needed in regions of Kazakhstan where there is a clear shortage of specialists. The relevance of the research demonstrates that education and labor migration, although perceived as "temporary" migration channels, significantly influence the decision of Kazakh youth to settle permanently in other regions, especially those migrating to distant areas (e.g., northern regions) for educational purposes. Typically, university and college education programs last several years. Moreover, during their studies or employment, migrants often become acquainted with the local culture and language. *Materials and Methods.* The methodological foundation of the research is based on changes in the socio-economic and political life of society, as well as methods and approaches aimed at innovative principles in the educational process. *Results.* The results and discussions in the article highlight the important aspects of education and migration processes in society. Youth education, socio-economic conditions, and migration processes in Kazakhstan are closely interconnected. The 'Serpín-2050' program clearly demonstrates the importance of higher education, the improvement of youth qualifications, and the addressing of employment issues. The program also has shortcomings and administrative barriers that complicate the employment of graduates. The process of studying abroad also impacts the development of society, especially as the increasing number of young people leaving Kazakhstan requires significant attention. The limited opportunities for them to apply their foreign education in their home country influence the negative migration balance, and this trend may continue in the coming years. Encouraging youth to study abroad and creating conditions for their return is an important issue for Kazakhstan's social and economic development. *Conclusion:* The experience of studying abroad can raise the level of education and bring new ideas and innovations when young people return to the country. However, specific measures are needed to facilitate their employment opportunities and adaptation to the labor market.

Keywords: migration process, migration, youth educational migration, Serpin, repatriates, adaptation, student community.

For citation: Kapbarova G, Shashaev A., Orynbasarova G. Mobility of migration in education: regulation of workforce and labor migration // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 225-239 (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_225-239

Кіріспе. Зерттеу міндеттеріне орай мақалада Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық өзгерістеріне, көші-қон процестеріне, және білім саласындағы мәселелерге байланысты өзекті бағыттарына талдау жасалды. Орталық Азия елдеріндегі миграция мен жастардың шетелде білім алу мәселесі, сондай-ақ ішкі көші-қон мен «Серпін» сияқты бағдарламалардың әсерлері, осы тақырыптың маңызды бөлігі болып табылады. Қазақстанның жоғары оқу орындары мен білім беру жүйесі жастар үшін маңызды рөл атқаратыны сөзсіз. Шетелде білім алу, әсіресе жастардың сыртқы миграциясын арттыруда маңызды факторларға айналғаны анық. Мұндай бағдарлама, әсіресе, жастарға шетелде тәжірибе жинап, біліктілігін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, «Серпін-2050» сияқты жобалар арқылы еліміздегі әртүрлі аймақтардағы жастарды жұмыс күші аз аймақтарға тарту мен білікті мамандарды даярлау көзделеді. Бірақ мұндай бағдарламалардың табысты болуы үшін оларды жақсы ұйымдастыру мен жұмысқа орналастыру мәселелерін шешу қажет. «Серпін», «Дипломмен ауылға», «Болашақ» бағдарламасына қатысты қиындықтар мен кемшіліктер, оның ұзақ мерзімді нәтижелері мен әлеуметтік әсері туралы айтқанда, бұл көші-қон мен білім беру саласындағы ұлттық саясаттың тиімділігін арттыру үшін маңызды қортындылар береді. Бағдарламаның орындалуын жеңілдету, түлектерді жұмысқа орналастыру және олардың кәсіби әлеуетін толыққанды пайдалануды қамтамасыз ету үшін әкімдіктер мен басқа да мемлекеттік органдардың жұмысын үйлестіруі қажет. Мемлекет ішіндегі және халықаралық көші-қон үрдістерінің теріс сальдосы да ойландыратын мәселе болып отыр. Қазақстаннан кетіп жатқан жастардың көбі жақсы білім алып, тәжірибе жинақтаған азаматтар болса да, елде олардың кәсіби әлеуетін толықтай қолдану мүмкіндіктері шектеулі болуы мүмкін. Білім беру мен көші-қон саласындағы саясаттың трансформациясы қажеттілігін атап өту маңызды. Бұл мәселені мемлекеттік деңгейде қайта қарау және барлық тараптардың мүдделерін ескере отырып шешім қабылдауды қажет етеді.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми талдаулар барысында оқиғаларды немесе оқиғалар тізбегін, немесе жағдайларды, институттарды құжаттарға сүйене отырып қалпына келтіру дегеніміз шынайылықтың ерекше бір түріне жүгінуді білдіреді, яғни басқамен салыстырмалы түрде неғұрлым жоққа шығарылмайды. Бұл мәтінде білім көші-қоны, жастардың жоғары оқу орындарында білім алу үрдісі және жалпы көші-қон мәселелері туралы бірнеше негізгі тұжырымдар жасалады. Алынған материалдарда Қазақстанның жастар саясатын және көші-қон үрдістерін талдаған кезде, нақты жастар топтарының қала мен ауыл арасындағы көші-қоны, шетелде білім алу үрдісі, және мемлекеттік «Серпін-2050», «Дипломмен ауылға», «Болашақ» бағдарламалары аясында білім алу мәселелері бар. Мәтінде келтірілген кейбір маңызды тақырыптар: Қазақстанның ішкі көші-қоны мен эмиграциясы, әсіресе жастар арасында; Қазақстандық білім көші-қоны мен жастардың шетелде білім алу тенденциялары; «Серпін-2050» бағдарламасы аясында техникалық және кәсіптік білім беру арқылы жастарды жұмыс күшіне даярлау; Білім беру сапасының және жастардың шетелде оқуын аяқтағаннан кейін қайтып келмеу мәселелеріне тоқталар болсақ көш-қон ұғымына қатысты мәселеде, оны тарихтағы салмақты және салыстырмалы тұрақты негіздегі өркениет аймағының тұтас кеңістігі түрінде қабылауға жетелейтінін көреміз, яғни әлеуметтік тарихи үрдістердің терең ұғынылатындығы, тарихи таным өресінде өрбігендігін анық байқаймыз.

Тарихнамалық талдауда қазақ миграциясын және репатрианттардың адаптациясын зерттеумен Қазақстанның көптеген ғалымдары айналысқан. А.А. Айталы өз еңбегінде қазіргі заманғы қазақ миграциясының әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайын, сондай-ақ оның Ресей қоғамына интеграциясын Ресей Федерациясының диаспораларға қатысты ұлттық саясаты, этносаралық қатынастардың саяси және заңнамалық негіздері, сондай-ақ Ресейдегі қазақ диаспорасының ерекшеліктері мен оның қазіргі кездегі мәселелері тұрғысынан С. А. Белановский өзінің: «Методика и техника интервьюирования» деп аталатын зерттеуінде концептуалды-салыстырмалы талдау жасаған (Белановский, 1993: 32).

Түркиядағы қазақтар, көптеген параметрлері бойынша туыстас этнокеңістікке түскенде, адаптациялық мәдени стратегияларды таңдауда сыртқы қысымнан қатты әсерленген жоқ. Кәсіптік тәжірибелердегі өзгерістер (көшпелі мал шаруашылығынан бас тарту) біртіндеп этносты тарихи

отанымен байланыстыратын негізгі кеңістіктік-уақыттық белгілерді менталдық жадыдан ығыстырды. Этникалық сәйкестіктің негізгі белгілеріне тег және ру-тайпаға тиесілілік болды. И.Сванбергтің пікірінше, Түркиядағы қазақтар арасында аккультурация және ассимиляция процестері қайтымсыз. Қазақтардың көшпелі малшылар ретінде қалыптасқан менталдық картасының ерекшеліктері, олардың әлеуметтік және саяси бағдарлары өмір салтымен тікелей байланысты. Этникалық қазақтар – Қытай мен Түркия қоғамдарының (этникалық азшылық ретінде) бір бөлігі, олар моноэтникалық құраммен азаматтық қоғам қалыптастыруда күрделі және қайшылықты процестерді бастан кешіруде, бұл оларды өмір сүрудің белгілі бір стратегиясын таңдауға мәжбүр етеді (Брук, 1974: 208).

Салыстырмалы түрде, Швейцарияның антрополог профессоры, Цюрих университетінің оқытушысы Петер Финке, көптеген жылдар бойы Моңғолиядағы қазақтардың өмір сүру жүйесін зерттеп, сондай-ақ Моңғолиядан Қазақстанға қоныс аударған қазақтардың миграциясының алғышарттары мен мотивациясын, сонымен қатар репатрианттардың тарихи отанында экономикалық және әлеуметтік бейімделуі жолында кездесетін кедергілерді зерттеген. Шетелдік зерттеушілер Қазақстанда этникалық репатриация саясатын жүзеге асыруда әлі де болса алға жылжу туралы айту ерте екенін, сондай-ақ елдегі қазақтар мен репатрианттар арасында мәдени айырмашылықтардың бар екенін атап өтеді. Моңғолиядағы этникалық топтарды зерттеуде және олардың қазіргі Қазақстанға репатриациясындағы этатистік көзқарас, сондай-ақ мемлекетпен құқықтық қатынастар мәселелері Қазақстандық ғалым Зардыхан Қиянатұлының еңбектерінде де қолданылған. Автор 1990-жылдардан бастап оралмандарға қатысты қабылданған заңдар туралы ой-пікір білдіріп, репатрианттар Қазақстанға көшіп келгенде кездесетін құқықтық актілердегі кемшіліктерді көрсетеді (Договор о дружественных..., 1993).

Мақалада зерттеудің *әдіснамалық негізіне* қоғамдық құбылыстардың дамуы мен өзгеруін нақты зерттеуді талап ететін сыни және тарихилық қағида негізге алынды. Зерттеу барысында ғылыми ізденістің жалпы даму-танымдық әдістерімен бірге тарих ғылымындағы объективтілік, жүйелілік, талдау, салыстырмалы тарихи-талдау, тарихи оқиғалардың дамуын хронологиямен қабыстыру және тағы басқа тәсілдерін басшылыққа ала отырып жастардың білім алу бағытындағы көш-қонын зерттеудің тиімді тәсілдерін негіздеу жүзеге асырылды.

Зерттеу әдістерінің негізін мәтіндік-салыстырмалы және тарихи-салыстырмалы тәсілдер мен сыни талдау құрайды. Соның ішінде, мақалада тарихи шындықтың дерекке енуі және бейнеленуі, тарихи деректің әлеуметтік табиғаты, ондағы субъективтілік деңгейі, тарихи деректерді сыныптау, деректердің ғылыми құндылығын анықтау қағидадары және тәсілдері негізге алынды.

Зерттеу нәтижелері. Жоғары білім берудің жаһандануының ең жарқын ерекшеліктерінің бірі шетелде оқитын студенттер санының қарқынды өсуі. Бүкіл әлемдік көрсеткіш бойынша өз елінен тыс жерде оқитын студенттер 1,3 миллионнан екі есе өсті. 1995-2007 жылдар аралығында 3,0 миллионға дейін жеткен болатын (OECD, 2009). Шетелге аттанған студенттердің көпшілігі университеттерде оқиды, ал кәсіптік-техникалық оқу орындарында, қарқынды тілдік бағдарламаларда (әсіресе ағылшын тілінде) және орта мектептерде олардың үлесі азырақ.

Әлемде шетелде білім алып жүрген студенттердің саны бойынша ең үздік 15 елдің қатарында Қытай 1 млн-нан астам студентімен көш бастап тұр. Қазақстан болса, тізімнің соңғы қатарында, шамамен 78 мың студентпен орналасқан. Дегенмен, егер шетелде оқитын студенттердің саны елдің жалпы тұрғындарының санына қарай есептелетін болса, онда Сирия, Өзбекстан және Қазақстан әлемдегі ең жоғары көрсеткіштерге ие елдердің үштігіне кіреді. Әр 250 қазақстандықтың бірі шетелде білім алуда. ЖІӨ деңгейін саралағанда, Сирия, Непал, Өзбекстан және Қазақстан сынды экономикалық көрсеткіштері төмен елдер, дегенімен, өз жастарына шетелде сапалы білім алуға мүмкіндік беру үшін белсенді түрде жұмыс істеп жатыр. Мысалы, 2022 жылғы Дүниежүзілік банк мәліметтері бойынша, Қазақстанның ЖІӨ деңгейі әлемде 54-орында, бірақ шетелде білім алатын студенттер саны бойынша бұл ел ТОП-15 елдің қатарына кіреді. Қазақстанда шетелде білім алатын студенттердің саны тұрақты түрде азайып барады. 2019-2022 жылдары олардың саны 12 пайызға немесе 11 мың адамға кеміген. Бұл үрдіс Қазақстандағы жоғары білім жүйесінің жақсара бастағанын көрсетеді. Қазақстан ЖІӨ мен халық санының төмен болуына қарамастан, шетелде білім алатын студенттер саны бойынша әлемнің үздік төрттігіне кіреді. Алайда, егер ел ішінде білім сапасын арттыруға көңіл бөлінбесе, шетелде оқитын студенттер санының одан әрі азаюы Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы Орталық Азиядағы көшбасшылық үшін күресте елдің жоғары білікті мамандарды қайта даярлауға деген қауіптер тудыруы мүмкін (Еске салайық: әрбір: 250 қазақстандық шетелде білім алып жатыр).

Жаңа қоғамды сипаттайтын негізгі құрылым - білім жинақтауының ірге тасы ретінде университеттерді атап өте аламыз. Өйткені, қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірінде болып жатқан өзгерістер білім мен білім алу үрдісін өзекті етеді. Осыған орай, бүгінде жастар қазақстандық жоғары оқу орындарының қабырғасында ғана емес, шетелде де білім алудың маңыздылығын насихаттауда.

Орталық Азия елдерінде миграциялық үрдістерді реттеу негізінен ұлттық деңгейде жүзеге асырылады. Бір ерекшелік – қабылдаушы елдермен сирек екіжақты келісімдер бар, мысалы әдетте Ресеймен. Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстанда жастардың көші-қоны басымырақ. Бұл ретте Қырғызстанда процесті феминизациялау үрдісі тіркеледі.

Зерттеуге алынған елдерде жастар ұғымын анықтауға екі тәсіл қолданылады. Қазақстан мен Қырғызстанда заңнамалық деңгейде жастар деп - 14 пен 28 жас аралығындағылар алынады. Осыған ұқсас түсінік осы елдердің статистикалық есептерінде де жазылған. Сонымен, «жастар» деген түсінікке Қазақстанда 14-28 жас аралығындағылар жатқызылады (Садовская, 2013: 570).

Білім көші-қонынан бөлек соңғы жылдарда Қазақстаннан сыртқа кетіп жатқан көш үрдісі де бар, ол – еңбек көші-қоны. Статистика комитетінің деректеріне сүйенсек, жыл сайын 14-28 жас аралығындағы 8 мыңға жуық жас жұмыс іздеп шетел асады екен. Сарапшылардың айтуынша, мұның бірнеше себебі бар. Тұрақты жұмыстың болмауы, болған күннің өзінде жалақысының мардымсыздығы, ең өзектісі – баспана мәселесі жастардың «жайлы өмір» іздеп шетел асуына өз «септігін» тигізіп отыр.

Қазақстан жастарының көпшілігі Батыс елдеріне сапалы білім алуға үшін ұмтылады. Қазақстанда кейінгі жылдары Батыс елдерінде оқу кеңінен таралған құбылысқа айналып барады, оның себебі білімін және ағылшын тілін жетілдіру мен сирек мамандықтарды игеру. Бұл үрдістің себебі де айқын: елде жүзеге асырылып жатқан «Болашақ» бағдарламасы мен басқа да білім алу мүмкіндіктері Батыс елдеріндегі білім жүйесіне жастардың тартылуына жол ашып отыр.

2014 жылдан бастап иммиграция көлемінің төмендеп, эмиграция ағыны өсе бастады, өткен жылдарда алғаш рет жастардың сыртқы көші-қонының теріс сальдосы тіркелді, ол тек қана сақталып қана қоймай, осы уақытқа дейін артып келеді. Қазақстаннан кететін ең үлкен топ - жастар. 2015 жылы кеткендердің жартысына жуығы 30 жасқа дейінгі адамдар. Сондай ақ 30-40 жастағы азаматтар белсенді түрде кетіп жатыр.

Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан кейін ішкі көші –қондық үрдіс те жандана түскен еді. 1995 жылға дейін қаладан ауылдық жерлерге қоныс аударушылар саны өсіп, нәтижесінде ауылдағы халықтың саны көбейсе, ал 1995 жылдан кейін керісінше болды. Бұл кезеңде ауылдан қалаға көшушілер саны арта түсті. Халықтың жаппай ауылдарын тастап қалаға көшудегі мақсаттары жұмыс табу болатын (Кушербаев, 1996: 107).

Қалаға көшіп келушілердің арасында жастар көптеп кездесті. Одақ тараған соң көптеген ірі өнеркәсіптер тоқтап, соның салдарынан қала тұрғындарының саны күрт төмендеп кеткен болатын. Кеңес Одағы тарағаннан кейін елдің ішкі экономикалық және әлеуметтік жағдайлары, саяси қайта құрулар көптеген кәсіпорындардың қайта ашылуына алып келді. Осындай жағдайлардың салдарынан көшу - қону үрдісі жылдам жүрді. 1998-1999 жылдар аралығында ауылдағы әлеуметтік-экономикалық қиыншылықтар, өнеркәсіп орындарының жабылуы салдарынан Қазақстанның алыс жатқан аудандарынан көші-қондық үрдіске 900 мыңдай адам тартылды. Ішкі көші-қондық үрдісте негізінен алғашқы орында жұмыс жасындағылар тұрды. Олардың ішінде әсіресе қазақтар: қала халқы 755 мыңға кемісе, ал ауылдық жерлерде - 490 мыңға кеміген. Мұндай жағдай Қазақстанда урбанизация үрдісінің өсіп отырғанын көрсетті. Көшкендерге қарағанда келгендер саны жағынан ерекше орын алатын Жетісу аймағындағы Алматы қаласы, Ақмола облысы мен Астана қаласы (Астана статусы өзгеруіне байланысты) Маңғыстау облысы (Мұнай өндіру, жалақы жоғары) алдыңғы қатарға шықты. Жұмысқа жарамды адамдарынан айырылып жатқан аймақтарға: Шығыс Қазақстан облысы, Қызылорда облысы және Оңтүстік Қазақстанды жатқызуға болады. Халықтың орналасу жағдайына келер болсақ, халық тығыз орналасқан аймақтарға Оңтүстік Қазақстан мен Солтүстік Қазақстанды жатқызсақ, ал халқы аз орналасқан аймаққа Орталық Қазақстанды жатқыза аламыз. Бұл жағдайдың негізгі себебіне ауа райының қолайсыздығы да әсер ететіндігін атап өткеніміз жөн. Яғни ішкі көші-қондық үрдіске байланысты мынадай қорытынды жасауға болады: халықтың жиі орын алмастыруының басты себебіне жұмыссыздық пен экологиялық жағдайдың ықпалы басымдылыққа ие болып табылады. Қазақстан Республикасының тұрғындарының әлеуметтік жағдайының әр түрлілігін 1999 жылғы санақ қортындысы айқын

көрсетеді. Қазақстан Республикасында тұратын халықтың жалпы саны -14953,1 мың болса, оның 4573,2 мыңы яғни (30,6 %) балалар мен жас өспірімдер, 8619,2 мыңы (57,6%) - еңбекке жарамды жастағы адамдар болса, ал 1760,7 мың адам (11,8%) еңбекке қабілетті жастан асқандар болып келеді.

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы «Адам құқықтары жөніндегі комиссия» 2012 жылдың маусым айында оралмандар (қазіргі уақытта қандастар деп аталады), босқындар және азаматтығы жоқ адамдар туралы алғашқы сараптамалық есебін жариялады. Бұл есеп бойынша, 1991 жылдан 2011 жылдың 1 қазанына дейін Қазақстанға 221,3 мың отбасы немесе 860,4 мың этникалық қазақ қоныс аударған. Олардың ішінде 127,7 мыңы көші-қон квотасы арқылы келсе, 94,2 мыңы өздігінен қоныс аударып, квотадан тыс көшкендер болып табылады.

Көшіп келгендердің негізгі бөлігі, яғни 439 мың 430 адам (51%) 2004-2008 жылдары келген. Егер жылдар бойынша бөлсек, келушілердің саны келесідей болады:

1991-1996 жылдарда – 104 009 адам (12,1%)

1997-2001 жылдарда – 82 335 адам (9,6%)

2002-2006 жылдарда – 384 106 адам (44,8%)

2007-2011 жылдарда – 287 710 адам (33,5%)

Келгендердің ішінде еңбекке қабілетті жастағы адамдардың үлесі 54,1%, ал 18 жасқа дейінгі балалардың үлесі 41,2% құрайды. Яғни, Қазақстанға көшіп келгендердің басым бөлігі жастар мен еңбекке жарамды азаматтардан тұрады (Капбарова, 2024: 382).

Оңтүстік Қазақстан облысына 2005 жылға мемлекет тарапынан алыс және жақын шет елдерден көшіп келу квотасы бойынша қоныс аударуға 2710 оралман(қандастар) отбасыларына орын белгіленген, оның ішінде 2550 - Өзбекістанға, 100 - Түркменстанға, 50 -ТМД елдеріне, 10 – Түркияға берілді. ОҚО-сы бойынша көші-қон басқармасы жанындағы көшіп келу квотасына енгізу жөніндегі 2005 жылдың 04 сәуір және 15 маусымында өткен комиссия отырыстарында 2670 отбасы (15 247 адам) квотаға еніп, 2005 жылға бөлінген квота 98,5 пайызға орындалды, орташа отбасылық коэффициенті – 5,71-ге тең болды, ТМД елдеріне бөлінген квотаның 40 орны орындалмады. Осы жылдың 21 қыркүйегіне дейін квотаға еніп тиісті қаражаттарын алған оралман отбасыларының саны – 2 289 отбасы (оның ішінде 223 – Өзбекстан, 43 – Түркменстан, 5 – ТМД елдері, 10 - Түркия), отбасы құрамындағы адам саны – 13 154 (ТОМА. 1454-қ., 1-т., 5-о., 39-іс, 66-п.). Көші-қон процесіне әсер еткен ол әр түрлі себептермен босқын аталған адамдар, босқын адамдардың кадр мәселесіне әсері бар. Босқындардың білім деңгейі мен кәсіби біліктілігі әртүрлі болуы мүмкін. Бірқатар босқындар жоғары білім алған, бірақ жұмыс тәжірибесі шектеулі немесе өз елінде алған білімі мен дағдыларын жаңа ортада тиімді қолдана алмауы мүмкін. Бұл кадрлар тапшылығы мен жұмыссыздық деңгейін арттыруға әсер етуі мүмкін. Ал, егер босқындардың арасында жоғары білікті мамандар, инженерлер, дәрігерлер және басқа да кәсіби мамандар болса, олар қоғамға пайда әкеліп, кадр тапшылығын толтыра алады.

2005 жылғы мәлімет бойынша Оңтүстік Қазақстан облысындағы арнайы органдарға тіркелген босқындар саны төмендегідей:

Кесте 1. Босқындардың әлеуметтік-демографиялық құрамы. (ТОМА. 1454-қ., 66-п.).

Көрсеткіштер	Барлық адам саны	Оның ішінде	
		ер	әйел
Босқындар саны	102	68	34
Оның ішінде қалада	101	67	34
Ауылда	1	1	
Білімі жоғары	10	8	2
Орта мамандандырылған	4	2	2
Орта жалпы	17	12	5
Бастауыш білім	14	8	6
Білім алмаған	20	10	9
Көшіп келуге дейінгі қызметтегілер	8	8	
Тіркеуде тұрған босқындардың ұлттық құрамы:			
Қазари	61	42	19
Пуштум	18	11	7

Таджики	10	8	2
Басқа ұлттар	13	7	6

Жоғарыдағы кестеде (Кесте-1) көш-қон үрдісі барысындағы босқындардың 2005 жылдар барысындағы статистикалық мәліметері арқылы Оңтүстік Қазақстандағы демографиялық ахуалдың барысы анықталды. Босқындардың жұмыс күшіне қосылуы кейбір жергілікті тұрғындар арасында мәдени және әлеуметтік ықпалдастыққа әкелуі мүмкін. Жаңа мәдениет және тілдер кадрлар нарығында өзгешеліктер тудыруы мүмкін. Сонымен қатар, босқындардың жұмысқа тұруы әлеуметтік интеграцияға әсер етіп, жергілікті қоғамдастықтармен қарым-қатынастарды қалыптастыруға ықпал етуі мүмкін.

Жалпы алғанда, босқындар кадр мәселесіне әртүрлі ықпал етеді, және бұл әсер елдің экономикалық жағдайы мен миграциялық саясаттарына тікелей байланысты.

«Мәңгілік ел жастары – индустрияға» мемлекеттік бағдарламасы 2014 жылы қолға алынды. Елбасының «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» бағдарламасынан кейін «Серпін» жобасының идеясы дүниеге келді. Алғашында бұл жобаға 2050 грант бөлінді. 2015 жылы – 6200, 2016 жылы 4312 жас «Серпін» бағдарламасы бойынша білімін шыңдады.

Білім көші-қонына әсер еткен - «Серпін-2050», «Дипломмен ауылға», «Болашақ» әлеуметтік жобалары. «Серпін-2050» - 2014 жылдан бастап іске қосылып, қазіргі таңда еліміздегі ең танымал әлеуметтік бастамалардың біріне айналды. «Серпін» бағдарламасы индустриалды-инновациялық жобаларға қажетті мамандарды даярлап, жұмыс күші көп аймақтардағы жастарға сұранысқа ие кәсіби білім беруді қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, бұл жоба жастарды жұмыс күші тапшы аймақтардағы сұранысқа ие мамандықтар бойынша оқуға шақырады. Бағдарлама техникалық және кәсіптік білім берудің мәртебесін көтеріп, жастардың жұмысшы мамандықтарын игеруге деген оң көзқарасын қалыптастырады. Осылайша, «Серпін» жобасы жастардың әлеуетін арттырып, жұмыссыздық мәселесін шешуге көмектесті. Сонымен қатар, жастарға сапалы білім алу мен тұрақты жұмыс табу үшін үлкен мүмкіндік беретін. «Серпін» жобасына қатысатын түлектер грант бойынша шәкіртақы алып, жатақханамен қамтамасыз етілетін. Бұл жобаға Түркістан, Қызылорда, Жамбыл, Алматы және Жетісу облыстарының ауылдық аймақтарының түлектері қатыса алатын. «Серпін» бағдарламасы арқылы төрт негізгі бағытта білім алуға мүмкіндік бар: педагогикалық ғылымдар, инженерлік-техникалық мамандықтар, ақпараттық технологиялар және ауылшаруашылығы. Бағдарламаға негізінен оңтүстік өңірдің ауыл жастары қатысты. Оқу аяқталғаннан кейін грант өтеу мерзімі 3 жылдан 2 жылға дейін қысқартылып, өтеу орындары 11 аймаққа дейін кеңейтілді.

Жобаның мақсаты еліміздегі еңбек ресурсы басым аймақ жастарын жұмыс күші аз аймаққа тарту болатын. Ал жоғары оқу орындарындағы гранттар техникалық ғылым, ауыл шаруашылығы, білім мен медицина саласын қамтиды.

ҚР Президенті осынау жоба аясында елдегі қай саланы дамыту керегін айтқан еді. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – дамыған Қазақстанның іргетасы болатынын айқындады. Осылайша бір жағынан жаңа жұмыс орындары ашылса, екінші жағынан халық саны аз облыстарға жастарды шақыру басталды (Серпін бағдарламасы, 2020). Бұл жоба техникалық және кәсіптік білім беру арқылы жастарды сұранысқа ие мамандықтар бойынша даярлап, жұмыссыздық мәселесін шешуге ықпал етуге тиіс еді. Түлектер грант, шәкіртақы, жатақхана сияқты әлеуметтік қолдаумен қамтамасыз етілді. Бағдарлама педагогика, инженерлік-техникалық мамандықтар, ақпараттық технологиялар және ауыл шаруашылығы бағыттарында жастарға білім алуға мүмкіндік берді. «Серпін» жобасы жастарға сапалы білім мен тұрақты жұмыс табу үшін мүмкіндік жасады, сондай-ақ еліміздегі өңірлік еңбек ресурстарына теңдікті қамтамасыз етуге ықпал етті. Бірақ «Серпін» бағдарламасының өзіндік кемшіліктері мен қиындықтары бар болатын.

Бағдарламаға екі жыл қатарынан талдау жүргізілді. Бірінші жылы бір орынға 5 адамнан, екінші жылы 7 адамнан таласты. Жақсы басталды, бірақ өкінішке қарай мемлекеттік органдардың ортасында байланыс болмай қалды. Соңында «Серпін» арқылы ешкім оқымайтын, қызықпайтын және сұранысы жоқ мамандықтарды бере салатын болды. Ал оқуын аяқтағандарды әкімдіктер қабылдағысы келмейді. Жұмыс тауып беру жағы қиын болды. Сөйтіп, студенттер өз облыстарына қайта кетті. «Ең сорақысы балаларды жұмысқа орналаспағандары үшін сотқа да тартты. Қазіргі кезде қаншама түлектер сол үшін 3 млн. Теңгеден асатын айыппұл төлеп жатыр. Салыстырмалы түрде айтар болсақ, басқа ЖОО-да грантпен оқуын аяқтағандар қай өңірге барса да жұмыс істеуге құқығы

бар. Ал «серпінмен» оқыса, «неге оқыдың?», «кімге сендің?» деп міндеттеп, сотқа беріп, жағдайларын қиындату орын алып отыр. Қазір, жыл сайын бұл бағдарламамен бөлінетін гранттар саны көбейіп келеді, бірақ ешкім бармайды. Қорқады баруға. Мемлекеттік деңгейде осы мәселені қайта көтеру қажет. ҚР Президенті 2020-2021 жылдары бұл мәселені көтерді. Бірақ ол сөз күйінде қалып қойды. Менің ойымша біз жергілікті әкімдіктермен байланысып, түлектерді жұмысқа орналастыруды міндеттейік. Гранттарды өңірлерде жетіспей жатқан мамандықтарға берейік» - деді Мұрат Әбеннов. «Серпін» ұлттық білім беру және инновация палатасының төрағасы Мұрат Әбенновтың қаузаған тақырыбын мұқия тыңдаған Тама Дүйсенова, бұл мәселе бақылауда екенін айтты (Дүйсенова, 2024).

«Серпін» бағдарламасы бойынша жыл сайын 6200 грант бөлінгенімен, еліміздің солтүстігінде мұғалімдер жетіспеушілігі толастамай тұр. 2020 жылы 4000 түлек ауыл квотасымен грант жеңіп алған. Бірақ, солтүстіктегі өңірлерге жіберілмеген. Солтүстік Қазақстан өңіріндегі мектепке дейінгі педагогтердің тапшылығы бұл бағдарламаның жоспарға сәйкес келмеуін көрсетеді. Бағдарлама бойынша оқу бітірген жастардың тек бестен бір бөлігі ғана солтүстік өңірде жұмыс істеп жатыр.

Бағдарламаның тиімсіз болуының себебі бірнешеу. Біріншіден, жас мамандарға тиісті дәрежеде жағдай жасалмаған. Екінші себеп өңірлердегі демографиялық жағдаймен де байланысты болуы мүмкін. Өйткені мектепке дейінгі ұйымдарда бала саны аз болса, сәйкесінше, ондағы педагогтер саны да аз. Халықтың табиғи өсімі түсінігі негізінде статистиканы қарастырып көрейік. Мысалы, 2020 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы халықтың табиғи өсімі 633 болса, Түркістан облысында 48 378 болған. Үшіншіден, қазір «Серпін-2050» жобасы бойынша оқу орнын бітірген түлектердің тек бестен бірі (19%) ғана тиісті еңбек ету кезеңді өтеуде. Деректерге сүйенсек, шарттық міндеттемелердің бұзылуына байланысты 2020 жылы республикалық бюджетке 1,7 млрд теңге аударылған. Әр 5 түлектің екеуі (41%) өтеу кезеңінен босатылған болса, қалған екеуі (41%) өтемейді екен. Бұл – бес түлектің біреуі ғана «Серпін-2050» жобасы бойынша алған грантын өтеп жатыр деген сөз. Жоғарыда аталған себептерге байланысты, солтүстік өңірдегі педагогтер санының аздығы айтылған үш проблемаға әкеліп соғуда.

Айта кету керек, 2021 жылдың басында грантты өтеу туралы талаптар жеңілдетілді. 2021 жылғы деректерге сүйенсек, министрлік «Серпін» бағдарламасы түлектерінің еңбекпен өтеу мерзімін үш жылдан екі жылға дейін азайту үшін «Білім туралы заңға» өзгерістер енгізуді жоспарлаған болатын. Енді жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін түлектер мамандық бойынша тиісті кезеңді тек мемлекеттік ұйымдарда ғана емес, жекеменшік ұйымдарда да өтей алады (Қазақстандық жастарды білім..., 2022).

«Дипломмен ауылға» жобасы Қазақстан Республикасында ішкі көші-қонды ынталандыру мақсатында енгізілген мемлекеттік бағдарлама болып табылады. Бұл жоба ауылдық елді мекендерде өмір сүруге және жұмыс істеуге жағдай жасау үшін жас мамандарды тартуды көздейді. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің бұйрығына сәйкес, 2023 жылғы 1 сәуірден бастап «Дипломмен ауылға» жобасының сенімді агенті ретінде «Отбасы банк» тағайындалды, бұл жобаның іске асырылуын тиімді және реттелген түрде ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Жоба аясында ауылдық жерлерде жұмыс істейтін жас мамандарға тұрғын үй сатып алу немесе салу үшін кредиттер берілетін және көтерме жәрдемақылар төленетін болады. Бағдарламаға ауылдық аймақтарға жаңадан келген немесе бұрыннан тұрып жатқан, сондай-ақ белгілі бір кәсіптер бойынша жұмыс істейтін кез келген жастағы қазақстандықтар қатыса алады. Бұл бағдарламаға денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қамсыздандыру, мәдениет, спорт, агроөнеркәсіптік кешен мамандары, сондай-ақ ауылдық округтер әкімдері аппараттарының мемлекеттік қызметшілері (әкімдер мен олардың орынбасарларын қоспағанда) қатысу мүмкіндігіне ие.

Аталған бағдарламаның негізгі мақсаты — ауылдық жерлерде еңбек ететін мамандардың өмір сүру жағдайларын жақсарту, олардың кәсіби және әлеуметтік белсенділігін арттыру, сонымен қатар ауылды аймақтарда тұрғын үй мәселесін шешу болып табылады. Бұған дейін «Дипломмен ауылға» бағдарламасы аясында тұрғын үй сатып алу үшін берілетін кредиттің ең жоғары сомасы 1500 АЕК (5,5 миллион теңге) болатын, ал 2023 жылдан бастап оның мөлшері 2000 АЕК-ке (7 миллион 384 мың теңге) дейін артты. (Дипломмен ауылға» бағдарламасы: 0,01 проценттік кредиттің сомасы ұлғайды). Бұл шара еліміздегі ішкі көші-қонды реттеуге, жастарды ауылдық жерлерде жұмыс істеуге ынталандыруға және өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуына үлес қосуға бағытталған. «Дипломмен ауылға» бағдарламасы аясында тұрғын үй алуға арналған несие

мөлшерінің арттырылуы жастар мен жас мамандар үшін үлкен мүмкіндіктер ашады, сондай-ақ ауылды жерлерде кәсіби қызметкерлердің тапшылығын жоюға ықпал етеді.

Халықаралық «Болашақ» стипендиясы: Қазақстандағы кадрлар даярлау жүйесіндегі маңызды бағдарлама. Халықаралық «Болашақ» стипендиясы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 1993 жылғы 5 қарашадағы № 1394 Қаулысымен құрылған және еліміздің кадрлар мен мамандар даярлау жүйесіне айтарлықтай үлес қосқан бағдарлама болып табылады. Аталған стипендияның негізгі мақсаты – қазақстандық жастарға әлемнің жетекші оқу орындарында білім алу мүмкіндігін беру, оларды магистратура, докторантура (PhD), медициналық ғылым кандидаты, клиникалық ординатура және резидентура бағдарламалары бойынша кәсіби біліктілігін арттыру мүмкіндігімен қамтамасыз ету. Сонымен қатар, бұл бағдарлама шетелде іс-тәжірибеден өту арқылы мамандардың біліктілігін шыңдауды да қамтиды. 1994-2020 жылдар аралығында «Болашақ» бағдарламасы бойынша барлығы 14 156 стипендия берілген. Осы кезеңдегі стипендиялардың 785-і 1994-2004 жылдар аралығында тағайындалса, қалған 13 371 стипендия 2005-2020 жылдарда бөлінген. Бұл санаттың ішінде 3379 стипендия бакалавриат, 7379 стипендия магистратура, 35 стипендия аспирантура (докторантура), 87 стипендия клиникалық ординатура, 366 стипендия докторантура және 2125 стипендия тағылымдама бағдарламасы бойынша тағайындалған. «Болашақ» бағдарламасының стипендиаттары әртүрлі елдердегі жоғары оқу орындарында білім алуды таңдайды. Стипендия иегерлерінің 45,5%-ы Ұлыбритания мен Ирландияда білім алуды таңдайды, ал 26%-ы АҚШ пен Канадаға барады. Еуропа елдері 12,9%-ды, Азия елдері 8%-ды және Ресейде білім алу 7,6% стипендия иегерлері тарапынан таңдалған.

Бағдарлама стипендиясының алған мамандардың салалық бөлінісіне келетін болсақ, 11 121 стипендия иегерінің 54,8%-ы гуманитарлық мамандықтар бойынша білім алған, 36,2%-ы техникалық салаларға бағытталған, 7,2%-ы медициналық мамандықтарға, ал 1,8%-ы шығармашылық мамандықтарға ие болған. Бұл мәліметтер стипендияның әртүрлі салалардағы білім беруді дамытуға және Қазақстанның әртүрлі сала мамандарын даярлауға ықпал ететінін көрсетеді. «Болашақ» стипендиясы Қазақстандағы білім беру жүйесінде маңызды рөл атқарып, шетелде оқып келген мамандардың біліктілігін арттыруға ықпал етіп, Қазақстанның әртүрлі салаларында кәсіби кадрлардың санын көбейтуге бағытталған. Бағдарлама аясында білім алған мамандар өздерінің кәсіби тәжірибесін еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуына үлес қосу үшін пайдаланады. Сонымен қатар, бұл бағдарлама халықаралық білім беру алаңында Қазақстанның білім деңгейін арттырып, еліміздің жаһандық деңгейде бәсекеге қабілеттілігін көтеруге мүмкіндік береді. («Болашақ» бағдарламасы: тарихы мен даму кезеңдері)

Сонымен қатар шет елге көшу үрдісі көбеюде. 2021 жылдың тоғыз айында 25 мың қазақстандық басқа мемлекетке қоныс аударып, Қазақстанға жеті мың адам көшіп келген. Қазақстан азаматтарының көбі қоныс аударған елдер арасында Ресей, Германия мен Польша тізім басында тұр. Кейінгі кезде Түркияға көшетіндер де көбейген. Ресми дерек бойынша, жыл басынан бері 74 азамат «бауырлас елге» көшуді ұйғарған. Бірақ бұл статистика шынайы жағдайды көрсетпейді және мұның өз себебі бар. Көп жылдан бері қазақстандықтар жиі қоныс аударатын мемлекеттер арасында Ресей көш бастап тұр. 2021 жылы көрші мемлекетке 21 мың адам көшкен. Ресми статистика бойынша, екінші орында тұрған Германия биыл 2400 қазақстандықты қабылдаған. Одан кейінгі орындарда Польша, АҚШ, Беларусь пен Израиль тұр. Ресми статистика адамдардың қалауы жөнінде толық ақпарат бере алмайды, өйткені көбі шетелге азаматтық алған соң бір-ақ көшеді. Елден кеткендердің көбі – 30-40 жас аралығындағы еңбекке жарамды, білімді, мобильді кәсіби біліктілігі, мақсаты мен ақшасы бар адамдар. Шетелден жұмыс тапқан студенттер, экономиканың негізгі тірегі саналатын 30-40 жас аралығындағы азаматтар да осы топқа кіреді. Олардың көбі, әсіресе АҚШ, Канада, Австралия мен Еуропаға кетіп жатқандар – дамыған нарықта сұранысқа ие, кәсіби біліктілігі жоғары мамандар. Елде бұл азаматтарға сұраныс болып, өзін дамытуға мүмкіндік берілсе, олар Қазақстанда жұмыс орнын ашып, бизнес жобаларды, өндірістік кәсіпорындар мен мемлекеттік сектордағы бағдарламаларды басқарар еді. Көші-қон сальдосы (шетелге кеткендер мен Қазақстанға қоныс аударғандар арасындағы айырмашылық) соңғы рет 2012 жылы оң болған. Қазақстанда ең жоғарғы эмиграция көрсеткіші 2019 жылы тіркелген, ол кезде елден 34 мың адам шет мемлекетке кеткен. 2020 жылғы карантин кезінде 20 мың азамат шетелге қоныс аударған (Қазақстан: иммиграция..., 2021).

Жыл сайын шетелге кететін қазақстандықтардың саны артып келеді. 2012 жылдан бері Қазақстанда көші-қонның теріс айырмасы байқалады. Жыл сайын елден мыңдаған адам кетеді.

Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша, 2019 жылы елден 45 231 адам кеткен, көші-қонның теріс айырмасы 32 973 адамды құрады (2018 жылы – 29 109 адам). Елден кеткен азаматтардың басым бөлігін жастар құрайды. ЮНЕСКО-ның мәліметтеріне сәйкес, 2021 жылы Қазақстанның 89 292 азаматы 55 шет елдің университеттерінде оқиды (бұл Қазақстандағы студенттердің жалпы санының 13%-ын құрайды), оның ішінде Ресей Федерациясында 71 368 адам, Түркияда 2191 адам, Қырғызстанда 2083 адам, АҚШ-та 1792 адам және т.б. Бірқатар ғалымдар талантты қазақстандықтардың шетелде оқуын аяқтағаннан кейін қайтып келмеу және кету қаупі бар екенін айтады. Сонымен қатар ғалымдардың жүргізген зерттеуі шетелдік жоғары оқу орындарының түлектері алған білімдері мен құзыреттерін Қазақстанда толық көлемде қолданбайтынын көрсетіп отыр. Түлектердің тек 21,7%-ы ғана Қазақстанда өздерінің зияткерлік әлеуетін іске асыра алған, бұл өз кезегінде қазақстандықтардың басқа елдерге қоныс аудару ниетіне әсер етеді. Мәселен, зерттеуге қатысушылардың 60,5%-ы басқа елге тұрақты тұру үшін көшіп кетуге дайын. Бұл үрдіс білім беру көші-қоны саласында әзірленген мемлекеттік саясаттың жоқ екенін көрсетеді. Сонымен қатар ғалымдар көші-қоннан болатын бастапқы жоғалтып алудан қорықпау керектігін де айтады, өйткені кейіннен бұл «жоғалту» артықшылықтарға айналуы әбден мүмкін. Бұл тұрғыда көші-қонның сыртқы әсерлерін дұрыс тану, сондай-ақ шетелдегі отандастарымыздың әлеуетін оңынан пайдалана білу маңызды (Білім беру көші-қоны..., 2024).

Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша 2021 жылдың басында Қазақстан Республикасындағы жастардың саны (14-28 жас) 3 739 883 адамды құрады, бұл Қазақстан Республикасындағы жалпы халық санының 19,8 пайызын құрайды. Оның 2 101 838 адамы немесе 56,2 пайызы қала жастары, 1 638 045 адам немесе 43,8 пайызы ауыл жастары (Численность молодежи..., 2021).

2024 жылы Қазақстанда 11-сыныпты 186 мың түлек бітірді. ЮНЕСКО Статистика институтының жаңартылған мәліметтері бойынша Қазақстан шетелде оқитын студенттер саны бойынша әлемде тоғызыншы орында (91,2 мың студент).

Дүние жүзіндегі халқы ең көп екі ел Қытай мен Үндістанда шетелде оқитын студенттер саны ең көп. Осылайша, бір миллионнан астам (1,021 мың) қытайлық студенттер шетелде білім алады, ал үнді студенттерінің саны шамамен жартысы (508,2 мың) болды. Одан кейін Вьетнам (137 мың), Германия (126,4 мың) және Өзбекстан (109,9 мың) біраз артта қалды. Алайда, егер шетелде оқитын студенттердің тиісті кезеңдегі халыққа арақатынасын есептесек, онда Қазақстан 0,48% үлесі бар қаралатын елдер арасында бірінші орында тұр, деп хабарлайды Ұлттық инвесторлар қауымдастығы (Қазіргі уақытта..., 2024).

2004 жылы миграциялық көбею 0,6 мың адамды құрады. Яғни 2004 жылы облысқа 14,3 мың адам қоныс аударды, ал бізден кеткендер 13,7 мың адам болды. 4,1 мың адам Қазақстанның басқа облыстарынан және 10 мың адам ТМД елдерінен және 0,2 мың адам алыс шет елдерден Оңтүстік Қазақстан облысына көшіп келді. Оңтүстік Қазақстан өңірге көшіп келушілер 2003 жылға қарағанда Қазақстанның басқа аудандарынан 7,3%, ТМД елдерінен 0,3%, алыс шет елдерден 3,8%-ға көбейді (Исмаилов, 2007: 32). Ал, Оңтүстік Қазақстан өңірінен ТМД елдеріне 1,3 мың адам көшіп кетті. Қазақстаннан басқа да аудандарына 11,6 мың адам және алыс шет елдерге 0,2 мың адам көшіп кетті. Нәтижесінде 2003 жылға қарағанда ТМД-ға көшіп кету 25,8% -ға және алыс шет елдерге 29,6% -ға төмендеді. Бірақ та басқа аудандарға ауысу 36,2%-ға көбейді. Облыс ішінде 14,8 мың адам көшіп қонған. Миграциялық сальдоның абсолюттік өлшемінің қорытындысы мынадай болды: алыс шет елдерге — 20 (кері), ТМД – 8153 (оң), облыс арасында көшу-7475 (кері). Миграциялық сальдоның жалпы қорытындысына оралмандардың көшіп келуі, облыс арасындағы көші-қонның сонымен қатар табиғи өсімнің де елеулі әсері бар. Жалпы алғанда халықтың көшіп-қонуының себептерінің бірі әлеуметтік-экономикалық жағдайына байланысты, мысал келтірер болсақ: өмір сүру деңгейінің нашарлауы, халықтың табыс көзінің төмендеуі, жұмыссыздық және тағы басқалар. Кеңестік кезеңдегі экономикалық байланыстардың үзілуі өндірістің өнімділігі мен тауар өткізу аймағының тарылып, төмендей түсуіне алып келді. Міне осындай жағдайлардан көптеген әлеуметтік мәселелер туындай бастады. Оңтүстік өңірінде әсіресе ауылдық аймақтарында жұмыссыздық артты. Экономикалық дағдарыс кезінде дәстүрлі жұмысшы күші қажет етілмей, жұмыссыздық көбейе түсті. Жұмыс іздеген халық әдетте тек республика ішінде қоныс аударды.

Халықтың өз туыстарына қосылу, ата мекеніне көшу үдерістері миграциялық ахуалына да әсер етті. Миграциялық үдерістер нәтижесінде облыс халқының абсолютті саны өсуімен қатар этникалық құрамы да өзгеріске ұшырады. Алыс-жақын шетелдерден қазақтардың қайтадан өз

отандарына оралуына байланысты орыс, неміс, украин, белорус ұлттарының саны азайды. Өзге ұлттардың көшуіне Х.А. Ясауи атындағы ХҚТУ ғалымдары әлеуметтік зерттеулер де жүргізіп көрді. Ондағы зерттеулерге сүйенсек, орыс халқының эмиграциясына берген сипаттамасында олардың көшуінің басты себебі, балаларының болашағына сенімсіздігі (41,4%) болса, ал екінші себеп ретінде жалақының төмендігі (48,6%) көрсетіледі (Токмаганбетова, 2006: 103). Сондай-ақ, қазақы ауылдарда туу көрсеткішінің жоғары деңгейі сақталып отыр, ол туудың 72% құрайды (1992-2004 жылдар аралығында 400 мың адамға өсті) сондай-ақ, алыс-жақын шет елдерден қоныс аударушылардың ауылдық жерлерге көшіп келуі де ауыл тұрғындарының санын арттырды. Оңтүстік Қазақстан облысының көші-қон және демография департаментінің 1992-2004 жылдар аралығындағы мәліметтеріне сүйенсек, 30815 отбасы немесе 109 мың адам көшіп келген (Демографический потенциал, 2005: 61). Халық санының азая бастауы әсіресе, ауылдық жерлерде қатты байқалды. Дәстүрлі мал шаруашылығы дамыған аймақтарда жергілікті ұлт өкілдері басым болып келеді, ондай аймақтарға Отырар, Шардара, Төлеби Бәйдібек, Созақ, Түркістан сияқты аудандар жатады. Өндірісті және қалалық жерлер маңындағы аумақтарда славян тобындағы халықтар мен қазақтар тұрады. Ал, егіншілік, бау-бақшалы өңірлерде өзбек ұлты тұрғындар санының 65% құрайды (Численность, 1991: 101). Шымкент, Ленгер, Ақсукеңт қалаларында орыстар, қазақтар, өзбектер (көбіне қала шегіндегі аймақтарды) мекен етеді.

Республикамыздың басқа аймақтарына қарағанда ұлттық салтымыз бен тіліміз жақсы сақталған қазақы оңтүстік өңірге алыс-жақын шет елдерінен қандастарымыз көптеп қоныс аударуда. 1992-2005 жылдар аралығында нақты деректер бойынша Қазақстанға 116668 қоныс аударушылар көшіп келсе, оған Елбасының «Оралмандардың 2005-2007 жылдарда көшіп келу квотасы туралы» жарлығы ықпал етті. Елбасының осындай жарлығының негізінде Оңтүстік Қазақстан облысына 2006 жылы – 2710, ал 2007 жылы – 2615 квота белгіленген. Бүгінгі күні квота бойынша көшіп келген оралмандарға белгіленген қаржы негізінде уақтылы көмек те көрсетіліп отыр. Қоныс аударып жатқан оралмандардың (қандастардың) ең көп қоныстанған аумағы Шымкент, Түркістан қалалары мен Мақтарал, Сарыағаш, Сайрам, Қазығұрт аудандары болды.

Қорытынды. Интеграциялық үдерістер мен халықтың ішкі және сыртқы қозғалысы туралы қоғамдық пікірді талдау жастардың қалауын анықтап, заманауи әлемдік саясат пен елдер ішіндегі әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени байланыстарды дамыту үшін қажет. Мұндай зерттеудің нәтижелері жастарымен жұмысты кезең-кезеңімен жоспарлауға негіз бола алады посткеңестік кеңістік және еуразиялық интеграцияның одан әрі дамуы, жаһандану жағдайында елдердің экономикалық өркендеуі үшін және бәсекеге қабілетті сауда қатынастары үшін де қажет.

Жастардың басты мақсаты - жоғары білім алу, өзін-өзі жетілдіру, заманауи дағдыларды дамыту, сайып келгенде бәсекеге қабілетті болу және үлкен компаниялардан жұмысқа шақырту ұсыныстарына ие болу. Көші-қон мәліметі бойынша білім алу үрдісінде алынған тәжірибені студенттер ұмытылмас өмір сәті ретінде қарастырады және болашаққа жарқын жол ашады деп санайды. Қоғамның жан-жақты дамуы осындай жас мамандардың тәжірибесіне негізделетіні анық.

Қоғамның өзгеруі, білім жүйесінің маңыздылығы және көші-қон үрдістері арасындағы байланысты толық әрі жан-жақты зерттеу өте маңызды. Жоғары оқу орындарындағы білім беру үрдісі қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуында шешуші рөл атқаратын фактор болып табылады. Мұндай өзгерістердің артында жастардың сыртқа көшуі, шетелде білім алу мен жұмыс істейтін жас мамандардың көбейуі сияқты үрдістер бар. Әлеуметтік жобалар, мысалы, «Серпін-2050» жастарды оқыту бағдарламасы жұмысқа орналастыру және аймақтар арасындағы теңсіздікті жою үшін өте маңызды. Бұл бағдарламалар көптеген әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге бағытталғанымен, кейбір кемшіліктер мен қиындықтар да байқалатынын жоғарыда талдап көрсеттік. Түлектердің жұмысқа орналасуы, грантты өтеу мәселелері мен бағдарламалардың тиімділігі туралы зерттеулер мен талдаулар қажеттілігі негізделді.

Білім көші-қоны да осы мәселелердің құрамдас бөлігі болып табылады. Қазақстанда жастардың шетелде білім алу үрдісі артып келеді. Қазірде көптеген жастар шетелде оқып, білім алып, кейін өз елдеріне оралу немесе басқа елдерге көшу туралы шешім қабылдайды. Бұл үрдіс көптеген себептерге байланысты, оның ішінде әлеуметтік жағдай, жұмыс орны мен білім деңгейінің сәйкестігі. Бұған қоса, көші-қон сальдосы да Қазақстанның дамуына әсер ететін маңызды көрсеткіш. Елден кететін азаматтардың көпшілігі білімді, мобильді және жоғары білікті мамандар болып табылады. Олардың басқа елдерге көшуі Қазақстанның кадрлық ресурстарын жоғалтуға әкеліп соғуы мүмкін. Мұндай үрдістер ұлттық білім беру саясатын қайта қарауды талап етеді. Жалпы,

білім мен көші-қонның өзара байланысы және жастардың елден кетуі туралы мәселелерді жүйелі түрде зерттеп, оларды тиімді шешу үшін арнайы саясат қажет екендігі айқын.

Дереккөздер

ТОМА - Түркістан облысының мемлекеттік архиві.

Әдебиеттер

- Әрбір 250 қазақстандық..., 2025 – Әрбір 250 қазақстандық шетелде білім алып жатыр. 2025. 10.01. URL: <https://inbusiness.kz/kz/last/arbir-250-kazakstandyk-shetelde-bilim-alypp-zhatyr> (дата обращения: 17.02.2025).
- Белановский, 1993 – *Белановский С. А.* Методика и техника интервьюирования. М., 1993. С. 32.
- «Болашақ» бағдарламасы, 2025 – «Болашақ» бағдарламасы: тарихы мен даму кезеңдері. 2025. URL: <https://www.eurasian-research.org/publication/bolasak-programi-tarihcesi-ve-guncel-gelismeler/?lang=mn> (дата обращения: 30.03.2025).
- Брук, 1974 – *Брук С. И.* Миграция населения // Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. М., 1974. С. 208.
- Білім беру көші-қоны..., 2025 – Білім беру көші-қоны саласындағы саясатты трансформациялау. URL: <https://www.apa.kz/bilim-beru-koeshi-qony-salasyndaghy-sayasatty-transformaciyalau> (дата обращения: 17.02.2025).
- Договор о дружественных отношениях..., 1993 – Договор о дружественных отношениях и сотрудничестве между Республикой Казахстан и Монголией (Улан-Батор, 22.10.93 г.). URL: <http://mfa.gov.kz> (дата обращения: 17.02.2025).
- Демографический потенциал..., 2005 – Демографический потенциал Южно-Казахстанской области (статистический сборник). Шымкент, 2005. С. 61.
- Дипломмен ауылға бағдарламасы, 2024 – Дипломмен ауылға бағдарламасы: 0,01 проценттік кредиттің сомасы ұлғайды. URL: <https://sputnik.kz/20240116/diplommen-auylga-bagdarlamasy-001-protsepttik-kreditin-somasy-ulgaydy-41598215.html> (дата обращения: 30.03.2025).
- Исмаилов.ю 2007 – *Исмаилов А. И.* Оңтүстік Қазақстан облысының тарихи-географиялық очеркі. Оқу құралы. Шымкент, 2007. 48 б.
- Капбарова, 2024 – *Капбарова Г.Ш.* Оңтүстік Қазақстан облысындағы көші-қон үдерістерінің динамикасы (1991-2023 жж.) // Отан тарихы. 2024. № 27 (2). 382 б.
- Кушербаев, 1996 – *Кушербаев К. Е.* Динамика этнической структуры населения Казахстана // Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность. 1996. № 4. С. 107-126.
- Қазақстандық жастарды..., 2022 – Қазақстандық жастарды білім беру жүйесінде қалай ынталандыру керек? 2022. 25.05. URL: <https://kazgazeta.kz/news/125828> (дата обращения: 17.02.2025).
- Қазақстан: иммиграция в Турцию, 2021 – Қазақстан: иммиграция в Турцию. 2021. 02.12. URL: <https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-immigration-to-turkey/31589783.html> (дата обращения: 17.02.2025).
- Қазіргі уақытта..., 2024 – Қазіргі уақытта қанша қазақстандық студенттер шетелде білім алуда? URL: https://standard.kz/ru/post/2024_07_skolko-kazaxstanskix-studentov-ucitsia-za-rubezom-387 (дата обращения: 17.02.2025).
- OECD, 2009; UNESCO, 2009 – OECD, 2009; UNESCO, 2009.
- Садовская, 2013 – *Садовская Е. Ю.* Международная трудовая миграция в Центральной Азии в начале XXI века. М.: Восточная книга, 2013. 570 с.
- Серпін бағдарламасы, 2020 – Серпін бағдарламасы: 3 мың грант неге игерілмей қалды? 2020. 16.09. URL: <https://www.lat.egemen.kz/article/248866-serpin-baghdarlamasy-3-mynh-grant-nege-igerilmey-qaldy> (дата обращения: 17.02.2025).
- Дүйсенова, 2024 – *Дүйсенова Т.* Серпін бағдарламасының қайта жандануын айтты. 2024. 14.03. URL: <https://ernur.kz/kazakhstan/tamara-duisenova-serpin-baghdarlamasy-nyn-kaita-zhandanatynyn-aiitty> (дата обращения: 17.02.2025).
- Токмаганбетова, 2006 – *Токмаганбетова Р.Д.* Отчет. Эколого-демографическое обследование сельских территории Республики Казахстан (Южно-Казахстанская область) // Эколого-демографическая оценка сельских территории Южно-Казахстанской области. Астана, 2006. С. 103-154.
- Түркістан облыстық мемлекеттік архиві (Бұдан әрі қарай – ТОМА). 1454-қ., 1-т., 5-о., 39-іс, 66-п.
- ТОМА. 1454-қ., 1-т., 5-о., 39-іс, 250-п.
- Шетелге кетудің..., 2019 – Шетелге кетудің негізгі себептері неде? 2019. 31.01. URL: <https://egemen.kz/article/181453-shetelge-ketudinh-negizgi-sebepteri-nede> (дата обращения: 17.02.2025).
- Численность, естественное..., 1991 – Численность, естественное движение и миграция населения КазССР в 1990 г. Алма-Ата: РИИЦ, 1991. С. 101 (14).
- Численность молодежи..., 2022 – Численность молодежи Республики Казахстан (2020-2021 годы). URL: <https://stat.gov.kz/api/iblock/element/38259/file/ru/> (дата обращения: 17.02.2025).

Sources

TOMA – Tүrkistan oblysynyң memlekettik arhivi [State Archive of Turkestan region]

References

- Arbir 250 qazaq..., 2025 – Arbir 250 qazaqstandyq shetelde bilim alyp jatyr [Arbir: 250 Kazakhstan citizens are studying abroad]. 2025. 10.01. URL: <https://inbusiness.kz/kz/last/arbirt250-kazakstandyk-shetelde-bilim-alyp-zhatyr> [in Kazakh] (accessed: 17.02.2025).
- Belanovskij, 1993 – *Belanovskij S. A.* Metodika i texnika interv'ju [Methodology and techniques of interviewing]. M., 1993. P. 32. [in Russian]
- «Bolashak» baghdarlamasy, 2025 – «Bolashak» baghdarlamasy: tárihy men damu kezenderi ["Bolashak" Program: History and Stages of Development]. 2025. URL: <https://www.eurasianresearch.org/publication/bolasak-programi-tarihcesi-ve-guncel-gelismeler/?lang=mn> [in Kazakh] (accessed: 30.03.2025).
- Bruk, 1974 – *Bruk S. I.* Migracija naselenija [Migration of population]. Bol'shaja sovetskaja enciklopediya. 3-e izd. M., 1974. P. 208. [in Russian]
- Bilim berý köşigi-qony..., 2025 – Bilim berý köşigi-qony salasyndagy sayasatty transformaciyalau [Transformation of policies in the education sector]. URL: <https://www.apa.kz/bilim-beru-koeshi-qony-salasyndaghy-sayasatty-transformaciyalau> [in Kazakh] (accessed: 17.02.2025).
- Dogovor o družestvennyx..., 1993 – Dogovor o družestvennyx otnoshenijax i sotrudničestve meždu Respublikoj Kazakhstan i Mongoliej (Ulan-Bator, 22.10.93 g.) [Agreement on Friendly Relations and Cooperation between the Republic of Kazakhstan and Mongolia (Ulan-Bator, 22.10.93)]. URL: <http://mfa.gov.kz> [in Russian] (accessed: 17.02.2025).
- Demograficheckij potencial..., 2005 – Demograficheckij potencial Južno-Kazaxstanskoj oblasti (statističeskij sbornik) [Demographic potential of the South Kazakhstan region (statistical collection)]. Šımkent, 2005. P. 61. [in Russian]
- Diplommen auylgħa" baghdarlamasy, 2024 – Diplommen auylgħa" baghdarlamasy: 0,01 protsenttik kreditting somasy ulghajdy [Diploma to the Village" program: The amount of the 0.01 percent loan has increased]. URL: <https://sputnik.kz/20240116/diplommen-auylga-baghdarlamasy-001-protsenttik-kreditin-somasy-ulgaydy-41598215.html> [in Kazakh] (accessed: 30.03.2025).
- Ismailov, 2007 – *Ismailov A. I.* Öñtüstik Qazaqstan oblysynyñ tarihy-geografıalyq oçerki [Historical-geographical outline of South Kazakhstan region]. Oqu quraly. Šımkent, 2007. 48 b. (32, 33 b.). [in Kazakh]
- Kapbarova, 2024 – *Kapbarova G.Sh.* Ontüstik Qazaqstan oblysyndagy köši-qon üderisteriniñ dinamikasy (1991-2023 jz.) [Dynamics of migration processes in the South Kazakhstan region (1991-2023)] // Otan tarihy. 2024. № 27 (2). 382 p. [in Kazakh]
- Kusherbaev, 1996 – *Kusherbaev K. E.* Dinamika etničeskoj struktury naselenija Kazakhstana [Dynamics of the ethnic structure of the population of Kazakhstan]. Jevrazijskoye soobščestvo: jekonomika, politika, bezopasnost'. 1996. № 4. Pp. 107-126. [in Russian]
- Qazaqstandyq jastarğa..., 2022 – Qazaqstandyq jastarğa bilim berý jüzesinde qalay yntalandyru kerek? [How should Kazakhstan's youth be motivated in the education system?]. 2022. 25.05. URL: <https://kazgazeta.kz/news/125828> [in Kazakh] (accessed: 17.02.2025).
- Qazaqstan: immigraçiya..., 2021 – Qazaqstan: immigraçiya v Turciyu [Kazakhstan: immigration to Turkey]. 2021. 02.12. URL: <https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-immigration-to-turkey/31589783.html> [in Kazakh] (accessed: 17.02.2025).
- Qazirgi waqyta..., 2024 – Qazirgi waqyta qanşa qazaqstandyq studentter shetelde bilim aluda? [How many Kazakhstan students are studying abroad now?]. URL: https://standard.kz/ru/post/2024_07_skolko-kazaxstanskix-studentov-ucitsia-za-rubezom-387 [in Kazakh] (accessed: 17.02.2025).
- OECD, 2009; UNESCO, 2009. – OECD, 2009; UNESCO, 2009.
- Sadovskaja, 2013 – *Sadovskaja E. Ju.* Meždunarodnaja trudovaja migracija v Central'noj Azii v nachale XXI veka [International labor migration in Central Asia at the beginning of the 21st century]. M.: Vostočnaja kniga, 2013. 570 p. [in Russian]
- Serpin baghdarlamasy..., 2020 – Serpin baghdarlamasy: 3 mynh grant nege igerilmey qaldy? [Serpin program: Why 3 thousand grants were not used?]. 2020. 16.09. URL: <https://www.lat.egemen.kz/article/248866-serpin-baghdarlamasy-3-mynh-grant-nege-igerilmey-qaldy> [in Kazakh] (accessed: 17.02.2025).
- Düyseñova, 2024 – *Düyseñova T.* Serpin baghdarlamasyñ qayta zhandañatynyn aitty [Tamara Duyseva: She announced the revival of the Serpin program]. 2024. 14.03. URL: <https://ernur.kz/kazakstan/tamara-duisenova-serpin-baghdarlamasyñ-kaita-zhandanatynyn-aitty> [in Kazakh] (accessed: 17.02.2025).
- Tokmagambetova, 2006 – *Tokmagambetova R.D.* Otçet: Ekologo-demografičeskoe obsledovanie selskix territorij Respubliki Kazakhstan (Južno-Kazaxstanskaja oblast') [Report: Ecological-demographic survey of rural areas of the Republic of Kazakhstan (South Kazakhstan region)]. Ekologo-demografičeskaja otsenka selskix territorij Južno-Kazaxstanskoj oblasti, Astana, 2006. Pp. 103-154. [in Russian]
- Turkistan oblystyq memlekettik arxivi (Budan äri qaray – TOMA) 1454-q., 1-t., 5-o., 39- is, 66. [in Kazakh]

TOMA. 1454-q., 1-t., 5-o., 39-is, 250. [in Kazakh]

Šhetelge ketudiñ..., 2019 – Šhetelge ketudiñ negizgi sebepteri nede? [What are the main reasons for emigration?]. 2019. 31.01. URL: <https://egemen.kz/article/181453-shetelge-ketudinh-negizgi-sebepteri-nede> [in Kazakh] (accessed: 17.02.2025).

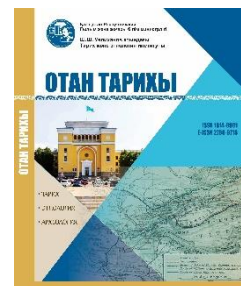
Chislenost', estestvennoe..., 1991 – Chislenost', estestvennoe dvizhienie i migracija naselenija KazSSR v 1990 g. [Population size, natural movement and migration of the population of the Kazakh SSR in 1990]. Alma-Ata: RIIÇ, 1991. P. 101(14). [in Russian]

Chislenost' molodezhi, 2022 – Chislenost' molodezhi Respubliki Kazakhstan (2020-2021 gody) [Youth population of the Republic of Kazakhstan (2020-2021)]. URL: <https://stat.gov.kz/api/iblock/element/38259/file/ru/> [in Russian] (accessed: 17.02.2025).

АРХЕОЛОГИЯ. ЭТНОГРАФИЯ / ARCHEOLOGY. ETHNOGRAPHY

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 240–250
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_240-250

ЖЕТІСУ ӨңІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ЕГІНШІЛІГІ

Әмина Жағыппарқызы Ахантаева^{1*}

¹Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті (8-үй, Абай даңғылы, 005010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0003-1078-5182>. E-mail: amina.68.kz@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ахантаева Ә., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Жетісу өңірі қазақтарының дәстүрлі егіншілігі этнографиялық тұрғыдан зерттелді. Жетісу өңірі қазақтары дәстүрлі егіншілікпен ерте заманнан айналысқандығы, сонымен қатар, олар көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын қатар алып жүргендігі талданды. Бұл аймақтың табиғи ерекшеліктері мен тарихи жағдайлары егіншіліктің дамуына және қалыптасуына үлкен ықпал еткендігі көрсетілді. Қазақ халқының егіншілік кәсібі тек материалдық мәдениеттің негізін қалаумен ғана шектелмей, сонымен қатар рухани дүниесін де байытты. Мақалада Жетісу өңірінің егіншілік тарихы, қолданылған әдіс-тәсілдер, өндірілген өнімдер мен еңбек ұйымдастыру ерекшеліктері, сондай-ақ мәдени аспектілер қарастырылған. *Мақсаты мен міндеті.* Жетісу аймағын мекен еткен қазақтардың егіншілік дәстүрінің тарихи маңызын анықтау және оның рухани, материалдық мәдениетке әсерін сараптау болып табылады. Жетісу өңірінде егіншіліктің дамуы мен оның мәдениетке ықпалын зерттеу; егіншілікке қатысты маусымдық жұмыс ұйымдастыруды талдау; егіншілік әдістері мен құралдарын қарастыру. *Нәтиже.* Жетісу қазақтарының егіншілігі тарихи тұрғыдан өте бай тәжірибеге ие. Бұл аймақта егіншілік тек экономикалық қызметтің бір бөлігі деп қарамаймыз, халықтың мәдениеті мен руханиятының ажырамас бөлігі болды. Діқаншылықта қолданылған әдіс-тәсілдер, егін шаруашылығына тән еңбек құралдары мен технологиялар ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, аймақтың мәдени ерекшеліктеріне ықпал етті. Сонымен қатар, егіншіліктің маусымдық өзгерістері мен ауқымды еңбектің ұйымдастырылуы халықтың әлеуметтік өміріне, әдет-ғұрыптарына, тіпті аңыз-әпсаналарына да әсер еткен. Жетісу өңірінде егіншілікпен қатар жартылай отырықшылықты шаруашылық түрі кең таралған, бұл өз кезегінде тұрақты қыстаулардың қолданылуын және ауыл шаруашылығына тән мәдениеттің қалыптасуын қамтамасыз етті. *Қорытынды.* Жетісу өңірінің егіншілігі – қазақ халқының шаруашылық және мәдени өмірінің маңызды құрамдас бөлігі. Ауыл шаруашылығының негізі болып табылатын егіншілік, ұлттық дүниетанымды қалыптастыруда, дәстүрлерді сақтау мен дамытуда үлкен рөл атқарды. Бұл зерттеу Жетісу қазақтарының егіншілік тарихы мен мәдениетінің терең әрі көпқырлы екенін көрсетіп, сол кезеңдердегі шаруашылықтың ерекшеліктерін ашады.

Түйін сөздер: Этнография, Жетісу, «жеті өзен», қазақ, Ұлы жүз, егіншілік, отырықшылық, астық, бидай, тары.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «XIX-XX ғасыр басындағы Жетісу қазақтарының егіншілік мәдениеті: жаңа архив және тарихи-этнографиялық деректер бойынша» гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалған (ИРН АР23488973).

Дәйексөз үшін: Ахантаева Ә.Ж. Жетісу өңірі қазақтарының дәстүрлі егіншілігі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 240-250-бб. (қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_240-250

ТРАДИЦИОННОЕ ЗЕМЛЕДЕЛИЕ КАЗАХОВ ЖЕТЫСУСКОГО РЕГИОНА

Амина Жагиппаровна Ахантаева^{1*}

¹Казахский национальный аграрный исследовательский университет (Республика Казахстан, 005010, Алматы, проспект Абая, дом 8)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

<https://orcid.org/0000-0003-1078-5182>. Электронная почта: amina.68.kz@mail.ru.

* Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ш. Валиханова, 2025

© Ахантаева А., 2025

Аннотация. *Введение.* С этнографической точки зрения изучено традиционное хозяйство казахов Жетысуского региона. Проанализировано, что казахи Жетысуского региона издревле занимаются традиционным земледелием, и в то же время ведут кочевой и полукочевой образ жизни. Показано, что природные особенности и исторические условия этого региона оказали большое влияние на развитие и становление сельского хозяйства. Земледельческая профессия казахского народа не только заложила основу материальной культуры, но и обогатила его духовный мир. В статье рассматривается история развития сельского хозяйства в Жетысуском регионе, применяемые методы, производимая продукция и особенности организации труда, а также культурные аспекты. *Цель и задачи.* Целью является определение исторического значения земледельческой традиции казахов, населявших Семиречье, и анализ ее влияния на духовную и материальную культуру. Изучение развития сельского хозяйства в Семиреченском крае и его влияния на культуру; анализ организации сезонных работ, связанных с сельским хозяйством; обзор методов и орудий ведения сельского хозяйства. *Результат.* Сельское хозяйство казахов Семиречья имеет очень богатый исторический опыт. В этом регионе сельское хозяйство считалось не просто видом экономической деятельности, но и неотъемлемой частью культуры и духовности народа. Методы и приемы, используемые в сельском хозяйстве, орудия труда и технологии, характерные для сельского хозяйства, передавались из поколения в поколение, способствуя формированию культурных особенностей региона. Кроме того, сезонные изменения в сельском хозяйстве и организация массового труда влияли на социальную жизнь, обычаи и даже легенды народа. В регионе Жетысу, наряду с земледелием, было распространено полукочевое земледелие, что в свою очередь обеспечивало использование постоянных зимовок и формирование специфической для земледелия культуры. *Заключение.* Сельское хозяйство в Жетысуском регионе является важной составляющей экономической и культурной жизни казахского народа. Земледелие, являющееся основой сельского хозяйства, сыграло большую роль в формировании национального мировоззрения, сохранении и развитии традиций. В исследовании показана глубокая и многогранная земледельческая история и культура казахов Семиречья, раскрыты особенности хозяйства в эти периоды.

Ключевые слова: этнография, Жетысу, «Семь рек», казахи, Великая Орда, земледелие, оседлый образ жизни, зерновые, пшеница, просо.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Земледельческая культура казахов Жетысу в XIX – начале XX века: по данным новых архивных и историко-этнографических материалов» (ИРН АР23488973).

Для цитирования: Ахантаева А.Ж. Традиционное земледелие казахов жетысуского региона // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 240-250 (на каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_240-250

TRADITIONAL AGRICULTURE OF THE KAZAKHS OF THE ZHETYSU REGION

Amina Z. Akhantaeva^{1*}

Kazakh National Agrarian Research University (8, Abay Ave., 005010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of historical sciences, associate professor.

<https://orcid.org/0000-0003-1078-5182>. E-mail: amina.68.kz@mail.ru.

* Corresponding author

© Institute of historical Ethnology by Sh.Ualikhanov, 2025

© Akhantaeva A., 2025

Abstract. Introduction. The traditional economy of the Kazakhs of the Zhetysu region has been studied from an ethnographic point of view. It has been analyzed that the Kazakhs of the Zhetysu region have been engaged in traditional agriculture since ancient times, and at the same time lead a nomadic and semi-nomadic lifestyle. It has been shown that the natural features and historical conditions of this region have had a great influence on the development and formation of agriculture. The agricultural profession of the Kazakh people not only laid the foundation for material culture, but also enriched its spiritual world. The article considers the history of the development of agriculture in the Zhetysu region, the methods used, the products manufactured and the features of labor organization, as well as cultural aspects. *Purpose and objectives.* The purpose is to determine the historical significance of the agricultural tradition of the Kazakhs who inhabited Semirechye and to analyze its influence on the spiritual and material culture. Study of the development of agriculture in the Semirechye region and its influence on culture; analysis of the organization of seasonal work related to agriculture; review of methods and tools of farming. *Result.* The agriculture of the Kazakhs of Semirechye has a very rich historical experience. In this region, agriculture was considered not just a type of economic activity, but also an integral part of the culture and spirituality of the people. The methods and techniques used in agriculture, tools and technologies characteristic of agriculture were passed down from generation to generation, contributing to the formation of the cultural characteristics of the region. In addition, seasonal changes in agriculture and the organization of mass labor influenced the social life, customs and even legends of the people. In the Zhetysu region, along with agriculture, semi-sedentary agriculture was widespread, which in turn ensured the use of permanent wintering and the formation of a culture specific to agriculture. *Conclusion.* Agriculture in the Zhetysu region is an important component of the economic and cultural life of the Kazakh people. Agriculture, which is the basis of agriculture, played a major role in the formation of the national worldview, the preservation and development of traditions. The study shows the deep and multifaceted agricultural history and culture of the Kazakhs of Semirechye, and reveals the features of the economy during these periods.

Keywords: Ethnography, Zhetysu, "Seven Rivers", Kazakhs, the Great Horde, agriculture, sedentary lifestyle, cereals, wheat, millet.

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled «The agricultural culture of the Zhetysu Kazakhs in the early XIX-XX centuries: according to new archival and historical-ethnographic data» (IRN AP23488973).

For citation: Akhantaeva A.Zh. Traditional agriculture of the kazakhs of the zhetysu region // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. Pp.240-250 (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_240-250

Кіріспе. Жетісу өңірі – табиғаты әсем, тарихы терең, қазақ халқының қалыптасуы мен дамуында айрықша орны бар өлке. Ғасырлар бойы көшпелі өмір салтын ұстанған қазақтар Жетісу жерінде егіншілікпен де айналысып, отырықшылық мәдениетін қалыптастыра білді. Бұл өңірдің табиғи-климаттық жағдайлары, су көздерінің молдығы егіншіліктің дамуына қолайлы жағдай жасады. Осыған орай, Жетісу өңірі қазақтарының дәстүрлі егіншілігі – халқымыздың материалдық

және рухани мәдениетінің маңызды бөлігі болып табылады. Бұл шаруашылық түрі ғасырлар бойы қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, жергілікті халықтың өмір сүру салтымен, әдет-ғұрыптарымен, дүниетанымымен тығыз байланысты болды.

Бұл ғылыми еңбекте Жетісу өңірі қазақтарының дәстүрлі егіншілігінің тарихын, даму жолдарын, қолданылған құрал-жабдықтарды, егілетін дақылдарды және егіншіліктің халықтық мәдениеттегі орнын қарастырамыз. Бұл зерттеу қазақ халқының шаруашылық қызметінің бір қырын ашып, тарихымызды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Қазақстан Республикасы мемлекеттік мұрағатындағы Ф. 383 – Управления киргизами Сырдарьинской линии. Форт Перовский (1853–1867) қорында; Өзбекстан Республикасының мемлекеттік мұрағатындағы Ф.И-17 – Сырь-Дарьинское областное управление; Ф.И-715 Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края қорларында және Өзбекстан Республикасының Ташкент қаласындағы Әлішер Науаи атындағы Ұлттық кітапхананың қолжазбалар мен сирек кітаптар қорында құнды тарихи құжаттар сақталған, әсіресе Түркістан Генерал губернаторының басшылығымен шығарылған «Туркестанский сборник» жинағының орны ерекше. Басты деректік негізін автордың «Жетісу өңірі қазақтарының дәстүрлі шаруашылықтары» тақырыбына сай 2024 ж. ел арасынан жинаған этнографиялық материалдар құрайды. Автор (Ә.А.) қазақ халқының мал, егіншілік шаруашылығына байланысты байланысты әдет-ғұрыптар мен жора-жосындар, аңыз-әпсаналарға байланысты қызықты, этнографиялық деректер, халықтық тәжірибені сипаттап көрсететін материалдар жинақталды. Зерттеу барысында егіншілік шаруашылығына байланысты әдет-ғұрыптар мен ырымдар бүгінгі күнге дейін тарихи сабақтастығын жалғастырып келе жатырғандығын көреміз. Жұмысты жазуда объективтілік, тарихилық қағидаларымен қатар, жүйелілік және салысырмалы талдау әдіс тәсілдері басшылыққа алынды.

Талқылау. Жетісуда егіншіліктің ежелден келе жатқан дәстүрі болған, әсіресе ол моңғол шапқыншылығына дейінгі уақытта өзінің гүлденуіне жетті. Моңғол-татарлардың шапқыншылығынан кейін Қазақстанда егіншілік құлдырады. Қазақ хандығының құрылу кезеңінде егіншілік ошақтары қайта жандана бастады. XVIII ғасырдың ортасынан бастап қазақ халқының едәуір топтарының, әсіресе оңтүстік аудандарда және Жетісуда егіншілікке қарқынды түрде көшуі басталады.

Жетісу қазақтарының тұрмысы мен шаруашылығы, оның ішінде егіншілігі, әлеуметтік жағдайы, жер көлемі туралы қазақ этнографиясы мен тарихына қатысты мол мұра қалдырған Ш.Уәлихановтың маңызды мәліметтері құнды. Ш. Уәлиханов «Егіншік туралы», «Алаш» зерттеу орталығының қазақ руларының тарихын зерттеулерінің нәтижесінде жарық көрген «Қазақстан тарихы» этникалық зерттеулерде. «Жалайыр» – атты еңбектің тарихи маңызы зор. Бұл еңбекте Жетісу өңірін мекендеген жалайыр руларының егіншілікпен айналысқандығын тарихи және этнографиялық тұрғыдан өте жақсы мәліметтер келтірген. Сонымен қатар Шоқан Уәлиханов қазақ халқының суландыру жүйесі және егіншілікке пайдалануға жүргізілген ирригациялық суландыру жүйелері, технологиясы туралы қызықты мәліметтер келтіреді.

С.Е. Әжіғалидың құрастырумен жарық көрген «Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары», Байғабатова Н. «Казахи Жетысу во второй половине XIX – начале XX в. (историко – этнографическое исследование)», Бисембаева Л. «Жетісу қазақтарының өмірі» атты ғылыми зерттеу еңбектерінің Жетісу қазақтарының жер шаруашылығына байланысты тарихи этнографиялық тұрғыдан жазылған құнды мәліметтерді кездестіреміз.

Румянцев П.П. «Киргизский народ в прошлом и настоящем», «Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области (собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. Копальский уезд. Киргизское хозяйство)» еңбектерінің құндылығы «Жетісу» атауының шығу тарихынан бастап, осы өлкені мекендеген қазақтардың жер шаруашылығы, егіншілікті мал шаруашылығымен қатар алып жүргендігі, тұрмыс тіршілігі жөнінде терең мағлұматтар береді.

Никольский А.М. «Путешествие на озеро Балхаш и в Семиреченскую область», Трегубов А.Л. «Переселенческое дело в Семипалатинской и Семиреченской областях» осы зерттеу еңбектерінде Жетісу қазақтарының егіншілік кәсіппен ертеден айналысып келе жатқандығын айтады. Гинс Г.К. «В киргизских аулах: очерки из поездки по Семиречью», Краснов А.Н. «Очерк быта Семиреченских киргиз: читано в собрании Отделения Этнографии 27 марта 1887 г.», Янушкевич А. «Дневники и письма из путешествия по казахским степям» еңбектерінде Жетісу тұрғындарының шаруашылығы, тұрмысы, коныс аударушылар мен жергілікті халықтардың, өзара қарым-қатынасы және күнделікті өмірі, тұрмыс тіршілігіне қатысты құнды мәліметтер қалдырған.

«Обзор Семиреченской области за» бұл еңбектердің статистикалық комитетінің түрлі сандық мәліметтер беруімен құнды болып табылады.

Л.Мейер «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба» (Мейер, 1865), қазақ халқының астықтың, бау-бақша өнімдерінің жақсы өсіретіндігін, сонымен қатар олар жылқы малына арнайы қызыл, сары жүгері де өсіретінін айтады.

Зерттеу нәтижелері. Қазақ халқының тарихында XIX - XX ғасырлар кезеңі өте күрделі және ерекше оқиғаларға толы болды, Ресей империясының пәрменді шараларының бірі қазақ жерлерін отарлау бойынша орыстандыру саясатын кеңейту мақсатында орыс шаруаларын шұрайлы жерімізге қоныстандыру арқылы қазақ халқының болашағына қауіп төндірді. Сондай жеріміздің бірі – Жетісу.

Жетісу – Қазақстанның көзартарлық, өзіндік өлкесі... Қашанда көне және ортағасырлар тарихының өне бойы қазақ халқының мәдениетінің дамуының негізгі ошақтарының бірі болды. Дәл осы жерде ерте тайпалық бірлестіктердің құрылуы мен тіршілік кешуі, көші-қон мәдениеті пен көне өркениеттер араласу процесі қарқынды жүрді. Жетісу ең әуелгі тарихи-этнографиялық аймақ, бұл аймақ қазақтардың ежелгі атажұрттарының тарихы мен мәдениетінің маңызды сәттерімен байланысты болып келеді (Қазақ халқының, 2005: 175).

Енді Жетісудың географиялық атауына тоқталатын болсақ, оның нақтылығы жеті өзенге байланысты пайда болғанын көрсетеді. Бірақ қайсыларына байланысты аталғанын дәл басып айту қиын. Жердің атауына мұрындық болған «жеті су» зерттеушілердің пікірлерінше әрқелкі анықталады. Әдетте, бұл мынандай 10 ауданнан тұрады: Ақсу, Аягөз, Басқан, Іле, Қаратал, Көксу, Қызылғак, Лепсі, Сарқан, Биен (Байғабатова, 2004: 52-53).

Бірақ XX ғ. басындағы П.П. Румянцевтің экспедициясының материалдары бойынша «жеті өзен»: Қаратал, Көксу, Қызылағаш, Лепсі, Сарқан, Биен, Ақсу өзендеріне қатысты айтылатынын дәлелдейді (Румянцев, 1913: 192). Түздік сұраулардың негізінде «Жетісудың» басқа да жорамалдары белгілі. Мысалы, Іле өзені және оған сол жағынан келіп құятын арналар: Шарын, Шелек, Түрген, Есік, Талғар, Қаскелең жатады. Көптеген информаторлар Жетісу деген топоним Балқаш көліне құятын бүкіл өзендерге байланысты шыққан деп есептейді. Тарихи әдебиеттерге Жетісудың бұл атағын Шу өзенін қоса, үлкен аумақты алып жатқан территориясымен байланыстырып келтіріп кеткеніміз де маңызды «Жетісу» топонимін нақты «жеті өзен» деген ұғымында емес, «көпсулы», «сулы өлке» мағынасында түсіну қажет шығар. Қазақстанда қасиетті саналатын «жеті» саны бұл анықтамада «көп» дегенді білдіруі мүмкін. Жетісуды «жер жаннаты – Жетісу», «жерұйық» деп те түсінген. Географиялық жағынан алғанда Жетісу Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан (Қазақ халқының, 2005: 175).

Жетісу өлкесінде жартылай отырықшы шаруашылық түрі басым болып, онда ертеден тұрақты қыстаулар пайдаланылып, шөп шабу және кейбір жерлерде егіншілік дамыды. Жетісудың үй шаруашылық материалдық мәдениеті – қоныс және баспана түрлері, киім-кешектері тұрмыстық өзгешеліктерінен аңғарылады. Мәселен, жергілікті қазақтардың киіз үйінің жамбас және кереге сықырлауықтарында өзінің ерекшелігі байқалады. Киіз үйдің жамбасы оның көбінше жағының керегеге бекітілетін төменгі жағы тек жай ғана иілген түріне келетіндіктен, сол себепті күмбезі шошақ және биік болып келеді. Жетісудың экологиялық ерекшеліктеріне – жауын-шашынның көп болуына байланысты судың тез ағып түсуіне бейімделген.

Негізінен суармалы егіншілік Шығыс Қазақстан, Жетісу, Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан аймақтарында жақсы дамыды. Қазақстанның өзге аудандарында тәлімі егін шаруашылығы кеңінен етек алды. Қазақтар негізінен бидай, тары, сұлы, күріш және жүгері дақылдарын екті. Шымкент және Перовск уездерінде мақта, Верный уезінде азын-аулақ темекі, Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс аудандарында бақша дақылдары - қарбыз, асқабақ, пияз бен сәбіз өсірілді. Орыс-украин халықтарымен қатар көршілес тұратын қазақтар аздап болса да картоп, қияр және басқа да көкөніс түрлерін егумен айналысты. Мал азықтық дақылдардан жоңышқа егу кеңінен етек алды. Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы қазақтар өз шаруашылықтарында бау-бақша дақылдарын өсірумен айналысты.

Жалпы қазақ дикандарының егіншілік кәсіпте өмірлері оңай болған жоқ. Егінші дегеніміз – күндіз де, түнде де жұмыс басты, тынышытықты білмейтін дамыл таппайтын шаруа адамы. Күндіз ол егін алқабында жүріп егісті шымшықтан (торғайдан), ал түнімен жаз бойғы еңбегін малдан қориды. Ол өзінің жалаңаш денесін ешқашан да бүркемейтін сияқты, сондықтан да диканшының денесі жазда күнге қақталып, қара қайыстай болып күйіп кетеді. Қазақ диканының қорегі көшпелі ауылдағы шаруалардыңкінен нашар, оның күні бойғы тамағы екі тостаған айран, тіске басар басқа

ештеңе болмайды. Қазақтардың егіншілік құрал-жабдықтары талапқа сай болмағанымен Ұлы жүздің топырағы құнарлы жерлері диқандардың еңбегін ақтап, үнемі ғажап өнім береді (Уәлиханов, 1985: 96).

1867 жылдың 11 шілдесінен бастап Жетісу облысы Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына кірді. Облыс территориясының 260 291 кв. верст жері құрақ жерлер, 92 688 кв. верст жерін сулы аймақтар алып жатты. Әкімшілік жағынан 6 уезге бөлінді (Қазақстан тарихы этникалық, 2008: 7). 1897 Бүкілресейлік санақ нәтижесі бойынша Жетісу облысында 990107 адам болған, соның ішінде қазақтар саны – 770383 адам болған (Обзор Семиреченской за 1897, 1898: 4).

Жетісу өңірінде негізінен Ұлы жүз, Орта жүз рулары мен қырғыздар қоныстанған. Жетісу өңіріндегі қазақтардың отырықшылыққа ойыса бастауы XIX ғасырдың 50 жылдарына саяды. XIX ғасырдың аяқ кезінен қазақ шаруашылықтарының отырықшылану үрдісінің Қазақстанның басқа өңіріне қарағанда Жетісу өңірінде белсенді жүруіне, бұл өңірге орыс қоныстанушыларының толассыз келуі әсер етті (Румянцев, 1910: 54). Бірақ XIX ғасырдың ортасына дейін қазақтар егіншілікпен айналыспады деген сөз емес, жергілікті Лепсі және Қапал уезінің қазақтары да егіншілікпен Жетісуға орыстар келместен көп уақыт бұрын айналысқанын көрсетеді (Румянцев, 1913: 187). Оны кзінде Жетісу мен Сыр өңірінде бұрыннан қалған арық, каналдардың іздерінен көруімізге болады. Мұрағат деректері ертеден егіншіліктің дамығандығы жөнінде де дәлелдейді: «...: «...Жаңадарияның төменгі ағысында кездесетін көптеген арықтар мен каналдардың орын іздері осында ірі егіншілік аймағының болғандығын айғақтайды...» (ЦГА РУз. Ф.И-715. Оп 1. Д. 24. Л. 220). Бұл өңір қазақтары егіншілікті мал шаруашылығымен алып жүрген. Мысалы, Лепсі уезі қазақтарының 76,31% бір мезгілде мал шаруашылығымен, әрі егіншіліктен айналысқан, 22,62% тек мал шаруашылығымен кесіп етсе, қалған 0,32% малы жоқ таза егіншілер, 0,75% не малы жоқ, не егіні жоқ қазақтар болған (Румянцев, 1911: 294). Бұл көрсеткіш Қапал уезінің, қазақтарында: 80,96% мал бағумен қатар диқаншылықпен де қатар айналысқан; 17,67% таза мал шаруашылығымен; 0,57% малы жоқ егіншілер, ал 0,80% не малы, не егіні жоқтар (Румянцев, 1913: 144) болған.

1910 жылдары Қапал шаруашылықтардың 72 пайыздайы көшпелі мал шаруашылығымен, 28 пайызы егіншілікпен айналысқан. Қапалдағы қазақтардың 82 пайызы егіншілікпенен қосалқы түрде, яғни барлық шаруашылықтың бестен төрт бөлігі айналысты. Қапалдықтар егіншілікті 1835-1845 жылдар аралығынан қолға ала бастаған. Егіншіліктің суармалы түрі өріс алып, өзен, арық суларын егістікке шығыр арқылы көтерген. Әсіресе, Қаратал өзенінен тартылған арық бойындағы, Қаратал өзенінің төменгі ағысы бойындағы жалайырлар шығырларды көбірек қолданған. Қапалдық қазақтар шөп шабуды қосалқы кәсіп қылған. Шөп шабуды XIX ғасырдың бас кезінен кәсіп ете бастаған (Материалы по обследованию, 1913: 192).

Егіншілікпен айналысуда дәстүрлілік тұрмыстық салттарда да көрініс тапқан, үйсіндердің салты бойынша, келіннің дүниесінің ішінде келі мен келсаптың болуы міндетті болған, келіннің пысықтығын үй шарушылығына ептілігін тарыны келіге түгізіп сынынан өткізген (АӨЖМ).

Көшпелі-қазақ дастарханының шырайын келтірер бір парасы ұсақталған тары, қуырған бидай, түйілген жарма, жүгері, наут, шекер, құрт, ірімшік, жент сияқтылар. Мұндай тағам түрлерін жасауда келі ең бірінші қажет мүлік (Сейдімбек, 1997: 283).

Жетісу өңіріндегі адамдардың өмір сүруіне өте ыңғайлы жерлердің бірі Лепсі өзенінің өңірі болды. Лепсы уезді – Жетісу облысы, Лепсы өзенінің жоғарғы ағысында, Жоңғар Алатауының негізгі тізбегінің таулы алқабында орналасқан, 1855 жылы Жоғарғы-Лепсы ауылы құрылды, ол 1883 жылы Лепсі қаласы болып өзгертілді, халық саны 3.488. Халық негізінен егіншілікпен айналысады; егістік жерлер қаладан 15 версты қашықтықта орналасқан.; жаздық қара бидай мен бидай, сұлы, арпа және картоп егеді. Тұрғындар негізінен егіншілікпен және мал шаруашылығымен айналысады. 1893 жылы 90.973 десятина жерге астық ексе, 4.070 десятинаға – май, жіп және жемшөп дайындайтын өсімдіктерді еккен. Негізгі астық – жаздық бидай мен сұлы. Көкөніс өсірумен негізінен орыс халқы айналысады. 1893 жылы бақша өсіретін жер көлемі 500 десятина болды. Кәдімгі көкөністер, қарбыз және қауын өсіріледі (Брокгауз, Ефрон, 1898: 574).

Қамау өзені бойындағы қазақтардың ешқандай тынайтқыш қолданбай-ақ, құрғақшылыққа қарамай, жасанды суландыру жүйесі арқылы бірнеше жыл қатарынан мол өнім алып отырғанын орыс зерттеушілері көргенін айтады (Краснова, 1887:10) бұл жерде қазақтар диқаншылық кәсібіті сонау ерте кезден меңгеріп, айналысқандығын көруімізге болады.

XIX ғасырдың ортасында Жетісу жерін мекендеген қазақтардың егіншілігі, суландыру жүйелерінің жақсы дамығандығы туралы Шоқан Уәлиханов өзінің зерттеулерінде өте жақсы жазып

қалдырған. «... Қазақтардың егіншілік құрал-жабдықтары талапқа сай болмағанымен Ұлы жүздің топырағы құнарлы жерлері диқандардың еңбегін ақтап, үнемі ғажап өнім береді. Басын Күнгей Алатауы мен Кіші Алатаудан және Алтын Емел тауларынан алатын көптеген өзендердің арқасында Россияда тіптен белгісіз тоған, арық құрылымы арқылы суландыру жақсы дамыған. Бұл жерлерде жауын сирек жауады, шілдеде ауаның температурасы 40°R жетеді. Осы кезде арықтар арқылы егінді оқтын-оқтын суарып тұрмаса күйіп кетуі мүмкін, сол себепті суландыру ісі мұнда мүлтіксіз, жақсы жолға қойылған. Еңбек сүйгіш диқандар күзге таман ауылшаруашылық өніміне шаш етекпен батып, қарқ болып қалады. Егістікке дейінгі жота-қырқалар мен сай-салалардан асып жатқан арықтарды өз көзіңізбен көрмесеңіз, сене қою да қиын болар еді. Қазақ диқаншының епті қолы өзеннен су тартып үстіртке шығарады. Арықтың бір шақырымнан соң отыз сажын биікке қалай көтерілгенін сүйсіне де, таңдана да қарамасқа шараң қалмайды. Су қандай тереңнен жатса да қарамасқа шараң қалмайды. Су қандай тереңнен жатса да қарамай, оны егістікке шығару қазақ диқаншының қолынан келеді (Уәлиханов, 1985: 96).

Жетісу облысы қоныстандыру ісінің менгерушісі С.Н. Велецкий жазба есебінде осы қазақ өлкесінің суландыру жүйесінің орыс мұжықтары қоныс аударғаннан қаншама бұрын қазылып жергілікті халықтың пайдаланып келе жатқанын айтады: «Іле бойында арықтар өте көп, оларды тұрғындар егіншілік жұмыстары үшін пайдаланып отыр. Ол арықтар өлкеге орыстар келгенге дейін кеп уақыт бұрын болған. Облыстаты орыстардың мекендері және барлық егістік алқап-тары осы ескі суландыру жүйесінің бойында орналасқан, ол арықтар бұрын қазақтардың меншігінде болған» (ҚРОМА Қ. 19. т.1. іс 139) – деп мәлімдейді.

Мұны орыс саяхатшысы, ғалым А.М.Никольскийдің мына тұжырымы растай түседі: «Іле бойындағы, Қамау және Қаратал өзенінің төменгі жағындағы қазақтар жыл бойы бір жерде отырады, жазда егіншілікпен айналысады. Лепсі өзенінің, бойындағы ескі арық, іздеріне қарап, бұрын егінші тұрғындар тұрғанын түсінуге болады. Сонғы кезде өзен суларының тартылып кеткені байқалуда, сондықтан өзеннен арық тартып, одан су шығару мүмкін болмағандықтан қазақтар осы Лепсі бойы және Іленің төменгі жағы сияқты көптеген егістік жерлерін тастап кетуге межбүр болған. Қамау туындары бидай, тары, қарбыз, қауын егеді. Егістік арықтар арқылы және шығыр арқылы суарылады» (Никольский, 1885: 80).

Егіншіліктің Ұлы жүзде шынында қолға алынуы XVII ғасырда өмір сүрген жаныстан шыққан, сол рудың басты адамдарының бірі – Байқабыл есімімен байланысты. Өз туыстарынан қашып кеп Байқабылды паналаған бір қалмақтың жәрдемімен ол жерге алғаш рет соқа салды. Жаныс руы дерінің осы күнге дейін қазақтар ішіндегі ең алғаш егіншілік кәсіппен айналысқандығын айтады. Ақсақал, ел ағаларының сезіне қарағанда, бидай бұл елге қырғыздар арқылы, ескі заманнан егіншіліктің кәсіп еткен Қашқар жұртынан XVII ғасырдың басында әкелінеді.

Ұлы жүзде өнімнің мынандай түрлері белгілі: бидай, тары, күзде жылқы бордақылау үшін, тұқымын қытайдан алдырған жоңышқа. Кейініректе қытайдан әкелінген бұршақ, арпа, жасымық, зығыр, жүгері, күнжұт (Уәлиханов, 1985: 96).

Қарабидай мен мақта егуді де қолға алмақ мақсаттағы ауқатты, жаңа кәсіпке ынталанған қазақтар болған, бірақ тамыздың соңында олардың өнімі пісіп үлгермей, қырау түсіп, суық ұратын тәжірибе көрсеткен.

Ш. Уәлиханов ұлы жүз қазақтарының егіншілік кәсіпте қандай еңбек құралдарын пайдаланғаны туралы да айтып кетеді: «... Қазақстанға қажетті болатын тереңдік темір тісі түрленнен гөрі үлкен ағаш соқа болып келеді. Темір тістің бір жағы ағашқа бекітіледі де, жерді екі еңгізе алады. Қазақстан жеріндегі қазақтар сияқты соқаға дөңгелек орнатпайды, онымен тіптен таныс та емес». Ташкент жақтан дөңгелексіз диірмен жасау өнері де мұнда келіп жеткен, қарапайым диірменнің құрылысы туралы түсініктер де қазақтар арасында аз емес. Алматы, Талғар өзендері ағатын үлкен Алатаудың аңғарынан ескі диірмендердің тастары да табылған. Осының бәрі ерте заманнан пайдаланылған диірменнің қалдықтары екені белгілі.

Қазақтардың орағы имек болып келеді, көбінесе пышаққа ұқсас болады. Егін бітік өнім берген жылдарда, бір қазақ өз жерінің төрттен үшін, демек, бір күнде 25-30 бау орып түсіреді. Бидайды өгіздермен бастырады. Тақыр жерге жайылған астық үстінен ұзақ күнге отағаларды айдап, астықты бастырады. Қырманды тақыр жерлерге жасайды. Қырман жасайтын жер алдын ала суарылып, тапталады, сонан соң кептіріледі. Өзінің жағдайына байланысты диқан қазақ қырманды өгіздер ұстайды, олардың санының алтыдан кем болғаны көрген емес.

Бастырылған астықты әдеттегідей желге суырады, ұшырып тазартады. Егер жел жоқ болса, диқан өзінің көне әдісін жасайды: біреуі бастырылған бидайды жоғарыға қарай шашып тұрады, ал екі-үшеуі қаптармен желпіп, жасанды жел жасайды. Бұл амал жоқтықтың шарасы, бірақ егер жақсы күн болса, көбінесе шаруа қазақ сабыр сақтап, жел тұрғанын күтеді, бұл жердің желі оны көп күттірмейді, артынан-ақ соғады.

Астықтың бидай болсын, тары болсын қысқа жететіндей мөлшерін қазақ ауылға алып келеді, содан соң ол шаруа әйелінің қарамағына көшеді. Диканның әйелі астықты шойын қазанда қуырып, кебегінен тазартып, келіге түйіп, қуырады. Түйіліп, қуырылған таза астықты жүнімен тоқылған мықты, арнаулы қаптарға қаптайды. Бүкіл өсірген өнімінен қалған шикі тарыны жерге көмеді. Тары қыс бойы жер астында сақталады немесе қыста қажет болғанға дейін жатады».

Басқа жерлерге қарағанда, Ұлы жүзде жеміс ағаштары мен бау-бақша өсіру жақсы дамыған. Жүзім, өрік, алма т.б. жеміс-жидек ағаштарын өсіру қазақтарға сол өсімдіктерді жақсы өсіру тәжірибесі жинақталған Ташкенттен немесе Қытайдың батыс өлкесінен: Құлжа, Қашқар өңірлерінен келген болса керек (Уәлиханов, 1985: 96).

Жетісу өлкесін мекендеген қазақтар бау-бақша өсірумен қарқынды түрде айналысты деп айта алмаймыз: «... Бау-бақша өсірумен қазақтар жаппай айналыса бастаған деп түсінуге болмайды. Бұл дақылдарды өсірумен өздерін шала қазақпыз деп атайтын ташкенттен шыққандар айналысады. Қазақтар оларға жерлерін беріп, барынша жәрдемдеседі, жеміс-жидек өсіруді үйренеді. Бақша салу қазақтар арасында да жақсы қолға алынған деп айтуға болады, бұл да ташкенттіктерден келген кәсіп. Бақша дақылдарын отырғызған атыздар-тізбектері қазақтарға біздердегідей үлкен емес, кішкене, ұзындығы екі аршын*, ені бір жарым аршын (аршын – **ұзындықтың өлшемі бірлігі**. 1 аршын = 71,12 см.) болады. Айдалған жерге егілген дақылдарды бақшаның бороздасымен де иір-иір атыз-тізбектерді қуалап кішкене арықтармен суара береді. Қарбыз, қияр отырғызылған атыз-тізбектерге тыңайтқыш қолданбай-ақ, сәбіз, бұршақ тәрізді тіге береді, тек қияр мен қарбыздың алшақтауғып егеді».

Бақша дақылдарының ішінен белгілісі: Қытайдан әкелінген қияр, оның ұзындығы жарты метрден асады, өзінің порымы әркілы болып келеді. Бұл жерлерде, қиярдың тұқымы көбіне пісіп жетпейді, өзі жіңішке әрі біздің жақтың қиярындай дәмді емес. Ташкент, Жәркент, Қоқан қауындары өте дәмді және ірі, пошымы асқабақтай. Қарбыздары да жақсы, оның тұқымы Ташкенттен, біразы Қытайдан әкелінген. Бұл жерде мен қызғылт қарбызды кере алмадым. Қызғылт қарбыздар тәтті болады, түсі сарғыш, құрамында канты көп. Салмағы 15 қадақтан 45 қадаққа дейін жетеді. Ең үлкен қарбыздардың қалың қабықтары асқабақтікіне ұқсас.

Бұдан басқа мұнда шишаларға ұқсас қытай асқабақ кеңінен мәлім. Мойны ұзын болғандықтан қазақтар ыдыс орнына пайдаланды, сұйық заттарды сақтайды, бұршақ, тарна, сары сәбіз, шалқан, қытай темекісінен де салып қояды. Оны қазақтар «қауақ» деп атады.

Дикандардың құралы темір күрек немесе кетпен, егістіктің ойлы-қырлы тұстарына су шығару мақсатында, кейде арық бармайтын, су жетпейтін бөліктерге суды қолмен тасып жеткізуге тура келді. Егістікте суарылмаған алақандайда жер қалмауы тиіс. Қазақ диқанының қажырлы төзімдікті талап ететін еңбегін жер шұқыған қытайлардың қорлық характерімен ғана салыстыруға болар еді.

Дикандар жерді жыртып егін егу науқанына қар еріп, күн жылығаннан кейін кірісетін болған. Қазақ жерінің өзіндік ерекшеліктеріне қарай әр аймақта егін егу науқаны әртүрлі кезеңде басталатын болған. Мысльға оңтүстік пен Жетісу жерінде қар еріп күн жылынған уақытта солтүстік пен шығыста әлі қар ерімеуі мүмкін сондықтан дикандар табиғат артықшылықтарымен санасуға тура келді. Егін егуге дайындықты бастайтын уақыт ақпан айының 19 мен наурыздың 20-на түспа түс келетін – Үт мезгілі деп есептеген. Осыған байланысты Сыр бойы қазақтарында мынандай мақал бар: «Үйге ит кірді – сарттың к...не құрт кірді» (АӨЖМ).

Егін салатын жерді тазартып, жыртып, алқапты егін егуге дайындайтын күнді ақсақалдар өзара алдын-ала кеңесіп барып айтатын болған. Көбіне ол аптаның сәрсенбісі немесе сәтті күндерінің бірі болуға тиіс болған. Сәтті күндерге сәрсенбі, бейсенбі, сенбі (аз-кем кейбір мәліметтер бойынша, дүйсенбі де сәтті күнге жатқан).

Жер жыртуды бастар алдында жер иесі, ауылдың үлкен құрметті ақсақалдарының бірінің үйінде көже қайнатылып, дайындалып қазанымен ауылдың сыртына дөңестеу жерге дастарқан жасалынып, ақсақалдарды шақыратын болған дәм татылып, ас желініп болғаннан кейін жер жыртуды бастайтынын хабарлаған. Ақсақалдар оған: «Құдай бере берсін! Диқан баба келе берсін (дари берсін), береке берсін!» – деп бата-тілектерін білдірген. Әдетте ауылдың адамдары (егіншілері)

жер жыртуға бір күнде кіріскен. Дикан бабаға арнап қос көже пісіріп, ауыл болып жаппай дәм татысқан. Көжені ішіп болып, Дикан бабаның аруағына бағыштап Құраннан сүре оқып және «Дикан баба қолдай гөр!» деп жалбарынып, сыйынған (АӨЖМ).

Қазақ халқы малынан айырылып көшерге малы жоқ кедейлік қамытын кейген уақытта көбісі егіншілікке түпкілікті көшкен болатын. Байлар әлі де жаз шығысымен бұрынғыдай жайлауға көшіп кететін. Ал күзде егін піскен кезде жайлаудан түсіп, егінші халықтан қыста тұтыну үшін астық сатып алатын. Оған төмендегі жетісулық, ақын Бактыбай Жолбарысулы (1835-1903) мен Жалайыр ішіндегі күтім болыстың тоқалы Кербикенің айтысынан да көз жеткізуімізге болады:

Кербике:

Бактыбай қайдан келдің ешкінді айдап,
Ойда жатқан жатақсың сорын қайнап.
Біз болсақ көк жайлауға көшіп барып,
Қымыз ішіп жатырмыз бие байлап.
Қуа берген ауылыңа ешкінді айдап,
Сиырыңды мінбейсін ашамайлап.
Мандайыңда бағын жоқ сорлысын ғой,
Біздер құсап жүрмейсін гул-гул жайнап.

Бактыбай:

Сен барасың жайлауға малыңды айдап,
Қымыз ішіп келерсің гул-гул жайнап.
Күздігуні болғанда Шубарға кеп,
Бидай сурап жүрерсін тілін шайнап (Бисембаева, 2019: 47).

Сүмбіленің көкке шығуымен сабақтас, айналадағы табиғатта ірі өзгерістер байқалады. Ол кез жаздың аяғы, күздің басы. Күн сайын түн ұзара береді. Өсімдік сарғайып, шөп пен егін піседі. Сүмбіле туған шақта бәрі де піседі деп диханшылар да тұжырымдаған (Байбатша, 1998: 124)

Қазақтың фольклорымен этнографиясын терең зерттеген, қаламгер-ғалым - Ақселеу Сейдімбек «Қазақ әлемі» атты еңбегінде диканшылыққа байланысты халық арасындағы ырымдардың кейбір уақытта дәл келіп жататынын айтады. Көктемнің күні құбылмалы, егер Ұлыс мерекесінде жауын-шашын болса, оны да жақсылықтың нышанына балап, «күс қанатын желпіді», «нұр жауды», «келер жыл берекелі болады» деп отыратын дәстүр бар (Сейдімбек, 1997: 228). Дикан ата болжамы: «Көктемде құмырсқа илеуіне дикан ата үш тал ши шаншыды. Оның бірі-ұзын, кеудеқағар. Екіншісі - орташа, кіндіктен аспайды. Үшіншісі - тізеден ғана келетін қысқа ши. Егер құмырсқа кеуде қағар ши^{1*} басына көп шықса, онда (бидай битік шығады. Орташа шиге шықса орталау, ал тізе қағар аласа шиге көбірек шықса, астықтың шығымыдылығы аз болмақ (Сейдімбек, 1997: 266).

Жетісу өңіріне қоныс аударған орыс-казактар, орыс мұжықтары қазақ егіншілері сияқты жандарын қыянап егін еккісі келмеді, суғармалы егіншілікпен таныс емес ауып келгендерге онымен айналысу қиынға түсті, орыс-казактарды шаруашылық жасаудан гөрі әскери міндеттері алаңдата берді. Сондықтан азықты қамбаға жеткізушілер негізінен егіншілер болды. Мысалы, 1859–1860 жылдары жаппас руынан және қыпшақ тайпасынан шыққан егіншілер әскери бөлімдерге 5000 пұт (ЦГА РК. Ф. 383. Оп.1. Д. 109. Л. 4), ал 1862–64 жылдар 25000 пұт (Терентьев, 1874: 14) аршылған арпаны жеткізіп берді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Жетісу халқының егіншілікпен айналысу тарихының терең тамырлары бар. Қазіргі жаһандану дәуірінде ұрпақтан ұрпаққа дәстүрлі егіншілікке байланысты мұраларды зерттеп, сақтап қалдыру маңызды. Ата-бабаларымыздың мұрасы, әсіресе ауылшаруашылығына байланысты салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, наным-сенімдер және шаруашылық жүргізудің әдіс-тәсілдері уақыт өте келе кейбір дәстүрлер ұмытылып бара жатыр. Оларды сақтап қалу немесе қайта жаңғырту болашақ ұрпаққа рухани және материалдық мұраны табыстауымыз керек. Бұл үшін зерттеу, зерделеу, жазып қалдыру және практикалық тұрғыда қолдану қажет.

Дереккөздер

АЭМ – Автордың экспедициялық материалдарынан
ҚРОМА – Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві

¹ Ши – астық тұқымдасына жататын шөптесін өсімдік, биіктігі 50–220 см.

ӨРОМА – Өзбекстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві

Әдебиеттер

- Байбатша, 1998 – *Байбатша* Ә. Қазақ даласының ежелгі тарихы. Алматы: Санат 1998. 192 б.
- Байгабатова, 2004 – *Байгабатова Н.* Казахи Жетысу во второй половине XIX – начале XX в. (историко – этнографическое исследование): Дисс.канд.ист.наук. Алматы, 2004. С. 52-53.
- Бисембаева, 2019 – *Бисембаева Л.А.* Жетісу облысы ауыл және село тұрғындарының күнделікті өмірі (1867-1917 жж.). Тарих, философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация.
- Гинс, 1913 – *Гинс Г.К.* В киргизских аулах: очерки из поездки по Семиречью. Б.м.: б.и., 1913. 332 с.
- Краснов, 1887 – *Краснов А.Н.* Очерк быта Семиреченских киргиз: читано в собрании Отделения Этнографии 27 марта 1887 г. СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1887. 46 с.
- Қазақ халқының дәстүрлері, 2005 – *Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары.* т.1. /Құраст. С.Әжіғали. Алматы: Арыс, 2005. 328 б.
- Қазақстан тарихы этникалық, 2008 – *Қазақстан тарихы этникалық зерттеулерде.* Т. III : Жалайыр. Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2008. 400 б.
- Лепсинск, 1898 – *Лепсинск;* Сергиопольская станица // Энциклопедический словарь. СПб.; Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон, 1898. Т. 17а. С. 574–753; Там же, 1900. Т. 29а. С. 652.
- Недзвецкий, 1903 – *Недзвецкий В.Е.* Плуг, его устройство и управление им. (Доклад читанный в годичном собрании Семиреченского общества сельского хозяйства 19 февраля, 1903 г. членом общества В.Е. Недзвецкого). Верный, 1903. 22 с.
- Недзвецкий, 1913 – *Недзвецкий В.Е.* Административные устройство, оседлые пункты и кочевые волости Семиреченской области (по сведениям на 1 января 1913 г.) Верный: Типо-Литография М.И. Обухова, 1913. 209 с.
- Никольский, 1885 – *Никольский А.М.* Путешествие на озеро Балхаш и в Семиреченскую область. СПб., 1885. 84 с. + 59 с.
- Обзор Семиреченской области, 1898 – *Обзор Семиреченской области за 1897 год.* Верный, 1898. 4 с.
- Обзор Семиреченской области, 1900 – *Обзор Семиреченский области за 1900 год.* Верный, 1901. 9 с.
- Румянцев, 1910 – *Румянцев П.П.* Киргизский народ в прошлом и настоящем. СПб. 1910. 54 с., Чжунгарского-Семиреченский приграничный район. 84 с.
- Румянцев, 1911 – *Румянцев П.П.* Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреченской области (собранные и разработанные под руководством П.П.Румянцева) Т.І. Лепсинский уезд. Выпуск І. Киргизское хозяйство. СПб.: 1911. 819 с.
- Румянцев, 1913 – *Румянцев П.П.* Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреченской области (собранные и разработанные под руководством; Румянцева П.П. Копальский уезд. Киргизское хозяйства СПб.,1913. Т.ІІ. 529 с.; Копальский уезд. 192 с.; Сонда. 206 с.
- Сейдімбек, 1997 – *Сейдімбек А.* Қазақ әлем. Алматы: Санат. 1997. 464 б.
- Смирнов, 1914 – *Смирнов Б.В.* В степях Туркестана. М.: Изд. книж. склада М.В. Клюкина, 1914. 64 с.
- Терентьев, 1874 – *Терентьев М.А.* Статистические очерки Среднеазиатской России. СПб., 1874. 129 с. - 18 приложений.
- Трегубов, 1910 – *Трегубов А.Л.* Переселенческое дело в Семипалатинской и Семиреченской областях. СПб., 1910. 78 с.
- Уәлиханов, 1985 – *Уәлиханов Ш.* Егіншік туралы / Тандамалы. 2-басылым. Алматы: Жазушы, 1985. 560 б.
- ЦГА РК. Ф. 383. Оп.1. Д. 109. Л. 4. - ЦГА РК. Ф. 383. Оп.1. Д. 109. Л. 4.
- ЦГА РУз. Ф.И-715. Оп 1. Д. 24. Л. 220. - ЦГА РУз. Ф.И-715. Оп 1. Д. 24. Л. 220.
- Янушкевич, 2005 – *Янушкевич А.* Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Алматы: Международный клуб Абая, 2005. 236 с.

Sources

- AJeM – Avtordyn jekspedicijalyq materialdarynan [From the author's expedition materials]
- KROMA – Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]
- ӨРОМА – Ozbekstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arhivi [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]

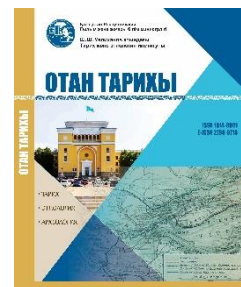
References

- Baigabatova, 2004 – *Baigabatova N.* Kazakhi Zhetysu vo vtoroy polovine XIX – nachale XX v. (istoriko – etnograficheskoe issledovanie): Diss.kand.ist.nauk [Kazakhs of Zhetysu in the Second Half of the 19th – Early 20th Century (historical and ethnographic research): PhD dissertation in history.]. Almaty, 2004. Pp. 52-53. [In Kaz.].

- Baybatsha, 1998 – *Baybatsha A.* Kazakh dalasynyn ezhelgi tarikhy [The Ancient History of the Kazakh Steppe]. Almaty: Sanat, 1998. 192 p. [In Kaz.].
- Bisembayeva, 2019 – *Bisembayeva L.A.* Zhetisu oblasti auyly zhane selo turgyndarynyn kundelikti omiri (1867-1917 zhzh.). Tarikh, filosofiya doktory (PhD) darezhesin alu ushin dayyndalghan dissertatsiya. [Everyday Life of Rural and Village Residents of Zhetisu Oblast (1867-1917). PhD dissertation in history and philosophy.] [In Kaz.].
- Gins, 1913 – *Gins G.K.* V kirgizskikh aulakh: ocherki iz poezdki po Semirechyu [In Kyrgyz Auls: Sketches from a Trip Across Semirechye]. B.m.: b.i., 1913. 332 p. [In Rus.].
- Kazakhstan Tarikhy Etnikalyq, 2008 – *Kazakhstan Tarikhy Etnikalyq Zertteulerde*. T. III: Zhalayyr [History of Kazakhstan: Ethnic Studies. Vol. III: Zhalayyr]. Almaty: «Alash» Tarikhi-Zertteu Ortalygy, 2008. 400 p. [In Kaz.].
- Krasnov, 1887 – *Krasnov A.N.* Ocherk byta Semirechenskikh kirgiz: chitano v sobranii Otdeleniya Etnografii 27 marta 1887 g. [A Sketch of the Life of the Semirechensk Kyrgyz: Read at the Meeting of the Ethnography Department on March 27, 1887]. SPb.: Tip. A.S. Suvorina, 1887. 46 p. [In Rus.].
- Lepsinsk, 1898 – *Lepsinsk*; Sergiopolskaya stanitsa // Entsiklopedicheskiy slovar [Lepsinsk; Sergiopol Stanitsa // Encyclopedic Dictionary]. SPb.; Izd. F.A. Brokgauz, I.A. Efron, 1898. T. 17a. S. 574–753; Tam zhe, 1900. T. 29a. P. 652. [In Rus.].
- Nedzvetsky, 1903 – *Nedzvetsky V.E.* Plug, ego ustroystvo i upravlenie im. (Doklad chitannyy v godichnom sobranii Semirechenskogo obshchestva selskogo khozyaystva 19 fevralya 1903 g. chlenom obshchestva V.E. Nedzvetskogo) [The Plow, Its Design, and Management (Report read at the annual meeting of the Semirechensk Agricultural Society on February 19, 1903, by society member V.E. Nedzvetsky)]. Vernyy, 1903. 22 p. [In Rus.].
- Nedzvetsky, 1913 – *Nedzvetsky V.E.* Administrativnoe ustroystvo, osedlye punkty i kochevye volosti Semirechenskoy oblasti (po svedeniyam na 1 yanvarya 1913 g.) [Administrative Structure, Settled Points, and Nomadic Volosts of Semirechenskaya Oblast (as of January 1, 1913)]. Vernyy: Tipo-Litografiya M.I. Obukhova, 1913. 209 p. [In Rus.].
- Nikolsky, 1885 – *Nikolsky A.M.* Puteshestvie na ozero Balkhash i v Semirechenskuyu oblast [Journey to Lake Balkhash and Semirechenskaya Oblast]. SPb., 1885. – 84 s. + 59 s. [In Rus.].
- Obzor Semirechenskoy Oblasti, 1898 – *Obzor Semirechenskoy Oblasti za 1897 god* [Review of Semirechenskaya Oblast for 1897.]. Vernyy, 1898. – 4 p.; *Obzor Semirechenskoy Oblasti za 1900 god*. Vernyy, 1901 [Review of Semirechenskaya Oblast for 1900.]. 9 p. [In Rus.].
- Qazaq halqynyn dasturleri, 2005 – *Qazaq halqynyn dasturleri men adet-gurpytary*. t.1. [Traditions and customs of the Kazakh people. t.1] / Qurast. S.Ajigali. Almaty: Arys. 2005. 328 p. (In Kaz.).
- Rumjantsev, 1910 – *Rumjantsev P.P.* Kirgizskiy narod v proshlom i nastoyashchem [The Kyrgyz People in the Past and Present.]. SPb. 1910. 54 p., Chzhungarskogo-Semirechenskiy prigranichnyy rayon [Dzhungar-Semirechensk Border Region]. 84 p. [In Rus.].
- Rumjantsev, 1911 – *Rumjantsev P.P.* Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhilcheskogo khozyaystva i zemlepolzovaniya v Semirechenskoy oblasti (sobrannyye i razrabotannyye pod rukovodstvom P.P. Rumjantseva). T. I. Lepsinskiy uезд. Vypusk I. Kirgizskoe khozyaystvo [Materials on the Study of Indigenous and Russian Settler Households and Land Use in Semirechenskaya Oblast (collected and processed under the supervision of P.P. Rumyantsev). Vol. I. Lepsinsk District. Issue I. Kyrgyz Households]. SPb., 1911. 819 p. [In Rus.].
- Rumjantsev, 1913 – *Rumjantsev P.P.* Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhilcheskogo khozyaystva i zemlepolzovaniya v Semirechenskoy oblasti (sobrannyye i razrabotannyye pod rukovodstvom P.P. Rumjantseva). Kopalskiy uезд. Kirgizskoe khozyaystvo [Materials on the Study of Indigenous and Russian Settler Households and Land Use in Semirechenskaya Oblast (collected and processed under the supervision of P.P. Rumyantsev). Kopal District: Kyrgyz Households. St. Petersburg, 1913. Vol. II. 529 pages; Kopal District]. SPb., 1913. T. II. 529 s.; Kopalskiy uезд. 192 p.; Sonda. 206 p. [In Rus.].
- Seidimbek, 1997 – *Seidimbek A.* Kazakh alem [The Kazakh World]. Almaty: Sanat, 1997. 464 p. [In Kaz.].
- Smirnov, 1914 – *Smirnov B.V.* V stepyakh Turkestana [In the Steppes of Turkestan.]. Moskva: Izd. knizh. sklada M.V. Klyukina, 1914. 64 p. [In Rus.].
- Terentyev, 1874 – *Terentyev M.A.* Statisticheskie ocherki Sredneaziatskoy Rossii [Statistical Essays on Central Asian Russia]. SPb., 1874. 129 p. 18 prilozheniy. [In Rus.].
- Tregubov, 1910 – *Tregubov A.L.* Pereselencheskoe delo v Semipalatinskoy i Semirechenskoy oblastiakh [The Resettlement Issue in Semipalatinsk and Semirechenskaya Oblasts]. Sankt-Peterburg, 1910. 78 p. [In Rus.].
- TsGA RK. F. 383. Op.1. D. 109. L. 4.[Central State Archive of Kazakhstan, F. 383, Op. 1, D. 109, L. 4] [In Rus.].
- TsGA RUz. F.I-715. Op 1. D. 24. L. 220.[Central State Archive of Uzbekistan, F.I-715, Op. 1, D. 24, L. 220] [In Rus.].
- Valikhanov, 1985 – *Valikhanov Sh.Sh.* Eginshilik tyralu. Zhazushy [On Agriculture / Selected Works.]. 1985. – 560 p. [In Kaz.].
- Yanushkevich, 2005 – *Yanushkevich A.* Dnevnik i pisma iz puteshestviya po kazakhskim stepyam [Diaries and Letters from a Journey Through the Kazakh Steppes]. Almaty: Mezhdunarodnyy klub Abaya, 2005. 236 p. [In Rus.].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 251–264
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.41.91
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_251-264

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНАН ТАБЫЛҒАН МАЙШАМДАР

Багдаулет Сапарбайұлы Сиздигов¹, Маралбек Қазымбекұлы Амантуров², Көпжасар Мұстафаұлы Жетібаев³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (№26 Б.Саттарханов даңғылы, 161200 Түркістан, Қазақстан)

PhD доктор, жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>. E-mail: sizdikov.bagdaulet@ayu.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (№26 Б.Саттарханов даңғылы, 161200 Түркістан, Қазақстан)

ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-1781-1155>. E-mail: maralbek.amanturov@ayu.edu.kz

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (№26 Б.Саттарханов даңғылы, 161200 Түркістан, Қазақстан)

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, директор

<https://orcid.org/0000-0002-1241-3676>. E-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сиздигов Б.С., Амантуров М.Қ., Жетібаев К.М., 2025

Аңдатпа. *Kipisne.* Тарихта мыңдаған жылдар бұрын оттың пайда болуымен адам баласының өмір сүру салтында үлкен өзгерістер орын алды. Алғашқы адамдар үнгірлерде немесе ашық алаңдарда отты жағып жылынғандығы, жабайы аңдардан қорғанғандығы, жан-жануарлардың еттерін пісіргендігі, сонымен қатар жарық ретінде пайдаланғандығы белгілі. Адам баласы отты игеруінің арқасында алғашқыда алауды жарықтандыру мақсатында пайдаланса, уақыт өте келе алаудың ұзақ уақыт жанып тұрмайтындығын білген адам баласы майшамдарды ойлап табып, жарықтандыру мақсатында пайдаланды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Мақалада қазба жұмыстары барысында табылатын саздан жасалынған жәдігерлердің бір бөлігін құрайтын майшамдардың пайда болу тарихын және майшам сөзінің мағынасын зерттеп, ғылыми тұрғыдан талдау жасалынды. *Нәтижелер.* Қазба жұмыстары барысында сирек табылатын «майшам» сөзі «жарықтандырған» және «жарқыраған» мағынасын білдіретін грек тілінде «Lykhnos», латын тілінде «Candela», «Lychnus» және «Lucerna», арап тілінде «Kandil» деп аталғандығы белгілі. Ал қазақ тілінде «май» және «шам» сөздерінің қосындысынан «майшам» сөзі құралған. Яғни бұл сөз маймен жанатын шам деген мағынаны беретіндігі әбден анық. Кейбір еңбектерді шырағдан деп те қолданылатындығы белгілі. *Қорытынды.* Алғашқы майшамдардың Мезопотамияда б.з.д. VIII-VI мыңыншы жылдықта пайда болғандығы анықталды. Сонымен қатар Сығанақ қаласынан табылған майшамдарды зерттеп, талдап, өзіндік ерекшеліктерін анықтап, ғылыми айналымға енгізілді.

Түйін сөздер: Сығанак, Ұлы Жібек жолы, ортағасырлық қалалар, майшам, шырағдан, жазба деректер, археологиялық деректер.

Алғыс айту. Мақала «Келес өңірінде орналасқан ежелгі Күлтөбе қалашығында археологиялық және пәнаралық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP19678134).

Дәйексөз үшін: Сиздигов Б.С., Амантуров М.Қ., Жетібаев К.М. Ортағасырлық Сығанак қаласынан табылған майшамдар // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 251-264-бб. (қаз.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_251-264

СВЕТИЛЬНИКИ, ОБНАРУЖЕННЫЕ В СРЕДНЕВЕКОВОМ ГОРОДИЩЕ СЫГАНАК

Багдаулет Сапарбаевич Сиздигов¹, Маралбек Касымбекович Амантуров², Копжасар Мустафаевич Жетібаев³

¹Международный казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави (д. №26, проспект Б.Саттарханов, 161200 Туркестан, Казахстан)

PhD доктор, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>. E-mail: sizdikov.bagdaulet@ayu.edu.kz

²Международный казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави (д. №26, проспект Б.Саттарханов, 161200 Туркестан, Казахстан)

научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-1781-1155>. E-mail: maralbek.amanturov@ayu.edu.kz

³Международный казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави (д. №26, проспект Б.Саттарханов, 161200 Туркестан, Казахстан)

кандидат исторических наук, профессор, директор

<https://orcid.org/0000-0002-1241-3676>. E-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сиздигов Б.С., Амантуров М.Қ., Жетібаев К.М., 2025

Аннотация. *Введение.* Тысячу лет назад в истории человечества с появлением огня произошли большие изменения в образе жизни человека. Известно, что первые люди согревались, разжигая костры в пещерах или на открытых площадках, защищались от диких животных, готовили мясо животных, а также использовали его в качестве освещения. Благодаря освоению огня люди сначала использовали костер в целях освещения, а со временем, узнав, что костер не горит долго, люди изобрели светильники и использовали их в целях освещения. *Цель и задачи исследования* – в статье был проведен научный анализ, изучив историю возникновения и значение слова «светильники», составляющих часть артефактов из глины, обнаруженных в ходе раскопок. *Результаты.* Известно, что слово «светильник», редко встречающегося в ходе раскопок, по-гречески назывался «Lykhnos», что означает «освещенный» и «сияющий», по-латыни «Candela» «Lychnus» и «Lucerna», по-арабски «Kandil». А казахское языке слово «майшам» образовано от слов «май» и «шам». То есть совершенно очевидно, что это слово означает светильник, который горит маслом. Известно, что в некоторых произведениях он упоминается как подсвечник. *Заключение.* Установлено, что первые светильники появились в Месопотамии в VIII-VI тыс. до н.э. Кроме того, были изучены и проанализированы светильники, найденные в городище Сығанак, выявлены их специфические особенности и введены в научный оборот.

Ключевые слова: Сығанак, Великий Шелковый путь, средневековые города, светильники, подсвечник, письменные данные, археологические данные.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках научного проекта «Проведение археологических и междисциплинарных исследования на древнем городище Култөбе расположенном в Келеском регионе» (регистрационный номер: AP19678134).

Для цитирования: Сиздигов Б.С., Амантуров М.К., Жетібәев К.М. Светильники обнаруженные в средневековом городище Сыганак // Отечественная история. 2025. Т. 28. № 1. С. 251-264 (каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_251-264

LAMPS DISCOVERED IN THE MEDIEVAL SETTLEMENT OF SYGANAK

Bagdaulet S. Sizdikov ¹, Maralbek K. Amanturov ², Kopzhasar M. Zhetibayev ³

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (№26 B.Sattarhanov St., Turkestan 161200, Republic of Kazakhstan)
PhD, Leading Research Associate
<https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>. E-mail: sizdikov.bagdaulet@ayu.edu.kz

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (№26 B.Sattarhanov St., Turkestan 161200, Republic of Kazakhstan)
Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-1781-1155>. E-mail: maralbek.amanturov@ayu.edu.kz

³Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (№26 B.Sattarhanov St., Turkestan 161200, Republic of Kazakhstan)
Dr. Sciences (History), Professor, Director
<https://orcid.org/0000-0002-1241-3676>. E-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz

©Valikhanov IHE, 2025

© Sizdikov B.S., Amanturov M.K., Zhetibayev K.M., 2025

Abstract. Introduction. Thousands of years ago in the history of mankind, there were big changes in the human lifestyle with the appearance of fire. It is known that the first people warmed themselves by lighting bonfires in caves or in open areas, protected themselves from wild animals, cooked animal meat, and also used it as lighting. Thanks to the mastery of fire, the people first used bonfires for lighting purposes, and in the meantime, having learned that bonfires did not burn for long, then the people invented lamps and used them for lighting purposes. *The purpose and tasks of the study* – the scientific analysis was carried out, studying the history of the origin and meaning of the word “lamps”, which are part of the clay artifacts discovered during the excavations. *Results.* It is known that the word “lamp”, rarely encountered during excavations, in Greek was called “Lykhnos”, which means “illuminated” and “shining”, in Latin “Candela”, “Lychnus” and “Lucerna”, in Arabic “Kandil”. The Kazakh language word “maisham” is formed from the words “mai” and “sham”. It is quite obvious that this word means a lamp that burns with oil. It is mentioned as candlestick in some works. *Conclusion.* It is established that the first lamps appeared in Mesopotamia in 8th -6th cc. BC. In addition, the lamps found in the settlement of Syganak were studied and analyzed, their specific features were revealed and introduced into scientific circulation.

Keywords: Syganak, the Great Silk Road, medieval cities, lamps, candlesticks, written data, archaeological data.

Acknowledgments. The article was prepared on the basis of the scientific project «Carrying out archaeological and interdisciplinary research on the ancient settlement of Kultobe located in the Keles region» (Registration number AP19678134).

For citation: Sizdikov B.S., Amanturov M.K., Zhetibayev K.M. Lamps discovered in the medieval settlement of Syganak // Otan tarikhy. 2025. T. 28. № 1. Pp. 251-264 (In Kaz.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_251-264

Кіріспе. Сырдария өзенінің ортаңғы ағысында, Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан Сығанак қаласы орта ғасырлардан бері мәдениеті мен экономикасы, қолөнері мен саудасы, егіншілігі мен мал шаруашылығы қатар дамыған маңызды орталықтардың бірі ретінде танылды (Мурғабәев т.б., 2022: 206; Kozha, Nurzhanov, Kripko, 2021: 900-901). Тарихи деректерге сүйенсек, бұл өңірде б.з.б. VII–II ғасырларда сақ тайпалық одағына кіретін массагет тайпалары қоныстанғаны белгілі.

Ал б.з.б. II ғасырдан б.з. V ғасырына дейін бұл аумақ қаңлы мемлекетінің иелігінде болды (Агеева, Пацевич, 1958: 206-208).

Қала аты алғаш рет X ғасырдың соңында жазылған «Худуд-әл Әләм» тарихи қолжазбасында «Сунах» түрінде кездеседі (Якубовский, 1929: 123-159). Түркі халықтарының алғашқы сөздігін жазған М.Қашқаридың «Диани лұғат-ит-түрік» жазбасында «Сығанақ» деген аттың кездесуін негізге ала отырып, қала атының XI ғасырда Сығанақ деп аталғандығын аңғаруға болады (Махмұт Қашқари, 1997). XI-XII ғасырлардағы араб, парсы және түркі жазба деректерінде қала атының жиі кездесуі, қаланың бұл уақытта дамығандығын көрсетеді (Жолдасбаев, 2010: 6).

Сығанақ қаласының гүлденіп, Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі сауда орталықтарының біріне айналған кезеңі XII–XIII ғасырларға сәйкес келеді. Бұл уақытта қала Мұхаммед Хорезмшахтың иелігінде болғаны белгілі. XIII ғасырдың басында Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы қаланы жеті күн бойы қоршауға алып, қалың қолымен жаулап алған. Нәтижесінде қамал қабырғалары қиратылып, қала моңғол иелігіне өтті. 2022 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында қаланың оңтүстік қамал қабырғасына салынған стратиграфиялық кесіндіден анықталған қамал қабырғасының құландылары дәл осы моңғол шапқыншылығы кезеңіне сәйкес келетіні анықталды. XIII ғасырдағы жазба деректерде де Сығанақтың Жошы әскері тарапынан жаулап алынғаны жайлы мәліметтер кездеседі, бұл зерттеулердің нәтижесін растай түседі (Ата-Мелик Джувейни, 2004: 58). XIII ғасырда Орталық Азияға саяхат жасаған Армян патшасы Гетумның жазбаларында, Сырдарияның ортаңғы ағысындағы бернеше қалалар баяндалған. Аталмыш тарихи деректерде Сығанақ қаласының аты «Сгнах» деген атпен көрсетілген (Гандзакеци, 1976). Сығанақ қаласы XIV ғасырда Ақ Орданың, XV ғасырда Темір империясының құрамында болғандығы белгілі. «Тарих-и Абу-л-хайр-хани» жазбасында 1446 жылы көшпелі өзбек мемлекетінің ханы Әбілқайыр хан Сығанақ қаласын басып алу мақсатында үлкен қолымен келгенде қала халқы еш қарсылықсыз берілген (Материалы, 1969: 159). Осылайша қала XV ғасырдың ортасында Әбілқайыр хандығының иелігіне өткендігі белгілі.

Археологиялық зерттеулердің нәтижелері XIV ғасырда Сығанақ қаласының Сырдария өзенінің ортаңғы ағысындағы маңызды әрі гүлденген орталықтардың бірі болғанын көрсетеді. Мұны дәлелдейтін факторлар – ірі орталықтарға тән сәулеттік ғимараттар, мешіттер, кесенелер және басқа да құрылыстардың бой көтеруі. Сол кезеңде қала Қаратудың теріскейіндегі көшпенді халықтар мен Ұлы Жібек жолы бойымен сауда жүргізген көпестер арасындағы айырбас саудасының басты орталықтарының бірі болған. Осы себепті қалада болған Фазлаллах ибн Рузбихан Сығанақты «Дешті-Қыпшақтың сауда айлағы» деп атаған (Фазлаллах Ибн Рузбихан, 1976: 116-117; Жолдасбаев, 2010: 8). Сығанақта жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында қытай фарфоры мен кашиндік ыдыс бөліктерінің табылуы, жоғарыдағы деректерді қуаттай түседі. Орта ғасырларда қытайдың керамикалық бұйымдары аса қымбат саналып, кашиндік саздан жасалған ыдыстар сырттан әкелінген құнды заттардың қатарына кіргені белгілі. Мұндай бағалы бұйымдарды негізінен қала билеушілері немесе бай адамдар ғана тұтынған. Осылайша, археологиялық зерттеулер барысында табылған қытай фарфоры мен кашиндік ыдыстар Сығанақ қаласының XIV–XVI ғасырларда Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі сауда орталықтарының бірі болғанын дәлелдейді. Осыған байланысты, XIV–XVI ғасырларда қала мәдениеті мен экономикасы, қолөнері мен саудасы, егіншілігі мен мал шаруашылығы қатар дамып, Сырдарияның ортаңғы ағысындағы маңызды орталықтардың бірі ретінде кеңінен танылды.

Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі сауда орталықтарының бірі болған Сығанақ қаласы үшін қазақ хандары мен Шайбанидтер әулетінен шыққан билеушілер арасында күрес XV ғасырдың соңына дейін жалғасып, нәтижесінде қала қазақ хандарының қарамағына өткендігі белгілі (Нагаминэ, 2020: 533-551). Бұл деректерді В.В. Бартольд тапқан тарихи құжаттар да растайды. Аталған құжатта Сығанақ қаласы 1543-1544 жылдары Әбу-л-Ғазы Абд ар-Рахим хан баһадүр сұлтанның, 1598 жылы Әбу-л-Ғазы Абдаллах ханның, 1634 жылы Әбу-л-Ғазы Ұбайдалла ханның, XVII ғасырдың соңында Есім сұлтанның, XVIII ғасырдың ортасында қазақ ханы Барактың, ал 1762–1798 жылдары Сәмекеұлы II Есім ханның билігінде болғаны көрсетілген (Николаас Витсен, 2006: 67; Ерофеева, 1997: 81). Бұл деректерге сүйене отырып, XIV-XVII ғасырларда қала маңында көптеген хандар мен сұлтандардың жерленгенін ескере келе, Сығанақ қаласының Сырдарияның ортаңғы ағысындағы маңызды саяси әрі қасиетті орталықтардың бірі болғанын байқауға болады.

Қала аумағында жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері XIX ғасырдың соңында ондағы тіршіліктің тоқтағанын көрсетеді. Сондай-ақ, бұл кезеңде қала орны маңындағы тұрғындардың зиратына айналғаны байқалады.

2003 жылдан бастап Сығанақ қаласын Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті кешенді түрде зерттеп келеді. Бүгінгі күнге дейін жүргізілген ғылыми зерттеулер нәтижесінде қаланың басты кіреберісі саналатын шығыс қақпасы, қамал қабырғалары, тұрғын үй махаллалары, орталық мешіт, сондай-ақ қала аумағындағы кесенелер мен ханака ашылып, зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілді (1-2-сурет) (Zholdasbaev, Aldabergenova, 2013: 77–78; Syzdykov, Zhetibayev, Bahtybayev, 2021: 43). Алайда, қала орнынан табылған сазда жасалған жәдігерлер, соның ішінде саздан жасалған майшамдар әліде болса зеріттеуді қажет етеді. Себебі, саздан жасалған ыдыстар, майшамдар мәдени қабаттардың хронологиясын, қала халқының өндірісін, сауда қатынасын анықтауға негіз болуда.

1-фотосурет. Сығанақ қаласының әуеден көрінісі.

[Fig. 1. Aerial view of Syganak city]

Археологиялық қазба жұмыстары барысында көптеп табылатын «майшам» сөзінің мағынасына тоқталар болсақ, жарықтандырған және жарқыраған мағынасында қолданылатын грек тілінді «Lykhnos», латын тілінде «Candela», «Lychnus» және «Lucerna», арап тілінде «Kindil» деп аталған [Waltres 1914: 12; Metin 2012: 16; Yorulmaz 2020: 98]. Ал қазақ тіліде «май» және «шам» сөздерінің қосындысынан «майшам» сөзі құралған. Яғни бұл сөз маймен жанатын шам деген мағынаны беретіндігі әбден анық.

Мақалада Ортағасырлық Сығанақ қаласында жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған саздан жасалынған жәдігерлердің бір бөлігін құрайтын майшамдарды зерттеп, майшам түрлерін анықтап, талдап, ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық. Сонымен қатар майшамның пайда болу тарихына және майшам сөзінің мағынасы жайында зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ғылыми тұрғыдан талдау жұмыстарын жүргіздік.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында қала орнында жүргізілген археологиялық зерттеулермен қатар жазба дерек көздері де негізге алынды. Жазба деректер арқылы қаланың ежелгі тарихы, атауы және қаланы билеген хандар туралы мәліметтер жинақталса, археологиялық зерттеулер нәтижесінде қаланың құрылыс қабаттары, сәулеттік ерекшеліктері және материалдық мәдениеті жайлы маңызды мағлұматтар алуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, мақалада тарих ғылымдарының докторы, профессор С. Жолдасбаевтың Сығанақ қаласы туралы жариялаған еңбектері негізгі дерек көздерінің бірі ретінде пайдаланылды.

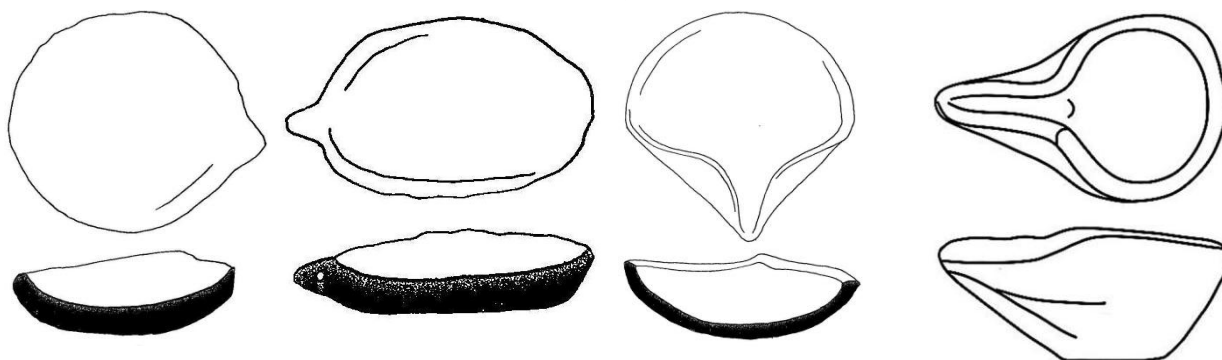

2-фотосурет. Қазба жұмыстары барысында ашылған нысандардың көрінісі.

[Fig. 2. View of objects discovered during the excavation works]

Мақалада саздан жасалынған жәдігерлердің бір бөлігін құрайтын майшамдарды зерттеліп, майшам түрлері, жасалу технологиялары анықтлды. Майшам тақырыбында зерттеу жұмыстарын жүргізген шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, майшамның пайда болу тарихы және майшам сөзінің мағынасы жайында құнды деректер топтастырылды. Салыстырмалы талдау жұмыстарының нәтижесінде, майшамдардың хронологиясы анықталып, ғылыми тұрғыдан талдау жұмыстары жүргізілді.

Талқылау. *Майшамның пайда болу тарихы.* Тарихта мыңдаған жылдар бұрын оттың пайда болуымен адам баласының тұрмыс-тіршілігінде үлкен өзгерістер орын алғандығы белгілі. Алғашқы адамдар үңгірлерде немесе ашық алаңдарда отты жағып жылынғандығы, жабайы аңдардан қорғанғандығы, жан-жануарлардың еттерін пісіргендігі, сонымен қатар жарық ретінде пайдаланғандығы белгілі. Адам баласы отты игеруінің арқасында алғашқыда ағашты майға малау арқылы алауды пайдаланып жарықтандырды, содан соң жарықтандыру мақсатында майшамдарды пайдаланғандығы белгілі. Алаудың ұзақ уақыт жанып тұрмайтындығын білген адам баласы ежелгі дәуірде майшамды ойлап тапқан. Зерттеуші ғалымдардың бір бөлігі майшамды діни мақсатта пайда болғандығын алға тартса, бұған қарсы зерттеушілердің бір бөлігі майшамды қарапайым, оңай жарықтандыру мақсатында пайда болған деп түсіндіреді [Çokaу, 1996: 4].

1-сурет. Микен сарайынан табылған майшам.
[Fig. 1. A lamp found in a Mycenaean palace]

2-сурет. Афина қаласынан табылған майшам.
[Fig. 2. Lamp found in Athens]

3-сурет. Күлтөбе қалашығынан табылған майшам.
[Fig. 3. Lamp found in Kultobe town]

Майшамның адам баласы тарапынан қолданылу тарихына көз жүгіртер болсақ, тарихта майшамды ең алғаш рет тас дәуірінен бастап қолданғандығы жайында мағлұматтар кездесуде. Ол кездері адамдар майшамды тастан жасағандығы белгілі [Bailey 1963: 17; Bailey 1972: 17]. Адам баласы б.з.д. VIII-VI мыңыншы жылдары теңіз ұлуы қабығын майшам ретінде пайдаланғандығы жайында да деректер кездесуде. Бұған дәлел ретінде Палестинадан табылған ұлуы қабығының ортасындағы спирал іспеттес бөлігіне пілтені орналастыру арқылы майшам ретінде пайдаланғандығы белгілі. Месопотамиядағы Ур кезеңіне жататын жерлеу орындардан табылған алтын және күмістен жасалған майшамдарды және Бабил кезеңіне жататын тасқа бейнеленген рельефтерден үйрек іспеттес арнайы жасалған құрбандық тастардың үстінде майшамдардың бейнеленгендігін негізге ала отырып, Қосөзен аймағында майшамдардың Шумерлілер кезеңінде қолданыста болғандығы анықталуда [Kinal 1960: 155]. Тарихта Мысыр және Микен өркениетінде сазда жасалған майшамдардың қола дәуірінде қолданыста болғандығы белгілі. Бұған Мысыр және Микен сарайларының орнында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған қолда пошымдалып жасалған майшамдар дәлел болуда (1-сурет) [Bailey 1963: 18]. Афина қаласының б.з.д VII ғасырға жататын мәдени қабатынан қолда пошымдалып жасалған тостаған іспеттес майшамдар көптеп табылған. Бұл майшамдардың іші таяз тостаған пішімінде, ернеуінің бір бөлігіне пілтенің ыңғайлы тұруын қамтамасыз ету мақсатында аздап алға шығыңқы етпі жасаған (2-сурет) [Çokaу, 1996: 16]. Мұндай үлгідегі қолда пошымдалып жасалған майшам Түркістандағы Күлтөбе қалашығында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында қаланың б.з. алғашқы ғасырларына жататын мәдени қабатынан табылған (3-сурет) [Торгоев, Кулиш, Ержигитова 1996: 114-169].

Жоғарыда келтірілген деректерден ежелгі дәуірлерде майшамдардың қолда пошымдалып жасалғандығы белгілі, б.з.д. VI ғасырда Месопотамияда майшамдар шарқта жасала бастайды [Kassab-Tezgör, Sezer 1995: 27; Yorulmaz 2020: 99]. Майшамды шарықтан алу барысында майшам табанын жіп немесе өткір бір құралмен кесіп алған іздері майшамның шарықта жасалғандығын анықтап беруде. Шарықта жасалған майшамның май сақтаушы бөлігі шарықта шеңбер пішінді етіп жасалынып, оған бөлек жасалған пілте орналастыруға ыңғайлы тұмысығы мен тұтқасы жапыстырылатын болған [Çokaу, 1996: 13]. Ал б.з.д. III ғасырда майшамдар қалыпта жасала бастайды. Осылайша майшамдардың кейбіреулері қолда пошымдалып жасалынса, кейбіреулері шарықта және қалыпта жасалына бастағандығы белгілі [Yorulmaz 2020: 99].

Ерте кезеңдерде майшамдарда жануар майын қолданған болса [Bailey 1963: 17], кейінгі уақыттарда жануар майымен қатар құс, балық және өсімдік майлары қолданылған [Shier 1978: 7; Özgül 2012: 10]. Сонмен қатар ерте уақыттарда оттың жалынын арттыру мақсатында және отқа сарғыш түс беру мақсатында майға тұз қосқандығы белгілі [Çokaу, 1996: 12-13]. Антикалық жазушы Павсаний Атхена Полиас ғибадатханасын сипаттаған кезде, құдай ана құрметіне жағылған майшамның алтаннан жасалғандығын және оттың «Carpasian Ketenі» деп аталатын мата арқылы

жанып тұрғандығын баяндайды [Çокау, 1996: 12]. Бұл деректерді негізге ала отырып, ежелгі дәуірлерде май сорып тұратын қасиетке ие майшам пілтесі ретінде кетен, мата немесе мақта қолданылғандығын айта аламыз.

Зерттеу нәтижелері. *Сығанақ майшамдары.* Ортағасырлық Сығанақ қаласында 2003-2022 жылдар аралығындағы жүргізілген зерттеулер нәтижесінде сырлы, сырсыз, бүтін, сынық деген сияқты көптеген майшамдар табылды.

1. Сығанақ қаласының шығыс қақпаның кіреберіс оң жағындағы №9 қазба орнында жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында саздан жасалған екі дана майшам табылды. Майшамдардың бірі сырлы, екіншісі сырсыз болып келуде. сырлы майшамның майқұяры цилиндр пішінді, тегіс табанды, бір тұмсықты (пілтелі) болып ауыз ернеуіне қарай тарыла жасалған. Майқұярының диаметрі 5,5 см, биіктігі 6,5 см, ауыз ернеуінің диаметрі 4 см. Тұмсығының ұзындығы 6 см, биіктігі 3 см. Жалпы қалыңдығы 0,5 см. Ақ түске қара түспен «зебра» тәрізді өрнек түсірілген. Тұтқа жасалмаған. Оттың ұзақ уақыт бойы жануының салдарынан ұштарында оттың күйік іздері сақталған. Майшамның аузы арқылы майшам ішінде ауа кіріп, тұмсығы арқылы сыртқа шығатын болған. Бұл ауа айналымы, майшам тұмсығындағы піліктің жанып тұруына себепші болған. Майшам арнайы дайындалған саз балшықтан, қолмен пошымдау әдісі арқылы жасалған. Құрамына ұсақ қиыршық тас, слюда қосылған. Сақталуы орташа. Зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде майшамның ұзақ уақыт бойы қолданыста болғандығы анықталды. Бұған майшамның тұмсығында сақталған қара түсті оттың күйік іздері дәлел бола алады (4-сурет).

2. Аталмыш қазба орнынан табылған сырсыз майшам жартылай сақталған майқұяры цилиндр пішінді, тегіс табанды, бір тұмсықты (пілтелі) болып жасалған. Ауызы кең. Майқұярының диаметрі 7,5 см, биіктігі 4,5 см. Тұмсығының ұзындығы 7,5 см, биіктігі 3 см. Жалпы қалыңдығы 0,5-0,7 см. Оттың ұзақ уақыт бойы жануының салдарынан ұштарында оттың күйік іздері сақталған. Майшамның аузы арқылы майшам ішінде ауа кіріп, тұмсығы арқылы сыртқа шығатын болған. Бұл ауа айналымы, майшам тұмсығындағы піліктің жанып тұруына себепші болған. Майшам арнайы дайындалған саз балшықтан, қолмен пошымдау әдісі арқылы жасалған. Құрамына ұсақ қиыршық тас қосылған. Сақталуы орташа. Зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде майшамның ұзақ уақыт бойы қолданыста болғандығы анықталды. Бұған майшамның тұмсығында сақталған қара түсті оттың күйік іздері дәлел бола алады (5-сурет).

3. Сығанақ қаласының солтүстік қақпасын ашып зерттеу мақсатында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында екі дана сырсыз майшам табылды. Майшамның бірінің майқұяры цилиндр пішінді, тегіс табанды, бір тұмсықты (пілтелі) болып ауыз ернеуіне қарай тарыла жасалған. Майқұярының диаметрі 6 см, биіктігі 5 см, ауыз ернеуінің диаметрі 4 см, биіктігі 4,5 см. Тұмсығының ұзындығы 5,5 см, биіктігі 1-2,5 см. Тұтқасы қазан тұтқасы тәрізді болғанымен вертикаль орналастырылған. Жалпы қалыңдығы 0,5 см. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Күйдіргеннен кейін қызғыш түске енген. Құрамына ұсақ қиыршық тас, слюда қосылған. Оттың ұзақ уақыт бойы жануының салдарынан ұштарында оттың күйік іздері сақталған. Майшамның ауызы арқылы майшам ішінде ауа кіріп, тұмсығы арқылы сыртқа шығатын болған. Бұл ауа айналымы, майшам тұмсығындағы піліктің жанып тұруына себепші болған. Майшам арнайы дайындалған саз балшықтан, қолмен пошымдау әдісі арқылы жасалған. Сақталуы жақсы. Зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде майшамның ұзақ уақыт бойы қолданыста болғандығы анықталды. Бұған майшамның тұмсығында сақталған қара түсті оттың күйік іздері дәлел бола алады (6-сурет).

4. Аталмыш қазба орнынан табылған екінші майшамның тек майқұярының бөлігі ғана табылған. Майқұярының бүйірі томпайтыла жасалған майшамның ауыз ернеуі біршама кең. Тегіс табанды. Тұмсығы сақталмаған. Майқұярының диаметрі 6 см, биіктігі 5 см, ауыз ернеуінің диаметрі 4 см. Жалпы қалыңдығы 0,5 см. Өрнексіз шәйнек тұтқасы тәрізді тұтқасының көлемі 4x2x1 см. Сапалы саз балшықтан жасалып, біркелкі күйдірілген. Құрамына ұсақ қиыршық тас, слюда қосылған. Күйдіргеннен кейін қызғыш-қоңыр түске енген. Құрамына ұсақ қиыршық тас, слюда қосылған. Сақталуы орташа. Майшам арнайы дайындалған саз балшықтан, қолмен пошымдау әдісі арқылы жасалған (7-сурет).

5. Сығанақ қаласының шығыс қақпасын ашып зерттеу мақсатында жүргізілген қазба жұмыстары барысында саздан жасалған ерекше майшамның бір бөлігі табылды. Төрттұмсықты майшамның бір тұмсығы мен майқұярының жартысы сақталған. Сырланбаған. Жартылай сақталған майқұяры төрт бұрышты ал іші цилиндр тәрізді. Тегіс табанды, ауыз ернеуі кең, төрт тұмсықты (пілтелі) болып жасалған. Майқұярының диаметрі 6 см, биіктігі 4,5 см. Тұмсығының ұзындығы 7,5

см, биіктігі 3 см. Жалпы қалыңдығы 0,5-0,7 см. Оттың ұзақ уақыт бойы жануының салдарынан ұштарында оттың күйік іздері сақталған. Майшамның аузы арқылы майшам ішінде ауа кіріп, тұмысықтары арқылы сыртқа шығатын болған. Бұл ауа айналымы, майшам тұмсығындағы піліктің жанып тұруына себепші болған. Майшам арнайы дайындалған саз балшықтан, қолмен пошымдау әдісі арқылы жасалған. Құрамына ұсақ дәнді құм, слюда қосылған. Сақталуы орташа. Зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде майшамның ұзақ уақыт бойы қолданыста болғандығы анықталды. Бұған майшамның тұмсығында сақталған қара түсті оттың күйік іздері дәлел бола алады (8-сурет).

6. Сығанақ қаласының шығыс қақпасының ішкі бөлігін ашып зерттеу мақсатында жүргізілген қазба жұмыстары барысында ерекше пішінде жасалған майшам табылды. Майшам сырланған. Майқұяры цилиндр пішінді қырлана жасалып, жоғары қарай тарылтыла келіп ауыз шығарылған. Тегіс табанды, бір тұмсықты (пілтелі) болып жасалған. Майқұярының диаметрі 7 см, биіктігі 6,5 см, ауыз ернеуінің диаметрі 3 см. Тұмсығының сақталған ұзындығы 5 см, биіктігі 3 см. Жалпы қалыңдығы 0,5 см. Тұтқа жасалмаған. Оттың ұзақ уақыт бойы жануының салдарынан сынған ұштарында оттың күйік іздері сақталған. Майшамның аузы арқылы майшам ішінде ауа кіріп, тұмысығы арқылы сыртқа шығатын болған. Бұл ауа айналымы, майшам тұмсығындағы піліктің жанып тұруына себепші болған. Майшам арнайы дайындалған саз балшықтан, қолмен пошымдау әдісі арқылы жасалған. Құрамына ұсақ дәнді құм, слюда қосылған. Сақталуы орташа. Зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде майшамның ұзақ уақыт бойы қолданыста болғандығы анықталды. Бұған майшамның тұмсығында сақталған қара түсті оттың күйік іздері дәлел бола алады. Бұйым негізі жақсы сақталғанымен сыры көше бастаған (9-сурет).

4-сурет

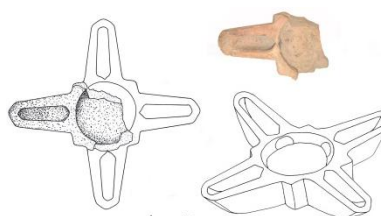
5-сурет

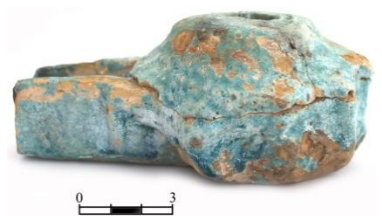
6-сурет

7-сурет

8-сурет

9-сурет

4-9-сурет. Сығанақ майшамдары.9
[Fig. 4-9. Lamps of Sganak town]

7. Сығанақ қаласының шахристан бөлігінің батысында салынған стратиграфиялық кесіндіні қазу барысында саздан жасалған майшам табылды. Іші сырты жасыл түспен сырланған. Майқұяры цилиндр пішінді. Тегіс табанды, бір тұмсықты (пілтелі) болып жасалған. Майқұярының диаметрі 9 см, биіктігі 5 см, ауыз ернеуінің диаметрі 3 см. Тұмсығының сақталған ұзындығы 3 см, биіктігі 3 см. Жалпы қалыңдығы 0,5 см. Сынған тұтқаның үстінде үшбұрышты, өсімдікті өрнек түсірілген тіреуіш жасалған. Майшамның аузы арқылы майшам ішінде ауа кіріп, тұмысығы арқылы сыртқа шығатын болған. Бұл ауа айналымы, майшам тұмсығындағы піліктің жанып тұруына себепші болған. Майшам арнайы дайындалған саз балшықтан, қолмен пошымдау әдісі арқылы жасалған. Құрамына ұсақ дәнді құм, слюда қосылған. Сақталуы орташа. Бұйым негізі жақсы сақталғанымен сыры көше бастаған (10-сурет).

8. Сығанақ қаласының шахристан бөлігінің батысында салынған стратиграфиялық кесіндідегі 3 құрлыс қабатынан саздан жасалған майшам табылды. Майшамның іші сырты жасыл түспен сырланған. Майқұяры цилиндр пішінді. Тегіс табанды, бір тұмсықты (пілтелі) болып жасалған. Майқұярының диаметрі 9 см, биіктігі 5 см, ауыз ернеуінің диаметрі 3 см. Тұмсығының сақталған ұзындығы 3 см, биіктігі 3 см. Жалпы қалыңдығы 0,5 см. Сынған тұтқаның үстінде үшбұрышты, өсімдікті өрнек түсірілген тіреуіш жасалған. Майшамның аузы арқылы майшам ішінде ауа кіріп, тұмсығы арқылы сыртқа шығатын болған. Бұл ауа айналымы, майшам тұмсығындағы піліктің жанып тұруына себепші болған. Майшам арнайы дайындалған саз балшықтан, қолмен пошымдау әдісі арқылы жасалған. Құрамына ұсақ дәнді құм, слюда қосылған. Сақталуы орташа. Зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде майшамның ұзақ уақыт бойы қолданыста болғандығы анықталды. Бұған майшамның тұмсығында сақталған қара түсті оттың күйік іздері дәлел бола алады. Бұйым негізі жақсы сақталғанымен сыры көше бастаған (11-сурет).

9. Сығанақ қаласының шахристан бөлігінің батысында салынған стратиграфиялық кесіндідегі 4 құрлыс қабатынан саздан жасалған майшам табылды. Майшамның іші мен сырты тұтастай сұр түспен сырланып, сыртына көк түсті дақтар түсірілген. Майқұяры цилиндр пішінді қырлана жасалған. Тегіс табанды, бір тұмсықты (пілтелі) болып жасалған. Майқұярының диаметрі 7,5 см, биіктігі 5 см, ауыз ернеуінің диаметрі 2,5 см. Тұмсығының ұзындығы 8 см, биіктігі 1-3 см. Жалпы қалыңдығы 0,5 см. Тұтқа көлемі 3х1,5х1,5 см. Сынған тұтқаның үстінде үшбұрышты, өсімдікті өрнек түсірілген тіреуіш жасалған болуы мүмкін. Майшамның аузы арқылы майшам ішінде ауа кіріп, тұмсығы арқылы сыртқа шығатын болған. Бұл ауа айналымы, майшам тұмсығындағы піліктің жанып тұруына себепші болған. Майшам арнайы дайындалған саз балшықтан, қолмен пошымдау әдісі арқылы жасалған. Құрамына ұсақ дәнді құм, слюда қосылған. Сақталуы орташа. Зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде майшамның ұзақ уақыт бойы қолданыста болғандығы анықталды. Бұған майшамның тұмсығында сақталған қара түсті оттың күйік іздері дәлел бола алады. Бұйым негізі жақсы сақталғанымен сыры көше бастаған (12-сурет).

10. Сығанақ қаласының шығыс қақпасының сол қапталындағы қамал қабырғасының ішкі құрылымын анықтау мақсатында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында сазда жасалған майшам табылды. Майшамның іші және сырты тұтастай жасыл түспен сырланған. Майқұяры цилиндр пішінді қырлана жасалып, жоғары қарай тарылтыла келіп ауыз шығарылған. Тегіс табанды, бір тұмсықты (пілтелі) болып жасалған. Майқұярының диаметрі 6 см, биіктігі 5 см, ауыз ернеуінің диаметрі 2 см. Тұмсығының сақталған ұзындығы 4 см, биіктігі 3 см. Жалпы қалыңдығы 0,6 см. Өрнексіз шәйнек тұтқасы тәрізді тұтқасының көлемі 4х2х1 см. Оттың ұзақ уақыт бойы жануының салдарынан сынған ұштарында оттың күйік іздері сақталған. Тұмсығы сынғаннан кейін де қолданыста болғанға ұқсайды. Майшамның аузы арқылы майшам ішінде ауа кіріп, тұмсығы арқылы сыртқа шығатын болған. Бұл ауа айналымы, майшам тұмсығындағы піліктің жанып тұруына себепші болған. Майшам арнайы дайындалған саз балшықтан, майқұяр бөлігі шарықта жасалып, тұтқа мен тұмсық қондырылған. Құрамына ұсақ дәнді құм, слюда қосылған. Сақталуы орташа. Зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде майшамның ұзақ уақыт бойы қолданыста болғандығы анықталды. Бұған майшамның тұмсығында сақталған қара түсті оттың күйік іздері дәлел бола алады. Бұйым негізі жақсы сақталғанымен сыры көше бастаған (13-сурет).

11. Сығанақ қаласының оңтүстік шығыс қақпасынан бастау алып солтүстік-батысқа бағыттала орналасқан магистральды көшенің оң қапталындағы құрлыс қабаттарды ашып зерттеу мақсатында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында ерекше үлгіде жасалған майшам табылды. Майшам тұтастай ақшыл түсті бояумен сырланған. Сыры біркелкі емес. Ақшыл түске қоңыр түспен өрнек түсірілген. Беткі бөлігіне ғана қарақошқыл, көк түспе өрнек түсірілген. Майқұяры цилиндр пішінді қырлана жасалып, жоғары қарай тарылтыла келіп ауыз шығарылған. Тегіс табанды, бір тұмсықты (пілтелі) болып жасалған. Майқұярының диаметрі 8 см, биіктігі 5,5 см, ауыз ернеуінің диаметрі 3 см. Тұмсығының сақталған ұзындығы 3 см, биіктігі 3 см. Жалпы қалыңдығы 0,5-0,7 см. Тұтқасы аң пішімінде жасалынған. Майшамның аузы арқылы майшам ішінде ауа кіріп, тұмсығы арқылы сыртқа шығатын болған. Бұл ауа айналымы, майшам тұмсығындағы піліктің жанып тұруына себепші болған. Майшам арнайы дайындалған саз балшықтан, майқұяр бөлігі шарықта жасалып, тұтқа мен тұмсық қондырылған. Құрамына ұсақ дәнді құм, слюда қосылған. Сақталуы орташа. Зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде майшамның ұзақ уақыт бойы қолданыста болғандығы анықталды. Бұған майшамның тұмсығында сақталған қара түсті оттың күйік іздері дәлел бола алады. Бұйым негізі жақсы сақталғанымен сыры көше бастаған (14-сурет).

12. 2023 жылы Сығанақ қаласының солтүстігінде ашылған мешіт орнында жүргізілген қазба жұмыстары барысында қолда пошымдалып жасалған майшамның майқұяр бөлігі табылды. Майшам сырланбаған. Майқұяры цилиндр пішінді қырлана жасалып, жоғары қарай тарылтыла келіп ауыз шығарылған. Тегіс табанды, бір тұмсықты (пілтелі) болып жасалған. Майқұярының диаметрі 6 см, биіктігі 5 см, ауыз ернеуінің диаметрі 3,5 см. Тұмсығының сақталмаған. Жалпы қалыңдығы 0,6 см. Тұтқасы жоқ. Майшам арнайы дайындалған саз балшықтан, майқұяр бөлігі шарықта жасалған. Құрамына ұсақ дәнді құм, слюда қосылған. Сақталуы орташа (15-сурет).

10-сурет

11-сурет

12-сурет

15-сурет3

14-сурет

17-сурет55

10-15-сурет. Сығанақ майшамдары.0
[Fig. 10-15. Lamps of Sganak town]

Қорытынды. Қорытындылай келе грек тілінде «Lykhnos», латын тілінде «Candela», «Lychnus» және «Lucerna», арап тілінде «Kindil», қазақ тілінде «майшам» деп аталатын жарықтандыру мақсатында қолданылған құрылғыны адам баласы сонау тас дәуірінен бастап қолданып келетіндігі анықталды. Ертеректе майшамдарға жануар майын қолданғандығы, ал кейінгі уақыттарда жануар майымен қатар құс, балық және өсімдік майларын да қолданылғандығы белгілі болды. Сонмен қатар, ежелгі дәуірлерде май сорып тұратын қасиетке ие кетен, мата немесе мақтаны майшам пілтесі ретінде қолданылғандығы анықталды. Бұл пікірімізді антикалық жазушы Павсанийдің Атхена Полиас ғибадатханасындағы майшамның «Carpasian Keteni» деп аталатын мата арқылы жанып тұратындығы қуаттай түсуде.

Палестинадағы зерттеу жұмыстары барысында табылған ұлуы қабықтарынан жасалған майшамдар, адам баласы б.з.д. VIII-VI мыңыншы жылдықта майшамды тастан ғана емес теңіз ұлуы қабығын жасағандығы дәлелдеп беруде. Месопотамияда Шумерлілер кезеңінде майшамдар бағалы металдарда жасала бастағандығы Ур кезеңіне жататын жерлеу орындардан табылған алтын және күмістен жасалған майшамдар және Бабил кезеңіне жататын тасқа рельефтерде бейнеленген майшамдар негіз болуда. Мысыр және Микен сарайларының орнында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында көптеп табылған майшамдар бізге тарихта адамзат баласының қола дәуірінде майшамдарды саздан жасағандығын көрсетуде. Афина қаласының б.з.д VII ғасырға жататын мәдени қабатынан қолда пошымдалып жасалған тостаған іспеттес саздан жасалған майшамдар көптеп табылуы, бұл формадағы майшамдардың ерте темір дәуірінде де кеңінен қолданыста болғандығын білдіруде. Мұндай үлгідегі қолда пошымдалып жасалған, іші таяз, ернеуінің бір бөлігі аздап сыртқа иілген майшамдар Түркістандағы Күлтөбе қалашығында

жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында қаланың б.з. алғашқы ғасырларына жататын мәдени қабатынан табылған.

Сығанақ қаласынан табылған майшамдарға келер болсақ, осы күнге дейін жүргізілген қазба жұмыстары барысында 12 дана майшам табылған. Майшамдардың басып көпшілігі қаланың қақпа маңында жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында табылған. Бұл дегеніміз, қақпа күзетшілерінің майшамға деген қажеттілігін көрсетіп отыр. Себебі күндіз түні қақпаларды күзететін күзетшілер түнде жарыққа мұқтаж болған. Сол себепті қақпа маңындағы зерттеу жұмыстары барысында майшамдар көптеп табылуда. Зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде Сығанақ майшамдарының майқұярының пішіні сопақ немесе шеңбер пішінді болып келетіндігі анықталды. Майшамдардың басым бөлігі бір тұмысқты екендігі, бір ғана майшам пайымдауымызша төрт тұмысқты болғандығы анықталуда.

Зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде майқұяры мен тұмысғы ұзына бойы бір-бірімен жалғасып жатқан майшамдардың ертеректе қолданыста болғанығы, яғни XII-XIII ғасырларға жататындығы белгілі болды. Себебі бұл майшамдар Сығанақ қаласындағы стратиграфиялық кесіндіні қазу барысында 5-6 құрылыс қабаттардан табылуы және осындай үлгідегі майшамдардың Мерв, Шаш және Сайрам қалаларының XII-XIII ғасырларға жататын құрылыс қабаттарынан табылуы негіз болуда [Байтанаев, Ергешбаев, Шаяхметов, 2017: 98-99].

Әдебиеттер

- Bailey, 1963 — *Bailey D.M.* Greek and Roman Pottery Lamps. Londra: 1963.
 Bailey, 1972 — *Bailey D.M.* Greek and Roman Pottery Lamps. Londra: 1972.
 Çokay, 1996 — *Çokay Ş.S.* Antik çağda aydınlatma araçları ve Perge pişmiş toprak kandilleri. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 1996.
 Kassab-Tezgör, Sezer, 1995 — *Kassab-Tezgör D., Sezer T.* İstanbul Arkeoloji Müzeleri Pişmiş Toprak Kandiller Kataloğu I. Protohistorik, Arkaik, Klasik ve Hellenistik Dönemler. İstanbul, 1995.
 Kinal, 1960 — *Kinal F.* Kaunos Adak Lambaları // *Belleten* XXXIII/130. 1960. Pp. 151-159.
 Kozha, Nurzhanov, Krupko, 2021 — *Kozha M.B., Nurzhanov A.A., Krupko I.* The Contribution of Researchers of the Russian Empire to the Study of Antiquities in Kazakhstan: the Case of N.I. Veselovsky // *Bylye Gody*. 2021. Vol. 16. Iss. 2. Pp. 898-907.
 Metin, 2012 — *Metin H.* Kibyra Kandilleri. Doktora Tezi. Erzurum, 2012.
 Özgül, 2012 — *Özgül M.* Şanlıurfa Müzesi'nden Bir Grup Kandil. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum, 2012.
 Shier, 1978 — *Shier L.A.* Terracotta Lamps from Karanis. Mısır, 1978.
 Syzdykov, Zhetibayev, Bahtybayev, 2021 — *Syzdykov B., Zhetibayev K., Bahtybayev M.* Research of the system of protection of the medieval city of Syganak // Эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлыттық университеті Хабаршысы. «Тарих» сериясы. 2021. № 4 (103). 42-52-66. URL: <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v103.i4.05>
 Walters, 1914 — *Walters H.B.* Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum. London, 1914.
 Yorulmaz, 2020 — *Yorulmaz L.* Kurul Kalesi Pişmiş Toprak Kandilleri // *Seleucia X*. 2020. Pp. 97-125.
 Zholdasbaev, Aldabergenova, 2013 — *Zholdasbaev S., Aldabergenova M.* The medieval town of Kazakhstan // *Asian Social Science*. 2013. Vol. 9. Iss. 5. Pp. 73-82.
 Агеева, Пацевич, 1958 — *Агеева Е.И., Пацевич Г.И.* Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // *Труды ИИАЭ АН Каз ССР*. Т. 5. Алматы, 1958. С. 215.
 Байтанаев и др., 2017 — *Байтанаев Б.А., Ергешбаев А.А., Шаяхметов А.Х.* Средневековые светильники-чираги Сайрама // *Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан*. 2017. № 1(311). С. 95-101.
 Джувеини, 2004 — *Ата-Мелик Джувеини.* Чингисхан. История завоевателя мира. Москва: Издательский дом «Магистр-пресс», 2004. С. 58.
 Ерофеева, 1997 — *Ерофеева И.В.* Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середина XIX вв. // *Культура и история Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования. Материалы к летнему Университету по истории и культуре Центральной Азии и Казахстана (4-23 августа 1997 г.)*. Алматы, 1997. С. 46-143.
 Жолдасбаев, 2010 — *Жолдасбаев С.* Ортағасырлық Сығанақ қаласы (X–XVIII ғғ.). Түркістан: Тұран баспасы, 2010. 246 б.
 Қашқари, 1997 — *Махмұт Қашқари.* Түрік тілінің сөздігі (Диани лұғат-ит-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Хант», 1997. I т. 531 б.
 Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алматы: Наука, 1969. С. 651.
 Мургабаев и др., 2022 — *Мургабаев С.С., Малдыбекова Л.Д., Бахтыбаев М.М., Жетибаев К.М., Гурсой М., Сиздинов Б.С.* История орошения Сыганака // *Поволжская Археология*. 2022. № 2 (40). С. 206-214. URL: <https://doi.org/10.24852/pa2022.2.40.206.214>.

Нагаминэ, 2020 — *Нагаминэ Х.* Сыганак как «Порт Дашт-и Кыпчака» и «Города-Мавзолеей»: период от правления левого крыла Джучидов до основания «Казахского ханства» // Золотоордынское обозрение. 2020. 8(5). С. 533-551. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-3.533-551

Николаас, 2006 — *Николаас Витсен.* Северная и Восточная Тартария // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т. 6. Алматы: Санат, 2006. С. 12-152.

Рузбихан, 1976 — *Фазлаллах Ибн Рузбихан Исфахани.* Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р. П. Джалиловой. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1976. С. 533.

Торгоев и др., 2020 — *Торгоев А.И., Кулиш В.А., Ержигитова А.А.* Хронология Культобе в г. Туркестане и следы ремесел на поселении // Археология и история Кангюского государства. Ответ. Ред. Яценко С.А. Шымкент: Типография «Элем», 2020. С. 103-124.

Якубовский, 1929 — *Якубовский А.Ю.* Развалины Сыгнака // Сообщения ГАИМК. Т. 2. Ленинград: Издание Государственной академии истории материальной культуры, 1929. С. 123-159.

References

Ageeva, Pacevich, 1958 — *Ageeva E.I., Pacevich G.I.* Iz istorii osedlyh poseleniy i gorodov Yuzhnogo Kazakhstana [From the history of settled settlements and cities of South Kazakhstan] // Proceedings of IIAE AN KazSSR. T. 5. Alma-ta, 1958. P. 215. [In Russian]

Bailey, 1963 — *Bailey D.M.* Greek and Roman Pottery Lamps. Londra, 1963.

Bailey, 1972 — *Bailey D.M.* Greek and Roman Pottery Lamps. Londra, 1972.

Baytanaev i dr., 2017 — *Baytanaev B.A., Ergeshbaev A.A., Shayahmetov A.H.* Srednevekovye svetilniki-chiragi Sayrama [Medieval lamps-chirags of Sairam] // Izvestiya Nacionalnoy Akademii nauk Respubliki Kazakhstan. 2017. № 1(311). Pp. 95-101. [In Russian]

Çokay, 1996 — *Çokay Ş.S.* Antik çağda aydınlatma araçları ve Perge pişmiş toprak kandilleri [Lighting tools and Perge terracotta oil lamps in ancient times]. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 1996. [In Turkish]

Dzhuvejni, 2004 — *Ata-Melik Dzhuvejni.* Chingishan. Istoriya zavoovatelja mira [Genghis Khan. History of the conqueror of the world]. Moscow: «Izdatel'skiy dom Magistr-press». 2004. P. 58. [In Russian]

Erofeeva, 1997 — *Erofeeva I.V.* Kazahskie hany i hanskie dinastii v XVIII – seredina XIX vv. [Kazakh khans and khan dynasties in the 18th - the middle of the 19th centuries] // Culture and history of Central Asia and Kazakhstan: problems and prospects of research. Materials for the Summer University on the history and culture of Central Asia and Kazakhstan (August 4-23, 1997). Almaty, 1997. Pp. 46–143. [In Russian]

Kashkari, 1997 — *Mahmut Kashkari.* Turik tilinin sozdigi (Diani lugat-it-turik) [Dictionary of the Turkish language]. 3 tomlyk shygarmalar zhinagy. Almaty: Hant, 1997. I tom. P. 531. [In Kaz.]

Kassab-Tezgör, Sezer, 1995 — *Kassab-Tezgör D., Sezer T.* Istanbul Arkeoloji Müzeleri Pişmiş Toprak Kandiller Kataloğu I. Protohistorik, Arkaik, Klasik ve Hellenistik Dönemler [Istanbul Archaeological Museums Terracotta Lamps Catalogue I. Protohistoric, Archaic, Classical and Hellenistic Periods]. İstanbul, 1995. [In Turkish]

Kınal, 1960 — *Kınal F.* Kaunos Adak Lambaları [Kaunos Votive Lamps] // Belleten XXXIII/130. 1960. Pp. 151-159. [In Turkish]

Kozha, Nurzhanov, Krupko, 2021 — *Kozha M.B., Nurzhanov A.A., Krupko I.* The Contribution of Researchers of the Russian Empire to the Study of Antiquities in Kazakhstan: the Case of N.I. Veselovsky // Bylye Gody. 2021. Vol.16. Iss. 2. Pp. 898-907.

Materialy po istorii kazahskih hanstv XV–XVIII vv. [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries. (excerpts from Persian and Turkic writings)]. Almaty: Nauka, 1969. P. 651. [In Russian]

Metin, 2012 — *Metin H.* Kibyra Kandilleri [Kibyra Lamps]. Doktora Tezi. Erzurum, 2012. [In Turkish]

Murgabaev i dr., 2022 — *Murgabaev S.S., Maldybekova, L.D., Bahtybaev, M.M., Zhetibaev, K.M., Gursoy, M., Sizdikov, B.S.* History of irrigation Syganaka // *The Volga River Region Archaeology.* 2022. № 2 (40). Pp. 206-214. URL: <https://doi.org/10.24852/pa2022.2.40.206.214>. [In Russian]

Nagamine, 2020 — *Nagamine H.* Syganak kak «Port Dasht-i Kypchaka» i «Goroda-Mavzolej»: period ot pravleniya levogo kryla Dzhuchidov do osnovaniya «Kazahskogo hanstva» [Syganak as the "Port of Dasht-i Kipchak" and "Mausoleum City": the period from the reign of the left wing of the Jochid to the foundation of the "Kazakh Khanate"] // *In Zolotoordynskoe obozerenie* [Golden Horde Review]. 2020. № 8(5). Pp. 533-551. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-3.533-551 [In Russian].

Nikolaas, 2006 — *Nikolaas Vitsen.* Severnaya i Vostochnaya Tartariya [Northern and Eastern Tartaria] // Istoriya Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII-XX vv. t.6. Almaty: Sanat, 2006. Pp. 12-152. [In Russian]

Özgül, 2012 — *Özgül M.* Şanlıurfa Müzesi'nden Bir Grup Kandil [A Group of Oil Lamps from the Şanlıurfa Museum]. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum, 2012. [In Turkish]

Ruzbihan, 1976 — *Fazlallah Ibn Ruzbihan Isfahani.* «Mihman-nama-yi Buhara» [From "Mikhman-nama-yi Bukhara"] Perevod, predislovie i primechaniya R. P. Dzhililovoy. Mockva: Nauka. Glavnaya redakciya vostochnoy literatury, 1976. P. 533. [In Russian]

Shier, 1978 — *Shier L.A.* Terracotta Lamps from Karanis. Mısır, 1978.

Syzdykov, Zhetibayev, Bahtybayev, 2021 — Syzdykov B., Zhetibayev K., Bahtybayev M. Research of the system of protection of the medieval city of Syganak Əl-Farabi atyndary Қазақ Ұлытық университети Хабаршысы. «Тарих» сериясы. 2021. № 4 (103). Pp. 42-52. URL: <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v103.i4.05>

Torgoev i dr., 2020 — Torgoev A.I., Kulish V.A., Erzhigitova A.A. Hronologiya Kultobe v g. Turkestane i sledy remesel na poselenii [Chronology of Kultobe in the city of Turkestan and traces of crafts in the settlement] // Arheologiya i istoriya Kangyuskogo gosudarstva. Otvet. Red. Yacenko S.A. Shymketn: Tipografiya «Alem», 2020. Pp. 103-124. [In Russian]

Walters, 1914 — Walters H.B. Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum. London, 1914.

Yakubovski, 1929 — Yakubovski A.Yu. Razvaliny Sygnaka [Ruins of Sygnak] // Soobshheniya GAIMK. T.2. Leningrad: Izdanie Gosudarstvennoy Akademii Istorii Material'noy Kul'tury, 1929. Pp.123-159. [In Russian]

Yorulmaz, 2020 — Yorulmaz L. Kurul Kalesi Pişmiş Toprak Kandilleri [Board Castle Terracotta Lamps] // Seleucia X. 2020. Pp. 97-125. [In Turkish]

Zholdasbaev, 2010 — Zholdasbaev S. Ortagasyrlyk Syganak kalasy (X–XVIII ғғ.) [Medieval city of Syganak (X-XVIII centuries)]. Turkistan: Turan, 2010. P. 224. [In Kaz.]

Zholdasbaev, Aldabergenova, 2013 — Zholdsbaev S., Aldabergenova M. The medieval town of Kazakhstan // Asian Social Science. 2013. Vol. 9. Iss. 5. Pp. 73–82.

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT
ОТАН ТАРИХЫ. 2025. Т. 28. № 1

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Кабульдинов З.Е.

ОБОСТРЕНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ КАЗАХОВ В УСЛОВИЯХ МАССОВОЙ
КРЕСТЬЯНСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ В НАЧАЛЕ XX века.....5

Балтабаева К.Н., Аблажей Н.Н.

ДЕЛА ПЕРЕБЕЖЧИКОВ И РЕПАТРИАНТОВ ИЗ СИНЬЦЗЯНА
1940–1950-х гг. КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ДИАСПОРЫ.....18

Борбасов С.М., Мурзаходжаев Қ.М., Женис Ж.Ж.

КЕҢЕСТІК КЕЗЕНДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ – ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ
ЕҢ АУЫР ТРАГЕДИЯ.....29

Асанова С.А., Конкабаева А.Н.

СОВЕТСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ КАК ФАКТОР ИЗМЕНЕНИЯ
СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА КАЗАХСКОЙ ЖЕНЩИНЫ.....41

Kasymbekova M.A., Zhenis Zh.Zh., Zhumatay S.

SOME ISSUES RELATED TO THE HISTORY OF THE EMERGENCE
OF THE SUFI ORDER IN CENTRAL ASIA.....52

Aitenov Zh.K., Sailaubayeva N.E., Baishov B.B.

PEASANT COLONIZATION OF THE REGION AND ITS REFLECTION
IN TOPONYMY OF PAVLODAR REGION.....63

Муканова Г.К.

ПРЕРВАННЫЙ НАМАЗ. ИСТОРИЯ РЕПРЕССИЙ МУЛЛ, ИШАНОВ, ХАЗРЕТОВ
И КАЗИЕВ В РАМКАХ «МАЛОГО ОКТЯБРЯ» В КАЗАХСТАНЕ (1920 – 1950 гг.).....76

Сулейменова А.Т.

ҚАЗАҚСТАНДА 1930 жж. ЖҮРГІЗІЛГЕН ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ
НАУҚАНЫ – КІШІ ҚАЗАН РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТРАГЕДИЯСЫ.....91

Омарова Г.А., Уалтаева А.С., Маргулан А.С.

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ И СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ГОРОДА АЛМАТЫ
В 1854-1939 гг.105

Абдукадыров Н.М., Кобесова А.С.

ОСМАН БИЛІГІНІҢ ТҮРКІСТАНДЫҚ ҚАЖЫЛАРҒА ҰСТАНҒАН САЯСАТЫ
(XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы).....124

Тұрлыбай Б.С., Кенжебаев Ғ.Қ.

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕ ОҚУ-АҒАРТУ МӘСЕЛЕСІНІҢ КӨТЕРІЛУІ.....139

Черниенко Д.А., Абенова Г.А.

КАЗАХСКО-РУССКОЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ
В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ Х.А. АРГЫНБАЕВА.....152

Мурзаходжаев Қ. М., Әпендиев Т.Ә., Қуанбай О.Б.

ҚАЗАҚСТАН МЕН ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР
(ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ МӘЛІМЕТТЕР БОЙЫНША
ӨЗАРА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ).....165

Bazarbayev K., Amirbek A., Kelesh M.

TURKEY IN THE ATATURK ERA IN SOVIET PUBLICATIONS
(BY «PRAVDA» AND «IZVESTIA» NEWSPAPERS).....177

Бисенова Г.А., Отепова Г.Е., Болдыков Ж.Б.

XX ҒАСЫРДЫҢ 40-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҮНДІСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ КӨШІНІҢ
ТАРИХЫ (ҮНДІСТАН ҰЛТТЫҚ АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....186

Оралова А.А., Қара Ә.

ҚАЗАҚ-ОРЫС БАЙЛАНЫСТАРЫНДАҒЫ ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫР.....200

Каримов М.К., Рахметуллин Е.Е., Даутова А.Ф.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ШИРЕГІНДЕГІ
САЯСИ ӨЗГЕРІСТЕР КЕЗЕҢІНДЕ.....212

Қапбаров Г.Ш., Шашаев Ә.К., Орынбасарова Г.Ж.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ КӨШІ-ҚОН ҰТҚЫРЛЫҒЫ: КАДР ЖӘНЕ ЕҢБЕК МИГРАЦИЯСЫНЫҢ
РЕТТЕЛУІНІҢ ШЕШІМІ.....225

АРХЕОЛОГИЯ. ЭТНОГРАФИЯ / ARCHEOLOGY. ETHNOGRAPHY

Ахантаева Ә.

ЖЕТІСУ Өңірі қазақтарының дәстүрлі егіншілігі.....240

Сиздигов Б.С., Амантуров М.Қ., Жетібаев К.М.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНАН ТАБЫЛҒАН МАЙШАМДАР.....251

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.